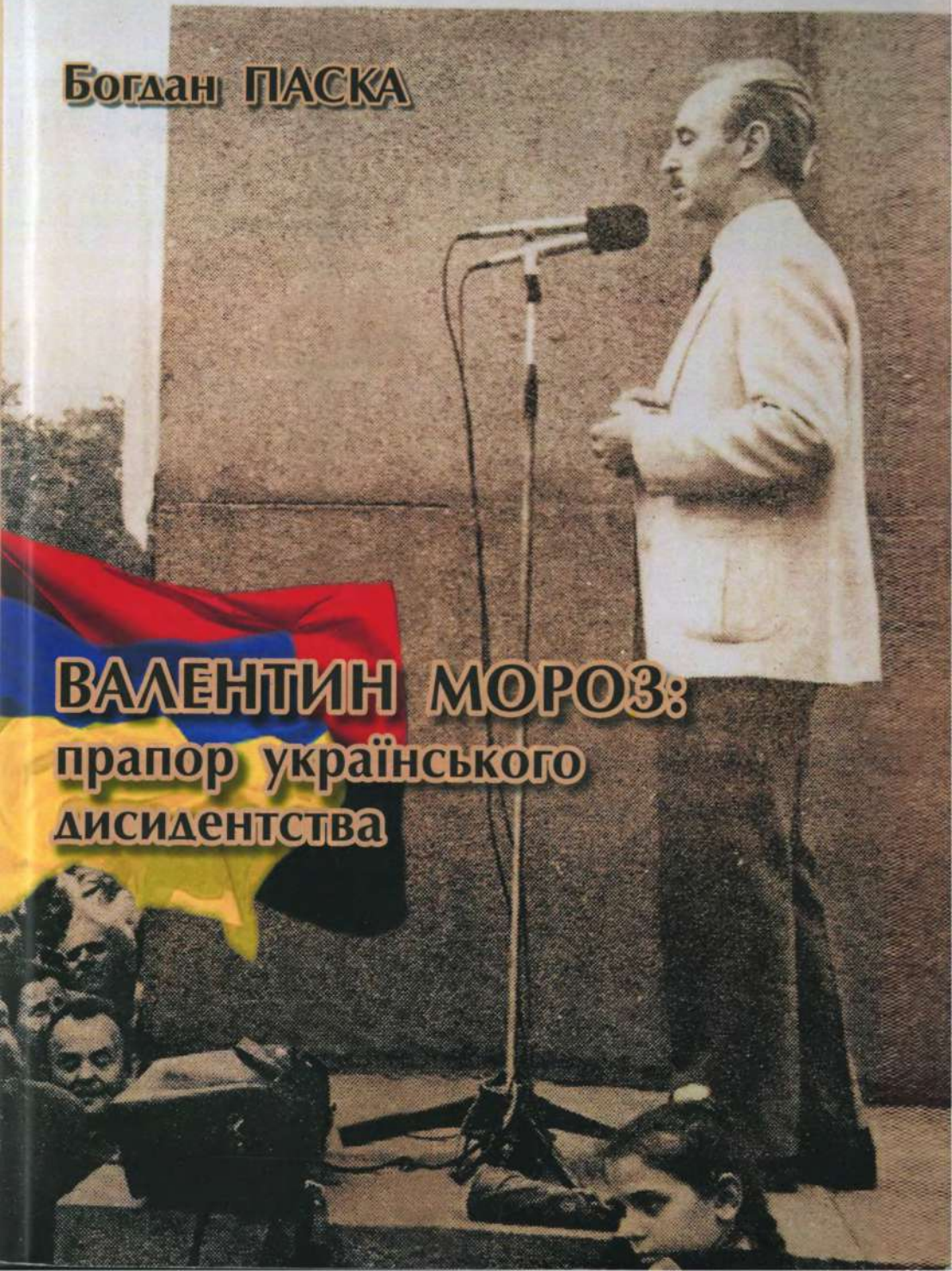

Богдан ПАСКА

ВАЛЕНТИН МОРОЗ:
прапор українського
дисидентства

**Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Івано-Франківська обласна організація
Національної спілки краєзнавців України**

Богдан Паска

**ВАЛЕНТИН МОРОЗ:
прапор українського дисидентства**

**Івано-Франківськ
2018**

УДК 316.647.6:323.13-058.566(477)

ББК 63.3(4Укр)65

П 19

ISBN 978-617-7496-43-3

Рецензенти:

Ігор Райківський – доктор історичних наук, професор

Тамара Галицька-Дідух – кандидат історичних наук, доцент

Валерій Островський – кандидат історичних наук

П 19 Паска Б. В.

Валентин Мороз: прапор українського дисидентства / Б. Паска. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2018. – 366 с.

У монографії висвітлено основні аспекти громадсько-політичної та наукової діяльності українського дисидента, історика Валентина Мороза. Охарактеризовано чинники, що впливали на формування світогляду В. Мороза, проаналізовано етапи і напрями його боротьби проти радянського тоталітарного режиму в рамках українського руху спротиву. Досліджено публіцистичну діяльність дисидента, його роль у поширенні самвидаву, умови перебування в ув'язненні. Розкрито феномен міжнародних кампаній 1970-х рр. на захист політв'язня. З'ясовано роль діяча у громадському житті української діаспори в країнах Заходу протягом 1979–1991 рр., а також суспільну діяльність у період існування незалежної України. Висвітлено основні напрямки наукової діяльності В. Мороза, визначено та значення його діяльності в українському національно-визвольному русі та новітній історії України.

Видання адресоване як науковцям, так і широкому колу читачів.

ISBN 978-617-7496-43-3

© Богдан Паска

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
<i>Розділ 1. Постаць Валентина Мороза у світлі історіографії</i>	8
<i>Розділ 2. Джерельна база дослідження</i>	22
<i>Розділ 3. Формування світогляду і становлення особистості</i>	34
<i>Розділ 4. Початок дисидентської діяльності</i>	42
<i>Розділ 5. Луцький процес</i>	62
<i>Розділ 6. Перше ув'язнення</i>	77
<i>Розділ 7. Дев'ять місяців волі</i>	104
<i>Розділ 8. Івано-Франківський процес</i>	126
<i>Розділ 9. Друге ув'язнення</i>	147
<i>Розділ 10. Феномен міжнародних кампаній на захист політв'язня</i>	172
<i>Розділ 11. Перші місяці за кордоном</i>	210
<i>Розділ 12. У вирі еміграційного протистояння</i>	232
<i>Розділ 13. Вболіваючи за долю України</i>	255
<i>Розділ 14. Повернення на Батьківщину</i>	272
<i>Розділ 15. Наукова діяльність</i>	288
<i>Висновки</i>	323
<i>Фотоматеріали</i>	327
<i>Перелік умовних скорочень</i>	365

Саме Валентинові Морозові вдалося стати героєм найбільшої трагедії в новітній українській історії, вдалося вирости в могутній прапор, незаперечне свідчення банкрутства національної політики кремлівських володарів.

Юрій Стефаник

Світ без України мене не цікавить! У такому світі я не хочу жити. Україна і український інтерес мусять бути у цьому світі.

Валентин Мороз

ПЕРЕДМОВА

Двадцять сьомого квітня 1979 року в нью-йоркському аеропорту ім. Дж. Кеннеді відбувся безпрецедентний обмін в'язнями між двома світовими наддержавами – США та СРСР. На борту літака спецрейсу «Москва – Гандер – Нью-Йорк», що прилетів на американський континент, перебувало п'ять радянських дисидентів. За таємною домовленістю на найвищому рівні їх обміняли на двох шпигунів КДБ, засуджених у США до п'ятдесяти років позбавлення волі. Серед незламних в'язнів совісті, які прибули до вільного світу, був і син українського народу Валентин Мороз – історик, публіцист, дисидент. Його безкомпромісна громадянська позиція, жертвна посвята національній справі викликає захоплення і заслуговує стати прикладом для сучасного та наступних поколінь.

Уродженець маленького волинського села, В. Мороз зумів стати авторитетним науковцем, талановитим опозиційним публіцистом, незламним борцем проти радянського тоталітаризму, справжнім символом українського визвольного руху у 1970-х роках. В умовах брежнєвського «застою» і засилля КДБ він не побоявся відстоювати ідеї націоналізму, був прихильником створення незалежної Української держави, намагався боронити мову, культуру, історію нашого народу від русифікаційного тиску, поширював заборонену цензурою самвидавну літературу, долучився до створення нелегального дисидентського часопису «Український вісник». Публіцистичні есе В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору», «Замість останнього слова», частина яких були написані в умовах ув'язнення, по праву вважаються вершинами українського самвидаву. Двічі заарештований, він провів у радянських колоніях, тюрмах і слідчих ізоляторах майже тринадцять років свого життя. Зразком безкомпромісності та незламності була поведінка дисидента під час івано-франківського процесу у 1970 р., коли він у ході допитів не відповів на жодне запитання кадебістів, не визнав власної вини, відмовився брати участь у судовому засіданні. Значного міжнародного резонансу набуло 145-денне голодування політв'язня в російській Владимирській в'язниці у 1974 р. «Мороз – дуже потужна постать. Як політв'язень, як в'язень сумління, як людина гідності й честі», – наголошував український

правозахисник і дисидент Іван Гель. Відома художниця-шістдесятниця Алла Горська назвала його «квіткою серед снігів».

Історія, як закономірна й послідовна динаміка дійсності, немислима поза людиною і без людини. Упродовж століть українських національно-визвольних змагань народилася ціла когорта непересічних особистостей, провідників ідеї незалежності. В умовах сучасної війни проти України зі сторони Російської Федерації дослідження суспільної і наукової активності такої неординарної постаті, як В. Мороз, має глибоке пізнавально-виховне і практичне значення. Адже дисиденту вдалося досить успішно протистояти радянському режиму, який був історичним попередником сучасної Росії. Разом з тим ця книга є виявом глибокої пошани автора до В. Мороза, якого справедливо вважали «прапором українського дисидентства», даниною вдячності за його безкомпромісну боротьбу в ім'я України.

Книга «Валентин Мороз: прапор українського дисидентства» є першою комплексною реконструкцією життєвого шляху та діяльності Валентина Мороза, осмисленням його внеску в український національно-визвольний рух. Під час її підготовки використано численні документи центральних, обласних та галузевих архівів, матеріали української і зарубіжної періодики, самвидаву, мемуари і спогади учасників дисидентського руху, інтерв'ю із самим В. Морозом та його сучасниками. Вперше введено у науковий обіг масив документів із колишніх архівів КДБ, які зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) у м. Києві, архівах обласних управлінь СБУ в Івано-Франківську і Львові. Вагомим доповненням роботи стали матеріали музею-архіву та документаційного центру українського самвидаву «Смолоскип» та Волинського краєзнавчого музею.

У ході написання книги досліджено стан наукової розробки проблеми, охарактеризовано її джерельну базу, проаналізовано чинники, що впливали на формування та еволюцію світогляду В. Мороза. Також розкрито основні етапи його протистояння радянському режиму в рамках українського дисидентського руху, з'ясовано роль дисидента у громадському житті української діаспори в країнах Заходу наприкінці 1970-х – на початку 1990-х рр., політичну діяльність в умовах незалежної України, висвітлено основні напрями наукових студій В. Мороза, його роль

у новітній історії України. Особливе місце займає аналіз міжнародних кампаній на захист дисидента у 1970-х рр.

Основні положення роботи викладені у захищеній автором кандидатській дисертації. Сподіваємося, публікація цієї книги дасть вагомий поштовх подальшому фаховому дослідженню українського спротиву радянському режиму, а також суспільному зацікавленню маловідомими сторінками вітчизняної історії.

РОЗДІЛ 1

ПОСТАТЬ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА У СВІТЛІ ІСТОРІОГРАФІЇ

Особистість дисидента Валентина Мороза викликала значне зацікавлення науковців-істориків протягом кінця 1960-х – середини 2010-х рр. Весь комплекс наукових досліджень його діяльності можна поділити на три групи – радянська, зарубіжна та сучасна українська історіографії. Праці вчених періоду існування незалежної України класифікуємо на декілька підгруп: загальні монографії з історії України другої половини ХХ ст., комплексні дослідження дисидентського руху в УРСР 1950–80-х рр., наукові розвідки з більш вузької проблематики даного періоду, роботи біографічного характеру, а також праці, присвячені вивченню власне постаті В. Мороза.

Історична наука в УРСР була, в першу чергу, зняряддям радянської пропаганди та використовувалася для обґрунтування ідеологічних позицій компартійної верхівки. Представники дисидентства, у числі яких і В. Мороз, таврувалися як адепти «українського буржуазного націоналізму», «агенти іноземних розвідою», «антинародники і реакціонери» тощо. Праці Р. Симоненка¹, В. Добрецової², Н. Бусленка³, В. Трощинського⁴ були радше пропагандистськими публіцистичними памфлетами, спрямованими на дискредитацію українського національного руху, ніж повноцінними історичними дослідженнями. При цьому радянські історики не гребували прямими фальсифікаціями фактів і висновків⁵.

Зважаючи на популярність постаті В. Мороза в середовищі західної української діаспори, діяльність дисидента знайшла широке відображення у зарубіжній історіографії. Початком наукового вивчення громадсько-політичної діяльності В. Мороза на Заході можна вважати статтю

¹ Симоненко Р. Український буржуазний націоналізм – зняряддям сучасного антикомунізму / Р. Симоненко // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 11. – С. 41–53.

² Добрецова В. Буржуазний націоналізм – зняряддям реакції / В. Добрецова. – К.: Політвидав України, 1978. – 192 с.

³ Бусленко Н. Диверсанти с микрофонами / Н. Бусленко. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – 190 с.

⁴ Трощинський В. Агенти гестапо й авверу на «новій» службі / В. Трощинський // Безчестя / упоряд. В. М. Чудовський. – К.: Політвидав України, 1983. – С. 115–127.

⁵ Симоненко Р. Український буржуазний націоналізм – зняряддям сучасного антикомунізму / Р. Симоненко // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 11. – С. 51.

дослідника С. Олійника⁶. Ця праця є однією з перших спроб осмислення українського дисидентського руху в контексті суспільно-політичних процесів у світі в 1960-х рр. Прізвище В. Мороза подано в переліку репресованих українських інтелектуалів; автор також інформував про написання дисидентом протестних петицій до радянських органів влади, які базувалися на ідеї «національного гуманізму»⁷. У 1971 р. вийшла друком праця англійського дослідника Дж. Бірча, предметом якої був український національний рух в УРСР у період після XX з'їзду КПРС (1956 р.)⁸ Вчений охарактеризував структуру руху шістдесятників і систему взаємозв'язків між чільними його представниками. У монографії подано інформацію про луцький судовий процес над Д. Івашенком і В. Морозом; відомості про останнього вміщено також до таблиць, присвячених «першій хвилі арештів» українських дисидентів⁹.

У 1970-х рр. серед діаспори та громадськості країн Заходу В. Мороз вважався лідером українського дисидентського руху. Проводилися небували за масштабом кампанії на підтримку дисидента, оскільки він перебував в ув'язненні. Це спричинило до посилення зацікавлення постаттю В. Мороза серед зарубіжних істориків. З'явилися перші статті, автори яких зосереджували свою увагу саме на діяльності українського дисидента. Зокрема, російський дисидент-емігрант О. Єсенін-Вольпин у 1974 р. у журналі «Сучасність» подав нарис про В. Мороза; у якому акцентував увагу на його публіцистичних творах 1967–1970 рр.¹⁰ У 1975 р. побачила світ розвідка відомого українського емігрантського громадського діяча та науковця М. Прокопа під назвою «Перемога Валентина Мороза»¹¹. У статті досить детально описано виступи української діаспори, міжнародних організацій та політичного істеблішменту західних держав на захист В. Мороза протягом 1971–1974 рр. Також М. Прокоп подав відомості про публікації радянської преси, які мали на меті дискредитувати постать В. Мороза в очах українського суспільства та світової

⁶ Олійник С. Природа і розвиток сучасної боротьби на Україні на тлі рухів за свободу совісті / С. Олійник // Сучасність. – 1969. – № 2. – С. 89–106.

⁷ Там само. – С. 94–96.

⁸ Birch J. The Ukrainian nationalist Movement in the USSR since 1956 / J. Birch. – L.: The Ukrainian Information Service, 1971. – 48 p.

⁹ Там само. – Р. 7, 8, 16.

¹⁰ Єсенін-Вольпин О. Валентин Мороз: Людина і громадський діяч / О. Єсенін-Вольпин // Сучасність. – 1974. – № 7–8. – С. 223–224.

¹¹ Прокоп М. Перемога Валентина Мороза / М. Прокоп // Сучасність. – 1975. – № 2. – С. 80–90.

громадськості¹². Загалом у статті позитивно та певною мірою апологетично оцінено діяльність В. Мороза.

Ізраїль Клейнер, представник єврейського дисидентського руху в СРСР, який емігрував за кордон, на сторінках своєї праці характеризував В. Мороза як «пророка і мученика українського національного руху», вважаючи його одним із лідерів генерації шістдесятництва¹³. У статті американського історика українського походження Я. Білінського аналізувалися політичні програми ключових діячів дисидентського руху в УРСР. Автор концентрувався на характеристиці ідей та поглядів В. Мороза, викладених у його зверненні до Першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста від 15 травня 1968 р. та есе «Мойсей і Датан», вказуючи на їх політико-психологічну спрямованість¹⁴.

Чимало уваги приділяв постаті В. Мороза американський дослідник К. Фармер¹⁵. Саме В. Мороза, поряд із І. Дзюбою, вчений вважав одним із двох найбільш впливових ідеологів українського національного руху; було розкрито причини світоглядного конфлікту між дисидентами¹⁶. К. Фармер одним із перших здійснив ретельний науковий аналіз есеїстики В. Мороза та системи його націоналістичних поглядів¹⁷. У роботі детально характеризував ідеї В. Мороза в контексті розгляду морально-етичних засад українського національного відродження 1960-х рр.¹⁸

Український діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький у своїх працях аналізував ідеї чільних діячів дисидентського руху в УРСР в історичній ретроспективі¹⁹. Систему поглядів В. Мороза історик вважав близькою до інтегрального націоналізму Організації українських націоналістів (ОУН) періоду 1930-х рр. На думку І. Лисяка-Рудницького, саме цей фактор був ключовою причиною міжнародних кампаній у середовищі української діаспори на захист дисидента. Досить схематично

¹² Прокоп М. Перемога Валентина Мороза / М. Прокоп // Сучасність. – 1975. – № 2. – С. 84–90.

¹³ Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії / І. Клейнер. – Париж : Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. – С. 178.

¹⁴ Bilinsky Ja. Political Aspirations of Dissenters in Ukraine / Ja. Bilinsky // Український історик. – 1978. – № 1–3. – Р. 37–38.

¹⁵ Farmer K. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy / K. Farmer. – The Hague ; Boston ; London : Martinus Nijhoff Publishers, 1980. – 241 p.

¹⁶ Там само – Р. 70–73.

¹⁷ Там само. – Р. 174–176.

¹⁸ Там само. – Р. 104–105.

¹⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.

вчений характеризував діяльність В. Мороза після його виїзду на еміграцію²⁰.

Окремі аспекти протистояння В. Мороза з радянським тоталітарним режимом розглядалися у працях інших зарубіжних дослідників, які побачили світ у 1980-х рр. Зокрема, у книзі С. Блоха та П. Реддавея подано інформацію про використання проти дисидента психіатричних репресій у 1976 р. та масштабну кампанію протесту з цього приводу²¹. Російська дисидентка в еміграції Л. Алексеева в 1983 р. написала працю «Історія інакомислення в СРСР», у якій подала інформацію про публіцистичні твори В. Мороза та другий судовий процес над ним в Івано-Франківську²². Цього ж року в Канаді побачила світ стаття історика українського походження Б. Нагайла, в якій у контексті аналізу другої хвилі арештів української інтелігенції початку 1970-х рр. увагу приділено судовому процесу над В. Морозом²³.

Відомості про діяльність В. Мороза можна зустріти також у працях окремих зарубіжних дослідників періоду кінця ХХ – початку ХХІ ст. Британський вчений Ендрю Вілсон у своїй монографії порівнює есеїстику В. Мороза кінця 1960-х рр. із творами Дмитра Донцова²⁴. У монографії американсько-польської дослідниці Енн Еплблом описуються умови перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі на початку 1970-х рр.²⁵

Після відновлення незалежності України в 1991 р. розпочалось активне дослідження українського національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. у вітчизняній історіографії. Українські вчені отримали змогу здійснити об'єктивний аналіз суспільних процесів в УРСР другої половини ХХ ст. Їх зусиллями протягом 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. вийшли друком ряд комплексних робіт, присвячених історії українського

²⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 479–480.

²¹ Блох С. Диагноз: инакомыслие / С. Блох, П. Реддауэй. – К.: Ассоциация психиатров Украины, 1995. – С. 259.

²² Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период / Л. Алексеева. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2012. – С. 22–24.

²³ Nahaylo B. Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest / B. Nahaylo // Ukraine after Shelest. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1983. – P. 31–32.

²⁴ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith / A. Wilson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 55.

²⁵ Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Еплблом. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 418.

дисидентського руху. У цьому контексті вивченню постаті В. Мороза приділено значну увагу.

Інформацію про діяльність дисидента вміщено в загальних наукових працях з історії України, які висвітлювали період другої половини ХХ ст. Це, передусім, монографії Я. Грицака²⁶, В. Барана та В. Даниленка²⁷, В. Барана²⁸, В. Литвина²⁹. Постать В. Мороза згадувалася в контексті дослідження руху шістдесятників (В. Баран, В. Даниленко)³⁰, першої хвилі арештів української інтелігенції і самвидаву (В. Баран, В. Литвин)³¹. У роботі Я. Грицака коротко охарактеризовано другий судовий процес над дисидентом у 1970 р.³² Окремі відомості про В. Мороза у вищезазначених працях потребують уточнення.

Есеїстику В. Мороза другої половини 1960-х рр. вивчав В. Кафарський³³. Дослідник вважав В. Мороза одним із ідеологів дисидентського руху, який стояв на позиціях інтегрального націоналізму та категорично відкидав марксизм³⁴. Вчений О. Гринів у дослідженні, присвяченому основним українським націоналістичним теоріям другої половини ХХ ст.³⁵, здійснив аналіз есе В. Мороза «Хроніка опору», «Серед снігів» та «Мойсей і Датан». Науковець виділив дві основні проблеми, які піднімалися в публіцистиці дисидента, – захист прав людини й утвердження української національної свідомості³⁶. Книга дослідника В. В'ятровича, у якій автор розглядає історію України ХХ ст. крізь призму

²⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

²⁷ Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.

²⁸ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 670 с.

²⁹ Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – 272 с.

³⁰ Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – С. 128.

³¹ Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 293–295; Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) / В. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – С. 189–191.

³² Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – С. 286.

³³ Кафарський В. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 831 с.

³⁴ Там само. – С. 629–630.

³⁵ Гринів О. Українська націоналія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси / О. Гринів. – Львів: Світ, 2004. – 592 с.

³⁶ Там само. – С. 155–159.

аналізу розсекречених матеріалів радянських спецслужб, містить фрагментарні відомості про друге ув'язнення В. Мороза³⁷.

Протягом перших двадцяти п'яти років існування незалежної України побачили світ цілий ряд ґрунтовних досліджень національно-визвольного руху 1960–1980-х рр., які можна вважати вагомим внеском у вивчення діяльності В. Мороза. Чимало цінної інформації про дисидента подає історик Г. Касьянов у своїй монографії³⁸. Вчений характеризує події судового процесу над В. Морозом та Д. Іващенко у Луцьку³⁹. Другий арешт і суд над В. Морозом автор трактує як демонстрацію «нового стилю» у відносинах між владою та інакодумцями, який був спрямований на придушення дисидентського руху⁴⁰. У контексті аналізу ключових праць українського самвидаву Г. Касьянов подає власну характеристику чотирьох есе дисидента, а також системи його поглядів⁴¹. Дослідник акцентує особливу увагу на довготривалому голодуванні В. Мороза під час його ув'язнення у Владимирській тюрмі⁴².

Стаття Ю. Зайцева «Дисиденти» в контексті характеристики опозиційного руху в УРСР вміщує загальні відомості про судові та позасудові методи розправи режиму над В. Морозом⁴³.

Анатолій Русначенко у монографіях, присвячених українському національно-визвольному рухові середини 1950-х – початку 1990-х рр.⁴⁴ та суспільно-політичній думці цього періоду⁴⁵, подає відомості про В. Мороза. Цінними є наведені автором дані про поширення праць В. Мороза серед інших дисидентів, протести інтелігенції під час другого судового процесу над ним, відносини політв'язня з В. Чорноволом⁴⁶. Також дослідник вказував на багатогранність та значний рівень актуальності публіцистики

³⁷ В'ятрович В. Україна Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2014. – С. 431–432.

³⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.

³⁹ Там само. – С. 52–53.

⁴⁰ Там само. – С. 85.

⁴¹ Там само. – С. 107–110.

⁴² Там само. – С. 155–156.

⁴³ Зайцев Ю. Дисиденти / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 21, 22, 23, 24, 28, 30 березня.

⁴⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

⁴⁵ Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років / А. Русначенко. – К. : КМ Academia, 1999. – 324 с.

⁴⁶ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – С. 165, 178–179, 193, 198.

В. Мороза 1967–1970 рр.⁴⁷ При цьому основною працею дисидента А. Русначенко називав памфлет «Серед снігів»⁴⁸. У своїй збірці статей історик трактував В. Мороза вихідцем із культурницького середовища, який згодом перейшов до політичної діяльності⁴⁹.

Дослідники Ю. Данилюк і О. Бажан у монографії «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)»⁵⁰ характеризують перший і другий судові процеси над В. Морозом, його депортацію за кордон. У контексті вивчення українського самвидаву вчені подали перелік публіцистичних творів В. Мороза другої половини 1960-х рр. і короткий аналіз есе «Репортаж із заповідника імені Берії». Особливо цінними є відомості про масштаби поширення «Репортажу...» серед інших учасників дисидентського руху, а також спроби його передачі за кордон⁵¹.

Досить вагомим внеском у дослідження національно-визвольного руху в УРСР 1950–1980-х рр. стала кандидатська дисертація І. Стасюка⁵². Вивчаючи публіцистичну спадщину В. Мороза, вчений аналізував його есе «Серед снігів» та конфлікт з І. Дзюбою. Івано-франківський судовий процес над публіцистом 1970 р. І. Стасюк трактує, в першу чергу, як результат змін у керівництві КДБ УРСР⁵³.

Борис Захаров у своїй монографії подає відомості про організацію радянською владою репресій проти В. Мороза⁵⁴.

Ще однією спробою загальної характеристики українського визвольного руху другої половини ХХ ст. є праця українського дисидента І. Геля «Виклик системі»⁵⁵. У книзі вміщено інформацію про громадсько-політичну діяльність В. Мороза до його першого ув'язнення, зокрема

⁴⁷ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – С. 177.

⁴⁸ Русначенко А. Рухи опору режимові в Україні та в Росії у 1950–1980-х роках / А. Русначенко // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 35.

⁴⁹ Русначенко А. Від імперії до України / А. Русначенко. – К.: Українська видавнича спілка, 2009. – С. 188.

⁵⁰ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ століття) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

⁵¹ Там само. – С. 66–67, 75–76, 80–84, 187, 195–196, 227.

⁵² Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іван Михайлович Стасюк; Національний університет «Львівська політехніка». – Львів, 2002. – 226 арк.

⁵³ Там само. – Арк. 90–97.

⁵⁴ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

⁵⁵ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – 392 с.

участь в організації луцького та івано-франківського гуртків поширення самвидаву⁵⁶. Унікальними є відтворення І.Гелем історії передачі есе В. Мороза «Репортаж...» із мордовських колоній на волю і конфлікту В. Мороза та І. Дзюби⁵⁷. Також автор подає відомості, які стосувалися кампанії на захист В. Мороза після його другого арешту в середовищі дисидентського руху⁵⁸.

На початку ХХІ ст. в українській історіографії з'явилася значна кількість наукових досліджень, присвячених конкретним, більш вузьким проблемам у межах тематики історії національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. Зважаючи на досить значну інтенсивність громадсько-політичної діяльності В. Мороза в цей період, чимало дослідників у своїх розвідках приділяли увагу її аналізу в контексті окресленої проблеми.

Вагоме місце у вивченні вітчизняної історії другої половини ХХ ст. займають праці, присвячені характеристиці українського самвидаву. Науковець С. Лис⁵⁹, аналізуючи самвидав Західної України як феномен культури і суспільно-політичної думки, подає чимало цінних відомостей про В. Мороза та його твори. Досить детально історик висвітлює діяльність луцького осередку поширення нелегальної літератури у 1964–1965 рр., лідером якого був саме В. Мороз⁶⁰. Також С. Лис подає у своїй праці характеристику чотирьох публіцистичних статей дисидента⁶¹. Окремі відомості є про два судові процеси над В. Морозом.

У роботі О. Обертаса⁶² досліджено історію розвитку українського самвидаву як альтернативної складової літературного процесу та основної форми антирежимного руху в 1960-х – на початку 1970-х рр. Здійснюючи класифікацію нелегальних творів, автор виділив статті В. Мороза в радикальну течію політичної публіцистики самвидаву⁶³. Увагу сконцентровано на неоднозначності сприйняття статей В. Мороза його

⁵⁶ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 206–207.

⁵⁷ Там само. – С. 248–249, 258–259.

⁵⁸ Там само. – С. 260–263.

⁵⁹ Лис С. Слово поза цензурою: Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк : Твердиня, 2008. – 76 с.

⁶⁰ Там само. – С. 31–33.

⁶¹ Там само. – С. 39–41.

⁶² Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – 300 с.

⁶³ Там само. – С. 134.

сучасниками-дисидентами та українською діаспорою⁶⁴. Також вчений подав короткі відомості про В. Мороза в контексті вивчення нелегального часопису «Український вісник» і зробив висновок про те, що публіцистика дисидента була помітним і дискусійним явищем у самвидаві 1960-х рр.⁶⁵

Дослідниця Т. Баклашова в науковій статті, присвяченій змістовому наповненню журналу «Український вісник» (2013 р.), трактує виступи у середовищі дисидентського руху з приводу політичного процесу над В. Морозом на рубежі 1960–1970-х рр. як свідчення світоглядної еволюції дисидентства в сторону розуміння хибності та антигуманності ідеології марксизму⁶⁶. У розвідці О. Наумової (2014 р.) подано основні відомості про публікацію праць В. Мороза за кордоном⁶⁷.

Характеристичні українського самвидаву та руху шістдесятників присвячені статті дослідника Я. Секо, який у цьому контексті аналізує діяльність В. Мороза⁶⁸.

Цінні відомості про В. Мороза містяться у працях сучасних українських істориків, які присвячені аналізу позасудових методів боротьби проти учасників дисидентського руху. У монографії О. Федотової під назвою «Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917–

⁶⁴ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 135–141.

⁶⁵ Там само. – С. 180.

⁶⁶ Баклашова Т. Змістове наповнення журналу «Український вісник» першого періоду видання як відображення світоглядної еволюції українського опозиційного руху 1970-х років / Т. Баклашова // Схід. – 2013. – № 2. – С. 83–86.

⁶⁷ Наумова О. Публікації творів самвидаву в українських видавництвах за межами СРСР (на матеріалах фонду Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка) / О. Наумова // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технологій – 2014. – Вип. 8. – С. 62–75.

⁶⁸ Секо Я. Боротьба українських політа'язнів у таборах в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Borotba_ukrainskykh_politviazniv_u_taborakh_v_druhii_polovyni_1960-kh_seredyni_1980kh_ri/. – С. 7; Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Istorychniy_dyskurs_ukrainskykh_shistdesiatnykiv/. – С. 2; Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Kulturnytski_obiednannia_1960-kh_ri_u_konteksti_rukhu_shistdesiatnykiv/. – С. 5–6; Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Problemy_natsionalnoi_identychnosti_v_tvorchosti_ukrainskykh_shistdesiatnykiv/. – С. 6–7; Секо Я. Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Rozvytok_ukrainskoho_shistdesiatnytstva_u_1965-1971_ri/. – С. 4; Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://chtyvo.org.ua/authors/Seko_Yaroslav/Ukrainskyi_samvydav_pershoi_polovyny_1960-kh_ri/. – С. 4.

1990 рр.)»⁶⁹ окремий розділ присвячено функціонуванню радянської системи цензурного нагляду в післясталінську епоху. Дослідниця подає інформацію про боротьбу радянської цензури з творчою спадщиною В. Мороза наприкінці 1980-х рр.⁷⁰ Історик Л. Ведмідь у своїй статті про формування образу дисидентів у офіційній пресі УРСР 1960–1970-х рр.⁷¹ звернула увагу на окремі аспекти кампанії радянського режиму з метою компрометації постаті В. Мороза. У роботі, зокрема, проаналізовано пропагандистську статтю Я. Радченка «Апостол» і його штандарти», спрямовану проти дисидента⁷².

Постаті В. Мороза певну увагу приділено в краєзнавчих дослідженнях. Івано-франківська дослідниця Т. Галицька-Дідух у своїй статті, присвяченій загальній характеристиці дисидентського руху на Прикарпатті, подала відомості про перший судовий процес над В. Морозом у 1966 р., репресії проти його однодумців, а також про резонансне голодування дисидента в 1974 р.⁷³ Наукова розвідка Ю. Сороки і С. Шкабка про дисидентський рух на Волині вміщує дані про відносини В. Мороза з іншими діячами луцького осередку поширення самвидаву – Д. Іващенко та К. Шишком⁷⁴.

Вагоме місце в історіографії громадсько-політичної діяльності В. Мороза займають праці біографічного характеру, предметом яких є життя інших відомих дисидентів. У монографії львівського науковця Т. Батенка, присвяченій діяльності відомого дисидента І. Геля – близького знайомого В. Мороза, розкрито моменти їх співпраці під час перебування у колоніях суворого режиму в 1966–1967 рр., роль В. Мороза в ідеологічній диференціації дисидентського руху, основні ідеї та загальне спрямування його твору «Серед снігів»⁷⁵. Учений докладно висвітлив табірний конфлікт

⁶⁹ Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.) / О. Федотова. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 352 с.

⁷⁰ Там само. – С. 269–274.

⁷¹ Ведмідь Л. Формування образу дисидентів у радянській пресі (кінець 60-х – 70-ті роки XX ст.) / Л. Ведмідь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Ntjp/2012_2/vedmid.pdf – 15 с.

⁷² Там само. – С. 7–8.

⁷³ Галицька-Дідух Т. Дисидентський рух на Прикарпатті наприкінці 50-х – середині 80-х рр. XX ст. / Т. Галицька-Дідух // Історія України. – 2012. – № 9–10. – С. 14–16.

⁷⁴ Сорока Ю. Діяльність дисидентів Волині в контексті функціонування опозиційного руху в УРСР (1960–1970-ті рр.) / Ю. Сорока, С. Шкабка // Гілея. – 2013. – № 7. – С. 67.

⁷⁵ Батенко Т. «Я powstaю, otже, я існую...». Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове т-во ім. Шевченка, 1999. – С. 64–65, 74–86.

за участі В. Мороза та І. Геля в сосновській колонії у 1976–1979 рр. та його резонанс у дисидентському середовищі, розглянув суперечку з психологічної точки зору⁷⁶.

Науковець Ю. Зайцев у вступній статті до видання свого інтерв'ю з І. Дзюбою (2001 р.) подав власний аналіз ідеологічного конфлікту літературного критика з В. Морозом у 1970 р.⁷⁷ У дисертації дослідника Д. Зінчука, присвяченій діяльності священика і політв'язня Василя Романюка, розкрито відносини останнього з В. Морозом у 1969–1970 рр. Вчений зробив висновок, що приводом до арешту священика в ході «генерального погрому» став його виступ на захист В. Мороза в 1971 р.⁷⁸

Чимало відомостей про діяльність В. Мороза містить також монографія науковця В. Деревінського про В. Чорновола. У контексті висвітлення основних віх його життя дослідник приділив чималу увагу взаєминам із В. Морозом, ролі останнього у виданні журналу «Український вісник», його конфлікту з І. Дзюбою. В. Деревінський охарактеризував зусилля В. Чорновола в організації протестної кампанії після другого арешту В. Мороза та суду над ним у 1970 р.⁷⁹

Науковець В. Островський у своїй дисертації подає відомості про контакти В. Мороза з одним із лідерів УНФ З. Красівським, а також описує умови перебування політв'язнів у Владимирській тюрмі⁸⁰.

У період незалежності України опубліковано декілька робіт, присвячених висвітленню проблематики життя та діяльності власне постаті В. Мороза. Першу спробу комплексного дослідження громадсько-політичної і наукової праці дисидента здійснив Г. Бурнашов, який у 1960-х рр. був студентом В. Мороза. У 1990-х рр. Г. Бурнашов написав нарис про

⁷⁶ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...». Політичний портрет Івана Геля: (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове т-во ім. Шевченка, 1999. – С. 105–120.

⁷⁷ Насправді було так: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою / вступна стаття Ю. Зайцева. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – С. 25–28.

⁷⁸ Зінчук Д. С. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925–1995 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дмитро Сергійович Зінчук; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – Арк. 64–72.

⁷⁹ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець / В. Деревінський. – Тернопіль : Астон, 2013. – 43–49, 70.

⁸⁰ Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Валерій Васильович Островський; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2015. – 102–104.

свого викладача, який побачив світ 2000 р. у збірці «Борітеся – поборете!»⁸¹ Письменник розкрив основні віхи протистояння В. Мороза з радянським режимом⁸². Загалом робота Г. Бурнашова має художньо-публіцистичний характер.

У 2009–2016 рр. наукове дослідження постаті В. Мороза значно активізувалося. Історик О. Полянський у своїй статті⁸³ змістив коротку біографію дисидента та характеристику публіцистики В. Мороза 1960–1980-х рр. Оригінальною є його класифікація творчої спадщини дисидента за шістьма хронологічно-тематичними блоками. Вчений детально проаналізував есе В. Мороза, проте основну увагу зосередив на вивченні наукових праць. О. Полянський розглядає бачення В. Морозом ключових проблем українського суспільства, пов'язаних із перебуванням України в складі СРСР, простежує еволюцію його поглядів⁸⁴.

В іншій статті вчений детально проаналізував працю В. Мороза «Україна у ХХ столітті. Етап перший 1900–1920 рр.»⁸⁵ О. Полянський вказував на оригінальність авторського стилю та концептуального бачення подій Української революції, її передумов, причин та наслідків, основних історичних постатей того часу⁸⁶.

У 2010 р. побачила світ стаття Я. Секо «Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза»⁸⁷. Поданий у ній аналіз основних націоналістичних понять публіцистики В. Мороза кінця 1960-х р. є досить глибоким, опирається на аналогії з поглядами провідних світових вчених-націологів. У спектрі націоналістичних теорій Я. Секо розміщує ідеї В. Мороза в крайню версію примордіалістської парадигми мислення та відзначає наявність у есеїстиці дисидента всіх основних рис інтегрального націоналізму. Вчений критично ставиться до концепції В. Мороза та вказує на її основні недоліки та вади⁸⁸.

⁸¹ Бурнашов Г. Борітеся – поборете! Нариси. Публіцистика 1990–2000 рр. / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ : ЛІК, 2000. – 160 с.

⁸² Там само. – С. 50–71.

⁸³ Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ldukf.edu.ua/files/photoGallery/2016/Zahalni/Moroz/na%20tli%20epochy.pdf>.

⁸⁴ Там само. – С. 2–10.

⁸⁵ Полянський О. Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 16–22.

⁸⁶ Там само. – С. 16–20.

⁸⁷ Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза / Я. Секо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jsp/Soc_Gum/NZTNPU_ist/2010_2/2010_2/Seko.pdf.

⁸⁸ Там само. – С. 1–5.

Дослідник П. Арсенич у 2011–2012 рр. опублікував ряд статей, присвячених періоду викладацької діяльності В. Мороза в Івано-Франківському педінституті в середині 1960-х рр. та його спробам організації місцевого гуртка в руслі дисидентського руху⁸⁹. З точки зору журналістики публіцистичні твори В. Мороза дисидентського періоду його життя охарактеризувала дослідниця Н. Дзьомба. У своїй статті вона ретельно проаналізувала попередньо виокремлені складові системи державотворчих поглядів публіциста та встановила їх національно-світоглядне значення⁹⁰. Вчений Р. Сіромський проаналізував громадсько-політичні кампанії в Канаді в 1970-х рр., спрямовані на звільнення В. Мороза з ув'язнення, ретельно дослідив діяльність українських емігрантських організацій та політичної еліти Канади щодо захисту українського політв'язня⁹¹.

Короткі нариси, присвячені постаті В. Мороза, представлені в енциклопедичних виданнях, зокрема в «Міжнародному біографічному словнику дисидентів країн Центральної та Східної Європи»⁹², у 7-му томі 10-томної «Енциклопедії історії України»⁹³, довіднику «Рух опору в Україні: 1960–1990»⁹⁴.

Отже, проблематика громадсько-політичної та наукової діяльності В. Мороза знайшла досить широке відображення у зарубіжній та сучасній українській історіографіях. Вивчення постаті В. Мороза здійснювалося переважно в контексті дослідження українського дисидентського руху 1950–1980-х рр. Увага науковців приділялася, в першу чергу, найбільш резонансним віхам діяльності інакодумця протягом дисидентського періоду його життя (1964–1979 рр.). Чимало дослідників акцентували увагу

⁸⁹ Арсенич П. Карне вільнодумство / П. Арсенич // Галичина. – 2012. – 6 вересня. – С. 11; Арсенич П. Незламний борець / П. Арсенич // Галицька Просвіта. – 2011. – № 16. – С. 3; Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6–7.

⁹⁰ Дзьомба Н. Засади українського державотворення у публіцистиці Валентина Мороза / Н. Дзьомба // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2013. – Вип. 38. – С. 19–21.

⁹¹ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 106–116.

⁹² Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1: Україна. – Частина 1. – Харків: Харківська правозахисна група; Права людини, 2006. – С. 485–488.

⁹³ Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – С. 71–72.

⁹⁴ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 443–445.

на розгляді есеїстики В. Мороза другої половини 1960-х рр. та інших публіцистичних творів автора. При цьому формування світогляду дисидента, його громадсько-політична діяльність у еміграційній та сучасний періоди фактично залишилися поза увагою істориків. Загальними недоліками переважної більшості наукових розробок, які стосуються постаті В. Мороза, є певні фактологічні неточності та ігнорування авторами значного масиву архівних матеріалів. Наукове дослідження постаті В. Мороза значно активізувалося тільки на початку XXI ст., проте так і не набуло системного і комплексного характеру. Констатуємо, що загальний стан вивчення життя та діяльності такої знакової постаті в українському дисидентському русі є недостатнім і не відповідає сучасним суспільним запитам. За період незалежності України не створено спеціального монографічного дослідження, яке б достатньою мірою висвітлювало діяльність В. Мороза. Тому актуалізувалася потреба у здійсненні загального й об'єктивного історичного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерельна база до вивчення громадсько-політичної і наукової діяльності В. Мороза досить різнопланова. Під час написання роботи, задля дотримання принципу об'єктивності, використано матеріали різного походження – як із дискурсу дисидентського руху, так і офіційні радянські документи, матеріали органів держбезпеки СРСР, а також джерела з українського еміграційного середовища. Весь їх комплекс класифіковано на дві великі групи – неопубліковані і опубліковані документи. Серед останніх виділено чотири підгрупи: 1) твори В. Мороза; 2) збірки документів; 3) спогади і мемуари; 4) матеріали періодичних видань.

У роботі вперше введено до наукового обігу 162 раніше не опублікованих документи. Значна кількість матеріалів, які висвітлюють діяльність В. Мороза, зберігається в державних архівах (Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), Державному архіві Волинської області, Державному архіві Івано-Франківської області, сховищах Служби Безпеки України (Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ), архів обласного управління СБУ у Івано-Франківську) та музеях (Музей-архів і документаційний центр українського самвидаву «Смолоскип» у Києві, Волинський краєзнавчий музей).

У ЦДАГО України матеріали про В. Мороза зосереджені в раніше засекречених документах загального відділу Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (ф. 1) та охоплюють хронологічний проміжок 1970–1980 рр. Це переважно доповідні записки радянських чиновників на адресу партійного і державного керівництва УРСР та СРСР. У справі № 398 міститься інформація про організацію івано-франківського судового процесу над В. Морозом. Справа № 877 включає відомості про особливості його перебування у Владимирській тюрмі і текст скарги В. Мороза на адресу Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького. Близько десятка справ стосуються реакції радянського керівництва на кампанії захисту дисидента та здійснення спроб дискредитації В. Мороза в середовищі української інтелігенції та

діаспори. Особливо цінною є справа № 1891, де зібрана інформація про національне піднесення українців США й Канади в перші місяці перебування дисидента на волі навесні—влітку 1979 р. Участь політв'язня в акціях антирадянського спрямування в країнах Заходу та зниження його авторитету серед української діаспори в 1979–1980 рр. також знайшли своє відображення у матеріалах ЦДАГО України.

Під час написання роботи використано чималий комплекс матеріалів про В. Мороза, який міститься у ЦДАЗУ. У першу чергу, це досить об'ємна справа № 41 фонду Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) (ф. 36), присвячена постаті дисидента. У цій справі, яка охоплює часовий проміжок 1974–1984 рр., є брошури і листівки про дисидента, вирізки із зарубіжних газет, тексти його виступів та інтерв'ю, матеріали Комітетів оборони Валентина Мороза (КОВМ), створених з метою проведення акцій на захист політв'язня. Значний масив джерел стосується відносин дисидента з провідними діаспорними організаціями, його публіцистичної і видавничої діяльності в перші роки перебування за кордоном.

Інформацію про участь В. Мороза в акціях української діаспори, приурочених до початку Мадридської наради країн-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) у 1980 р., містить справа № 48 фонду СКВУ. Матеріали, які стосуються міжнародного резонансу щодо другого судового процесу над В. Морозом у 1970 р., містяться також у фондах Державного центру УНР в екзилі (ф. 35) і Світової координаційної ради ідеологічно споріднених націоналістичних організацій (ф. 38). Відомості про кампанії на захист дисидента зосереджені також у фонді Аркадія Жуковського (ф. 44).

У Держархіві Волинської обл. містяться документи виконавчого комітету сільської ради с. Холонів Горохівського району (ф. Р-571), де В. Мороз народився і провів свої дитячі роки. Матеріали за 1946–1953 рр. висвітлюють процеси встановлення радянської влади, колективізації і розкуркулення в селі, які зачепили і родину Морозів та вплинули на формування його світогляду. Тут є відомості про Холонівську школу, де в 1940-х рр. навчався В. Мороз. Упродовж 1964–1965 рр. дисидент викладав історію у Івано-Франківському педагогічному інституті, документація якого зберігається у фонді Р-1345 Держархіву Івано-Франківської обл.

Проте ключовими під час дослідження дисидентської діяльності В. Мороза, зважаючи на його перманентне протистояння з радянським

режимом, є матеріали архівів колишніх органів державної безпеки УРСР – Комітету державної безпеки (КДБ) (зараз – архіви Служби безпеки України). У фонді 6 ГДА СБУ зберігається справа № 44 по звинуваченню В. Мороза та Д. Іващенко періоду першої хвилі арештів 1965–1966 рр., яка складається з восьми томів. Особливо цінними є протоколи допитів обвинувачених і свідків, матеріали судових експертиз, стенограма судового засідання у справі інакодумців, яке відбулося в Луцьку в січні 1966 р. Привертають увагу відомості про поведінку заарештованих під час досудового слідства, методи тиску на них зі сторони працівників КДБ, позасудові репресії проти інших активних учасників луцького та івано-франківського гуртків.

Під час написання книги використано також матеріали низки інших кримінальних справ, які знаходяться у фонді 6 ГДА СБУ. Це, зокрема, справи за 1972–1973 рр. по звинуваченню І. Геля (№ 205), І. Дзюби (№ 55), Євгена Сверстюка (№ 50), Івана Світличного (№ 45), Василя Стуса (№ 47) і В. Черновола (№ 196). У протоколах допитів фігурантів кримінальних справ та свідків міститься інформація про громадсько-політичну діяльність В. Мороза під час його перебування на волі в 1969–1970 рр., його взаємовідносини з київськими та львівськими інакодумцями, поширення у дисидентському середовищі публіцистичних творів В. Мороза.

Вагомими джерельними матеріалами, що використані під час написання роботи, є документи фонду 16 ГДА СБУ. Це, передусім, доповідні записки й інформаційні повідомлення українського КДБ на адресу ЦК КПУ та загальносоюзного керівництва. Відомості про В. Мороза охоплюють значний часовий проміжок – 1965–1982 рр. В архівних справах 1965–1968 рр. міститься інформація про перший судовий процес над дисидентом і продовження його антирадянської діяльності в умовах ув'язнення в мордовських колоніях. На основі матеріалів за 1970 р. можна зробити висновки про організацію радянським репресивним апаратом другого арешту В. Мороза та івано-франківського судового процесу над ним. Відомості про перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі та мордовських колоніях, кампанії на захист В. Мороза, а також заходи радянських спецслужб щодо його дискредитації вміщують справи за 1971–1979 рр. Інформаційні повідомлення КДБ УРСР за травень 1979 – листопад 1982 рр. розкривають основні віхи громадської діяльності дисидента в

еміграції, а також продовження дискредитаційної кампанії щодо В. Мороза зі сторони радянського режиму.

У архіві управління СБУ в Івано-Франківській області знаходиться кримінальна справа № 14 по звинуваченню В. Мороза, яка складається з п'яти томів та охоплює хронологічний проміжок 1967–1970 рр. У перших трьох томах висвітлюється спроба організації репресій проти дисидента у відповідь на написання ним памфлету «Репортаж...» під час першого періоду його перебування за ґратами в 1968–1969 рр. Четвертий і п'ятий томи стосуються другого арешту В. Мороза, слідчих дій зі сторони співробітників КДБ та судового процесу над ним у Івано-Франківську в 1970 р. У справі зберігаються протоколи допитів обвинуваченого, а також інших українських дисидентів, стенограма судового засідання, описи експертиз самвидавних матеріалів тощо.

Надзвичайно об'ємний масив матеріалів про постать В. Мороза міститься у фондах Музею-архіву і документаційного центру українського самвидаву при видавництві «Смолоскип» (м. Київ). Тут зберігаються теки ДП-47: М, ДП-48: М, ДП-49: М, ДП-50: М, ДП-51: М, під назвою «Шістдесятники – дисиденти – політ'язні. Мороз В.», а також досє ДП-52: М, яке стосується дружини дисидента Раїси Мороз. Документи, зосереджені в цих фондах, переважно діаспорного походження, охоплюють 1970–1980-ті рр. Це, передусім, вирізки з газет, брошури, буклети, тексти виступів та інтерв'ю, прес-релізи КОВМ.

У Волинському краєзнавчому музеї зберігається підбірка фотографій В. Мороза про його участь у луцькому дисидентському гуртку в 1964–1965 рр., а також перші роки перебування за кордоном (1979–1980 рр.)

Однією з ключових груп джерел при дослідженні В. Мороза є його твори, які можна поділити на декілька підгруп: публіцистика, наукові праці, літературна творчість. До публіцистичної спадщини належать, у першу чергу, п'ять есе: «Репортаж...», «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору» і «Замість останнього слова», написані протягом 1967–1970 рр. У цих творах міститься інформація про політичні, суспільні, націоналістичні погляди дисидента в даний період. Вони набули значного поширення у середовищі дисидентського руху і справили вплив на його ідеологічну спрямованість. Протягом 1967–1973 рр. В. Мороз написав також чимало протестних заяв на адресу керівництва УРСР.

Значна кількість публіцистичних праць автора побачила світ в еміграційний та сучасний періоди його життя. Так, у 1980 р. у Клівленді (США) опублікована збірка В. Мороза «Тверді мелодії», до якої увійшли його памфлети, виступи та інтерв'ю, написані або виголошені протягом першого року перебування за кордоном. У 1980-х – на початку 1990-х рр. він регулярно виступав у діаспорній пресі з публікаціями про актуальні проблеми громадського та культурного життя українців за кордоном та в УРСР. Після повернення до України написав декілька праць, серед яких: «Націоналізм ХХІ століття», «У пошуках українського Піночета», «Молодь і процес сучасного українського державотворення» та ін. Вони є свідченням еволюції світогляду публіциста та його ставлення до ключових суспільно-політичних проблем.

Валентин Мороз є автором багатьох наукових праць у галузі історії України. У середині 1960-х рр. у рамках підготовки дисертації «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Польщі напередодні Другої світової війни» він декілька разів публікував тези своїх виступів на наукових конференціях в Івано-Франківську. Про наукові зацікавлення В. Мороза періоду його перебування в еміграції 1979–1991 рр. можна зробити висновок на основі збірки «Лекції з історії України». Свідченням активної наукової діяльності вченого є його праці «Голод 33-го року – міфи і факти», «Чи була в нас держава?», «Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору», «Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки». Ключовим джерелом для вивчення діяльності В. Мороза на науковій ниві в період незалежності України є його монографія «Україна у двадцятому столітті» (у трьох томах).

Серед літературних творів В. Мороза варто виділити вірші зі збірки «Прелюд», написані автором у 1969–1970 рр. Відбуваючи свій другий термін у Владимирській тюрмі, дисидент написав декілька поезій у прозі, які є важливими свідченнями його морально-психологічного стану в умовах ув'язнення.

Варто звернути увагу на збірки опублікованих документів з історії українського національно-визвольного руху 1950–1980-х рр. Важлива інформація про міжнародні кампанії на захист В. Мороза в першій половині 1970-х рр. та участь у них Антибільшовицького блоку народів (АБН),

Всесвітньої Антикомуністичної Ліги (ВАКЛ) міститься у третьому⁹⁵ і четвертому⁹⁶ томах збірника матеріалів про діяльність АБН. На початку ХХІ ст. видано кілька збірників історичних джерел про гельсінський правозахисний рух в СРСР, зокрема, 2001 р. в Харкові друком вийшла збірка «Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Документи і матеріали»⁹⁷. Про постать В. Мороза неодноразово згадувалося у меморандумах, деклараціях і повідомленнях Української Гельсінської групи (УГГ) як приклад репресивної політики радянського режиму проти дисидентського руху. У збірнику документів Московської Гельсінської групи⁹⁸ висвітлено заходи російських інакодумців на захист українського політв'язня В. Мороза в другій половині 1970-х рр.

Досить багатим на інформацію про дисидента є опубліковане 2004 р. видання «Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців»⁹⁹, упорядником якого виступив науковець Ю. Зайцев. У книзі подано документи про розправу радянського режиму над подружжям дисидентів у рамках групової справи «Блок» у 1972–1973 рр. При цьому одним зі звинувачень під час слідства та суду над Калинцями було поширення ними творів В. Мороза та написання віршів на його честь. Досить інформативними є подані в книзі епістолярні матеріали – листи І. Калинець і Р. Мороз до політв'язня. Чимало документів присвячено участі львівських поетів у акціях на його підтримку.

У збірнику «Реабілітовані історією. Волинська область. Книга перша»¹⁰⁰, виданому 2010 р., вміщено матеріали вироку Волинського обласного суду В. Морозу та Д. Іващенко, який ухвалено у січні 1966 р.

⁹⁵ Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1967–1970 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1981. – 518 с.

⁹⁶ Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – 443 с.

⁹⁷ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. Т. 1: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – 208 с.; Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4 т. Т. 2: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 р. – 2 липня 1977 р. / Харківська правозахисна група; упорядник Є. Ю. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001. – 196 с.

⁹⁸ Документи Московской Хельсинкской группы / Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; сост. Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2006. – 592 с.

⁹⁹ Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігоря Калинців / упоряд. Ю. Д. Зайцев. – Львів: Афіша, 2004. – 572 с.

¹⁰⁰ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк: ВАТ Волинська обласна друкарня, 2010. – 976 с.

Основою збірки документів «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990)»¹⁰¹, яку підготував дослідник В. Даниленко, стали розсекречені інформаційні й спеціальні повідомлення, доповідні записки КДБ про різні форми дисидентського руху. Книга містить досьє органів держбезпеки на В. Мороза, складене в ході першої хвилі арештів у 1966 р., а також матеріали про поширення праць публіциста в дисидентському середовищі.

До четвертої групи джерел належать спогади та інтерв'ю учасників дисидентського руху, близьких та знайомих В. Мороза, у яких подаються відомості про його життя та діяльність. Мемуари дружини В. Мороза – Раїси Мороз під назвою «Проти вітру»¹⁰² стали важливим джерелом, яке використовувалося в ході написання роботи. У книзі подано унікальні відомості про В. Мороза, які охоплюють хронологічний проміжок від середини 1950-х до початку 1980-х рр. У мемуарах передано атмосферу побачень Р. Мороз зі своїм чоловіком у місцях позбавлення волі, описано морально-психологічний стан політв'язня, а також заходи в середовищі дисидентського руху, спрямовані на його захист. Р. Мороз подала також відомості про перші місяці проживання свого чоловіка в еміграції. Характеристика діяльності В. Мороза в книзі дружини є досить суб'єктивною, що зумовлено складними відносинами між подружжям після розриву. Проте цей фактор не заперечує важливості та цінності книги «Проти вітру» при формуванні загальної картини дисидентського та еміграційного періодів життя В. Мороза.

Відомості про участь В. Мороза в дисидентському русі знаходяться у численних мемуарах його учасників. Задля всебічного дослідження постаті дисидента використано твори, спогади та інтерв'ю Івана Геля¹⁰³, Богдана

¹⁰¹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. – К. : Смолоскип, 2013. – 736 с.

¹⁰² Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – 216 с.

¹⁰³ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпані В., Овсієнко В. / В. Кіпані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

Гориня¹⁰⁴, Михайла Гориня¹⁰⁵, Василя Гука¹⁰⁶, Ігоря Калинця¹⁰⁷, Олесі Ковальчук¹⁰⁸, Романа Корогодського¹⁰⁹, Василя Лісового¹¹⁰, Левка Лук'яненка¹¹¹, Василя Овсієнка¹¹², Леоніда Плюща¹¹³, Євгена Сверстюка¹¹⁴, Данила Шумука¹¹⁵. Інформацію про постать В. Мороза можна знайти в збірках спогадів, які присвячені постатям Петра Григоренка¹¹⁶, Зіновія Красівського й Олени Антонів¹¹⁷, Івана Світличного¹¹⁸, В'ячеслава Чорновола¹¹⁹. Комплекс мемуарних джерел містить інформацію про роль В. Мороза в поширенні самвидаву, його світоглядні та ідеологічні принципи, діяльність під час першого та другого ув'язнень, відносини з іншими дисидентами. Характерно, що оцінка його діяльності і ставлення до

¹⁰⁴ Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К. : Пульсар, 2008. – 648 с.

¹⁰⁵ Горинь М. Вибране / М. Горинь. – [Б. м.] : [б. в.], [2006?]. – 459 с.; Горинь М. Листи з-за ґрат / М. Горинь. – Харків : Права людини, 2005. – 288 с.

¹⁰⁶ Гук В. Шлях до волі / В. Гук. – Івано-Франківськ : ВГЦ «Просвіта», 2012. – 628 с.

¹⁰⁷ Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / вступна стаття Ю. Д. Зайцева. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 178 с.

¹⁰⁸ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 517–529.

¹⁰⁹ Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2009. – 656 с.

¹¹⁰ Лісовий В. Спогади. Поезії / упор. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. – К. : Смолоскип, 2014. – 664 с.

¹¹¹ Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К. : Тамподех ХХІ, 2012. – 648 с.

¹¹² Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х. : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. – Кн. 1 / упорядкував автор; худож.-оформлювач Б. Захаров. – 2-ге вид., доп. – 2007. – 352 с.; Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика : у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х. : Харківська правозахисна група; К. : Права людини, 2007. – Кн. 2 / упорядкував автор; худож.-оформлювач Б. Захаров. – 2-ге вид., доп. – 2007. – 352 с.

¹¹³ Плющ Л. У карнавалі історії / Л. Плющ. – Мюнхен : Сучасність, 1982. – 373 с.

¹¹⁴ Сверстюк Є. На святі надії. Вибране / Є. Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – 784 с.

¹¹⁵ Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт : Українські вісті, 1983. – 536 с.

¹¹⁶ Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали / упоряд. та передм. О. Обертаса. – К. : Смолоскип, 2008. – 832 с.

¹¹⁷ Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) / авт. ідеї Євген Сверстюк; упоряд. Любов Мариннович, Юрій Зайцев. – Львів : Свічало, 2015. – 960 с.

¹¹⁸ «Доброосий». Спогади про Івана Світличного / ред. рада : В. Шевчук та ін.; упорядники Леонід і Надія Світличні. – К. : Час, 1998. – 572 с.

¹¹⁹ Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упор. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2003. – 906 с.; Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 3 / упор. В. Чорновіл; передм. М. Косів. – К. : Смолоскип, 2006. – 976 с.; Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 4. – Кн. 1: Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – 990 с.; Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 4. – Кн. 2: Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – 1068 с.; Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 5: Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2007. – 912 с.; Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2011. – 1080 с.

нього в спогадах сучасників варіюється від позитивного до вкрай негативного, що є свідченням суперечливості цієї постаті.

Матеріали про умови перебування В. Мороза в радянських тюрмах і колоніях знаходимо у спогадах жертв репресій тоталітарного режиму неукраїнського походження. Так, збірник «Іноземці про українських політ'язнів»¹²⁰ вміщує мемуари політ'язнів Георгія Давидова, Сімаса Кудірки, Анатолія Радигіна, Якова Сусленського, Михайла Хейфеца, Авраама Шифрина, у яких є відомості про В. Мороза. Лідер російського правозахисного руху Андрій Сахаров у своїх спогадах¹²¹ неодноразово описував власні зусилля у рамках кампанії оборони В. Мороза. Хід переговорів між США та СРСР щодо його звільнення та обміну в числі п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів описується в книзі мемуарів радника президента США з національної безпеки Збігнева Бжезінського «Сила і принципи...»¹²²

У ході дослідження життєвого шляху В. Мороза зібрано низку усноісторичних матеріалів – інтерв'ю, які записані автором під час польових досліджень. Протягом 2014–2016 рр. взято три об'ємні інтерв'ю у В. Мороза¹²³, який у даний час проживає в місті Львові. Вони містять інформацію про життєвий шлях дисидента, формування його світогляду, діяльність протягом дисидентського, еміграційного і сучасного періодів. Використання спогадів В. Мороза сприяло заповненню численних «білих плям» у його біографії, про які немає інформації в інших джерелах. У 2016 р. в селі Холонів Горохівського району Волинської області вдалося записати інтерв'ю в односельчанок В. Мороза Раїси Приходи¹²⁴ та Галини Приходи¹²⁵ про його дитинство. Також зібрано спогади Михайла

¹²⁰ Іноземці про українських політ'язнів: Спогади / упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2013. – 736 с.

¹²¹ Сахаров А. Воспоминания: в 3 т. Т. 2 / А. Сахаров. – М.: Время, 2006. – 832 с.

¹²² Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981 / Z. Brzezinski. – New York: Farrar Straus & Giroux, 1983. – 587 p.

¹²³ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹²⁴ Інтерв'ю з Приходою Р. М., 1951 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹²⁵ Інтерв'ю з Приходою Г. М., 1942 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

Паньківа¹²⁶, який був студентом Івано-Франківського педінституту в середині 1960-х рр., і тодішнього викладача цього інституту Петра Арсенича¹²⁷. Вони містять цінні відомості про громадсько-політичну діяльність В. Мороза в 1964–1965 рр. у місті Івано-Франківську.

Окрему групу документів для вивчення постаті В. Мороза становлять матеріали періодичних видань. Інформацію про його діяльність можна знайти в самвидавних, радянських, зарубіжних і сучасних українських журналах та газетах. Позацензурні часописи «Український вісник» і «Хроніка поточних подій» (ХПП), що видавалися у середовищі, відповідно, українських і російських інакодумців, є своєрідними літописами дисидентського руху. Громадська діяльність В. Мороза наприкінці 1960–1970-х рр. не залишилася поза їх увагою.

Журнал «Український вісник», одним із редакторів перших номерів якого був сам В. Мороз, висвітлював порушення демократичних прав і свобод зі сторони радянського режиму на території України та акцентував особливу увагу на утисках національних прав українського народу. Перші шість випусків часопису, які побачили світ у самвидаві протягом 1970–1972 рр., містять публіцистичні твори В. Мороза, написані наприкінці 1960-х рр., його скарги і заяви протесту на адресу органів влади. Досить інформативними є рубрики в № 3 і № 4 журналу, присвячені другому арешту В. Мороза, судовій розправі над ним у 1970 р., а також акціям на захист політв'язня.

Публікації про В. Мороза найбільшого самвидавного періодичного видання СРСР – «Хроніки поточних подій» (ХПП) – охоплюють десятирічний проміжок та стосуються подій 1971–1978 рр. Оскільки більшу частину цього періоду В. Мороз перебував в ув'язненні, інформацію про нього переважно можна знайти в рубриці ХПП «В тюрмах і таборах» (підзаголовки «Владимирська тюрма» та «Мордовські табори»). Певна лаконічність у викладі матеріалів, присвячених дисиденту, пояснюється використанням редакторами ХПП особливого стилю написання статей у вигляді «хроніки». Серед публікацій ХПП про життя і діяльність В. Мороза – три великі статті, присвячені івано-франківському

¹²⁶ Інтерв'ю з Паньківим М. І., 1940 р. нар., с. Вербівці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 30.05.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹²⁷ Інтерв'ю з Арсеничем П. І., 1934 р. нар., с. Нижній Березів, Косівський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 23.09.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

судовому процесу 1970 р., довготривалому голодуванню політв'язня у Владимирській тюрмі в 1974 р. і спробі застосування проти нього психіатричних репресій у 1976 р., а також не менше десяти згадок у рубриках.

Декілька статей про В. Мороза надруковано в центральних і регіональних періодичних виданнях УРСР протягом 1971–1977 рр. У першу чергу, це статті Я. Радченка «Апостол і його штандарти» (1971 р.) в газеті «Радянська освіта», Степана Возняка «Аристократ духа» і його заокеанські покровителі» (1974 р.) та І. Колодяжного «Третій від заднього краю» (1977 р.) в івано-франківській обласній газеті «Прикарпатська правда». У цих публікаціях В. Мороза характеризували як державного зрадника та кримінального злочинця, який систематично зводив наклепи на радянський устрій.

Масштабний міжнародний резонанс другого ув'язнення В. Мороза, а також його вимушена еміграція спричинилися до появи значної кількості публікацій про дисидента в закордонних періодичних виданнях у 1970–1980-х рр. Це, в основному, статті, присвячені В. Морозу, які виходили друком у найбільш знакових часописах української діаспори – суспільно-політичному та науково-літературному журналі «Визвольний шлях» (Лондон), місячнику літератури, мистецтва і суспільного життя «Сучасність» (Мюнхен), газеті «Українські вісті» (Детройт), науково-історичному журналі «Вісті комбатанта» (Нью-Йорк), першій щотижневій газеті української еміграції «Свобода» (Нью-Йорк). Закордонна преса висвітлювала події міжнародних кампаній у країнах Заходу на захист В. Мороза протягом 1970–1979 рр., громадсько-політичну діяльність колишнього політв'язня за кордоном. В еміграційній періодиці побачили світ чимало публіцистичних, наукових та літературних творів дисидента. Додатковою складністю під час реконструкції біографії В. Мороза за матеріалами діаспорних часописів є певний рівень їх політичної заангажованості.

Протягом 1980–1991 рр. В. Мороз у Клівленді (США) та Торонто (Канада) видавав власний часопис «Анабазис», матеріали якого є вагомим джерелом до вивчення суспільно-політичної і наукової діяльності дисидента. У журналі подано інформацію про мітинги і демонстрації, в яких брав участь В. Мороз, спробу організації ним власного політичного

осередку «Лицарі Святослава», його викладацьку роботу в Гарварді та Українському вільному університеті (УВУ).

Значно менше відомостей про В. Мороза є в сучасній українській пресі. Зважаючи на те, що в 1990-х рр. історик був неофіційним ідеологом Соціал-національної партії України (СНПУ), матеріали про його громадсько-політичну діяльність можна знайти в офіційних періодичних виданнях цієї політсили «Соціал-націоналіст» і «Орієнтири». Інтерв'ю В. Мороза, його наукові праці та інформацію про його життя і діяльність публікували часописи «За вільну Україну», «Експрес», «Дзеркало тижня», «Галичина».

Отже, джерельна база вивчення життя і діяльності В. Мороза доволі багатопланова, що сприяє об'єктивності дослідження. Найбільша кількість джерельних матеріалів стосується дисидентського та еміграційного періодів життя В. Мороза, в той час як документів про формування його світогляду в дитячі та юнацькі роки, а також діяльність після 1991 р. виявлено менше. До наукового обігу запроваджено значний масив не опублікованих досі архівних джерел, серед яких матеріали з державних архівів, документи сховищ спецслужб КДБ – СБУ, музейні фонди.

Під час дослідження вперше використано багато публікацій радянської, закордонної та сучасної української періодики, а також важливі усноісторичні матеріали. Публіцистичні, наукові та літературні твори В. Мороза дозволяють зробити висновки про його світоглядну еволюцію, ідеологічні та політичні позиції, історіософію. Не менш важливими є комплекс опублікованих джерел, мемуарна література, матеріали самвидавної періодики, які розкривають взаємини В. Мороза із сучасниками, його роль у структурі українського дисидентського руху. Виявлені джерельні матеріали дозволяють повноцінно реконструювати біографію В. Мороза, а також основні віхи його громадсько-політичної і наукової діяльності.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Постать Валентина Яковича Мороза є однією з ключових в українському дисидентському русі 1960–1980-х рр. Він народився 15 квітня 1936 р. в селі Холонів, яке в той час входило до Горохівського повіту Волинського воєводства Польської Республіки, у національно свідомій українській сім'ї. Його батько Яків Іванович (1903–1986) протягом міжвоєнного періоду організовував у селі культурне життя, очолював холонівську читальню товариства «Просвіта»¹²⁸. Він був музикантом та керував сільським духовим оркестром. Брат батька Василь Мороз у часи польської окупації займав посаду солтиса – старости села – та активно протидіяв політиці асиміляції українського населення, яка здійснювалася польським урядом. Матір Катерина Степанівна (1910–1961) була уродженкою сусіднього села Олізарів¹²⁹.

Формування світогляду майбутнього дисидента розпочалося у досить напруженій обстановці початку Другої світової війни та першої окупації Волині радянськими військами (1939–1941 рр.). Перші два роки свого життя малий Валентин провів у Холоневі, а у 1938 р. сім'я Я. Мороза через брак житлової площі переїхала до родичів матері в Олізарів. Ранні спогади В. Мороза пов'язані із початком бойових дій Німеччини та СРСР проти Польщі. У його пам'яті закарбувалася поява в Олізарові біженців-поляків, які прибули із територій, окупованих німецькими військами. Невдовзі, після захоплення Західної України радянськими військами, польські біженці, розуміючи небезпеку зі сторони сталінського режиму, змушені були повернутися на батьківщину¹³⁰.

Протягом вересня 1939 – червня 1941 рр. с. Холонів перебувало під радянською окупацією. Батько В. Мороза негативно поставився до спроб

¹²⁸ Інтерв'ю з Приходюю Г. М., 1942 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Приходюю Р. М., 1951 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹²⁹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³⁰ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

нової влади провести в Холоневі колективізацію та не вступив до колгоспу. З дитячих років Валентин виховувався у душі несприйняття колективістських засад комуністичної ідеології та патріотизму. У 1940 р. сім'я Морозів повернулася до Холонева. Зусиллями батьків Валентина було збудовано нову хату, яка розташовувалася на хуторі під лісом за два кілометри від самого села (місцевість мала назву «Холонів-колонія») ¹³¹.

Українське національно свідоме населення Горохівщини в часи першої радянської окупації було піддане масштабним репресіям та винищенню. Значну кількість патріотів краю було ув'язнено у Луцькій тюрмі. Після початку радянсько-німецької війни у червні 1941 р. енкаведистами тут були розстріляні 192 уродженці Горохівщини, серед яких був і уродженець с. Холонів Афанасій Тишук ¹³². Відверта антиукраїнська політика радянського режиму спричинилася до поширення масового незадоволення окупантами серед жителів малої батьківщини В. Мороза.

Події радянсько-німецької війни, боротьба ОУН і Української повстанської армії (УПА) за незалежність України значною мірою спричинилися до формування світогляду В. Мороза. Протягом червня 1941 р. – липня 1944 р. село Холонів, як і вся територія Горохівщини, було окуповане німецькими військами. 30 червня 1941 р. у Львові членами Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)) проголошено відновлення Української Держави. Ця акція оунівців отримала широкий розголос серед українського населення Волині. У Холоневі місцеві патріоти на короткий час змогли вивісити на адміністративних спорудах синьо-жовті прапори. Ці події мали значний вплив на малого Валентина, який перейнявся почуттями національного патріотизму ¹³³. Пізніше дисидент згадував: «Перша половина мого життя була сформована двома прапорами під час проголошення української самостійності в 1941 році. Ці два українські прапори в рідному селі збереглися на ціле життя, давали вогонь витерпіти і перемогти...» ¹³⁴.

¹³¹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³² Крашталський А. ОУН і УПА на Горохівщині. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – С. 305.

¹³³ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – С. 182–183.

¹³⁴ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 31.

Зрештою, на початку липня 1941 р. гітлерівці придушили чергову спробу українського державотворення, а Я. Стецька та С. Бандеру було заарештовано. Нацистський режим розпочав переслідування та знищення українських націоналістів на Волині. У Горохівському повіті німці утворили відділ допоміжної поліції – шуцманшафту – до якого увійшли переважно представники польської національності. Поляки, які записалися до поліції, сприяли нацистам у здійсненні каральних акцій проти національно свідомих українців. Зокрема, у 1942 р. гітлерівцями було заарештовано кілька десятків мешканців села Княжого неподалік Холонева¹³⁵.

Результатом репресій нацистського режиму став перехід оунівців Горохівщини до підпільних методів боротьби проти карателів. Протягом 1943–1944 рр. українське підпілля в районі Горохова було досить потужним та підтримувало зв'язок із загонами УПА, які базувалися у рівномірно розкиданих по території краю лісових масивах. У цей період біля Горохова діяв курінь «Мирона» (Павла Скиби з с. Квасів), складовими частинами якого були сотні «Грома» (Миколи Новосада з с. Скарабарівщина), «Чорноморця» (Олексія Мельника з с. Княже), «Вишні» (Ульяна Маїла з с. Мирків) та «Довбуша» (з Іваничівського району). Окремою бойовою одиницею була сотня «Остапа» (Олексія Брися з с. Рачин)¹³⁶. Уже в березні 1943 р. українські повстанці здійснили досить вдалу атаку на німецький гарнізон у Горохові¹³⁷.

Неодноразово протистояння українських повстанців та окупаційної адміністрації відбувалися і в с. Холонів – малій батьківщині В. Мороза. У травні 1943 р. сотня УПА під керівництвом «Остапа» здійснила збройний напад на німецьке господарство у Холоневі, в результаті якого залога окупантів понесла значні втрати¹³⁸. У серпні цього ж року в Холоневі відбувся бій п'яти вояків Служби Безпеки (СБ) ОУН із німцями. Під час сутички від рук гітлерівців загинули керівник боївки СБ Петро Криштальський (псевдо «Малий») та її член Федір Водницький (псевдо «Сумний») ¹³⁹. В результаті партизанських дій УПА влада німецьких окупантів фактично не поширювалася на хутір біля Холонева, де

¹³⁵ Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – С. 77.

¹³⁶ Там само. – С. 18.

¹³⁷ Там само. – С. 92–94.

¹³⁸ Там само. – С. 131.

¹³⁹ Там само. – С. 147.

проживала сім'я В. Мороза. Загони повстанців базувалися в межах кілометра від хати Морозів у лісі, там знаходилась так звана «звільнена зона». Як пригадував історик, «...навіть коли німці разом з поляками, фактично більше поляки, як німці приїжджали з містечка Горохова до села, то вони до нас під ліс боялися їхати, бо наші стріляли – черешні були пробиті кулями...»¹⁴⁰.

На період німецької окупації Холонева припали перші роки шкільного навчання В. Мороза. Його батьки, незважаючи на війну, приділяли особливу увагу вихованню сина. Завдяки їх старанням здібний хлопчик уже в п'ять років навчився читати. До школи пішов не в сім років, як більшість ровесників, а в шість – у 1942 р. Наступного року в школі німці розмістили свій гарнізон, і навчання втратило регулярний характер, а згодом і зовсім припинилося. Взимку 1944 р. рідне село В. Мороза було піддане збройному нападу радянських партизанів, які мали завдання протидіяти українському національному руху в краї. До Холонева прибули дванадцять вершників із загону С. Ковпака, які займалися гвалтуванням дівчат та розстрілами цивільного населення¹⁴¹. Протягом лютого–липня 1944 р. неподалік Холонева пролягала лінія фронту і, зрештою, в липні того ж року село вдруге окупували радянські війська¹⁴².

Упродовж 1943 – початку 1944 рр. на Волині відбувалися українські і польські відплатні акції, які набули масового характеру. В результаті конфлікту на Горохівщині, за дослідженням І. Пущука, загинуло 678 українців та 866 поляків¹⁴³. У Холоневі на початку січня 1944 р. українською самообороною спалено польський фільварок¹⁴⁴. Події «Волинської трагедії» чітко закарбувалися у пам'яті майбутнього історика: «...у нас із 12 хат була одна польська – то ті поляки виселилися, бо їм наказ був виселитись... а ті поляки, які сказали, що не хочуть виїжджати, то їх били. Їм ніхто не винен, бо їм сказали виїжджати, вони мусили виїхати, то ж не на своїй землі були – їм дали чужу землю, то були осадники»¹⁴⁵. Події українсько-польського конфлікту на Волині в 1943–1944 рр., основною

¹⁴⁰ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴¹ Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. – Луцьк : ВМА «Терек», 2014. – С. 166.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само. – С. 124.

¹⁴⁴ Там само. – С. 122.

¹⁴⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

причиною яких В. Мороз бачив колоніальну політику Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період, справили вагомий вплив на формування його національного світогляду.

Восени 1944 р. Валентин отримав можливість продовжити навчання у холонівській школі. Вже у восьмирічному віці у В. Мороза проявилися перші зацікавлення історією. Зокрема, він захоплювався книгою Івана Крип'якевича «Мала історія України», яка сприяла вихованню національної свідомості школяра¹⁴⁶.

У 1944–1946 рр. на Горохівщині тривало військове протистояння УПА та радянської адміністрації. За А. Криштальським, всього у краї енкаведистами та вояками Червоної армії було знищено 305 бійців УПА та членів оунівського підпілля, взято в полон 400 патріотів. Українські повстанці зуміли знищити 79 та поранити 13 радянських активістів¹⁴⁷. Місцеве населення активно підтримувало УПА, результатом чого були репресії зі сторони окупантів. Тільки у Холоневі за зв'язки із національно-визвольним рухом опору було засуджено 6 осіб, а на спецпоселення вивезено 4 особи¹⁴⁸.

Задля того, щоб перешкодити поповненню УПА новими бійцями, на Волині був проведений так званий «останній військовий призов» 1944–1945 рр.¹⁴⁹ Батько В. Мороза Яків зумів уникнути служби в армії, оскільки влаштувався робітником на залізниці. Протягом 1944–1946 рр., за спогадами В. Мороза, батько підтримував регулярні контакти з воїнами УПА, а в його хаті було облаштовано підпільну повстанську криївку. Незважаючи на те, що енкаведисти здійснювали у цьому помешканні часті обшуки, зв'язки Я. Мороза з повстанцями вдалося зберегти в таємниці¹⁵⁰.

Отже, події, пов'язані з протистоянням українського підпілля з радянським режимом у середині 1940-х рр., справили вирішальний вплив на формування світогляду В. Мороза з точки зору цінності боротьби за

¹⁴⁶ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁷ Криштальський А. ОУН і УПА на Горохівщині. – Луцьк : ВМА «Терен», 2014. – С. 227.

¹⁴⁸ Там само. – С. 347.

¹⁴⁹ Там само. – С. 180.

¹⁵⁰ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

незалежність України. Через багато років він пригадував: «...У дитячі роки ми всі тим жили, знали, що то наші хлопці, які борються за Україну»¹⁵¹.

Уже в дитинстві у В. Мороза сформувалося несприйняття радянської влади. Цьому, зокрема, сприяла насильницька колективізація, яка проходила на Волині в другій половині 1940-х рр. Протоколи засідань виконавчого комітету Холонівської сільської ради свідчать, що протягом 1946–1948 рр. селяни систематично не виконували державні плани хлібозаготівлі, здачі молока та вирубки лісу, відмовлялися від сплати податків та всіляко саботували діяльність органів радянської влади¹⁵². Спротив холонівчан насильницькій колективізації, безперечно, вплинув на формування антирадянських поглядів В. Мороза. За небажання вступати до колгоспу його батька засудили до 6 місяців тюрми¹⁵³. Влітку 1947 р. визнано куркулем і репресовано дядька Василя, який користувався значним авторитетом серед місцевих жителів¹⁵⁴.

У 1948 р. В. Мороз закінчив п'ять класів школи в рідному с. Холонів. У шостий і сьомий класи він ходив до школи в сусіднє село, а протягом 1950–1953 рр. навчався у десятикласній школі в Горохові¹⁵⁵. Улюбленими його предметами були історія, географія та література, юнак захоплювався історичними та географічними картами, а також займався спортом. У десятому класі Валентин зайняв перше місце на районних змаганнях із стрибків у висоту та бігу із бар'єрами, виборов право взяти участь у обласній спартакіаді¹⁵⁶. У 1950 р. В. Мороз став членом радянської молодіжної організації ВЛКСМ, оскільки такий крок був необхідним для майбутнього вступу до університету¹⁵⁷. Незадовго до шкільного випуску В. Мороза у березні 1953 р. помер радянський диктатор Йосип Сталін. Цю

¹⁵¹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵² Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-571, оп. 1, спр. 14, арк. 3–12; Держархів Волинської обл, ф. Р-571, оп. 1, спр. 15, арк. 3; Держархів Волинської обл, ф. Р-571, оп. 1, спр. 16, арк. 3–9; Держархів Волинської обл, ф. Р-571, оп. 1, спр. 34, арк. 9;

¹⁵³ Держархів Волинської обл, ф. Р-571, оп. 1, спр. 14, арк. 13; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵⁴ Держархів Волинської обл, ф. Р-571, оп. 1, спр. 16, арк. 7.

¹⁵⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵⁶ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵⁷ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 106.

новину Мороз та більшість його однокласників сприйняли із прихованою радістю та надіями на послаблення репресивного тиску зі сторони радянського режиму¹⁵⁸.

Протягом 1953–1958 рр. В. Мороз навчався на історичному факультеті Львівського університету, який, за спогадами І. Геля, у цей період був центром молодіжного суспільного життя та формування національно свідомої інтелігенції¹⁵⁹. Значний вплив на світогляд В. Мороза в студентські роки справили події XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) (1956 р.) та засудження на офіційному рівні «культу особи» Сталіна. Зважаючи на те, що студент входив до комсомольського активу, він зміг ознайомитися із постановами з'їзду, які не були опубліковані у пресі¹⁶⁰. XX з'їзд став для нього сигналом певної демократизації радянського суспільства та відмови влади від масових репресій у боротьбі з українським національним рухом.

Саме в студентський період у В. Мороза проявилось зацікавлення забороненою літературою, виданою до 1939 р. Знайомство з такою літературою справило значний вплив на формування світогляду В. Мороза та початок його протистояння з радянським режимом¹⁶¹. Він разом із друзями протестував проти того, щоб викладачі читали лекції в університеті російською мовою. Також часто висловлював негативне ставлення до тих осіб із числа своїх знайомих, які були байдужими до рідної мови та національної культури: «Під час роздумів над такими питаннями я помітив, що нігілісти в національному питанні... є нігілістами в питаннях духовних взагалі... Я прийшов до висновку, що ігнорування національного питання є байдужість до культури взагалі». В. Мороз активно і наполегливо поширював свої ідеї серед студентів, намагаючись збільшити кількість людей, зацікавлених національним питанням та проблемою занепаду

¹⁵⁸ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵⁹ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 197.

¹⁶⁰ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто : Anabasis Magazine, 1982. – С. 12.

¹⁶¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 76.

української духовності у радянських реаліях¹⁶². Вже із студентських років він отримав репутацію «націоналіста» та перебував на обліку в КДБ¹⁶³.

У 1958 р., відразу після закінчення університету, одружився із 19-річною Раїсою Левтеровою. Вона була студенткою факультету іноземних мов, уродженкою Донецької області, гречанкою за походженням¹⁶⁴. Через чотири роки у подружжя народився син, якого назвали Валентином.

Протягом 1958–1964 рр. В. Мороз працював учителем історії в селах рідного Горохівського району Волинської області. У невеликому селі Мислин молодий педагог учителював протягом півроку та отримав посаду заступника директора¹⁶⁵. У 1959–1964 рр. В. Мороз був учителем у селищі Мар'янівка, де здійснював активну національно-культурницьку діяльність. Зокрема, він досить часто їздив до Львова на Шевченківські святкування, брав активну участь у підготовці урочистих заходів з ушанування Т. Шевченка у Мар'янівській школі. Також передплачував деякі закордонні видання, зокрема «Кур'єр ЮНЕСКО». Дружина історика Р. Мороз пригадувала, що «...дуже скоро за Валентином утвердилося прізвисько «Націоналіст»¹⁶⁶. У 1961 р. задля припинення активності В. Мороза співробітники КДБ провели із ним «профілактичну бесіду»¹⁶⁷. Проте, як показали подальші події, такий крок КДБ не досягнув своєї мети.

Отже, основними факторами, які справили визначальний вплив на формування націоналістичного світогляду В. Мороза були родинне виховання, боротьба ОУН та УПА за незалежність України в 1940-х рр., радянсько-німецька війна, українсько-польський конфлікт 1943–1944 рр., насильницька радянізація Волині після другої окупації краю. Вже з молодих років В. Мороз був переконаним прихильником відновлення незалежності України. У студентські роки та в період вчителювання на Волині він розпочав культурницьку діяльність, спрямовану на захист національних прав українського народу.

¹⁶² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 268–269.

¹⁶³ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 50.

¹⁶⁴ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 50.

¹⁶⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁶⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 47–48.

¹⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1037, арк. 48.

РОЗДІЛ 4

ПОЧАТОК ДИСИДЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Значно активізувалася громадська діяльність В. Мороза в період його викладання в Луцькому (березень–липень 1964 р.) та Івано-Франківському (вересень 1964 – серпень 1965 рр.) педагогічних інститутах¹⁶⁸, де він займався активною діяльністю щодо організації неформальних гуртків дисидентського руху, пропагандою ідей націоналізму, поширенням забороненої літератури.

Одним із найбільш вагомих зрушень в УРСР доби «відлиги» була поява в середовищі інтелігенції групи людей, яких система не змогла підпорядкувати і які склали осердя руху шістдесятників. Основними центрами українського шістдесятництва в першій половині 1960-х рр. були київський Клуб творчої молоді (КТМ) та львівський клуб «Пролісок». Уже в перші місяці роботи в м. Луцьку В. Мороз познайомився з учасниками місцевого шістдесятницького гуртка – Клубу поетичного слова. До нього входили викладач кафедри української літератури педінституту Дмитро Іващенко, студентки Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Мирослава Герасимович, Марія Мельничук, поет Кость Шишко. На початковому етапі існування неформального гуртка його діяльність була цілком легальною та культурницькою за своїм характером¹⁶⁹. Завдяки власним організаторським здібностям В. Мороз до літа 1964 р. став його лідером. Співпраця історика із гуртком тривала протягом весни 1964 – серпня 1965 рр. Навіть після переїзду до Івано-Франківська у вересні 1964 р. він продовжував підтримувати контакти із його учасниками; досить частими були поїздки В. Мороза до Луцька та збори учасників неформального гуртка із цього приводу.

Основною передумовою появи шістдесятницького осередку в Луцьку можна вважати прямі та опосередковані впливи зі сторони київського та львівського дисидентських середовищ. Зокрема, протягом 1963–1964 рр. серед луцької інтелігенції та молоді активно поширювалися чутки про організацію в Києві учасниками КТМ літературно-художніх вечорів,

¹⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 30–31.

¹⁶⁹ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 518.

присвячених пам'яті Леся Курбаса, Миколи Куліша, Василя Симоненка. Це справляло неабиякий вплив на волинян, спонукаючи їх до зацікавлення українською культурою та її популяризації. Часткова лібералізація радянського режиму в період правління М. Хрушова уможливила проведення низки патріотичних акцій у Луцькому пединституті. У 1962 р. тут відбулася зустріч із українським письменником Кузьмою Грибом, якого було піддано репресіям у часи Сталіна, а також виступ актриси Тетяни Цимбал із віршами І. Франка та Лесі Українки про підневільне становище українського народу. У Ковелі у травні 1963 р. відбулися урочисті вечори Лесі Українки, на яких виступали із промовами відомі культурні діячі А. Кос-Анатольський, М. Рильський, Ю. Косач, О. Дейч¹⁷⁰. Ці заходи у сукупності із загальним ускладненням економічної ситуації в СРСР, появою проблем із продовольством сприяли пробудженню почуття національної гідності та поширенню антирежимних настроїв серед окремих представників луцької інтелігенції та студентства.

Першим лідером гуртка став викладач кафедри української літератури Дмитро Іващенко¹⁷¹. Він був уродженцем Полтавщини, у дитинстві став свідком голодомору 1932–1933 рр., а під час Другої світової війни брав участь у бойових діях у складі радянської армії. З початку 1960-х рр. почав виявляти зацікавлення творчістю молодих поетів-шістдесятників та проблемами відродження української національної ідеї. Зокрема, під час робочих поїздок до Львова у 1962 р. викладач поповнив свою записну книжку кількома неопублікованими віршами І. Драча¹⁷². Значний вплив на формування світогляду Д. Іващенко справила його участь у лютому 1963 р. у київській конференції з питань української мови, на якій учасники звернулися до вищих органів влади УРСР з вимогою надати українській мові статус державної¹⁷³. В кінці 1963 р. викладач отримав від свого колишнього студента Г. Юхимчука, який навчався у Києві та був знайомий із поетом М. Вінграновським, ряд віршів останнього¹⁷⁴. Особливе

¹⁷⁰ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 518.

¹⁷¹ Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль: [ТНПУ], 2011. – Вип. 2. – С. 244.

¹⁷² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 67–68.

¹⁷³ Там само. – Арк. 42–43.

¹⁷⁴ Там само. – Арк. 31–32.

захоплення у Д. Іващенко викликали поезія та щоденник В. Симоненка, із яким луцький освітянин був особисто знайомий¹⁷⁵.

Дослідник феномену шістдесятництва Я. Секо виділяє два типи менталітету, які були притаманні українським шістдесятникам – «київський» і «львівський». До «київських» компонентів ідеології цього руху належали вписування традицій українського національного руху в широкий контекст світових процесів та прихильність до легальних методів боротьби шляхом використання засобів культури; до «львівських» – акцент на першочерговості ідеї нації, домінування етнічного компоненту в «українському проекті» напротивагу інтернаціоналізму киян та значно вищий рівень радикальності¹⁷⁶.

Флегматичний та замкнутий у собі Д. Іващенко мав неабиякі педагогічні здібності та високий авторитет серед волинського студентства. Завдяки такому набору особистих рис та східноукраїнському походженню педагога він був типовим носієм традицій «київського» менталітету. Відповідно до його переконань, потрібно було обмежитися намаганнями «пробуджувати в людях почуття особистої, громадянської і національної гідності», популяризувати українську культуру та літературу¹⁷⁷. Тому на початковому етапі своєї діяльності – у 1963 – першій половині 1964 рр., коли лідером луцького гуртка був Д. Іващенко, його діяльність була цілком легальною та культурницькою за своїм характером.

Клуб поетичного слова в Луцьку став місцем поширення поезії українських шістдесятників. Питання про те, коли Клуб розпочав своє існування, залишається відкритим; перші згадки про його діяльність належать до 1963 р.¹⁷⁸. Зібрання Клубу поетичного слова з кінця 1963 – початку 1964 рр. відвідували студентки історико-філологічного факультету, молоді поетеси-початківці Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Марія Мельничук та Мирослава Герасимович. Під час зустрічей вони обговорювали прочитані вірші В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, Б. Мозолевського, що мало своїм

¹⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 2, арк. 70–71.

¹⁷⁶ Секо Я. Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій / Я. Секо // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe. – С. 215–216.

¹⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 2, арк. 8–9.

¹⁷⁸ Секо Я. Український самвидав першої половини 1960-х рр. / Я. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль: [ТНПУ], 2011. – Вип. 2. – С. 244.

наслідком посилення у них критичного ставлення до радянської дійсності та пробудження почуття національної гідності¹⁷⁹.

Під впливом В. Мороза протягом літа–осені 1964 р. Клуб поетичного слова пережив трансформацію від культурницького клубу до неформального дисидентського гуртка. Основним місцем зборів стала квартира Д. Іващенко в Луцьку, де відбувався обмін самвидавними статтями, їх читання та обговорення¹⁸⁰. Щоправда, повноцінною підпільною організацією луцький гурток не став через відсутність писаної програми діяльності та організованого членства. На думку І. Геля, «...шістдесятники свідомо не творили організації, не формулювали програми чи статуту. Проте більшість була одержима національною ідеєю, зцементована духовною єдністю»¹⁸¹.

Найбільш активними учасниками луцького гуртка були студентки історико-філологічного факультету Луцького педінституту А. Панас та О. Ковальчук. Вони були відмінницями навчання, брали участь у роботі наукових та літературних студентських товариств. Також активно цікавилися творчістю українських молодих поетів, самі писали вірші, у яких була критика радянської дійсності, колгоспної системи та антиукраїнської національної політики в УРСР¹⁸². Щодо особистісних рис характеру, то для А. Панас були притаманні впевненість, практичність, прагнення до героїчних звершень, в той час як О. Ковальчук була більш обережною та психологічно неготовою до відкритого протистояння із режимом. Очевидно, це стало причиною того, що А. Панас більш активно підтримала радикальні погляди В. Мороза, а О. Ковальчук залишилася на культурницьких позиціях та неодноразово під час дискусій виступала на захист офіційної радянської ідеології та планової економічної моделі¹⁸³. У зібраннях гуртка також брала участь студентка Марія Мельничук, яка була близькою знайомою Д. Іващенко. Протягом весни–літа 1964 р. активною учасницею луцького гуртка була Мирослава Герасимович, студентка випускного курсу історико-філологічного факультету Луцького

¹⁷⁹ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 519.

¹⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 294–295.

¹⁸¹ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 213.

¹⁸² Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 518–519.

¹⁸³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 227–228; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 73–75.

педінституту¹⁸⁴. З осені 1964 р. Д. Іващенко зближується із молодим поетом К. Шишком, який також активно включився в діяльність групи дисидентів¹⁸⁵.

До середини 1960-х рр. остаточно сформувалася система політичних поглядів В. Мороза. На основі матеріалів його допитів у ході провадження кримінальної справи 1965–1966 рр. можна зробити висновок, що дисидент вважав політику керівництва СРСР щодо формування єдиного «радянського народу» такою, яка обмежує національні та культурні права українського народу на користь російського, а сам комуністичний режим – знаряддям русифікації українців. Тому В. Мороз закликав до «...повалення радянської влади на Україні і встановлення... самостійної влади...», говорив, що «...зараз назріла необхідність відокремлення України від СРСР...»¹⁸⁶. Український національний рух, на його думку, був складовою антиколоніального руху¹⁸⁷. Дисидент прагнув використати реалії «холодної війни» та глобальне суперництво між СРСР та США задля визволення українського народу. Він розраховував на «...підтримку західних держав... воєнну допомогу цих країн...»¹⁸⁸.

Валентин Мороз цікавився історією діяльності українського збройного підпілля проти радянської влади в 1940–1950-х рр., позитивно оцінював його боротьбу за незалежність України. Він пропонував радикальне вирішення національного питання в Україні, яке би включало депортації за межі країни представників національностей, «які можуть загрожувати самостійній Україні»¹⁸⁹. Дисидент сформулював певні уявлення про окремі елементи державного ладу майбутньої незалежної України. Зокрема, був прихильником встановлення багатопартійної системи на противагу існуючій в СРСР диктатурі однієї партії. Щодо економічної сфери, то, на думку В. Мороза, велика промисловість мала б залишитися націоналізованою, а дрібна промисловість, торгівля і сільське господарство повинні були б існувати на засадах вільного ринку і приватної власності. Ідеалом економічного устрою майбутньої України в той час він

¹⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 34–36.

¹⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 167.

¹⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 78.

¹⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 113.

¹⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 78; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 945, арк. 2.

¹⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 79.

вважав Об'єднану Арабську Республіку (Єгипет) Г. А. Насера або Алжир, а політичного – Велику Британію¹⁹⁰.

Щодо безпосередньої практичної діяльності в рамках протистояння з режимом, то, на думку В. Мороза, в першу чергу потрібно було добиватися збільшення кількості односторонніх шляхом агітації, протидіяти русифікації на побутовому рівні, активно розповсюджувати самвидавну літературу¹⁹¹. За матеріалами допитів Д. Іващенко, першочерговою ціллю В. Мороз вважав підготовку української молоді до боротьби за незалежність України¹⁹².

Варто зауважити, що ідеї В. Мороза в тій чи іншій мірі співпадають із основними тезами самвидавної статті науковця і дисидента Євгена Пронюка «Стан і завдання українського визвольного руху». Ця стаття, на думку О. Обертаса, була найрадикальнішою за змістом та мала програмний характер в середовищі дисидентського руху станом на середину 1960-х рр.¹⁹³ Щоправда, система поглядів В. Мороза містила набагато більш розмиті формулювання на протигагу системності та розробленості статті Є. Пронюка.

Водночас у поглядах В. Мороза в середині 1960-х рр. були присутні певні націонал-комуністичні тенденції. Зокрема, він позитивно ставився до політики українізації 1920-х рр., закликав у боротьбі проти русифікації та російського шовінізму використовувати цитати Леніна¹⁹⁴. За словами Мороза, «...на Україні соціалістична революція уже відбулась, а національна революція тільки починається...»¹⁹⁵. Раїса Мороз пригадувала, що її чоловік виступав за те, «...щоб Україна мала такі ж права, як Польща чи Чехословаччина», тобто країни «народної демократії»¹⁹⁶.

Система поглядів В. Мороза неоднозначно сприймалася членами гуртка, викликала дискусії. Його ідеї повністю підтримала тільки А. Панас, яка під впливом В. Мороза зацікавилася історією та ідеологією ОУН, а

¹⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 79.

¹⁹¹ Там само. – Арк. 80.

¹⁹² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 114.

¹⁹³ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 109.

¹⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 239; Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 520.

¹⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 218.

¹⁹⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 65.

також почала різко засуджувати привілейоване становище росіян в УРСР¹⁹⁷. У той же час Д. Іващенко, О. Ковальчук, М. Мельничук, К. Шишко залишалися на більш поміркованих позиціях, хоча в окремих аспектах підтримували ідеї В. Мороза¹⁹⁸. Ймовірно, відсутність у його оточенні значної кількості однодумців стала однією з причин відмови від створення підпільної організації. У своїх пізніших спогадах В. Мороз твердив про те, що така відмова була свідомим тактичним кроком у протистоянні з КДБ: «...якби була організація, то зразу заарештовували б таких людей...»¹⁹⁹.

У березні 1965 р. під час чергових зборів учасників гуртка на квартирі Д. Іващенка відбулася ідеологічна дискусія між В. Морозом та К. Шишком про методи та доцільність антирадянської боротьби. Історик здійснив спробу долучити волинського поета до активної боротьби проти радянського режиму і рекомендував К. Шишку, який був інструктором обкому комсомолу, використовувати можливості своєї посади для поширення української пропаганди та пробудження в українцях почуття національної гідності²⁰⁰. Проте той заявив, що не буде виходити за межі культурництва та зосередиться на літературній діяльності²⁰¹.

Під час останнього зібрання луцького гуртка 20 червня 1965 р. виникла дискусія між В. Морозом, А. Панас та О. Ковальчук. А. Панас, у цілому підтримуючи систему поглядів В. Мороза, піддавала сумніву практичність їх реалізації в існуючих реаліях радянської дійсності. Вона звертала увагу на фактичну неможливість виходу України зі складу СРСР в умовах наявності на її території радянських військових баз. Проте В. Мороз заявив, що потрібно поширювати самвидав та займатися вербуванням людей без створення організації. У О. Ковальчук виникли розбіжності із В. Морозом щодо майбутнього економічного устрою незалежної України, вона була налаштована проти відновлення приватної власності та елементів ринку²⁰². Проте ідеологічні відмінності окремих учасників не чинили вагомих перешкод для діяльності гуртка.

¹⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк.227–228.

¹⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 126–128; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 203.

¹⁹⁹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

²⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 203.

²⁰¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 126–128.

²⁰² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 74.

Спілкування та зближення із В. Морозом стали каталізатором еволюції світогляду Д. Іващенка в сторону радикалізації. Влітку 1965 р. у розмовах із К. Шишком викладач не тільки засуджував утиски української мови, літератури та культури зі сторони радянського режиму, говорив про те, що «потрібно пробуджувати в людях почуття особистої, громадянської і національної гідності», а й пропонував конкретні кроки для виправлення недоліків національної політики в СРСР. Зокрема, Д. Іващенко закликав до розширення суверенітету України аж до повного її усамостійнення, створення Міністерства оборони УРСР, надання республіці більше прав у питаннях зовнішньої політики²⁰³.

Система поглядів В. Мороза справила вплив на інших учасників гуртка. За свідченням Д. Іващенка, до появи В. Мороза в Луцьку ніхто не займався систематичним поширенням самвидавної літератури, не було бесід в антирадянському дусі²⁰⁴. О. Ковальчук під час її допиту кадебістами заявила: «Під впливом Мороза ми всі почали думати про відокремлення України від СРСР... і встановлення самостійної влади»²⁰⁵.

Основними формами діяльності луцького гуртка були ознайомлення і поширення забороненої літератури, у першу чергу самвидаву, а також обговорення творчості поетів-шістдесятників, питань дерусифікації, популяризації української культури в суспільстві. Зокрема, серед його учасників поширювалися вірші В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, стаття М. Масютка «Відповідь матері Симоненка – Щербань Г. Ф.», «Клопотання прокуророві УРСР про серйозні помилки і проголошення русифікації міністром вищої та середньої освіти УРСР Ю. М. Даденковим» одесита С. Караванського, текст виступу І. Дзюби в Спілці письменників України (СПУ) до 30-річчя від дня народження В. Симоненка 16 січня 1965 р., промова Андрія Малишка на могилі В. Сосюри 11 січня 1965 р., вірші Володимира Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», статті «З приводу процесу над Погружальським», «Українська освіта в шовіністичному зашморзі» і «За лєнінський облік і на ниві культурній!»²⁰⁶, а також надрукована в мюнхенському видавництві «Пролог» збірка документів «Вивід прав України»²⁰⁷. Якщо В. Мороз узяв

²⁰³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 8–10.

²⁰⁴ Там само. – Арк. 13.

²⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 242.

²⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 51–53; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 249.

²⁰⁷ Вивід прав України / упор. Б. Кравців. – Мюнхен : Пролог, 1964. – 250 с.

на себе функції постачання забороненої літератури до Луцька, то Д. Іващенко займався її розмноженням, виготовленням фотографованих та друкованих копій. У подальшому із самвидавними матеріалами ознайомлювалися інші члени гуртка, які в своєю чергою теж розповсюджували їх серед своїх знайомих.

Лідери луцького гуртка В. Мороз та Д. Іващенко протягом 1964 – першої половини 1965 рр. зуміли налагодити контакти з учасниками київського КТМ та львівського клубу «Пролісок». Київ і Львів виступали основними джерелами надходження самвидавної літератури до Луцька²⁰⁸. Вже навесні 1964 р. учасниця Клубу поетичного слова А. Панас під час поїздки до Львова познайомилася із місцевими дисидентами – працівником Львівського державного музею українського мистецтвознавства Богданом Горинем та журналістом Михайлом Осадчим – які передали для поширення в Луцьку вірші В. Симоненка, Л. Костенко, М. Вінграновського²⁰⁹. Влітку 1964 р. члени луцького гуртка ознайомилися також із переданими зі Львова уривками щоденника поета В. Симоненка, статтею літературного критика Івана Дзюби «Очистительний і животворящий вогонь...», яка була присвячена мотивам національного сорому та національної самокритики у творчості Т. Шевченка, а також заявою «За ленінський облік і на ниві культурній!» (за підписом робітника-будівельника М. Лисенка), у якій засуджувалися процеси русифікації української освіти та культури²¹⁰.

Контакти гуртка з київським КТМ здійснювалися через викладача луцького педагогічного інституту Степана Забужка, який був знайомий з відомим літературним критиком Є. Сверстюком. За посередництва С. Забужка влітку 1964 р. організовано зустріч Є. Сверстюка з членами луцького гуртка на квартирі в Д. Іващенка. Під час зустрічі відбулася розмова Є. Сверстюка з В. Морозом, у ході якої критик розповів про діяльність шістдесятників у Києві, своє знайомство з поетами-шістдесятниками Василем Симоненком, Миколою Вінграновським, організацію пам'ятного вечора в річницю загибелі В. Симоненка тощо. Після знайомства з Є. Сверстюком В. Мороз зробив висновок, що в Україні існує досить потужний «рух національного відродження» з центром у

²⁰⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 51–52; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 58–61.

²⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 58–61.

²¹⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 51–52.

Києві, тому луцький гурток потрібно якомога тісніше в нього інтегрувати²¹¹.

Зв'язки між луцькими та львівськими дисидентами активізувались у листопаді–грудні 1964 р., коли В. Мороз познайомився із Б. Горинем та його братом – психологом Михайлом. Протягом листопада 1964 р. – травня 1965 р. брати Горині передали В. Морозу для подальшого поширення чимало матеріалів самвидаву і тамвидаву²¹².

На початку січня 1965 р. М. Горинь передав В. Морозу фотоплівки із тамвидавною книгою «Вивід прав України» (видана за кордоном – у мюнхенському видавництві «Пролог» у 1964 р.) та брошурою «Братське послання сербському товариству «Зоря» (видана у 1868 р.) Тоді ж за вказівкою В. Мороза луцькі студентки А. Панас та О. Ковальчук відвідали квартиру М. Гориня у Львові, де переписали його статтю «Українська освіта в шовіністичному зашморзі»²¹³. Завдяки контактам В. Мороза із братами Горинями львівський осередок шістдесятництва став для луцького гуртка основним джерелом самвидавських матеріалів.

Інший канал передачі забороненої літератури із Львова до Луцька був налагоджений через колишню ученицю Д. Іващенко Марію Влязло, яка працювала у львівському радіокомітеті та була знайомою Б. Гориня. У березні 1965 р. вона передала Д. Іващенко від львівського мистецтвознавця передмову із книги Івана Кошелівця «Панорама найновішої літератури в УРСР», яка була видана у Нью-Йорку у 1963 р., а також статтю українського публіциста Романа Рахманного, який перебував на еміграції в Канаді – «Лист до письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди»²¹⁴.

Навесні – влітку 1965 р. активізувалися контакти лідерів луцького гуртка з членами київського КТМ. У травні та серпні 1965 р. В. Мороз здійснив дві поїздки до Києва, маючи на меті налагодити зв'язки з літературними критиками І. Дзюбою та І. Світличним, яких вважав «...ідейними натхненниками... руху національного відродження»²¹⁵. Незважаючи на те, що через ряд суб'єктивних причин цієї мети не було досягнуто, В. Мороз мав зустрічі з іншими учасниками КТМ –

²¹¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 65–66.

²¹² Там само. – Арк. 52–53.

²¹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 249.

²¹⁴ Архів УСБУ у Львівській обл., спр. П-20227, т. 5, арк. 299.

²¹⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 96.

Є. Сверстюком, Н. Світличною, А. Горською, В. Зарецьким, Г. Севрук. Літературний критик Р. Корогодський передав йому кілька неопублікованих віршів І. Драча та М. Холодного²¹⁶. У той же час у червні-липні 1965 р. Д. Іващенко отримав від Є. Сверстюка через С. Забужку книги тамвидаву, видані у мюнхенському видавництві «Пролог» «Сучасна література в УРСР» І. Кошелівця та «Україна та українська політика Москви» М. Прокопа. Викладач виготовив фотокопії цих книг для їх подальшого поширення²¹⁷.

Ще одним напрямком діяльності В. Мороза була підтримка українців, які проживали на території РРФСР. Восени 1964 р. у радянській пресі опубліковано звернення читачів бібліотеки м. Краснодар на Кубані до громадськості із проханням допомогти створити при бібліотеці відділення української книги. В. Мороз закликав своїх однодумців у Луцьку та Івано-Франківську підтримати цю акцію та сам відправив кубанським українцям колекцію книг класиків української літератури. Ініціативу історика підтримала О. Ковальчук, яка також надіслала декілька українських книжок у Краснодар²¹⁸.

Учасники луцького неформального гуртка за ініціативою В. Мороза займалися активним поширенням самвидавної літератури та просвітницькою роботою серед своїх друзів і знайомих на території Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської та Кримської областей. Зокрема, Д. Іващенко протягом весни 1965 р. виготовив п'ять саморобних друкованих і переплетених книжок із забороненими цензурою віршами поетів-шістдесятників і самвидавними статтями – своєрідні хрестоматії антирадянських матеріалів. Дві такі книжки він передав М. Мельничук²¹⁹. У кінці червня 1965 р. Д. Іващенко зустрів у Луцьку свою колишню студентку Раїсу Байду, яка працювала вчителькою у м. Радомишль Житомирської області. Викладач ознайомив її із віршами В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, а також статтею «З приводу процесу над Погружальським»²²⁰. У серпні 1965 р. викладач передав одну частину фотокопії книги І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР» працівниці Луцького радіокомітету Галині Леп'яніній, а іншу – директору

²¹⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 90–96.

²¹⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 51.

²¹⁸ Там само. – Арк. 270–271.

²¹⁹ Там само. – Арк. 54, 64.

²²⁰ Там само. – Арк. 22–24.

школи в с. Смідин Ковельського району Івану Пітченку²²¹. Того ж місяця викладач передав від Мороза колишній студентці М. Герасимович книгу «На переломі літ» авторства М. Грушевського²²².

Дізнавшись, що учасниця патріотичного гуртка О. Ковальчук була уродженкою Ровенської області та мала контакти у Ровному, В. Мороз дав їй пораду поширювати там ідеї українського національного руху. Тому студентка протягом літа 1964 – початку 1965 рр. неодноразово давала читати вірші поетів-шістдесятників своїй подрузі Неонілі Михальчук, яка була студенткою Ровенського інституту водного господарства²²³. Влітку 1965 р. О. Ковальчук налагодила передачу матеріалів самвидаву студентам у Тернопіль та Ровно²²⁴. Також вона передавала вірші українських шістдесятників студентам Луцького педінституту Івану Дейнеці, Геннадію Антоною, Миколі Книшу та Марії Ковальчук²²⁵. Під впливом В. Мороза О. Ковальчук активно займалася збиранням українських патріотичних пісень; у її записнику були, зокрема, пісні «Ще не вмерла Україна» та «Про січового стрільця»²²⁶. Поет К. Шишко влітку 1965 р. передав самвидавчу статтю «Відповідь матері В. Симоненка – Щербань Г. Ф.» і фотокопію книги І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР» співробітникам Луцького краєзнавчого музею Івану Чернецькому та Йосифу Строцюку²²⁷.

Студентка А. Панас протягом 1964/1965 навчального року проходила педагогічну практику в с. Зибіно Білогірського району Кримської області УРСР як вчителька української мови та літератури. У серпні 1964 р. В. Мороз дав їй завдання поширювати поезії шістдесятників та іншу самвидавчу літературу в Криму, здійснювати проукраїнську пропаганду серед місцевої молоді²²⁸. Історик наголошував на тому, що шкільна російською мовою викладання в УРСР більше, ніж україномовних шкіл, тому потрібно активно протидіяти русифікації²²⁹. Під час листування зі студенткою історик давав вказівки щодо організації українознавчої

²²¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 255–256.

²²² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 225.

²²³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 259–261.

²²⁴ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 522.

²²⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 217.

²²⁶ Там само. – Арк. 255.

²²⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 185–186.

²²⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 80.

²²⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 63–64.

діяльності, популяризації української мови, літератури, культури на півострові; надсилав поради щодо проведення вечора сучасної української поезії. Анатолія Панас намагалась виконувати настанови В. Мороза, проводила просвітницькі бесіди з учительським колективом, а у березні 1965 р. організувала у школі Шевченківський вечір²³⁰. Схожі поради щодо поширення української національної ідеї та боротьби з русифікацією в Криму В. Мороз давав також своїй знайомій студентці Надії Пуцдало, яка проходила практику в с. Міжгір'я Білогірського району у Криму²³¹. Згодом, під час слідства на одному із допитів В. Мороз заявив: «Я мав на увазі лише одне: проводити в Криму через Панас українізацію населення... бо вважав, що українці, що проживають там, повинні говорити українською мовою, а не російською, так як Кримська область входить до складу УРСР...»²³².

З огляду на зростання активності діяльності луцького гуртка посилилася загроза його викриття. Квартира Д. Іващенко, розташована в центрі Луцька, через дорогу від будинку обласного комітету КПУ, була ненадійним місцем для зборів. Тому в червні 1965 р. В. Мороз дав вказівку О. Ковальчук та А. Панас підшукати нову квартиру на околиці Луцька для проведення зібрань. Він планував знайти однодумця серед луцьких студентів, у якого було б таке приміщення, та вказував на помешкання колишньої студентки М. Герасимович²³³. Проте через арешти учасників гуртка у вересні 1965 р. ці плани не були реалізовані.

Зважаючи на відсутність перспектив знайти постійну роботу за своєю спеціальністю в Луцьку, у вересні 1964 р. В. Мороз, завдяки сприянню свого знайомого Я. Мельничука, став викладачем історії Івано-Франківського педагогічного інституту та переїхав на постійне місце проживання до Івано-Франківська. Тут історик проживав протягом вересня 1964 – вересня 1965 рр. та розгорнув активну дисидентську діяльність.

У педінституті йому вдалося досить швидко сформувати неформальний гурток викладачів, які стали займатися розповсюдженням самвидаву та іншої забороненої літератури, вивченням національної культури, популяризацією української мови та літератури²³⁴. Вже у вересні 1964 р. В. Мороз зблизився з молодими викладачами-істориками

²³⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 80.

²³¹ Там само. – Арк. 90.

²³² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 155–157.

²³³ Там само. – Арк. 110–111.

²³⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 37–39, 63–67.

П. Арсеничем, Андрієм Загоруйком та Я. Мельничуком, які завдяки новоприбулому дисиденту стали активними учасниками гуртка викладачів. Як пригадував П. Арсенич, «...хоча В. Мороз на кафедрі був наймолодшим, він скоро став лідером»²³⁵. З ініціативи В. Мороза члени патріотичного гуртка вступали в активні дискусії із викладачами старшого покоління, прихильниками радянської історичної парадигми В. Духнічем, Ю. Патлажаном, І. Васютою.

Досить значний вплив на В. Мороза та його антирадянську діяльність мав прикарпатський краєзнавець П. Арсенич. Сам В. Мороз пізніше згадував: «Як з найближчим товаришем ділився з ним [Арсеничем] думками і давав читати все, що у мене було»²³⁶.

На початку 1965 р. краєзнавець познайомив В. Мороза з викладачем німецької мови Івано-Франківського філіалу Львівської політехніки Іваном Костенюком та викладачем Івано-Франківського педінституту, художником Михайлом Фіголем, які також стали активними учасниками івано-франківського гуртка²³⁷. В. Мороз часто одержував від П. Арсенича заборонену літературу, видану в дорадянські часи, – твори Т. Шевченка, Б. Лепкого, А. Чайковського, історичні праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Аркаса, І. Крип'якевича, календарі товариства «Просвіта», газети «Діло», «Неділя», «Літопис Червоної Калини»²³⁸. Завдяки краєзнавцю В. Мороз познайомився із українським політичним діячем періоду існування Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) Дмитром Дем'януком, який у 1919 р. був редактором газети «Республіканець», а також керівником Селянсько-робітничого союзу (СРС). Між ними відбувались дискусії щодо ролі ЗУНР в історії України²³⁹.

Протягом зими–літа 1965 р. до івано-франківського гуртка входили В. Мороз, П. Арсенич, І. Костинюк, А. Загоруйко, Я. Мельничук, М. Фіголь, викладач історії Івано-Франківського педінституту Василь Мельник та викладач латинської мови в Івано-Франківському медичному інституті Іван Козовик²⁴⁰. Члени гуртка досить часто збиралися на квартирі

²³⁵ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6.

²³⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 42.

²³⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 42, 66.

²³⁸ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6.

²³⁹ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6; Бурнашов Г. Меридіанами долі: («дисидентський» тягар Валентина Мороза) / Г. Бурнашов // Західний кур'єр. – 1991. – № 83, 86, 88.

²⁴⁰ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6.

в П. Арсенича, обговорювали питання протидії русифікації, захисту української мови і культури, порушували актуальні національні та суспільно-політичні проблеми, співали пісні українських повстанців, організовували Шевченківські вечори. Також, за спогадами П. Арсенича, здійснювали виїзди в міста і села Івано-Франківщини, де проводили агітацію з метою поширення української національної ідеї²⁴¹.

Валентин Мороз активно займався розповсюдженням самвидаву серед членів івано-франківського викладацького гуртка. Зокрема, протягом березня–травня 1965 р. він передав статтю «З приводу процесу над Погружальським» П. Арсеничу та І. Костенюку. У травні 1965 р. дисидент ознайомив із фотокопіями книг «Вивід прав України» та «Братське послання сербському товариству «Зоря» П. Арсенича²⁴². Того ж місяця ці фотокопії В. Мороз передав І. Костенюку, який після ознайомлення у серпні 1965 р. віддав їх Богдану Гулі, шкільному вчителю с. Балинці Снятинського району²⁴³. Також у 1965 р. історик поширював серед членів гуртка статті за підписом робітника-будівельника М. В. Лисенка «За ленінський облік і на ниві культурній!», вірші В. Сосюри «Два Володьки» та уривок з поеми «Мазепа», вірші І. Драча, М. Вінграновського, текст виступу І. Дзюби у Спілці письменників України до 30-річчя від дня народження В. Симоненка²⁴⁴. А гурток, за свідченнями П. Арсенича та матеріалами архівів КДБ, налагодив канали розповсюдження самвидаву до Києва²⁴⁵, Полтави та Сум²⁴⁶.

Валентин Мороз намагався залучити до діяльності івано-франківського гуртка також викладачів-істориків М. Донченка і В. Полека, проте вони не підтримали діяльність В. Мороза²⁴⁷. У червні 1965 р. дисидент передав М. Донченку ряд самвидавних матеріалів авторства І. Дзюби, В. Симоненка та В. Сосюри, намагався переконати його у необхідності поширення у суспільстві ідей захисту національних прав українського народу. Але М. Донченко вступив у дискусію з В. Морозом,

²⁴¹ Арсенич П. Незламний борець / П. Арсенич // Галицька Просвіта. – 2011. – № 16. – С. 3.

²⁴² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 116, 124.

²⁴³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 204.

²⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 115–124.

²⁴⁵ Там само. – Арк. 91.

²⁴⁶ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6; Інтерв'ю з Арсеничем П. І., 1934 р. нар., с. Нижній Березів, Косівський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 23.09.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

²⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 81.

заперечуючи його погляди із прокомуністичної точки зору та через декілька днів повернув йому самвидавчі матеріали²⁴⁸.

У розмовах із М. Донченком В. Мороз піддавав критиці кандидатську дисертацію секретаря Львівського обласного комітету КПУ з ідеології, борця з «українським буржуазним націоналізмом» Валентина Маланчука, яка мала назву «Боротьба робітничої молоді Західної України під керівництвом комуністів за возз'єднання із Радянською Україною (1929–1939)». В. Мороз вказував на значні перекручення та підтасовки фактів у роботі В. Маланчука, недотримання ним принципу об'єктивності²⁴⁹.

Основними джерелами забороненої літератури дорадянського періоду для В. Мороза в Івано-Франківську були приватні бібліотеки Меланії Грушкевич та колишнього викладача медичного університету Антона Ульванського²⁵⁰. Із цих книгозбірень В. Мороз брав книги В. Винниченка, Д. Донцова²⁵¹, Д. Дорошенка, В. Липинського, В. Кубійовича²⁵² для ознайомлення та нелегального поширення в середовищі івано-франківського та луцького гуртків.

Валентин Мороз та члени викладацького гуртка проводили національно-просвітницьку діяльність серед студентів історико-філологічного факультету. Через П. Арсенича відбувалась передача самвидаву та іншої забороненої літератури студентам Михайлу Паньківу, Михайлу Максим'юку, Петру Рогожинському²⁵³. За спогадами М. Паньківа, В. Мороз був прикладом для наслідування серед студентів Івано-Франківського пединституту, моральним авторитетом для прикарпатської молоді²⁵⁴.

У івано-франківський період свого життя дисидент виявляв зацікавлення видатними українцями-емігрантами. Зокрема, він захоплювався віршами відомого українського поета Остапа Лапського, який проживав у Польщі. Рецензія В. Мороза на творчість О. Лапського

²⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 60–61.

²⁴⁹ Там само. – Арк. 59.

²⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 128–129, 167.

²⁵¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 53.

²⁵² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 138–139.

²⁵³ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6.

²⁵⁴ Інтерв'ю з Паньківим М. І., 1940 р. нар., с. Вербівці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 30.05.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

була надрукована у польській україномовній газеті «Наше слово»²⁵⁵. Також історик цікавився роботами американського скульптора-кубіста українського походження Олександра Архипенка, висловлював бажання популяризувати його творчість в Україні²⁵⁶.

В івано-франківський період своєї діяльності В. Мороз проявив значний інтерес до народної культури, звичаїв та фольклору Гуцульщини. Цьому сприяло близьке знайомство з П. Арсеничем, який восени 1964 р. запросив подружжя Морозів у своє рідне село Нижній Березів Косівського району Івано-Франківської області, де вони мали змогу спостерігати гуцульське весілля, його звичаї і традиції²⁵⁷. У майбутньому територія сучасних Косівського і Верховинського районів стала об'єктом дослідницької та культурно-просвітницької діяльності В. Мороза. Він проявив бажання вивчати і популяризувати гуцульську культуру²⁵⁸.

Під час керівництва практикою студентів у школах на території Гуцульщини у листопаді 1964 р. В. Мороз познайомився із вчителем фізкультури с. Білоберізка (зараз – Верховинського району) Василем Івасюком, який був знавцем гуцульської музики, знав коломийки, вмів грати на народних музичних інструментах – козі та дримбі. Під час приїзду В. Івасюка до Івано-Франківська у червні 1965 р. В. Мороз познайомив його із членами неформального гуртка викладачів. Відбулося кілька зустрічей за участю музиканта на квартирах у В. Мороза, П. Арсенича, А. Загоруйка, М. Фіголя²⁵⁹; його приїзд сприяв консолідації учасників гуртка. А 28 серпня 1965 р., за кілька днів до свого арешту, В. Мороз із дружиною їздили до В. Івасюка в с. Білоберізка, щоб побачити гуцульські обряди та звичаї під час відзначення свята Успіння Пресвятої Богородиці²⁶⁰.

Під час відвідин В. Морозом та П. Арсеничем карпатського м. Яремча в березні 1965 р. студент заочного відділення Івано-Франківського педагогічного інституту П. Рогожинський, незважаючи на небезпеку, передав викладачам зошит із піснями українських повстанців періоду боротьби ОУН і УПА²⁶¹.

²⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 31.

²⁵⁶ Там само. – Арк. 49.

²⁵⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 51.

²⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 59, 119; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 11–12.

²⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 37–38.

²⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 133–136.

²⁶¹ Там само. – Арк. 119.

У травні 1965 р. В. Мороз у ході поїздки з Косова до с. Білоберізка познайомився із молодого письменницею Марією Влад (Ганцяк). Під час бесіди він розпитував співрозмовницю про гуцульське мистецтво, фольклор, літературу, звертав увагу на те, що Галичина в 1939 і 1944 рр. була не «визволена», а окупована радянськими військами²⁶². Наприкінці травня В. Мороз у період свого відрядження до Косова мав ще одну зустріч із М. Влад та передав їй для ознайомлення самвидавну літературу²⁶³. 26 червня 1965 р. В. Мороз під час візиту до Косова записував на магнітну стрічку гуцульські пісні та музику. Марія Влад познайомила дисидента з Наталією Семанюк, дружиною покійного письменника Марка Черемшини (Івана Семанюка), яка була завідувачем його літературно-меморіального музею в м. Снятині²⁶⁴.

У бесідах з однодумцями В. Мороз обговорював конкретні заходи протидії політиці русифікації українського народу, яка здійснювалася радянським режимом. Зокрема, він висловлювався за те, щоб у державних установах діловодство велося українською мовою²⁶⁵. Він заперечував теорію двомовності українського народу та був переконаний, що всі жителі України повинні розмовляти тільки українською мовою. Крім того, переймався долею українців, які проживали за межами УРСР. На його думку, українські школи потрібно відкривати на території інших радянських республік, зокрема в РРФСР, у місцях компактного проживання українців, а також у Казахській РСР на ціліні²⁶⁶.

Антирадянська діяльність В. Мороза з кожним місяцем перебування в Івано-Франківську ставала все більш активною і радикальною. За свідченнями П. Арсенича, восени 1964 р. новоприбулий історик цікавився тільки гуцульськими звичаями та фольклором, натомість розповідаючи про народну культуру жителів Волині. Протягом січня–березня 1965 р. він все частіше став порушувати питання про русифікацію України, необхідність ведення боротьби за відстоювання української мови, розповідав про творчість молодих поетів-шістдесятників. Згодом В. Мороз став поширювати неопубліковані вірші І. Драча, М. Вінграновського, В. Симоненка. А вже у квітні–червні 1965 р. дисидент перейшов до

²⁶² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 11–12.

²⁶³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 59.

²⁶⁴ Там само. – Арк. 136–137.

²⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 22.

²⁶⁶ Там само. – Арк. 60.

розповсюдження серед свого оточення самвидавських статей, а також фотокопій книги «Вивід прав України»²⁶⁷.

Валентин Мороз прагнув до консолідації діяльності учасників івано-франківського й луцького гуртків та їх зближення. Яскравим прикладом цього був приїзд луцьких студенток А. Панас та Л. Ковальчук наприкінці липня 1965 р. до Івано-Франківська на запрошення В. Мороза. Він організував літературний вечір у себе на квартирі, на якому читали власні вірші гості з Луцька та А. Загоруйко²⁶⁸. Невдовзі В. Мороз, А. Панас та О. Ковальчук поїхали до міста Косова на Гуцульщині, де зустрілись із поетесою М. Влад та її чоловіком Дмитром Ганцяком. Завдяки В. Морозу та М. Влад луцькі студентки познайомилися із Н. Семанюк²⁶⁹. Згодом В. Мороз, А. Панас, О. Ковальчук, М. Влад та В. Івасюк здійснили семиденну подорож карпатськими селами, активно займаючись дослідженням місцевих звичаїв і традицій. Пізніше О. Ковальчук згадувала про ці події: «...Мороз заповзвся підняти нам віру в майбутнє української ідеї, знайомив з художниками, письменниками, влаштував бесіди із селянами-гуцулами на дорогах наших мандрівок і все підкреслював незалежність мислення цих людей, самобутність їхньої культури, менталітету та кепкував із авторів горезвісної теорії злиття націй при соціалізмі»²⁷⁰. Перед від'їздом студенток до Луцька історик передав Д. Іващенко для ознайомлення працю В. Різниченка «Пилип Орлик» (видана у Києві в 1918 р.) та програмний документ Кирило-Мефодіївського товариства «Книгу буття українського народу» авторства М. Костомарова²⁷¹. Проте вже за місяць діяльність неформальних гуртків була припинена кадебістами.

Отже, поява луцького неформального гуртка в першій половині 1960-х рр. була реакцією на антиукраїнську політику радянського режиму та складовою загального піднесення українського національного руху. Гурток виник першочергово як культурницький клуб шістдесятників, а після долучення до його діяльності В. Мороза еволюціонував до дисидентського гуртка. Система поглядів В. Мороза, що передбачала створення незалежної

²⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 4, арк. 21–27.

²⁶⁸ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 6.

²⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 137, 161.

²⁷⁰ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 522.

²⁷¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 272–273.

Української держави, була однією з найбільш радикальних у середовищі дисидентства в даний період. Його приїзд у вересні 1964 р. в Івано-Франківськ спричинив активізацію в місті та області дисидентського руху. Протягом короткого проміжку часу В. Морозу вдалося створити дисидентський неформальний гурток із числа викладачів в Івано-Франківську.

РОЗДІЛ 5 ЛУЦЬКИЙ ПРОЦЕС

Розгортання українського дисидентського руху спричинило негативну реакцію радянського режиму. Зрештою, наступ системи на учасників руху вилився у масштабну спецоперацію КДБ під назвою «Справа 88»²⁷², яка була проведена в серпні–вересні 1965 р. і отримала у вітчизняній історіографії назву першої хвилі арештів української інтелігенції. У слідчих ізоляторах опинилося чимало активних учасників українського руху – М. та Б. Горині, Іван Гель, Михайло Осадчий, Михайло Масютко зі Львова, Опанас Заливаха, Михайло Озерний з Івано-Франківська, Іван Світличний, Євгенія Кузнецова, Іван Русин із Києва, С. Караванський з Одеси та інші²⁷³. У 1966 р. радянська влада організувала ряд судових процесів над заарештованими, більшість із яких засуджено на різні за тривалістю (від кількох місяців до 6 років) терміни позбавлення волі. Серед заарештованих та засуджених опинилися В. Мороз та Д. Іващенко.

Дисидентська діяльність В. Мороза викликала занепокоєння органів КДБ. Протягом 1964–1965 рр. спецслужбами організовано прослуховування квартир Д. Іващенко в Луцьку та В. Мороза в Івано-Франківську, а також особисте стеження за В. Морозом. Дисидент декілька разів помічав підозрілих осіб, які вели спостереження за ним²⁷⁴, тому знав про увагу до його діяльності з боку КДБ, обговорював стратегію поведінки під час можливого арешту з Є. Сверстюком, Б. Горинем, А. Панас, О. Ковальчук²⁷⁵. Проте, за свідченнями сучасників, В. Мороз не сприймав серйозно загрозу можливої розправи зі сторони режиму, сподіваючись на ймовірний тиск міжнародної спільноти на радянський уряд²⁷⁶. Влітку 1965 р. до івано-франківського помешкання В. Мороза прибув львівський дисидент М. Горинь та через дружину історика передав попередження про можливі переслідування учасників руху, заявивши, що «...з партійних кіл

²⁷² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 986, арк. 294.

²⁷³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Льбідь, 1995. – С. 47–48.

²⁷⁴ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 522–523; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 50.

²⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фн, т. 1, арк. 97–98.

²⁷⁶ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 522.

просочилася вістка про обговорення на верхах росту націоналістичних настроїв в Україні». Прорахунком історика було те, що він не надав уваги повідомленню М. Гориня та не встиг сховати заборонену літературу, яка була у його квартирі²⁷⁷.

Наприкінці серпня 1965 р. працівники луцького та івано-франківського управлінь КДБ УРСР розпочали операцію з ліквідації гуртків дисидентського руху. 30 серпня 1965 р. в органи КДБ поступила заява письменниці М. Влад. Вона, очевидно, під тиском кадебістів, надала слідчим свідчення про поширення В. Морозом самвидаву. Наступного дня чоловік поетеси Д. Ганцяк передав до івано-франківського управління КДБ заборонені цензурою книги «Вивід прав України» та «Братське послання українців сербському товариству «Зоря», які розповсюджував В. Мороз²⁷⁸. Одночасно 31 серпня 1965 р. на шляху з Рівного до Луцька затримано О. Ковальчук. Після багатогодинного допиту, морального тиску слідчим КДБ вдалося отримати від неї усну заяву та покази, необхідні для затримання В. Мороза та Д. Іващенко²⁷⁹. Першого вересня 1965 р. Івано-Франківське управління КДБ відкрило кримінальну справу щодо В. Мороза, а Луцьке – щодо Д. Іващенко²⁸⁰. Хоча формально їх справи об'єднано в одне провадження тільки 25 листопада 1965 р.²⁸¹, всі слідчі дії в Луцьку й Івано-Франківську відбувалися узгоджено та синхронно.

Розслідування кримінальної справи Д. Іващенко в Луцьку було доручено групі слідчих у складі старшого лейтенанта М. Кольчика (голова), майора Матвієнка, майора В. Плаксюка і старшого лейтенанта Ковтуна²⁸². Слідством щодо В. Мороза в Івано-Франківську зайнявся лейтенант КДБ О. Семенюк²⁸³.

Арешти дисидентів було проведено одночасно. 1 вересня 1965 р. співробітники КДБ затримали В. Мороза на його квартирі в Івано-Франківську та провели обшук помешкання. У результаті обшуку вилучено чимало матеріалів самвидаву, зошит із піснями українських повстанців, а

²⁷⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічудо, 2005. – С. 52–53.

²⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 2–4, 9–11.

²⁷⁹ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 523–525.

²⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 6–7, 180–181.

²⁸¹ Там само. – Арк. 2–3.

²⁸² Там само. – Арк. 181.

²⁸³ Там само. – Арк. 6.

також особисті щоденники за період 1961–1965 рр.²⁸⁴ Цікаво, що працівники КДБ не помітили працю ідеолога українського інтегрального націоналізму Д. Донцова «Поетка українського Рісорджименто», яка була замаскована під збірник творів Лесі Українки²⁸⁵.

Того ж дня луцькі кадебісти провели затримання Д. Іващенко під час його повернення на власну квартиру після поїздки по Волинській області, а 2 і 10 вересня у нього проведено два обшуки²⁸⁶. Слідчим вдалося вилучити у викладача значну кількість забороненої літератури, а також речові докази – друкарську машинку «Москва», фотозбільшувач, саморобний дерев'яний пристрій для виготовлення фоторепродукцій та десять фотоплівок із самвидавними матеріалами²⁸⁷. Більшість вилучених у В. Мороза та Д. Іващенко документів і статей кваліфікувалися слідчими як «антирадянські» та «наклепницькі».

Період слідства за кримінальними провадженнями щодо В. Мороза та Д. Іващенко тривав протягом трьох місяців – від 1 вересня до 1 грудня 1965 р. За цей час у місцях проживання фігурантів справи та їх оточення здійснено 18 обшуків. З них 12 проведено на Волині та 6 – на Івано-Франківщині. В результаті обшуків працівниками КДБ вилучено більше 150 документів антирадянського спрямування. Ще 12 матеріалів самвидаву свідки в справі добровільно принесли в органи КДБ. Ці документи склали основу доказової бази, яку використовували під час слідства проти В. Мороза та Д. Іващенко.

Протягом перших десяти днів вересня слідча група М. Кольчика досить оперативно провела серію обшуків у Луцьку та на території Волинської області. 2 вересня 1965 р. синхронно організовано 6 обшуків на квартирах К. Шишка²⁸⁸, С. Забужка²⁸⁹, батьків М. Мельничук у Луцьку, самої М. Мельничук у с. Загурці²⁹⁰ та А. Панас в м. Ківерці²⁹¹. Трохи згодом кадебісти обшукали будинки директора школи в с. Смідин

²⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 12–14.

²⁸⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічачо, 2005. – С. 55.

²⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 182–184; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 5, арк. 1–3.

²⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 198–204.

²⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 45.

²⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 192.

²⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 230.

²⁹¹ Там само. – Арк. 11.

Ковельського району Івана Пітченка²⁹² та працівника Волинського краєзнавчого музею Івана Чернецького в с. Ровенці Рожищанського району, а також його робоче місце²⁹³. У результаті спецоперації повністю припинено діяльність луцького гуртка та вилучено практично всі самвидавні й тамвидавні матеріали, які поширювалися в його середовищі.

На Івано-Франківщині проведення обшуків відбувалось менш інтенсивно. Тільки 28 вересня 1965 р. група слідчих КДБ під керівництвом О. Семенюка здійснила два обшуки в обласному центрі, у результаті яких ліквідовано приватні бібліотеки М. Ульяновської та М. Грушкевич²⁹⁴. Під час обшуків, які працівники КДБ провели на квартирі П. Рогожинського в Яремчі²⁹⁵ та в будинках Миколи Гули і його брата Богдана в селах Городенківського району, жодної літератури антирадянського спрямування не було виявлено²⁹⁶.

Під час проведення слідства щодо В. Мороза та Д. Іващенко працівники КДБ мали на меті, в першу чергу, добитися щирого каяття заарештованих. Протягом вересня–листопада 1965 р. організовано 17 допитів В. Мороза та 19 – Д. Іващенко. Один із заарештованих під час першої хвили арештів українських дисидентів І. Гель так описав поведінку слідчих під час допитів: «У перші два-три тижні слідство тривало щоденно упродовж багатьох годин, хоч у протоколах *post factum* відображались «цивілізовані» години робочого дня... окрім слідчого в кабінеті постійно перебувало кілька офіцерів-слідчих, оперативників, психологів, які намагалися зламати волю підслідного погрозами, брутальним російським матюганом, шантажували рідними, а також обіцяли всілякі блага, якщо заарештований дасть згоду співпрацювати з КДБ»²⁹⁷. Очевидно, в таких умовах відбувалися і допити лідерів луцького дисидентського гуртка.

Усі протоколи допитів В. Мороза й Д. Іващенко в архівній кримінальній справі записувалися працівниками КДБ. Це уможливило досить довільні інтерпретації слів арештованих, підтасовки та фальсифікації протоколів допитів. Дисидент В. Чорновіл у своїй праці

²⁹² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 269.

²⁹³ Там само. – Арк. 209.

²⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 96, 107.

²⁹⁵ Там само. – Арк. 48.

²⁹⁶ Там само. – Арк. 75–78.

²⁹⁷ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 234.

«Правосуддя чи рецидиви терору?» вказував на те, що такі методи отримання показів, потрібних кадебістам для обґрунтування провини дисидентів, були однією з характерних ознак першої хвилі арештів²⁹⁸.

На початку вересня 1965 р. В. Мороз вибрав тактику часткової відкритості на допитах, які проводив слідчий О. Семенюк. Настрій дисидента в цей період був достатньо бадьорий, він ще не усвідомлював усієї складності ситуації, про що свідчить його записка до дружини Раїси, жартівливо підписана «Аполоніс криміналіс»²⁹⁹. Валентин Мороз показово йшов на співпрацю зі слідством, але при цьому заперечував свою причетність до «антирадянської агітації та пропаганди». Протягом 2–3 вересня він написав розлоге пояснення, у якому описав у загальних рисах поширення самвидавної літератури, яка була знайдена на його квартирі під час обшуку. При цьому зазначив, що «...література не оцінювалася нами як антирадянська, з нею ніхто не ховався»³⁰⁰. Дисидент намагався відвести підозру від своїх однодумців, заперечував їх участь у поширенні самвидаву. Прагнув узяти всю вину на себе, наголошуючи на тому, що вилучену літературу поширював з власної ініціативи. Водночас В. Мороз бажав виправдати себе, заявляв, що не бачить у своїх діях «антирадянської агітації і пропаганди»³⁰¹. Проявивши нерозуміння реальної ситуації, дисидент вважав, що, навіть перебуваючи під слідством, він зможе вільно дискутувати із системою. Таку лінію В. Мороз утримував протягом перших допитів.

Для посилення морального тиску на В. Мороза після його ув'язнення працівники КДБ використовували різноманітні методи. Зокрема, вони сприяли тому, щоб дисидент отримав записку від іншого учасника івано-франківського неформального гуртка П. Арсенича із порадою зізнатися у антирадянській діяльності і розповісти слідчим про поширення забороненої літератури. Ця записка була передана дружиною політв'язня Раїсою Мороз у вершковому маслі з передачею³⁰². Працівники івано-франківського слідчого ізолятора закривали очі на таємні побачення В. Мороза із

²⁹⁸ Деревінський В. Вячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: Монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – С. 40.

²⁹⁹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 60.

³⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 34.

³⁰¹ Там само. – Арк. 32–47.

³⁰² Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 60.

дружиною та малолітнім сином через вікно камери. Як згодом писала Р. Мороз у своїх спогадах, «...Валентин казав, що саме те, що він постійно бачив нас, роз'ятрювало його душу найбільше». Також кадебісти безуспішно намагалися змусити Р. Мороз розірвати шлюб із своїм чоловіком³⁰³. Вочевидь, одночасно слідчі давали В. Морозу гарантії того, що у разі визнання ним своєї вини покарання для нього буде мінімальним.

Зрештою, на допитах 7 і 8 вересня В. Мороз перестав заперечувати антирадянський характер своєї діяльності. Очевидно, під тиском працівників КДБ він визнав власні погляди «націоналістичними», став давати покази про те, що «...літературу поширював цілком свідомо, знаючи, що вона є антирадянською»³⁰⁴. Остаточна зміна поведінки В. Мороза в протистоянні зі слідчими КДБ відбулася 10 вересня. На допиті дисидент змушений був повністю визнати свою вину в здійсненні «антирадянської агітації та пропаганди», розкався у вчиненому та почав детально описувати власну систему поглядів, які стосувалися створення незалежної Української держави, а також діяльність щодо створення дисидентських гуртків у Луцьку та Івано-Франківську³⁰⁵.

На відміну від В. Мороза, Д. Івашенко, у якого вдома вилучили значно більшу кількість забороненої літератури, пішов на співпрацю зі слідчими вже з перших допитів на початку вересня. До 10 вересня він надав інформацію про поширення самвидавних матеріалів, відносини з викладачем С. Забужком, літературним критиком Є. Сверстюком, а також зізнався у «скоєнні злочину»³⁰⁶.

На думку дослідника Г. Касьянова, зізнання взятих під варту дисидентів під час проведення допитів було однією з характерних рис першої хвилі арештів³⁰⁷. З однієї сторони, це можна пояснити відсутністю в них необхідного політичного досвіду протистояння радянській системі, а з іншої – жорсткістю і підступністю методів їх обробки, застосованих слідчими КДБ. Як зазначав І. Гель, «... кожен, хто визнавав себе винним, кривив душею, ішов на компроміс із власною совістю, адже ніхто цього не

³⁰³ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 60–61.

³⁰⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 65.

³⁰⁵ Там само. – Арк. 75.

³⁰⁶ Там само. – Арк. 251–266.

³⁰⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 50.

робив щиро!.. Визнання вини було не наслідком психологічного зламу ув'язнених, а, хай не ідеальною з погляду етики, проте свідомо обраною тактикою-спробою «прагматично» вийти з ситуації, «переграти» кадебістів»³⁰⁸.

Після особистого зізнання В. Мороза та Д. Іващенко 10 вересня 1965 р. їм було пред'явлено обвинувачення за статтею 62, ч. 1 Кримінального Кодексу (КК) УРСР³⁰⁹. Викладачам інкримінувалася «агітація або пропаганда, проваджена з метою підризу чи ослаблення Радянської влади або вчинення окремих особливо небезпечних державних злочинів». Максимальним покаранням за цією статтею було позбавлення волі на термін до семи і заслання до п'яти років³¹⁰.

З протоколів допитів підслідних можна зробити висновок, що основною метою слідчих КДБ на другому етапі слідства (після 10 вересня) був пошук необхідних доказів для висунення нових обвинувачень – уже за статтею 64 КК УРСР («організаційна діяльність, спрямована до вчинення особливо небезпечних державних злочинів»). Ця стаття передбачала значно суворіші санкції, аж до смертної кари³¹¹. Ймовірно, від радянського керівництва надійшли вказівки подати діяльність українських дисидентів як одну велику «націоналістичну» організацію та якомога жорсткіше покарати активних її учасників. Під час допитів В. Мороза та Д. Іващенко слідчі КДБ, в першу чергу, цікавилися питаннями існування в них писаної програми, наявності зв'язків з київськими і львівськими дисидентами, каналів передачі забороненої літератури до Івано-Франківська та Луцька. Слідчий О. Семенюк на допиті Мороза 5 жовтня 1965 р. виявив зацікавлення можливим створенням, обґрунтуванням та обговоренням інакодумцями спеціальної тактики боротьби проти радянського режиму³¹². Під час допиту Д. Іващенко 29 вересня слідчий М. Кольчик цікавився причинами і мотивами антирадянської діяльності викладача, а також ступенем впливу ідей та поглядів В. Мороза на інших учасників луцького гуртка³¹³. Спочатку В. Мороз та Д. Іващенко категорично заперечили свою

³⁰⁸ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 235.

³⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 70–71, 285.

³¹⁰ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 750.

³¹¹ Там само. – С. 750.

³¹² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 143–145.

³¹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 110–117.

причетність до будь-якого роду «організаційної діяльності», а також наявність основних атрибутів організації – писаної програми і тактики діяльності. Це не завадило слідчим 25–26 листопада 1965 р. ухвалити постанови про притягнення заарештованих до відповідальності, яким інкримінували обвинувачення за ст. 62, ч. I та ст. 64 КК УРСР. Тоді ж працівники КДБ домоглися формального визнання В. Морозом та Д. Іващенко своєї вини за обома статтями³¹⁴.

У справі В. Мороза та Д. Іващенко було допитано 39 осіб, серед яких члени луцького та івано-франківського гуртків, колеги дисидентів, їх знайомі і друзі, а також львівські дисиденти М. та Б. Горині. Слідчих цікавили факти поширення самвидавної літератури обвинуваченими, їх розмови про відокремлення України від СРСР, захист української мови та культури, що розцінювалося як «український буржуазний націоналізм». Особливо наполегливо кадебісти шукали доказів створення заарештованими антирадянської організації. Тільки вісім свідків добровільно пішли на співпрацю зі слідством і відразу дали «потрібні» покази. У той же час переважна більшість заперечували причетність В. Мороза та Д. Іващенко до антирадянської агітації та пропаганди, всіляко намагалися виправдати їх діяльність. Зокрема, на користь В. Мороза свідчили івано-франківські викладачі П. Арсенич, І. Костинюк, А. Загоруйко, Я. Мельничук, В. Полек, гуцульський музикант Василь Івасюк, колишня студентка історика М. Герасимович.

Про підозру у проведенні «антирадянської агітації та пропаганди» було оголошено також членам луцького дисидентського гуртка А. Панас, О. Ковальчук та К. Шишку. Вже 1 вересня 1965 р. майор КДБ Матвієнко провів затримання та особистий обшук А. Панас; її протягом трьох днів з метою психологічного та морального тиску утримували у ізоляторі попереднього слідства³¹⁵. На першому допиті студентка не захотіла іти на співпрацю із слідством, відмовившись давати покази про поширення літератури антирадянського змісту в середовищі луцького гуртка³¹⁶. Щоправда, вже 4 вересня А. Панас почала давати потрібні слідчим покази³¹⁷. Подібним був і стиль дій К. Шишка під час проведення допитів –

³¹⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 169–171; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 191–194.

³¹⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 56.

³¹⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 50–56.

³¹⁷ Там само. – Арк. 57–69.

він пішов на співпрацю зі слідством вже 3 вересня³¹⁸. Студентка О. Ковальчук, усна заява якої стала формальним приводом для арештів В. Мороза та Д. Іващенко, під час подальших допитів намагалась спростувати свої попередні покази та свідчити на користь заарештованих. Зокрема, під час допиту 2 вересня вона не дала прямих свідчень участі В. Мороза у поширенні самвидаву та заявила, що «... не чула, щоб він [Мороз] возводив якісь наклепницькі вигадки на існуючий державний лад в СРСР»³¹⁹. Надання учасниками луцького гуртка на слідстві показів, які були невігідні заарештованим, можна пояснити їх недосвідченістю у протистоянні із радянською системою. Давалося взнаки і використання слідчими методів психологічного тиску на свідків, зокрема залякування можливим ув'язненням та використання інформації, яка була відома КДБ внаслідок прослуховування квартир В. Мороза та Д. Іващенко. Згодом О. Ковальчук писала у своїх спогадах: «Я, наприклад, ніяк не могла збагнути, навіщо органам при їх всебічній поінформованості потрібні протоколи наших зізнань»³²⁰. Зрештою, 24 листопада 1965 р. слідчий М. Кольчик видав постанови про непрятягнення А. Панас, О. Ковальчук та К. Шишка до кримінальної відповідальності³²¹.

Протягом жовтня–листопада 1965 р. на вимогу слідчих було проведено одну фотографічну та п'ять графічних експертиз щодо вилучених у заарештованих дисидентів матеріалів самвидаву. Експертизи підтвердили, що вилучений у В. Мороза щоденник із «записами націоналістичного змісту» написаний його рукою; документи самвидаву, вилучені у А. Панас, К. Шишка, М. Мельничук та Д. Іващенко надруковані на машинці останнього, а негативи на десяти фотоплівках із тамвидавчими книгами І. Кошелівця та М. Прокопа зроблені фотоапаратом Д. Іващенко³²².

Ступінь тиску зі сторони органів КДБ на осередки дисидентського руху у Луцьку та Івано-Франківську, лідером яких був В. Мороз, не був однаковий. Якщо на Волині було сформовано слідчу групу із чотирьох осіб, то в Івано-Франківську розслідуванням займався тільки один слідчий. На

³¹⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 172–187.

³¹⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 235–238.

³²⁰ Ковальчук О. Нас було семеро / О. Ковальчук // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. – С. 527.

³²¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 2, арк. 292; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 3, арк. 144.

³²² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 6, арк. 1–4, 47–48; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 7, арк. 193–195; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 1–2, 15–17.

нашу думку, це пов'язано із тим, що в Івано-Франківську паралельно велася підготовка до судових процесів над учителем М. Озерним та художником О. Заливахою³²³, тому сили обласного управління КДБ були розпорошені. Зважаючи на цей фактор, а також на те, що антирадянська діяльність В. Мороза в рамках луцького дисидентського гуртка була більш інтенсивною, ніж в Івано-Франківську, в кінці листопада 1965 р. відбулося етапування дисидента спецконвоем до слідчого ізолятора Волинського облвиконкому в Луцьку. В. Мороза було передано для подальшого ведення слідства в управління КДБ у Волинській області³²⁴.

29 листопада 1965 р. обвинуваченим В. Морозу та Д. Іващенко оголошено про закінчення попереднього слідства. Після перегляду матеріалів кримінальної справи адвокати подали клопотання про зняття із підслідних звинувачення за ст. 64 КК УРСР як недоведені, проте вони були відхилені слідчими КДБ³²⁵. У обвинувальному висновку, який датується 1 грудня 1965 р., їм інкримінувалося у першу чергу «проведення організаційної діяльності, спрямованої на вчинення особливо небезпечних злочинів»³²⁶. 5 січня 1966 р. матеріали їх справи передали до Волинського обласного суду. Кримінальна справа В. Мороза та Д. Іващенко слухалась у Луцьку у відкритому судовому засіданні 17–20 січня 1966 р.³²⁷ Це був перший судовий процес над українськими дисидентами, заарештованими під час хвилі арештів 1965-1966 рр.

Офіційно судове засідання у справі В. Мороза та Д. Іващенко носило відкритий характер. Проте на практиці, як пізніше пригадував Д. Іващенко, суд був відкритим тільки частково: «...процедура заповнювання невеликої зали засідань була пародійною: в дверях стояла варта, попри яку вільно пройшли слідчі, інші категористи, партійні чиновники, парторг інституту, інші «свої» люди, а родичів і близьких не пропустили». У судовій залі були присутні також група «політично надійних» викладачів та студентів Луцького педінституту³²⁸.

³²³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – С. 53–54.

³²⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 42–43.

³²⁵ Там само. – Арк. 70–80.

³²⁶ Там само. – Арк. 97–98.

³²⁷ Там само. – Арк. 122.

³²⁸ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 241.

Відповідно до стенограми судового засідання, вже на його початку і В. Мороз, і Д. Іващенко визнали себе винними. Їх адвокати намагалися спростувати звинувачення підсудних в організаційній діяльності проти радянської влади, тоді як проведення «антирадянської агітації та пропаганди» ними не заперечувалося³²⁹. Проте в ході суду захистом дисидентів було обрано різну тактику поведінки. В. Мороз намагався брати всю відповідальність на себе, відкрито розповідав про свою систему поглядів щодо боротьби за незалежність України, поширення самвидаву. При цьому він зауважував, що причинами початку його антирадянської діяльності були недоліки в національній політиці радянської влади в Україні, зокрема русифікація українського народу. В. Мороз прямо заявив: «Я знаю наперед, що це буде не на мою користь... коли я кажу: в Радянському Союзі існують пережитки великодержавного шовінізму... В чому я не раз переконався»³³⁰. Навіть каючись, дисидент не відмовлявся від своїх поглядів. Фактично свої виступи під час суду В. Мороз перетворив на трибуну поширення власних переконань та бачення ситуації в Україні, яке кардинально відрізнялося від офіційної політики комуністичної партії.

Адвокат Д. Іващенко Є. Гайдученко прагнула довести, що її підзахисний перебував під впливом В. Мороза, який був основним ініціатором зібрань луцького гуртка та розмов антирадянського характеру, а також поширення самвидаву. Цю тезу підтримав також під час свого виступу і сам Д. Іващенко³³¹. Така його позиція була сприятливою в першу чергу для сторони обвинувачення. Влада намагалася добитися повної дискредитації дисидентів, показавши на суді суперечки між В. Морозом та Д. Іващенко та розбіжності в їх поглядах. Ймовірно, цей фактор був однією із причин відкритості судового процесу. Проте захист В. Мороза не піддався на цю провокацію. У протоколі судового засідання не зафіксовано жодного звинувачення чи перекладання «провини» в сторону Д. Іващенко зі сторони В. Мороза та його адвоката Кормільця.

Позиція Д. Іващенко на суді була більш поміркованою, ніж позиція В. Мороза. Луцький викладач заявив про те, що ніколи не виступав проти основ радянської влади, а тільки був незадоволений деякими фактами зневаги до українського народу в СРСР. Він заявив, що повністю

³²⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 124–125.

³³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 946, арк. 269; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 948, арк. 194.

³³¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 143.

відмовився від своїх попередніх поглядів³³². Захист Д. Івашенка використав для посилення власних позицій також виклик додаткових свідків. Суд задовольнив відповідне клопотання адвоката, що стосувалося запрошення для дачі свідчень колег викладача Г. Мудрик, А. Омельковця та В. Луцкевича, які заперечували причетність дисидента до антирадянської діяльності³³³.

Викликані на судовий процес свідки у своїй більшості давали покази на користь дисидентів. Зокрема, А. Панас заявила, що В. Мороз не давав вказівок поширювати літературу антирадянського спрямування, а говорив тільки про розповсюдження серед народу літератури загалом. Також вона заперечувала факт здійснення підсудними розмов про відокремлення України від СРСР³³⁴. Поету К. Шишку під час дачі свідчень вдалося розповісти присутнім на суді про зміст самвидавної статті «З приводу процесу над Погружальським». Фактично він долучився до критики радянського режиму, заявивши, що в організації пожежі у київській бібліотеці Академії наук УРСР, під час якої було спалено значну кількість фондів українського відділу, «...звинувачуються великодержавні шовіністи»³³⁵. Викладач івано-франківського педінституту П. Арсенич заперечував більшість обвинувачень на адресу В. Мороза³³⁶. 19 січня до Луцька було привезено заарештованих львівських дисидентів М. та Б. Горинів, які були допитані як свідки та дали покази про передачу самвидавчих матеріалів В. Морозу та Д. Івашенку³³⁷.

Прокурор та головуючий постійно чинили тиск на свідків для того, щоб вони дистанціювалися від підтримки В. Мороза та Д. Івашенка. В окремих випадках, коли запрошені на суд давали покази, що були вигідні підсудним, сторона обвинувачення домагалася зачитання їх свідчень, даних на попередньому слідстві. Зокрема, таким чином прокурор та головуючий діяли після того, як івано-франківський викладач М. Фіголь заявив, що нічого не знає про антирадянську діяльність В. Мороза³³⁸. Часто свідки

³³² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 8, арк. 143.

³³³ Там само. – Арк. 123, 182–183.

³³⁴ Там само. – Арк. 148.

³³⁵ Там само. – Арк. 158.

³³⁶ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 7.

³³⁷ Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К. : Пульсари, 2008. – С. 119–121.

³³⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 8, арк. 168–169.

починали давати потрібні для засудження дисидентів покази тільки після тиску зі сторони прокурора.

Двадцятого січня 1966 р. Волинський обласний суд виніс вирок у справі В. Мороза та Д. Іващенко. Судова колегія визнала їх винними за ст. 62, ч. 1 КК УРСР, вважаючи їх обвинувачення в «антирадянській агітації та пропаганді» доведеними в ході процесу. Важливим здобутком захисту В. Мороза та Д. Іващенко було виправдання їх судом за ст. 64 КК УРСР та відкинення звинувачення в «організаційній діяльності» проти радянської влади. Під час обрання міри покарання судом було враховано більш «правильну» з точки зору режиму поведінку Д. Іващенко під час процесу, а також його участь у бойових діях під час Другої світової війни в складі радянської армії. Зрештою, В. Мороза засуджено до чотирьох, а Д. Іващенко – до двох років позбавлення волі в колоніях суворого режиму³³⁹. Невдовзі дисидентів відправили в мордовські виправно-трудова колонії (ВТК).

На думку дослідника Б. Захарова, причиною того, що заарештовані у 1965 р. дисиденти не отримали тривалих термінів ув'язнення, була непередбаченість ініційованих у Москві репресивних акцій та їх несподіваність для української владної верхівки. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест та голова КДБ УРСР В. Нікітченко були противниками втручання союзного центру у справу України та намагалися полегшити долю заарештованих представників української інтелігенції³⁴⁰. Тому можна припустити, що скасування луцьким судом обвинувачення, висунутого В. Морозу та Д. Іващенко за ст. 64, було санкціоноване зі сторони вищого керівництва УРСР.

Події луцького судового процесу стали причиною розриву між В. Морозом та Д. Іващенко. Історик був вражений спрямованою проти нього позицією захисту Д. Іващенко під час засідання суду. Тому 29 січня та 15 лютого 1966 р. він особисто написав у публіцистичному стилі дві касаційні скарги до Верховного Суду УРСР із проханнями скоротити свій термін ув'язнення, які були наповнені численними випадками проти свого товариша по нещастю³⁴¹. Дисидент не бажав надавати цій суперечці

³³⁹ Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. – Т. 1. – Луцьк : ВАТ Волинська обласна друкарня, 2010. – С. 374.

³⁴⁰ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – С. 96.

³⁴¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 213–221, 226–228.

публічного характеру, тому висловив свої претензії до захисту Д. Іващенко тільки після закінчення суду. Валентин Мороз наполягав на тому, що діяльність першого керівника Клубу поетичного слова щодо поширення і виготовлення самвидаву була набагато інтенсивнішою, ніж його власна. Історик писав, що не міг здійснювати ідеологічний вплив на набагато старшого за себе луцького викладача³⁴². Адвокат В. Мороза Кормілець у касаційній скарзі від 26 січня 1966 р. відзначав, що організатором зібрань луцького гуртка був саме Д. Іващенко³⁴³. Можна констатувати, що працівникам радянських репресивних органів вдалося посіяти незгоду між засудженими. У подальшому лідери луцького осередку руху опору ні в ув'язненні, ні після нього не підтримували дружніх зв'язків; їх життєві дороги більше не перетиналися.

На думку дослідника А. Русначенка, В. Мороз станом на 1965 р., поряд із В. Чорноволом, братами М. і Б. Горинями, І. Гелем, Є. Пронюком, М. Масютком, належав до невеликої групи лідерів українського національного руху. Він прагнув відновлення незалежності України, розглядав культурницьку діяльність тільки як перехідний етап до політичної боротьби³⁴⁴. Тому репресивні органи тоталітарної системи добилися більшого терміну ув'язнення для В. Мороза. Проте, як засвідчили події другої половини 1960–1970-х рр., луцький судовий процес був для В. Мороза тільки поштовхом до майбутнього протистояння з радянським режимом, а його погляди стали більш радикальними.

У подальшому сам В. Мороз негативно і критично оцінював свою поведінку під час першого судового процесу, зокрема самовизнання вини та співпрацю зі слідством. У 1970 р. у своєму есе «Серед снігів», пригадуючи події середини 1960-х рр., він писав: «Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі – тоді, коли я на першому слідстві поводив себе не найкращим чином»³⁴⁵.

Після арешту В. Мороза та Д. Іващенко влада розпочала ідеологічно-адміністративний терор проти їх найближчих соратників, друзів і знайомих. У Волинській та Івано-Франківській областях було організовано численні збори трудящих, які «одноставно засудили дії націоналістів та

³⁴² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 8, арк. 215.

³⁴³ Там само. – Арк. 222.

³⁴⁴ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: KM Academia, 1999. – С. 157–158.

³⁴⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 100–101.

антирадянщиків». Луцького літератора К. Шишка «за зв'язок з Іващенком та написання антирадянських поезій» 17 вересня 1965 р. було позбавлено членства в КПРС і ВЛКСМ, а також звільнено з посади інструктора обкому комсомолу. Активні учасниці луцького дисидентського гуртка, студентки А. Панас та О. Ковальчук на зборах педінституту були виключені з комсомолу. 28 лютого 1966 р. партзбори Івано-Франківського педінституту винесли рішення виключити з партії одного з найближчих соратників В. Мороза викладача-історика П. Арсенича; невдовзі його було звільнено з роботи. На тих же зборах було виголошено сувору догану викладачеві А. Загоруйку «за безпринципне ставлення до проявів націоналізму». Збори колективу викладачів Івано-Франківського політехнічного інституту за зв'язки із В. Морозом та небажання засудити його погляди позбавили роботи викладача кафедри іноземних мов І. Костинюка³⁴⁶.

Таким чином, судовий процес 1966 р. над В. Морозом та Д. Іващенком у Луцьку був складовою першої хвилі репресій брежнєвського режиму проти українського дисидентського руху. Поведінка заарештованих і свідків під час слідства та суду не була бездоганною через їх непідготовленість до прямого протистояння із системою, значний моральний тиск зі сторони кадебістів. Характерною рисою луцького процесу була його часткова відкритість, що дало змогу В. Морозу здійснювати пропаганду своїх поглядів прямо в залі суду. У результаті процесу дисидентів засудили на достатньо тривалі терміни ув'язнення, що, поряд із іншими репресіями, можна вважати свідченням значного зростання тиску зі сторони радянського режиму на український національний рух.

³⁴⁶ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – С. 60.

РОЗДІЛ 6 ПЕРШЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

На думку дослідника І. Стасюка, друга половина 1960-х рр. в історії України була епохою, наповненою суперечностями. Незважаючи на те, що влада значно посилила тиск на дисидентський рух з метою його повної ліквідації, це мало зворотні наслідки. Значно активізувалися протести проти утисків інакомислення в середовищі інтелігенції, а масштаби поширення у суспільстві самвидаву набули загрозливих для режиму розмірів³⁴⁷. Більшість учасників руху, які були заарештовані, продовжили активну антирежимну діяльність в умовах ув'язнення. Не залишився осторонь цих процесів і В. Мороз, який протягом липня 1966 – вересня 1969 рр. відбував свій термін покарання у мордовських колоніях, Владимирській в'язниці та слідчому ізоляторі КДБ у Києві.

У 1960–1970-х рр. переважна більшість ув'язнених дисидентів у СРСР утримувалися у двох виправно-трудовах колоніях (ВТК), розташованих у Мордовській АРСР та у Пермській області на Західному Уралі³⁴⁸. В. Мороза, як і більшість жертв репресій 1965–1966 рр., після судового процесу було відправлено відбувати покарання до Дубравного управління виправно-трудовах установ (ДУВТУ) у Мордовії. На початку березня 1966 р. Верховний суд УРСР відхилив касацію В. Мороза щодо зменшення терміну його ув'язнення³⁴⁹. Навесні 1966 р. розпочалось етапування дисидента до мордовських колоній.

Іван Гель, якого теж було репресовано у ході першої хвилі арештів, згадував про етап як про «найжахливіші і найбридкіші моменти в житті політичного в'язня». Ось як він описував свою подорож до Мордовії у 1966 р.: «Перший мій етап – зі Львова до Харкова. Доба у вагонному «купе»-трійнику. Зустрічає конвой із собаками. Прибув на Холодну Гору. На Холодній Горі по камері бігають щурі, бо каналізація є відкритою... Камерна підлога не дерев'яна, а бетонна... Тримають сім днів, можуть

³⁴⁷ Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х - кінець 1980-х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Стасюк Іван Михайлович; Національний ун-т "Львівська політехніка". – Львів, 2002. – С. 79.

³⁴⁸ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епллбом. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 409.

³⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 8, арк. 233.

десять і місяць...»³⁵⁰ У таких складних умовах, які були елементом додаткового морального та психологічного тиску на політв'язнів, В. Мороз знаходився протягом 4–5 місяців. Цікаво, що разом із ним в одному вагоні до Мордовії було етаповано українського художника О. Заливаха, якого за результатами процесу у Івано-Франківську було засуджено до п'яти років позбавлення волі³⁵¹.

На думку американської дослідниці Е. Еплблом, у другій половині 1960-х рр. умови перебування політв'язнів у таборах суворого режиму були дещо кращими, ніж у сталінський період, проте все одно достатньо важкими. Норми харчування у ВТТ були низькими – всього 2,4 тис. калорій на добу, їжа була зазвичай зіпсована і вкрай низької якості. Промовистим є той факт, що сторожові собаки у таборі отримували у вісім разів більше м'яса на день, ніж в'язні. Для забезпечення ізоляції політичних засуджених від зовнішнього світу їм дозволялось надсилати тільки по два листи на місяць; строго заборонялось отримання посилок із цигарками та продуктами. В'язні повинні були носити замість власного одягу бавовняну уніформу чорного кольору. Обов'язковою була щоденна примусова праця та відвідування «виховних заходів». Для посилення морального тиску на дисидентів їх змушували ходити «строєм» у їдальню, забороняли вдень сидати або лягати на ліжка тощо³⁵². Як згодом писав В. Мороз, основною метою табірної адміністрації було знищення людської гідності політв'язнів, ламання їх волі, а також схилення дисидентів до співпраці із каральними органами³⁵³.

Після прибуття до Мордовії В. Мороз опинився у 7-му відділенні ДУВТУ, де перебував із липня до грудня 1966 р. З грудня 1966 р. до червня 1967 р. він відбував покарання у 11-му, а протягом червня–липня 1967 р. – у 17-му відділенні мордовських виправних установ³⁵⁴. У перші тижні після прибуття до Мордовії В. Мороз нічим не вирізнявся з-поміж інших політв'язнів та, за свідченням табірної адміністрації, «визнавав свій злочин». Виснажливо працюючи слюсарем-складальником та

³⁵⁰ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городецький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

³⁵¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П, т. 2, арк. 234–236.

³⁵² Еплблом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Еплблом. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 416–417.

³⁵³ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 55–60.

³⁵⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П, т. 1, арк. 158–160.

вантажником, він регулярно перевищував норму виробітку в середньому на 137%³⁵⁵.

У Мордовії в цей період було ув'язнено чимало діячів українського національного руху – колишні учасники ОУН і УПА, лідери підпільних організацій 1950–1960-х рр. (Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ), групи «Об'єднання», Української робітничо-селянської спілки (УРСС) тощо). Найвідомішими із них були Михайло Сорока, Данило Шумук, Григорій Пришляк, Левко Лук'яненко, Іван Покровський, Юрій Шухевич, Степан Вірун, Володимир Леонюк, Ярослав Гасюк, Богдан Германюк та ін. Вони мали довголітній досвід боротьби проти радянського режиму, який передавали «новому поколінню руху опору». Загалом українці становили абсолютну більшість – 50–60% серед «населення» таборів³⁵⁶. Після знайомства з політ'язнями В. Мороз переконався у вірності обраного ним шляху боротьби за відновлення національних прав українського народу³⁵⁷.

Вагомий вплив на радикалізацію поглядів В. Мороза справило його двомісячне знайомство влітку 1966 р. на 7 табпункті ДУВТУ з визнаним лідером українських політ'язнів, членом крайового проводу ОУН, організатором Кенгірського повстання Михайлом Сорокою. Дисидент О. Заливаха вказував на особливий авторитет М. Сороки серед ув'язнених у мордовських таборах: «То був стовп, навколо якого усе духовне життя оберталось»³⁵⁸. Саме він став для В. Мороза прикладом стійкості у відстоюванні українського національного ідеалу та безкомпромісності в боротьбі з радянським режимом. У майбутньому дисидент ставився до М. Сороки з великою повагою. Після того, як М. Сорока 1971 р. помер, В. Мороз присвятив йому поезію в прозі «Тверді мелодії», у якій називав ідейного патріарха радянських політ'язнів «Кошовим» і «Вождем» українського національного руху³⁵⁹. Вже в 1990-х рр. В. Мороз згадував: «Так буває нечасто – лиш кілька разів впродовж біографії, коли хтось або щось добудовує тебе. Михайло Сорока був саме з тих, що добудовував

³⁵⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 1, арк. 166.

³⁵⁶ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпані В., Овсієнко В. / В. Кіпані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

³⁵⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 1, арк. 166.

³⁵⁸ Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич: Відродження, 2001. – С. 47.

³⁵⁹ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 11–12.

мене. Зустріч з ним, і спілкування з ним підняли мене на якийсь новий щабель»³⁶⁰.

Під впливом М. Сороки В. Мороз продовжив протистояння з радянським режимом в умовах табірної ув'язнення. У серпні 1966 р. у 7-ме відділення ДУВТУ перевели М. Гориня та М. Масютка, яких було репресовано під час судових процесів у Львові³⁶¹. Вони стали найближчими друзями В. Мороза та разом з ним брали участь у боротьбі проти обмежень пенітенціарного режиму, розповсюдженні рукописів антирадянського характеру, зокрема книги І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», та поширенні інформації про ключові події суспільно-політичного життя в Україні серед інших ув'язнених³⁶². В. Мороз, М. Горинь, М. Масютко та інші дисиденти займалися також написанням заяв протесту до радянських органів влади про недотримання прав людини в колоніях³⁶³. Дисиденти демонстративно порушували режимні обмеження – ініціювали суперечки з працівниками охорони, не дотримувалися форми одягу тощо³⁶⁴. Зокрема, як свідчать матеріали кримінальної справи В. Мороза, 10 вересня 1966 р. він «нетактовно вів себе на контрольному майданчику, за що попереджений»³⁶⁵. Дослідник Т. Батенко зробив висновок, що завдяки енергійній діяльності нової дисидентської групи у мордовських таборах у 1966 р. відбулась консолідація зусиль політв'язнів-українців у їх антирежимній боротьбі, було налагоджено контакти з іншими національними групами – литовцями, латвійцями, грузинам, євреями, росіянами³⁶⁶.

Влітку 1966 р. В. Мороз познайомився з довголітнім в'язнем польських та радянських таборів, уродженцем Волині Д. Шумуком, який швидко солідаризувався з діяльністю новоприбулих дисидентів³⁶⁷. Значний вплив на радикалізацію світоглядних переконань В. Мороза справило його знайомство в 7-му відділенні ДУВТУ з лідерами підпільних організацій

³⁶⁰ Бондарук Л. Михайло Сорока / Л. Бондарук. – Дрогобич: Відродження, 2001. – С. 90.

³⁶¹ Горинь М. Листи з-за ґрат / М. Горинь. – Харків: Права людини, 2005. – С. 27.

³⁶² Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт: Українські вісті, 1983. – С. 95.

³⁶³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 950, арк. 313; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 961, арк. 56.

³⁶⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 165; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 991, арк. 23; Горинь М. Вибране / М. Горинь. – [Б. м.]: [б. в.], [2006?]. – С. 10.

³⁶⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 165.

³⁶⁶ Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 82.

³⁶⁷ Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт: Українські вісті, 1983. – С. 95.

українських націоналістів – Об'єднаної партії визволення України (ОПВУ) (1953–1958) Богданом Германюком та Іваном Стругинським, а також групи «Об'єднання» (1956–1959) Ярославом Гасюком, Володимиром Леонюком та Богданом Христиничем³⁶⁸. Підтримував антирежимну діяльність В. Мороза, М. Гориня та М. Масютка і відомий український політв'язень Л. Лук'яненко – лідер Української робітничо-селянської спілки (УРСС) (1959–1961), репресований у результаті т. зв. «справи юристів». Л. Лук'яненко високо оцінив моральні якості «шістдесятників-неофітів» та їх рішучість у протистоянні з табірним режимом³⁶⁹. Згодом він так описував їх поведінку у мордовських таборах: «Всі троє поводитися сміливо, з почуттям власної гідності, не уникали гострих розмов з чекістами та адміністрацією. Навпаки, самі нав'язували дискусії і викривали лицемірність офіційної політики. Ці патріоти принесли в неволю оптимістичний наступальний дух, який підносив у в'язнів віру в свою правоту та бажання її відстоювати»³⁷⁰.

Протягом усього періоду ув'язнення у колонії В. Мороз активно займався самоосвітою, вдосконаленням свого наукового рівня. Зокрема, він читав твори давньоримського оратора Цицерона, філософів Ф. Бекона, Т. Гоббса та І. Канта, засновника геополітики Ф. Ратцеля, письменників Б. Брехта й А. Моравія, а також вивчав німецьку та англійську мови³⁷¹. В'язень І. Стругинський давав В. Морозу уроки гри на скрипці³⁷².

За Г. Касьяновим, після «першої хвилі арештів» відбулися певні зміни в тактиці виготовлення і поширення самвидаву, серед яких оформлення творів як петицій до офіційних інстанцій, використання марксистської методології, відмова авторів від анонімності³⁷³. Протягом другої половини 1966 р. В. Мороз написав кілька звернень до радянських органів влади в Україні, загальною метою яких було висвітлення засилля російського шовінізму в СРСР та процесів русифікації українського народу³⁷⁴. У цих творах знайшла своє відображення система поглядів В. Мороза станом на

³⁶⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 2, арк. 212–233.

³⁶⁹ Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К. : Тамподек ХХІ, 2012. – С. 533.

³⁷⁰ Горинь М. Вибране / М. Горинь. – [Б. м.] : [б. в.], [2006?]. – С. 10.

³⁷¹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 163–164.

³⁷² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 2, арк. 222–225.

³⁷³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 95.

³⁷⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 84–290.

середину 1960-х рр. Проте переважну більшість їх, за винятком есе «Репортаж із заповідника імені Берії», дисиденту так і не вдалось переправити за межі колонії.

Одну з таких заяв він адресував Верховній Раді УРСР. Приводом до її написання було поширення у колоніях інформації про те, що до складу української делегації на Генеральну Асамблею ООН восени 1966 р. було включено поетів-шістдесятників І. Драча та Д. Павличка. В. Мороз прагнув переконати їх стати «справжніми», а не маріонетковими представниками українського народу на міжнародній арені. Дисидент адресував їм прохання порушити питання політичних репресій у СРСР під час засідань Генеральної Асамблеї ООН³⁷⁵.

Валентин Мороз зібрав вагомі матеріали про репресії, які радянський режим здійснював в Україні протягом 1950–1960-х рр. Зокрема, він подав у заяві до Верховної Ради інформацію про судові процеси над українськими підпільними групами – ОПВУ, «Об'єднання», Українським національним комітетом (УНК), УРСС, Українською національною партією (УНП), а також матеріали, які висвітлювали першу хвилю арештів інтелігенції. Також публіцист, опираючись на Декларацію прав людини ООН, Статут ООН, Декларацію про заборону расової дискримінації, Конституцію СРСР, обґрунтував незаконність цих репресій, назвавши їх «масовим порушенням як міжнародного, так і національного права». В. Мороз описував методи психологічного тиску на ув'язнених під час слідства та зробив висновок, що кримінальні справи проти борців за самостійність українського народу сфабриковані слідчими та суддями³⁷⁶.

У своїй заяві В. Мороз доводив необхідність здобуття українським народом самостійності. Він вказав на особливу актуальність цього питання: «Коли народ втрачає незалежність, всі проблеми відходять на другий план, і першорядною, пекучою потребою є національне визволення...»³⁷⁷ Публіцист здійснив екскурс в історію України, вказавши на таку характерну рису українців, як їх розділеність; поділив своїх співвітчизників в умовах відсутності незалежності на дві групи, які протистоять одна одній, – «герої» та «мученики», «Пантеон української нації» та «приспосованці», «прислужники поневолювачів». Такий стан речей

³⁷⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 134–136.

³⁷⁶ Там само. – Арк. 137–139.

³⁷⁷ Там само. – Арк. 130.

В. Мороз вважав результатом цілеспрямованої політики російського шовінізму щодо знищення українського народу³⁷⁸. Водночас він у своєму зверненні порушував тему українізації 1920-х рр., широко використовував цитати Леніна та вказував на те, що відокремлення України від СРСР не суперечить «інтересам соціалізму та марксистсько-ленінської теорії»³⁷⁹.

Інша заява В. Мороза адресувалась депутату Верховної Ради і відомому українському письменнику Михайлові Стельмаху та стосувалась подій на V з'їзді Спілки письменників України (СПУ), який відбувся восени 1966 р.³⁸⁰. Зауваживши певні позитивні тенденції на з'їзді, зокрема те, що було порушено питання розвитку української національної культури і мови, В. Мороз критикував делегатів за їх нерішучість, пристосуванство, страх перед режимом, замовчування масштабів русифікації українців та репресій першої хвилі арештів. Дисидент вказував на повний контроль радянських репресивних органів над громадським життям в Україні та, іронізуючи, пропонував «перенести спілку письменників на задвірки КДБ»³⁸¹. Публіцист робив справедливий висновок про декларативність суверенітету України в складі СРСР.

У скарзі В. Мороза до депутата М. Стельмаха проглядаються окремі елементи українського інтегрального націоналізму, зокрема теза про те, що історія людства є постійною боротьбою народів, у якій виживають сильніші, а слабші з часом асимілюються і зникають із міжнародної арени. Опираючись на дані всесоюзного перепису населення 1959 р. та його порівняння із попередніми переписами, дисидент робив висновок про те, що в останні півстоліття відбувався цілеспрямований геноцид українського народу. Його елементами, на думку В. Мороза, був голодомор 1932–1933 рр., сталінські репресії, «розстріляне відродження» 1930-х рр., а також масова русифікація українців³⁸². Крім того, В. Мороз вказував на повну відсутність українських шкіл на Сході України, а також у компактних місцях проживання українців на території Росії і Казахстану. Публіцист вважав, що методи і форми русифікації українців у радянський період дещо модифікувалися в порівнянні з відвертою русифікацією імперських часів. Тоталітарний режим, за В. Морозом, вирішив «...дозволити розвиток

³⁷⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 3, арк. 130–132.

³⁷⁹ Там само. – Арк. 139–141.

³⁸⁰ Там само. – Арк. 196.

³⁸¹ Там само. – Арк. 202–203.

³⁸² Там само. – Арк. 213–214.

національної культури, але разом з тим тихенько підрізувати її корені – національну самосвідомість і національну гідність – і тоді живий організм нації всохне сам»³⁸³. Дисидент повністю заперечував дискурс офіційної радянської ідеології з національного питання, справедливо іменуючи «зближення соціалістичних націй» асиміляцією, а «благородний вплив російського народу» – русифікацією.

Шістдесяті роки ХХ століття В. Мороз вважав «епохою великого зламу», коли після закінчення періоду сталінської диктатури в Україні відновилися процеси національного відродження. Перша хвиля арештів трактувалась публіцистом як реакція на ці події зі сторони російського великодержавного шовінізму. Дисидент звертався до СПУ із закликом «не стояти осторонь» цього протистояння та прийняти активну участь в українському національно-визвольному русі³⁸⁴.

Пильно слідкуючи за суспільно-політичним життям в Україні, В. Мороз, як і більшість мордовських політв'язнів, різко засудив тих діячів українського шістдесятництва, які пішли на компроміс із тоталітарним режимом. Під його критику, зокрема, потрапили І. Драч, Д. Павличко, В. Коротич³⁸⁵ та М. Осадчий³⁸⁶. З приводу друку у радянській пресі статті І. Драча, спрямованої проти «українських буржуазних націоналістів», В. Мороз у одному із листів до дружини писав: «...Кажуть тут, що помер Драч 15 липня. А написано в «Літературній Україні» за 22 липня... Як то буває. Вважаєш, що чоловік живий, а він вже мертвий!»³⁸⁷

Восени 1966 р. В. Мороз поширював серед політв'язнів мордовських колоній текст свого «Останнього слова» на судовому процесі в Луцьку, яке йому не дозволили виголосити³⁸⁸. Ймовірно, цей рукопис написаний на рубежі 1965–1966 рр., а вже після суду був дещо змінений і доопрацьований. Згодом, перебуваючи в Мордовії, автор зробив кілька письмових копій тексту для передачі іншим засудженим.

Саме в «Останньому слові» В. Мороз у найбільш цілісному вигляді розкрив свої погляди. Дисидент піддав нищівній критиці та повністю спростовував офіційну радянську теорію про чотири основні ознаки нації –

³⁸³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 206–207.

³⁸⁴ Там само. – Арк. 214–215.

³⁸⁵ Там само. – Арк. 210–211.

³⁸⁶ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 63.

³⁸⁷ Там само. – С. 163.

³⁸⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 215–228.

спільність економічного життя, мови, території та психічного складу. Своєю чергою він вказував на те, що національні начала належать не до матеріальної сфери, а до духовної, а визначальною рисою сформованої нації є її самосвідомість – «почуття приналежності окремих людей до єдиного цілого»³⁸⁹. Національне почуття вважав однією з найголовніших складових частин духовного світу людини. У цьому контексті в його теорії нації на перший план виходить окрема особистість, яка є носієм національної самосвідомості. В. Мороз вважав схожими відношення «людина – суспільство» і «нація – людство», вважаючи, що «нація – це особистість людства». Тому робив висновок про надзвичайну цінність існування кожної нації³⁹⁰.

На думку дисидента, офіційна радянська національна політика була одним із засобів асиміляції неросійських народів СРСР. Опираючись на цитати з творів Сунь Ятсена, М. Ганді, А. Сукарно, М. Кемалю, В. Мороз вдавався до відстоювання терміну «націоналізм», вказував на його рівнозначність із поняттям «патріотизм»³⁹¹. Описуючи засилля російського великодержавного шовінізму в політиці радянського режиму, В. Мороз доводив, що російський народ є привілейованим у СРСР. Він вказував на засилля російської мови в освітній сфері, засобах масової інформації, презирливе ставлення зі сторони приїжджих росіян до «місцевих» українців, а також побутове цькування україномовних на Сході України і в Криму. Публіцист критикував теорію так званої «гармонійної» національно-російської двомовності українців авторства міністра освіти УРСР, академіка Івана Білодіда³⁹².

У результаті антирежимної діяльності В. Мороза його авторитет у середовищі політв'язнів значно зріс, він став одним із лідерів серед українців у мордовських колоніях. Про це свідчить той факт, що в одному з листів до органів влади, написаних В. Морозом, він виступав від імені всіх політв'язнів мордовських колоній³⁹³. У постановках адміністрації колонії зазначалося, що В. Мороз «гуртує навколо себе ув'язнених і виховує їх в націоналістичному дусі»³⁹⁴.

³⁸⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 3, арк. 216–217.

³⁹⁰ Там само. – Арк. 220–221.

³⁹¹ Там само. – Арк. 217.

³⁹² Там само. – Арк. 218–222.

³⁹³ Там само. – Арк. 198.

³⁹⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 165.

Реакція зі сторони режиму не забарилася. 11 листопада 1966 р. в результаті обшуку працівники табірної адміністрації вилучили всі рукописи В. Мороза, які були трактовані як «антирадянські матеріали»³⁹⁵. Працівники КДБ стали проводити з ним регулярні «виховні бесіди», під час яких обіцяли звільнення у разі написання покаєльної заяви. Для ламання стійкості дисидента йому пропонували здійснити подорож у Карпати. Проте політв'язень проявив безкомпромісність та відмовився від будь-якої співпраці з кадебістами³⁹⁶. Зрештою, у грудні 1966 р. його разом із М. Горинем, М. Масютком, Д. Шумуком та Л. Лук'яненком, з метою ізоляції від інших в'язнів, було переведено на шість місяців у внутрішню тюрму колонії³⁹⁷. Згодом Д. Шумук згадував нелюдські умови перебування в'язнів у цій тюрмі: «У камеру три з половиною метра завширшки і вісім завдовжки помістили нас 24... тіснота, сморід, голод і холод розкриває кожного до глибини душі...»³⁹⁸ Через кілька днів В. Мороза та його друзів відправили в 11-те відділення Дубравлагу.

В нових умовах дисиденту вдалося налагодити контакти з іншим угрупованням українських політв'язнів, до якого входили заарештовані у 1965 р. І. Гель, С. Караванський, Б. Горинь та О. Заливаха³⁹⁹. Валентин Мороз познайомився також із дисидентами інших національностей – фіном Вілко Форселем, казахом Махметом Кулмагамбетовим, литовцем Т. Міцкелюнасом; він цікавився питаннями культури та загального становища національних меншин СРСР, їх національним відродженням⁴⁰⁰. У тюремній камері В. Мороз продовжив проводити бесіди із політв'язнями та поширювати власні рукописи, пропагуючи ідею відокремлення України від Радянського Союзу. Крім того, протягом грудня 1966 – червня 1967 рр. В. Мороз систематично відмовлявся виходити на роботу та не виконував встановлених адміністрацією норм виробітку⁴⁰¹. Досить частими були суперечки політв'язня із табірною охороною та інші порушення ним

³⁹⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 3, арк. 214.

³⁹⁶ Мороз В. КІБ – з власного досвіду / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 8.

³⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 951, арк. 266; Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 60.

³⁹⁸ Шумук Д. Пережите і передумане / Д. Шумук. – Детройт : Українські вісті, 1983. – С. 96.

³⁹⁹ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юєри Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁴⁰⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 2, арк. 252–257.

⁴⁰¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 1, арк. 159–162.

режиму. За це дисидент неодноразово переводився на зменшену норму харчування, піддавався постійним принизливим обшукам⁴⁰².

Найбільш вагомим досягненням В. Мороза в період ув'язнення у колоніях стало створення ним і передача на волю есе «Репортаж із заповідника імені Берії». Цей досить об'ємний твір написано протягом перших місяців 1967 р. Умови написання твору були складними, зважаючи на постійні візити наглядачів і обшуки в камерах тюрми колонії. Проте «Репортаж...» тюремникам виявити не вдалося, в першу чергу, через обережність В. Мороза та допомогу йому зі сторони інших політв'язнів-українців. Зокрема, під час роботи В. Мороза над рукописом есе, вони один за одним чергували біля дверей камери та в разі підходу наглядача подавали сигнал, після чого автор ховав чернетки твору⁴⁰³. Під час написання він використовував твори мислителів та письменників світового рівня – Ф. Бекона, Ф. Ратцеля, Б. Брехта, Б. Шоу, які були в наявності в тюремній бібліотеці або в інших політв'язнів, а також матеріали радянських періодичних видань – «Український історичний журнал», «Літературна Україна», «Литературная газета», «Наука и религия», «Известия» тощо⁴⁰⁴. Не менш важливим джерелом інформації для «Репортажу...» були розповіді політв'язнів, які відбували покарання у мордовських колоніях. До середини квітня 1967 р. публіцист закінчив роботу над есе та передав його для ознайомлення О. Заливасі та І. Гелю⁴⁰⁵.

Серед в'язнів мордовських колоній поширювалась інформація про те, що львівський журналіст В. Чорновіл, активний учасник кампанії протестів проти закритих судів над дисидентами, збирає матеріали про репресованих для укладання збірки «Лихо з розуму» та розповсюдження інформації про арешти. Очевидно, саме тому В. Мороз мав на меті відправити свій твір В. Чорноволу для його подальшого поширення та надсилання до радянських органів влади. Залишалося знайти спосіб для відправки «Репортажу...» на волю та його розповсюдження у самвидаві. Цією справою зайнявся І. Гель, який разом із С. Караванським розробив технологію виготовлення контейнерів для поширення документів за межі

⁴⁰² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 161–162.

⁴⁰³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 2, арк. 259.

⁴⁰⁴ Там само. – Арк. 214–216.

⁴⁰⁵ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Кнів, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

колонії у вигляді звичайних речей, що не викликали підозри в наглядців. Станом на квітень 1967 р. вже існував канал передачі матеріалів через в'язнів, у яких закінчувався термін покарання. І. Гель залучив до справи передачі «Репортажу...» на волю своїх земляків зі Львівщини – Андрія Губича та Василя Мисаковця. А. Губич, у якого закінчувався термін, погодився винести есе за межі колонії у своєму взутті. Тоді В. Мисаковець попросив політв'язня-литовця, який був шевцем, сховати «Репортаж...» у каблуках кирзових черевиків А. Губича. Через кілька тижнів, у травні–червні 1967 р. А. Губич звільнився з мордовських колоній і привіз твір В. Мороза до себе на батьківщину, у містечко Комарне Львівської області. Невдовзі він передав «Репортаж...» родичам І. Геля, які відправили його до Львова дружині політв'язня М. Гориня Ользі⁴⁰⁶. Переправлення есею В. Мороза на волю було справжнім подвигом для усіх, хто брав у цьому участь, оскільки у разі викриття покаранням для них міг стати значний тюремний термін.

До В. Чорновола, який проживав у Львові, рукопис твору В. Мороза потрапив у червні 1967 р., очевидно, саме від О. Горинь. Також йому було передано прохання автора відправити документ депутатам Верховної Ради УРСР. Влітку 1967 р. В. Чорновіл надіслав друковані копії «Репортажу...» голові Президії Верховної Ради (ВР) УРСР Д. Коротченку та декільком депутатам⁴⁰⁷. Від В. Чорновола «Репортаж...» потрапив до його однодумців у Києві та Івано-Франківську⁴⁰⁸. Активність журналіста не залишилася непоміченою для радянського режиму – вже 3 серпня 1967 р. він був заарештований працівниками КДБ. Ключовими обвинуваченнями на адресу В. Чорновола під час судового процесу в листопаді цього ж року були написання збірника «Лихо з розуму» та розповсюдження есе В. Мороза; журналіста було засуджено на 1,5 року ув'язнення⁴⁰⁹.

У результаті твір досить швидко поширився у дисидентському середовищі та став одним із ключових творів українського самвидаву. Особливої популярності «Репортаж...» набув наприкінці 1960-х рр. Він активно розповсюджувався перш за все серед київських і львівських

⁴⁰⁶ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіліані В., Овсієнко В. / В. Кіліані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁴⁰⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 2, арк. 38–43.

⁴⁰⁸ Там само. – Арк. 45–46.

⁴⁰⁹ Там само. – Арк. 23–25.

дисидентів, а також на території як мінімум семи областей УРСР – Київської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Дніпропетровської, Черкаської та Донецької. У Києві «Репортаж...» поширював Іван Світличний, який, імовірно, отримав твір від В. Чорновола влітку 1967 р. та зробив кілька його друкованих копій⁴¹⁰. Знайомство із цим есеєм Мороза згодом на одному із допитів підтверджував письменник Борис Антоненко-Давидович⁴¹¹. У вересні 1967 р. працівники КДБ вилучили примірник «Репортажу...» у студентки Київського Державного Університету Надії Кір'ян, яка була близькою знайомою літературного критика І. Дзюби⁴¹².

«Репортаж...» В. Мороза поряд з іншими самвидавними документами поширювався протягом 1967–1968 рр. у м. Вишгороді біля Києва групою робітників, які працювали на будівництві Київської ГЕС – Олександром Назаренком, Василем Кондрюковим, Валентином Карпенком, Володимиром Комашковим.⁴¹³ У 1968–1969 рр. в Києві діяла дисидентська група у складі економіста Степана Бедрила, інженера Богдана Чабана та Ярослава Литвина, які виготовляли фотоплівки «Репортажу...» та відправляли їх до Кам'яно-Бузького району Львівської області для створення фотокопій⁴¹⁴. Після звільнення з таборів у серпні 1968 р. І. Гель продовжив активну участь у виготовленні та поширенні самвидаву, у тому числі і «Репортажу...». Проживаючи у м. Самборі Львівської області, він передав для подальшого розповсюдження есей В. Мороза викладачці львівського університету Любомирі Попадюк⁴¹⁵. Зв'язковим між І. Гелем та нею був її син Зорян Попадюк, який у 1968 р. створив у середовищі школярів Самбора підпільну групу Український національно-визвольний фронт (УНВФ). Її учасники читали і поширювали серед інших самвидавних документів також і «Репортаж...» В. Мороза, який не міг не вплинути на становлення світогляду учасників цієї таємної організації⁴¹⁶.

⁴¹⁰ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁴¹¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 423.

⁴¹² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 1, арк. 317–321.

⁴¹³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 2, арк. 134–135.

⁴¹⁴ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – С. 81.

⁴¹⁵ Гель І. Вихлик системи: український визвольний рух другої половини XX століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 258.

⁴¹⁶ Там само. – С. 290.

Розповсюдження у самвидаві «Репортажу...» охопило не тільки Київщину та Львівщину. У 1968 р. в Івано-Франківську інженер обласної газово-технічної інспекції Василь Долішній із своїм товаришем В. Семанківим переписали памфлет Мороза в учнівський зошит, який згодом давали читати однодумцям⁴¹⁷. У червні 1969 р. співробітники КДБ вилучили есе під час обшуку у матері дніпропетровського поета Івана Сокульського, лідера місцевого дисидентського осередку⁴¹⁸. У кінці 1960-х рр. працю В. Мороза також активно поширювали серед свого оточення письменник Василь Захарченко у Черкасах та медик Іван Сук у Донецьку⁴¹⁹. Вочевидь, цей твір був ними отриманий із київського дисидентського осередку, адже і письменник, і медик перебували у дружніх взаєминах із його лідерами І. Дзюбою, В. Стусом та Б. Антоненком-Давидовичем. У першій половині 1970-х рр. «Репортаж...» та інші твори В. Мороза розповсюджували члени городенківської групи дисидентів в Івано-Франківській області – робітники Микола Гуцул, Роман Гайдук та секретар районної організації Товариства охорони природи Микола Гамула⁴²⁰, які виготовляли копії документу за допомогою фотоапарата і друкарської машинки⁴²¹. Ще одним інакодумцем, що на початку 1970-х рр. переховував та поширював «Репортаж...», був шкільний вчитель с. Іваниківка Богородчанського району на Івано-Франківщині Василь Гук⁴²².

Київські дисиденти організували кілька спроб відправлення есе В. Мороза за кордон задля інформування громадськості держав Заходу про становище політв'язнів у СРСР та залучення зусиль міжнародної спільноти до їх визволення. Зокрема, у січні 1968 р. співробітниця Інституту мовознавства АН УРСР Зіновія Франко та Михайлина Коцюбинська здійснили спробу передачі «Репортажу...» до Чехословаччини. Фотокопію твору було заховано у коробку з-під цукерок та передано через чехословацьких вчених Єву Покорну та Власту Червену для філолога

⁴¹⁷ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – К. : Рідний край, 2000. – С. 80.

⁴¹⁸ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3 / Упор. В. Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 87.

⁴¹⁹ Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 303.

⁴²⁰ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини XX століття / ред. та упор. І. В. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів : Часопис, 2013. – С. 311.

⁴²¹ Бажан О. «Самвидав» як засіб поширення об'єктивної інформації про Україну в 60–80-х роках / О. Бажан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://memorial.kiev.ua/zurnal/pdf/01-02_1998/357.pdf.

⁴²² Гук В. Шлях до волі / В. Гук. – Івано-Франківськ: ВПЦ «Просвіта», 2012. – С. 280–281.

Андрія Куримського у Прагу. Проте співробітники КДБ вилучили документ під час перетину кур'єрами кордону СРСР у Чопі⁴²³. Зрештою, за сприяння І. Світличного «Репортаж...» було надіслано до Москви, звідки, очевидно, він і потрапив на Захід⁴²⁴. Після переправлення «Репортажу...» за кордон він досить швидко був там опублікований. Уже в 1968 р. есе побачило світ в українських емігрантських видавництвах – у журналі «Сучасність» та газеті «Шлях перемоги», а також у газеті «Українське слово»⁴²⁵. Українська діаспора вперше змогла ознайомитися з творчою спадщиною В. Мороза. У березні та травні 1968 р. памфлет В. Мороза включено до ефіру радіостанцією «Свобода», в результаті чого його ідеї змогли відкрити для себе тисячі жителів УРСР⁴²⁶.

Водночас памфлет Мороза був популярний і серед інакодумців Росії. Зокрема, відомі факти розповсюдження «Репортажу...» у Москві та Московській області дисидентом Борисом Єфімовим, а також Віктором і Валентиною Кузнецовими. На квартирі Кузнецових у м. Пушкіно в березні 1969 р. співробітники КДБ вилучили два примірники цього твору⁴²⁷. Дослідник А. Русначенко вказував на подібність характеристики основ радянського режиму у В. Мороза та російського опозиційного публіциста Андрія Амальрика, висловлену ним у одному із листів у 1969 р.⁴²⁸. Це є свідченням імовірного ознайомлення А. Амальрика із «Репортажем...».

«Репортаж...» В. Мороза формально є зверненням, яке адресоване депутатам Верховної Ради УРСР. У композиційному плані це досить об'ємний твір, що складається з вступу, семи розділів та закінчення. Більшість українських самвидавних праць, написаних у другій половині 1960-х рр., уже після першої хвилі арештів, призначались і були оформлені саме як заяви протесту до органів влади. Серед них «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, «Правосуддя чи рецидиви терору» і «Лихо з розуму» В. Чорновола. Поряд із цими знаковими для самвидаву творами,

⁴²³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 168–169.

⁴²⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 168–169; Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юєри Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁴²⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 1, арк. 322.

⁴²⁶ Там само. – Арк. 339–340.

⁴²⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 3, арк. 355–369.

⁴²⁸ Русначенко А. Рухи опору режимові в Україні та в Росії у 1950–1980-х роках / А. Русначенко // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 34–35.

«Репортаж...» був складовою реакції української інтелігенції на початок нової репресивної кампанії радянського режиму проти дисидентського руху. Проте особливістю «Репортажу...» є те, що він, на відміну від творів І. Дзюби та В. Чорновола, написаний В. Морозом в умовах ув'язнення у ВТК. Це свого роду погляд на репресивну машину радянського режиму зсередини, очима її жертви.

За своїм змістом «Репортаж...» – багатогранний публіцистичний твір, що порушує та розкриває відразу декілька взаємопов'язаних питань і проблем. Основні завдання свого звернення автор визначив уже на початку – це надання правдивої інформації про політв'язнів мордовських колоній та викриття злочинів, вчинених працівниками КДБ щодо жертв репресій⁴²⁹. В. Мороз у «Репортажі...» досить влучно із соціально-психологічної точки зору висвітлював внутрішню природу радянського режиму та його тоталітарний характер, а також аналізував загальне становище українського народу в середині 1960-х рр., процеси русифікації та засилля російських шовіністів, причини появи та характер дисидентського руху. Він вказував на те, що ідеологи радянської влади «...зробили все для того, щоб молодий українець знайшов повноцінну духовну їжу тільки в російській культурі і русифікувався»⁴³⁰.

Розпочинається твір із опису розстрілу трьох литовських в'язнів-утікачів Петрусявічуса, Лорентаса та Юрші як прикладу свавілля адміністрації і наглядців у мордовських таборах⁴³¹. Загалом у «Репортажі...» В. Мороз описує чимало фактів розправи в СРСР над інакодумцями – представниками різних національних меншин. Зокрема, він подає інформацію про діяльність в ув'язненні українців М. Гориня, М. Масютка, М. Осадного, казаха М. Кульмагамбетова, грузина З. Кобалю, фіна В. Форселя тощо. Таким чином публіцист прагнув згуртувати рух опору неросійських народів проти радянського режиму і російського шовінізму, довести масштабність та всеохопність дисидентського руху на території СРСР. Правозахисний характер твору виявився в тому, що В. Мороз при описі злочинів радянського режиму опирався в першу чергу на загальнолюдські цінності, виражені в Загальній

⁴²⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 20.

⁴³⁰ Там само. – С. 23.

⁴³¹ Там само. – С. 17–18.

декларації прав людини ООН та акцентував увагу на необхідності дотримання представниками влади норм Конституції СРСР та УРСР⁴³².

Валентин Мороз у «Репортажі...» переконливо доводив факт існування в Радянському Союзі переслідувань та репресій за власні думки і переконання. Він писав, що «...осуджені за «антирадянську агітацію та пропаганду» – це інакомислячі, а то й просто мислячі, духовний світ яких не вмістився в прокрустове ложе сталінських стандартів...»⁴³³ Вказував на те, що ст. 62 КК УРСР, за якою засуджено більшість заарештованих під час «першого поkosу» представників української інтелігенції, суперечить Конституції СРСР та Загальній декларації прав людини ООН, оскільки допускає необмеженість сваволі репресивних органів та можливість розправи над будь-якою «незручною» для влади людиною⁴³⁴.

У «Репортажі...» можна чітко прослідкувати основи історіографічної концепції В. Мороза. Публіцист вважав, що людське суспільство рухається шляхом прогресу та діалектичного заперечення. Проте рушійною силою цього прогресу є не економічна сфера, як вважали представники марксистської історіографії, а творча діяльність індивіда⁴³⁵. Автор різко засуджував колективізм радянської ідеології, протиставляючи йому піднесення окремої особистості. Використовуючи напрацювання засновника геополітики німецького вченого Ф. Ратцеля, В. Мороз зробив висновок про те, що творчий розум індивіда вищий від суспільної маси, яку публіцист називає «будівельним матеріалом історії». Кожна особистість, а також її погляди, навіть якщо вони суперечать загальноприйнятим, є цінністю, яку не можна нівелювати. Таким способом автор есе обґрунтував необхідність існування феномену інакомислення у будь-якому суспільстві, в тому числі і в радянському⁴³⁶.

На думку В. Мороза, основи радянського тоталітарного режиму сформувались і набули найбільш антигуманної форми у період правління Й. Сталіна. Публіцист характеризував радянську систему як «деспотію», порівнюючи її закони зі звичаями африканських племен первісного зразка. Основними засобами утвердження «деспотизму» в СРСР вважав силу примусу зі сторони влади, тотальний контроль над всіма проявами

⁴³² Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 21–22.

⁴³³ Там само. – С. 24–25.

⁴³⁴ Там само. – С. 21.

⁴³⁵ Там само. – С. 28.

⁴³⁶ Там само. – С.29–34.

громадського життя та його стандартизацію⁴³⁷. Єдиною сферою, яка не піддається стандартизації та тиску зі сторони системи, є духовний світ творчої особистості. Саме тому, за В. Морозом, і відбувається боротьба тоталітарного режиму проти будь-яких проявів самостійної думки та власної ініціативи у суспільстві. Основним засобом нейтралізації небезпеки для системи зі сторони духовного світу людини було залякування суспільства через постійні репресії, наслідком чого стала «повна нівеляція особистості» та утворення «імперії гвинтиків»⁴³⁸.

На думку дослідника українського самвидаву О. Обертаса, однією з основних проблем, які піднімаються в есеї, є проблема знецінення життя людини та руйнування тоталітарним режимом людської індивідуальності⁴³⁹. Такий стан речей, на думку публіциста, призвів до заповідання суспільству в СРСР глибокої морально-психологічної травми та значної деформації його духовної сфери. Правлячий режим пішов на цей крок задля збереження своєї влади та забезпечення керованості суспільства. Проте наслідком формування «людини-гвинтика» стала повна несамостійність людей, їх нездатність робити життєвий вибір та відповідати за нього⁴⁴⁰. Негативно ставився дисидент до запровадження колгоспної системи у сільському господарстві як до найбільш яскравого прикладу колективізму. Саме з існуванням феномену «людини-гвинтика» В. Мороз пов'язував кризу та відсутність нових ідей в офіційній радянській науці, літературі, мистецтві. Гальмуючим фактором для розвитку культури в СРСР вважав нав'язування соцреалізму як єдиного дозволеного культурного напрямку та існування системи цензури⁴⁴¹. Автор «Репортажу...» проводив численні паралелі між Радянським Союзом, режимами А. Гітлера у Німеччині та Мао Цзедуна в Китаї, акцентуючи увагу на їх тоталітарному характері.

Валентин Мороз зробив важливий висновок про те, що «деспотизм», тоталітаризм і колективізм радянського режиму не є історично притаманними для українців. Публіцист акцентував увагу на особливостях менталітету українського народу, його демократизмі та орієнтованості на

⁴³⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 31–33.

⁴³⁸ Там само. – С. 36.

⁴³⁹ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 135.

⁴⁴⁰ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 39.

⁴⁴¹ Там само. – С. 27–28.

індивідуалізм, високо оцінював філософію Г. Сковороди та його принцип «Пізнай самого себе»⁴⁴².

У розділі «Оргія на руїнах особистості» В. Мороз звернув увагу на ряд ключових проблем радянського суспільства зразка середини 1960-х рр., таких як прогресуюча криза в сільському господарстві та занепад морально-етичної сфери. Публіцист вважав ці проблеми наслідками політики сталінського режиму. Жорстко критикував планову систему господарювання та домінування екстенсивного шляху розвитку виробництва. В. Мороз вказував на наявність подвійної моралі в суспільстві, атрофування внаслідок тиску зі сторони системи духовних здібностей та моральних чеснот людини. Він протиставляв радянській тоталітарній системі країни Заходу з демократичним устроєм та орієнтованістю на особистість. Наводячи приклади з історії, дисидент прийшов до висновку, що сталінський «порядок» є причиною відсталості СРСР⁴⁴³.

Найбільш жорсткій критиці В. Мороз у своєму есе піддав репресивну машину радянського режиму – КДБ. Публіцист вважав КДБ основним знаряддям системи для залякування суспільства та творення «імперії гвинтиків». В. Мороз висвітлював конкретні приклади перевищень повноважень працівниками КДБ щодо заарештованих політ'язнів, використання ними морального терору, а також інших позасудових методів боротьби проти інакодумців. Саме кадебістів публіцист вважав основними організаторами першої хвилі репресій проти української інтелігенції у 1965–1966 рр. За В. Морозом, КДБ є центром зосередження реакційних сил суспільства, які стоять на шляху прогресу; це пережиток сталінських часів, який підлягає ліквідації⁴⁴⁴.

Розділ есе «У заповіднику» присвячений опису нелюдських умов перебування політ'язнів у мордовських ВТК та методів їх покарання і «перевиховання». На основі свого досвіду В. Мороз підкреслював, що основною метою адміністрації колоній було знищення людської гідності ув'язнених. Публіцист наводив основні методи тиску на інакодумців та їх протизаконний характер – обов'язкова щоденна праця, позбавлення особистих побачень з родичами, ув'язнення у карцерах і тюрмах,

⁴⁴² Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 32–33.

⁴⁴³ Там само. – С. 42–46.

⁴⁴⁴ Там само. – С. 48–52.

заниження норм харчування, використання медицини з каральною метою, вербування спецагентів серед в'язнів для постійного контролю над ними, погрози тощо⁴⁴⁵. Робив висновок про те, що діяльність КДБ є «підривною» щодо радянської влади, оскільки компрометує її в очах простих громадян та міжнародної спільноти⁴⁴⁶.

Валентин Мороз у «Репортажі...» позитивно оцінював засудження «культу особи» Й. Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 р. та часткові демократичні перетворення доби «відлиги». Вважав період сталінізму пройденим етапом для українського народу, а хрущовську «відлигу» – тільки перехідною стадією до остаточного подолання негативних наслідків доби Сталіна. При цьому певні зрушення в національній політиці, які уможливили появу і розквіт руху шістдесятників в Україні публіцист вважав не особистою заслугою М. Хрущова, а історичною закономірністю, яка була пов'язана із піднесенням антиколоніального і національно-визвольного рухів в усьому світі та розпадом найбільших колоніальних імперій.

Описуючи психологію радянського режиму і репресивної системи КДБ, В. Мороз у «Репортажі...» не втрачав оптимізму та впевнений у швидких змінах на краще. Свої надії він пов'язував із молодим поколінням інтелігенції, яке не знало сталінських часів та вимагало від влади простого дотримання радянських законів і конституції. Описуючи український дисидентський рух середини 1960-х рр., публіцист акцентував увагу на його спрямованості проти російського шовінізму. Був переконаний у широкій підтримці ідей дисидентів серед українського народу. Свідченням перших зрушень у сфері національної політики він вважав події на V з'їзді письменників України у листопаді 1966 р., окремі учасники якого виголосили промови, у яких відкрито виражали невдоволення становищем української мови в УРСР⁴⁴⁷. Події середини 1960-х рр., пов'язані із рухом шістдесятників В. Мороз вважав «переломом епохи». Високо оцінював кампанію протестів після першої хвилі арештів, що, на його думку, було ознакою появи громадської думки в Україні: «...ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки»⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 56–60.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 61.

⁴⁴⁷ Там само. – С. 54.

⁴⁴⁸ Там само. – С. 55.

Цікаво, що детально описуючи вади і психологію радянської системи, В. Мороз цілком в дусі доби «відлиги» вважає її породженням виключно «деспотії» Й. Сталіна. Дисидент не виступає проти радянської влади в Україні як такої, а наголошує в першу чергу на необхідності ліквідації пережитків сталінізму⁴⁴⁹. Певний вплив на націонал-комуністичні тенденції у «Репортажі...» могло справити ймовірне ознайомлення його автора із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Ця праця була вилучена кадебістами під час обшуку у М. Гориня, який був близьким другом В. Мороза в період ув'язнення у мордовських колоніях⁴⁵⁰.

Проте не виключено, що таким чином В. Мороз прагнув просто втриматися у межах легального дискурсу та дотриматися стилю звернення до радянських органів влади. Адже «Репортаж...» В. Мороза вирізняється з-поміж інших самвидавчих праць другої половини 1960-х років більш радикальним стилем викладу матеріалу, високим рівнем емоційності. Якщо І. Дзюба та В. Чорновіл намагаються вести дискусію із владою щодо національної політики та необхідності дотримання законодавства, то автор «Репортажу...» різко викриває саму суть радянського тоталітаризму, описуючи деформації суспільства та окремої особистості внаслідок тиску і репресій зі сторони режиму⁴⁵¹.

Багато в чому есе В. Мороза перегукується з памфлетом В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору?», який був написаний наприкінці 1966 р. і присвячений опису порушень законодавства під час першої хвилі арештів. Зокрема, і В. Мороз, і В. Чорновіл вважали арешти української інтелігенції у 1965–1966 рр. рецидивом сталінських репресій, часів, коли «вбивця називався «соціально близьким», а письменник чи художник уважався небезпечним ворогом»⁴⁵². Спільним для обох праць є також їх правозахисний характер, посилення на Загальну декларацію прав людини, затверджену ООН. Водночас у творі В. Чорновола здійснено систематизацію матеріалів щодо проведення слідства і судової розправи над дисидентами, тоді як В. Мороз подавав інформацію в першу чергу про становище політв'язнів у мордовських ВТК.

⁴⁴⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 61–62.

⁴⁵⁰ Там само. – С. 60.

⁴⁵¹ Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 135–136.

⁴⁵² Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упор. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 107.

Написання «Репортажу...» В. Морозом стало приводом для посилення тиску на політв'язня зі сторони радянської системи. У червні 1967 р., вже після завершення тюремного ув'язнення В. Мороза у ВТК, йому під незначним приводом порушення форми одягу було відмовлено в черговому кількаденному побаченні з дружиною⁴⁵³. А 18 липня відбулась виїзна сесія суду Zubovo-Полянського району Мордовської АРСР, яка, відповідно до клопотання адміністрації ДУВТУ, ухвалила перевести В. Мороза до 1 вересня 1969 р. у Владимирську в'язницю⁴⁵⁴. Судова розправа, яка проводилася з численними порушеннями, за словами очевидців, була «пародійною сценкою». Зокрема, дисидента не ознайомили зі змістом висунутого обвинувачення, йому не було надано можливості захищатися⁴⁵⁵.

У цей же період проходила ціла хвиля повторних репресій щодо українських дисидентів у мордовських колоніях. Разом із В. Морозом до Владимирської тюрми було переведено інших політв'язнів, які брали активну участь у антирежимному опорі – М. Гориня, М. Масютка, С. Караванського та Л. Лук'яненка⁴⁵⁶.

Проте у Владимирі публіцист пробув тільки один місяць. Уже в серпні 1967 р. його відправлено до київського слідчого ізолятора КДБ як свідка в справі В. Чорновола, а через кілька місяців йому пред'явлено обвинувачення у написанні «Репортажу...»⁴⁵⁷. Метою радянського режиму була повна ізоляція В. Мороза від контактів з іншими політв'язнями та зовнішнього світу, а також новий тюремний термін для дисидента.

Під час допиту в справі В. Чорновола В. Мороз відмовився надавати будь-які покази про власний памфлет. Незважаючи на це, слідчий КДБ С. Крикливець у вересні 1967 р. постановив виділити матеріали щодо В. Мороза та написання ним «Репортажу...» в окреме провадження⁴⁵⁸. Приводом для відкриття кримінальної справи проти В. Мороза стала невдала спроба передачі його есе за кордон через чехословацьких науковців Є. Покорну та В. Червену наприкінці січня 1968 р. Вже 3 лютого 1968 р.

⁴⁵³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 1, арк. 167.

⁴⁵⁴ Там само. – Арк. 164.

⁴⁵⁵ Горинь М. Листи з-за ґрат / М. Горинь. – Харків : Права людини, 2005. – С. 59.

⁴⁵⁶ Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К. : Пульсар, 2008. – С. 274.

⁴⁵⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 1, арк. 77–78.

⁴⁵⁸ Там само. – Арк. 2.

справу було відкрито в Київському управлінні КДБ, проведення слідства доручено М. Кольчику⁴⁵⁹.

Слідство в справі «Репортажу...» тривало протягом 14-ти місяців, проте кадебісти не зуміли за цей період зібрати переконливих доказів на підтвердження версії про написання документа В. Морозом. Основним завданням працівників КДБ був пошук рукопису «Репортажу...» для підтвердження авторства В. Мороза. Для цього протягом вересня–жовтня 1968 р. було здійснено чотири обшуки – на квартирах дружини дисидента Раїси Мороз в Івано-Франківську⁴⁶⁰, дружини В. Чорновола Олени Антонів у Львові⁴⁶¹, близької знайомої Чорновола Людмили Шереметьєвої у Львові⁴⁶² та її батьків у Кіровограді⁴⁶³. Проте рукопис так і не було виявлено. Імовірно, його було знищено після арешту В. Чорновола влітку 1967 р.

Здійснювався тиск і на самого В. Мороза – йому протягом лютого–серпня 1968 р. не давали дозволу на побачення з рідними⁴⁶⁴. 16 квітня 1968 р. дисиденту без жодних вагомих доказів було висунуто обвинувачення за ч. II ст. 62 КК УРСР, згідно якої передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі на термін до 15 років⁴⁶⁵. Протягом 16 квітня 1968 – 19 березня 1969 рр. слідчий М. Кольчик провів вісім допитів В. Мороза. Дисидент тримався з гідністю, під час допитів відмовлявся відповідати на запитання слідчого, мотивуючи це тим, що не вважає написання та поширення «Репортажу...» «антирадянською агітацією та пропагандою», а також відмовився підписувати протоколи допитів⁴⁶⁶. Така поведінка на слідстві свідчить про те, що він засвоїв уроки свого першого судового процесу, коли йому довелося піти на вимушену співпрацю з кадебістами. Наявність у дисидента досвіду протистояння з радянською системою та її репресивними органами справила вплив на його світоглядні переконання. Під час справи «Репортажу...» В. Мороз вже не визнавав свою «провину», а сам звинувачував КДБ в порушенні радянського законодавства та компрометації СРСР на міжнародній арені.

⁴⁵⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 1, арк. 77–78.

⁴⁶⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 2, арк. 99–101.

⁴⁶¹ Там само. – Арк. 116–118.

⁴⁶² Там само. – Арк. 187–190.

⁴⁶³ Там само. – Арк. 198–201.

⁴⁶⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 172.

⁴⁶⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 1, арк. 83.

⁴⁶⁶ Там само. – Арк. 85–121.

Ще одним завданням слідства був пошук свідків, які б могли дати покази про те, що автором «Репортажу...» є саме В. Мороз. Вже на першому допиті раніше засудженого за поширення «Репортажу...» В. Чорновола, який було проведено у лютому 1968 р., журналіст дав покази про те, що рукопис есею був виконаний рукою В. Мороза⁴⁶⁷. Ці свідчення були основним і мало не єдиним аргументом кадебістів. Проте згодом В. Чорновіл зрозумів свою помилку і коли через декілька тижнів співробітники КДБ пред'явили йому для впізнання почерк історика, він відмовився це робити, пославшись на погану зорову пам'ять⁴⁶⁸. Більше того, під час одного із побачень В. Мороза із дружиною в другій половині 1968 р. в'язень зумів передати через неї прохання до Чорновола змінити свої покази у справі «Репортажу...»⁴⁶⁹ Сам В. Мороз у січні 1969 р. написав заяву слідчому, у якій підкреслив: «Покази Чорновола вважаю неіснуючими»⁴⁷⁰. У результаті журналіст виконав прохання і заявив про неточність своїх попередніх свідчень щодо «Репортажу...»⁴⁷¹ Таким чином слідство було позбавлене єдиного свідка, на покази якого можна було б опертися під час суду.

Всього за період слідства працівниками КДБ було допитано 44 особи, із яких 19 – політв'язні, що перебували у мордовських таборах і були знайомі із В. Морозом. Чимало допитаних, зокрема І. Світличний, З. Франко, Н. Кір'ян, О. Антонів, В. Комашков, відкрито не бажали повідомляти необхідну слідчим інформацію щодо «Репортажу...». Абсолютна більшість в'язнів мордовських таборів, серед яких Л. Лук'яненко, О. Заливаха, М. Горинь, С. Караванський, М. Масютко, А. Шевчук, Б. Германюк та ін. заперечували причетність В. Мороза до написання «Репортажу...» або уникали відповіді на запитання слідчих. З-поміж них тільки в'язень Юрій Козинський, російський націоналіст за переконаннями, пішов на співпрацю із кадебістами та надав інформацію про те, що В. Мороз систематично займався написанням праць антирадянського змісту та їх поширенням серед інших ув'язнених⁴⁷². Проте

⁴⁶⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 2, арк. 38.

⁴⁶⁸ Там само. – Арк. 56–58.

⁴⁶⁹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 83.

⁴⁷⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 1, арк. 113.

⁴⁷¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 2, арк. 74–79.

⁴⁷² Там само. – Арк. 258–259.

через наявність у Ю. Козинського психічного захворювання його свідчення теж не могли бути вагомим доказом проти В. Мороза.

Після безрезультатних пошуків рукопису «Репортажу...» та свідків причетності В. Мороза до його написання слідчі КДБ змінили тактику. У грудні 1968 р. було видано постанову про призначення експертизи встановлення авторства твору за ознаками писемної мови⁴⁷³. На основі текстуального аналізу зошитів із заявами та публіцистичними творами В. Мороза, вилученими в нього в мордовських ВТК, київські судові експерти дійшли висновку, що автором «Репортажу...» є саме В. Мороз⁴⁷⁴. Висновок експертизи і став фактично єдиним «доказом» проти дисидента, який працівники КДБ змогли отримати за весь період слідства.

Протягом півторарічного ув'язнення у Києві у В. Мороза значно погіршилося самопочуття. Незважаючи на порівняно достатній рівень харчування, дисидент схуд, у нього почали псуватися зуби. Його дружина Раїса так описує у своїх спогадах стан чоловіка у квітні 1969 р.: «Вигляд Валентина мене вразив: він був блідий, аж жовтий, і, сказати б, худий, так це не те слово – він був ніби засушений гриб... Жалівся, що стіни тиснуть на нього»⁴⁷⁵. Досить негативно на морально-психологічний стан В. Мороза впливала і майже повна відсутність контактів із зовнішнім світом. Літературний критик І. Дзюба, який перебував під арештом у 1972 р., досить влучно охарактеризував атмосферу камер в'язниці КДБ у Києві: «Найбільш гнітюче в тюрмі – цілковита ізоляція від світу... Не знаєш, що діється на світі і чи він узагалі ще існує. Часом навіть радієш викликові на допит – усе-таки почувеш людський голос...»⁴⁷⁶.

Однак, В. Мороз продовжував протистояння з режимом. Протягом 1968 р. написав ряд клопотань до українських органів влади. 15 травня того року надіслав заяву Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, де захищав основні положення «Репортажу...», вказуючи на відсутність прямих антирадянських закликів у творі, його правозахисний характер. Дисидент вкотре повторив свої тези про панування в СРСР російського шовінізму, рецидиви сталінських репресій та засилля каральних органів. Вказував на те, що українське національне відродження є «наймогутнішим фактором

⁴⁷³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 3, арк. 74–76.

⁴⁷⁴ Там само. – Арк. 81–83.

⁴⁷⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічало, 2005. – С. 90.

⁴⁷⁶ Дзюба І. Не окремо взяте життя / І. Дзюба. – К. : Либідь, 2013. – С. 355.

сучасности» та закликав вище керівництво УРСР повернутися до політики українізації зразка 1920-х рр. Фактично В. Мороз пропонував П. Шелесту в умовах «національного відродження» 1960-х рр. «...відновити, нарешті, політику ленінської українізації, оголосити рішучу війну російському шовінізмові на Україні»⁴⁷⁷. Того ж місяця дисидент порушив клопотання про відвід своїх слідчих – працівників органів КДБ, вказавши на їх зацікавленість у результатах справи щодо «Репортажу...»⁴⁷⁸. Проте ці клопотання залишилися без відповіді.

Якщо під час утримання В. Мороза в мордовських колоніях його заяви протесту вилучали під час обшуків і конфісковували, то в київський період їх таки надсилали до адресатів. На початку серпня 1968 р. дисидент відправив два клопотання на адресу прокурора та голови КДБ УРСР з вимогою надати йому можливість на побачення з рідними⁴⁷⁹. У результаті В. Морозу дозволили регулярні побачення з дружиною⁴⁸⁰.

Навіть в умовах київського ізолятора КДБ В. Мороз намагався розширювати горизонти своєї діяльності та брати активну участь у світовому правозахисному русі. Із великим ентузіазмом поставився до подій «празької весни» 1968 р., лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя у Чехословаччині. Дисидент позитивно оцінив програму «соціалізму з людським обличчям» лідера комуністів Чехословаччини О. Дубчека та звертався до вищого керівництва України із пропозицією також запровадити подібні реформи⁴⁸¹. У жовтні 1968 р. В. Мороз висловив солідарність із антидиктаторськими силами Греції, надіславши лист у грецьку емігрантську газету в Лондоні «Лефтерія Патріда». Виступаючи проти диктатури «чорних полковників» у Греції, політв'язень закликав до боротьби проти усіх різновидів тоталітаризму та вважав свободу найвищою цінністю людства⁴⁸². Із нагоди двадцятиріччя з дня ухвалення Загальної декларації прав людини в ООН у грудні 1968 р. В. Мороз звернувся із привітаннями до українських юристів, висловлюючи сподівання на запровадження усіх принципів і вимог Декларації на території УРСР⁴⁸³.

⁴⁷⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 168–169.

⁴⁷⁸ Там само. – С. 170–171.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 171–173.

⁴⁸⁰ Мороз В. КГБ – з власного досвіду / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 8.

⁴⁸¹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 169.

⁴⁸² Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. – Т. 3 / упор. Валентина Чорновіл; передм. М. Косів. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 149.

⁴⁸³ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 173.

У ході розслідування справи про авторство «Репортажу...» прокурор УРСР Федір Глух дев'ять разів надавав санкцію на продовження терміну попереднього слідства⁴⁸⁴. Проте вагомих доказів на підтвердження «провини» В. Мороза, які можна було б використати на суді, так і не знайшли. Бойкот слідчих дій зі сторони самого обвинуваченого та його досить грамотна і безкомпромісна поведінка тільки ускладнювали судову розправу над ним. Зрештою, 31 березня 1969 р. справу щодо В. Мороза було закрито через брак доказів⁴⁸⁵. Такий результат справи «Репортажу...» був скоріше винятком із загальної тенденції судових розправ над українськими дисидентами. Невдовзі публіциста відправлено до Владимирської тюрми, де він пробув до завершення терміну ув'язнення і 1 вересня того ж року вийшов на волю.

Очевидно, певний вплив на позицію режиму в справі «Репортажу...» справили протестна кампанія після першої хвилі арештів та «епістолярна революція» другої половини 1960-х рр., організовані активною частиною української інтелігенції.

Таким чином, період перебування В. Мороза в мордовських ВТК суворого режиму після першої судової розправи над ним характеризувався змінами світогляду дисидента в сторону радикалізації та зміцнення його принципів у боротьбі проти радянської системи. Поява «Репортажу...» В. Мороза у самвидаві стала фактором, який сприяв процесам активізації українського дисидентства та прискорював їх. Твір був одним із знакових документів тогочасного самвидаву. Спроба повторно репресувати В. Мороза за написання «Репортажу...» зазнала краху. Публікація есе за кордоном сприяла розголосу проблеми порушення прав людини в Україні на міжнародному рівні.

⁴⁸⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 3, арк. 383–410.

⁴⁸⁵ Там само. – Арк. 411–413.

РОЗДІЛ 7

ДЕВ'ЯТЬ МІСЯЦІВ ВОЛІ

Рубіж 1960–70-х рр. був досить суперечливим періодом в історії дисидентського руху в Україні. Саме на цей період припадає активізація загальносоюзного правозахисного руху, у його структурі з'являються перші організації. Зокрема, в травні 1969 р. у Москві було створено першу незалежну громадську асоціацію – Ініціативну групу захисту прав людини в СРСР, а у листопаді 1970 р. розпочав свою діяльність Комітет з прав людини в СРСР на чолі з Андрієм Сахаровим. Із 1968 р. російські дисиденти розпочали нелегальне видання самвидавчого часопису – «Хроніка поточних подій», яке із перервами продовжувалося до 1983 р. Радянський режим продовжив тиск на українських дисидентів, який особливо активізувався після придушення «Празької весни» у Чехословаччині в 1968 р. Продовжувались судові процеси над інакодумцями. Всього протягом 1967–1971 рр. за політичними статтями 62 і 187 КК УРСР було репресовано більше 200 осіб.

Фактором, який позитивно відобразився на становищі українського дисидентського руху, стало повернення з ув'язнення наприкінці 1960-х рр. частини раніше засуджених його учасників, які знову активно включилися в опозиційну діяльність, – В. Чорновола, В. Мороза, І. Геля, М. Осадчого, Б. Гориня. З перших днів після закінчення свого ув'язнення В. Мороз продовжив активну антирадянську діяльність.

Протягом квітня – серпня 1969 р. В. Мороз закінчував відбувати свій термін у Владимирській в'язниці. Закриття слідчими КДБ справи щодо дисидента за написання «Репортажу...» позитивно вплинуло на його моральне самопочуття. Публіцист набрався впевненості в собі та переконаності у власній правоті в протистоянні із радянським режимом. У червні 1969 р. в розмові із співкамерником він говорив про необхідність подальшої боротьби за відокремлення України від СРСР: «...Україні потрібні рішучі люди, здатні на все». Валентин Мороз виношував плани після звільнення продовжити написання публіцистичних творів, а в перспективі перейти до активної політичної діяльності⁴⁸⁶.

⁴⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 986, арк. 292–299.

На початку вересня 1969 р. після звільнення з тюрми політв'язень на шляху додому в Івано-Франківськ зупинився на кілька днів у Києві, де учасники дисидентського руху влаштували йому урочисту зустріч⁴⁸⁷. Валентин Мороз познайомився з І. Дзюбою⁴⁸⁸, І. Світличним⁴⁸⁹, М. Плахотнюком⁴⁹⁰, Оксаною Мешко⁴⁹¹. На львівському вокзалі В. Мороза зустріли В. Чорновіл, О. Антонів, Людмила Шереметьєва та Р. Мороз⁴⁹². Як пригадувала дружина політв'язня, «...Валентин прийхав неймовірно худий, як жердина, але повний життя та ентузіазму...»⁴⁹³. У майбутньому контакти В. Мороза з іншими лідерами руху були досить інтенсивними. Протягом дев'яти місяців свого перебування на волі він здійснив не менше п'яти поїздок до Києва та чотирьох – до Львова. Під час поїздки до Одеси зустрічався з Ніною Строкатою, дружиною політв'язня Святослава Караванського⁴⁹⁴.

У 1969–1970 рр. В. Мороз кілька разів безуспішно намагався влаштуватися на роботу. Його спроби стати учнем івано-франківського художника по різьбярству І. Кудлака⁴⁹⁵ або працівником метеостанції у Ворохті зазнали невдачі через судимість⁴⁹⁶. Незважаючи на це, у середовищі дисидентського руху стараннями В. Чорновола, І. Світличного, Є. Сверстюка, І. Дзюби було зібрано значну суму – 3500 рублів – для потреб В. Мороза та купівлі ним кооперативної квартири у Івано-Франківську⁴⁹⁷. Це свідчить про його значний авторитет серед інакодумців.

Повернувшись до Івано-Франківська, В. Мороз протягом кількох місяців сформував у місті дисидентський неформальний гурток. Із учасників місцевого гуртка викладачів зразка 1964–1965 рр. тільки історик-краєзнавець П. Арсенич намагався поновити контакти із звільненим політв'язнем. У жовтні 1969 р. вони із В. Морозом відвідали концерт

⁴⁸⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічало, 2005. – С. 92–93.

⁴⁸⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 253.

⁴⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805–фп, т. 2, арк. 195–196.

⁴⁹⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 98–99.

⁴⁹¹ Там само. – С. 140.

⁴⁹² Там само. – Арк. 256–257.

⁴⁹³ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічало, 2005. – С. 93.

⁴⁹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 986, арк. 292–299.

⁴⁹⁵ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011 – № 29. – С. 7.

⁴⁹⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 120–121.

⁴⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 994, арк. 112.

кобзарів у Івано-Франківську, який перетворився на символічну демонстрацію української культури⁴⁹⁸. Краєзнавець займався збором коштів серед своїх друзів для безробітного В. Мороза, проте невдовзі через тиск зі сторони КДБ контакти між ними припинились⁴⁹⁹. Також у 1969 р. В. Мороз відновив зв'язки із літературним критиком із с. Дуба Рожнятівського району Володимиром Іванишином⁵⁰⁰ та своїм колишнім студентом Петром Рогожинським із Яремчі⁵⁰¹.

Наприкінці 1960-х рр. у Івано-Франківську проживали колишні учасниці оунівського підпілля та політв'язні радянських таборів – Ірина Сенік, Оксана Попович та Любов Возняк-Лемик, які були знайомі з дружиною В. Мороза. Після свого повернення з ув'язнення дисидент познайомився з ними та сприяв їх залученню до дисидентського руху⁵⁰². Із сім'єю Морозів також зблизилась інженер Любов Волянюк, яка цікавилась поезією шістдесятників⁵⁰³. Завдяки старанням В. Мороза було утворено неформальну Івано-Франківську групу захисту політв'язнів⁵⁰⁴. Після його повернення з ув'язнення відновлено поширення самвидавної літератури в Івано-Франківську. Подружжя Морозів регулярно відвідувало квартири колишніх оунівок, де проводились бесіди з тематики українського національного відродження⁵⁰⁵.

Ірина Сенік, яка працювала секретаркою у протитуберкульозному диспансері, виконувала функції друкарки В. Мороза. На своєму робочому місці, наражаючись на постійну небезпеку бути викритою, вона здійснювала друк публіцистичних творів та віршів В. Мороза, закордонних статей про рух шістдесятників, віршів політв'язня З. Красівського тощо⁵⁰⁶. Чимало самвидавчої літератури зберігалось на квартирах подружжя Морозів, Л. Возняк-Лемик та О. Попович. У середовищі івано-

⁴⁹⁸ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 96.

⁴⁹⁹ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011 – № 29. – С. 7; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 94.

⁵⁰⁰ Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. – Т. 3 / упор. Валентина Чорновіл; передм. М. Косів. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 235.

⁵⁰¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 120–121.

⁵⁰² Там само. – Арк. 95–96, 157–159.

⁵⁰³ Там само. – Арк. 233–234.

⁵⁰⁴ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 579.

⁵⁰⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 95, 159.

⁵⁰⁶ Там само. – Арк. 79–83, 95–96.

франківського дисидентського осередку в цей період поширювалися також стаття політв'язня М. Масютка «За чим тужити», виступ Віри Вовк у Товаристві культурних зв'язків з українцями за кордоном у серпні 1969 р., вірші поетів-шістдесятників В. Симоненка, І. Драча, М. Вінграновського, Г. Чубая, Л. Костенко тощо⁵⁰⁷.

Оселя Морозів у приміщенні гуртожитку на вулиці П. Дадугіна (тепер – вул. Є. Коновальця) в Івано-Франківську стала неафішованим осередком українського дисидентства, куди часто приїжджали Є. Сверстюк⁵⁰⁸, А. Горська та її чоловік В. Зарецький з Києва⁵⁰⁹, В. Чорновіл, О. Антонів, Агєна Пашко⁵¹⁰, І. Гель зі Львова⁵¹¹, священник В. Романюк із Космача⁵¹².

Книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написана з націонал-комуністичних позицій, була твором, який у другій половині 1960-х рр. визначав ідеологічну спрямованість більшої частини дисидентів⁵¹³. Станом на кінець 1960-х рр. у структурі українського національного руху відбулися значні зміни. Внаслідок систематичного тиску зі сторони режиму після вторгнення радянських військ до Чехословаччини в 1968 р. ряд лідерів київського центру, серед яких І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, Зіновія Франко, поступово стали переходити на помірковані позиції щодо режиму. І. Дзюба з 1968 р. змушений відійти від виступів політичного характеру, а І. Світличний закликав інших учасників руху відмовитись від активізації антирадянської діяльності в умовах посилення репресій та зосередитися на культурницьтві. Завдяки енергійній діяльності В. Чорновола львівські дисиденти стали прихильниками більш активних методів протистояння з радянським режимом⁵¹⁴. Член московської Ініціативної групи із захисту прав людини, український математик Леонід Плющ, який восени 1969 р. відвідав Львів, згодом писав про дисидентський рух: «Західноукраїнські патріоти мають

⁵⁰⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 12–20.

⁵⁰⁸ Там само. – Арк. 73.

⁵⁰⁹ Там само. – Арк. 246–247.

⁵¹⁰ Там само. – Арк. 258.

⁵¹¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 1, арк. 208–209.

⁵¹² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 189.

⁵¹³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1007, арк. 47–49.

⁵¹⁴ Батєнко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Гєля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років)/Т. Батєнко. – Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 77.

суттєву перевагу над східними... Зайвий філологізм і аполітизм, які так драгували мене у Києві, займали значно менше місце на Західній Україні...»⁵¹⁵ Фактично намітилися серйозні розбіжності між ними та поміркованим крилом у середовищі українського національного руху. До прибічників активних методів боротьби, як правило, входили дисиденти, які вже мали судимості за політичними статтями.

Після свого звільнення з ув'язнення В. Мороз різко засуджував будь-які спроби співпраці з правлячим режимом та був переконаний у необхідності посилення протистояння з тоталітарною системою навіть під загрозою розправи. Вже восени 1969 р. він зблизився з В. Чорноволом, Іриною та Ігорем Калинцями, Стефанією Шабатурою, І. Гелем, значно посиливши крило прихильників активних методів боротьби⁵¹⁶. Як пригадувала дружина історика Р. Мороз, «...серед львівських друзів і знайомих Валентина шанували як героя, там росли його амбіції»⁵¹⁷. Доповідна записка КДБ УРСР свідчить, що під час численних зустрічей з І. Дзюбою, І. Світличним, Є. Сверстюком В. Мороз критикував їх за бездіяльність та інертність і закликав до посилення політичної активності⁵¹⁸. Спільність поглядів на методи продовження боротьби у В. Мороза була з частиною київських дисидентів, серед яких А. Горська⁵¹⁹, О. Мешко⁵²⁰, її син Олесь Сергієнко⁵²¹, Іван Русин⁵²², Микола Плахотнюк⁵²³, Зіновій Антонюк⁵²⁴. Бесіди з В. Морозом та львівськими дисидентами спричинили значні зміни у світогляді правозахисника Л. Плюща, який згодом пригадував: «Усі ці розмови... скріпили мою віру в українську самостійність... Відокремлення України від Росії дало б поштовх до боротьби за справжню демократію й соціалізм на Україні...»⁵²⁵ У

⁵¹⁵ Плющ Л. У карнавалі історії / Л. Плющ. – Мюнхен : Сучасність, 1982. – С. 187.

⁵¹⁶ Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / упоряд. М. Кошобинська, Н. Кучер, О. Сінченко. – Львів : Вид-во УКУ, 2009. – С. 136.

⁵¹⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 111.

⁵¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 986, арк. 298.

⁵¹⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 247.

⁵²⁰ Там само. – Арк. 113.

⁵²¹ Там само. – Арк. 140.

⁵²² ГДА СБУ, ф. 16, спр. 986, арк. 306.

⁵²³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200.

⁵²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1012, арк. 317–319.

⁵²⁵ Плющ Л. У карнавалі історії / Л. Плющ. – Мюнхен : Сучасність, 1982. – С. 188.

київському середовищі національного руху В. Мороза часто по-дружньому називали «отаманом»⁵²⁶.

Наприкінці 1960-х рр. завдяки діяльності прихильників активних методів боротьби український дисидентський рух набув ознак організованості. Основним досягненням цього періоду була поява нелегального періодичного видання – «Українського вісника», який, на думку дослідника Г. Касьянова, став своєрідним центром руху, його структурною базою⁵²⁷. В. Деревінський вважає появу часопису «...свідченням... переходу [дисидентського руху] на новий організаційний рівень»⁵²⁸. Ідея створення такого журналу виникла у львівського журналіста В. Чорновола під час його першого ув'язнення, а протягом 1969 р. він здійснював роботу з підготовки часопису до друку. Валентин Мороз після свого виходу на волю підтримав думку В. Чорновола⁵²⁹. Восени 1969 р. він вирушив у подорож до полонини Плай біля с. Лопушного Воловецького району Закарпатської області, де на метеостанції в той час працював В. Чорновіл⁵³⁰. Очевидно, саме тут відбулась їх зустріч, обмін думками про роботу над створенням «Українського вісника». У подальшому протягом 1970–1972 рр. у виданні журналу брали активну участь також О. Антонів, А. Пашко, Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Л. Шереметьєва, В. Стус, О. Мешко, М. Плахотнюк, Юрій-Богдан Шухевич та ін.⁵³¹ Водночас лідери поміркованого крила руху опору І. Дзюба та І. Світличний дистанціювались від роботи над журналом, вважаючи, що його вихід спровокує нову хвилю репресій зі сторони режиму⁵³².

Для дотримання конспірації при виготовленні нелегального журналу було потрібно дістати друкарську машинку, на якій ще не друкувались

⁵²⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 112.

⁵²⁷ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 119.

⁵²⁸ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець / В. Деревінський. – Тернопіль : Астон, 2013. – С. 44.

⁵²⁹ Там само. – С. 68–70.

⁵³⁰ Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 4. – Кн. I: Листи / упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл; передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 232–233.

⁵³¹ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець / В. Деревінський. – Тернопіль : Астон, 2013. – С. 70.

⁵³² Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Б. Захаров. – Харків : Фоліо, 2003. – С. 106.

самвидавчі матеріали. Виконання цього завдання взяв на себе В. Мороз. У січні 1970 р. під час одного із своїх візитів до Львова історик зустрівся із поетом Г. Чубаєм, у якого була в наявності така машинка. Поет погодився віддати цю машинку В. Морозу та В. Чорноволу, які попередили його, що всі матеріали, які були на ній надруковані, слід знищити⁵³³. Саме на цій машинці В. Чорновіл на метеостанції на горі «Плай» надрукував № 1 «Українського вісника»⁵³⁴.

Валентин Мороз надавав власні матеріали для перших двох номерів нелегального журналу, які вийшли, відповідно, у січні та травні 1970 р. Зокрема, це були його заяви в газету «Лефтерія Патріда» від 28 жовтня 1968 р., прокуророві УРСР від 2 травня 1970 р., а також рецензія на есе «Мойсей і Датан»⁵³⁵.

У травні 1969 р. було відкрито нову кримінальну справу проти дисидента С. Караванського, який знаходився у Владимирській в'язниці і вже відбув 19 років позбавлення волі. У грудні цього ж року з ініціативи В. Мороза здійснено акцію на підтримку свого товариша по нещастю. Разом з І. Сенік дисидент написав заяву протесту до Голови Президії Верховної Ради УРСР та прокурора УРСР під назвою «Знову «камерні» справи?»⁵³⁶ У заяві зверталась увага влади на посилення репресій та переслідування людей за переконання, висловлювалось обурення з приводу початку нового кримінального переслідування С. Караванського: «...Ідеться... не про перевиховання, а про фізичне знищення людини». В. Мороз висував конкретні вимоги: негайно звільнити з тюрми самого С. Караванського та інших засуджених на 25 років, які відбули по 15 років свого терміну; заборонити відкриття кримінальних справ щодо політ'язнів, які вже відбувають термін; забезпечити публічність усіх політичних судових процесів.

Після написання заяви на підтримку С. Караванського В. Мороз організував кампанію збирання підписів під нею. Завдяки його діяльності заяву підписали більшість учасників івано-франківського неформального гуртка – І. Сенік, О. Попович, Л. Возняк-Лемик⁵³⁷, В. Іванишин, а також

⁵³³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 4, арк. 66–67.

⁵³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1018, арк. 94.

⁵³⁵ Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. – Т. 3 / упор. Валентина Чорновіл; передм. М. Косів. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 149, 154, 234–236, 257–260.

⁵³⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 179–183; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1014, арк. 90.

⁵³⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 172–178.

дисиденти І. Гель із Самбора⁵³⁸ та Ярослава Заневчик (Менкуш) зі Львова⁵³⁹. Цю ініціативу підтримав В. Чорновіл, завдяки якому підписи під клопотанням поставили Ольга Горинь, Мирослава Зваричевська, Богдан Горинь і Михайло Осадчий. Заяву протесту було розміщено у № 1 «Українського вісника», проте влада ніяк не відреагувала на неї, а самого С. Караванського навесні 1970 р. було засуджено до десяти років позбавлення волі⁵⁴⁰. Загалом під заявою В. Мороза підписалось 16 учасників дисидентського руху, серед яких було п'ятеро жителів Івано-Франківська, семеро львів'ян і тільки три представники столиці УРСР⁵⁴¹. Кампанія збору підписів вкотре засвідчила наявність суттєвих розбіжностей в українському дисидентському русі. Вона була організована прихильниками активних методів боротьби та знайшла відгук передусім серед інакодумців Західної України, в той час як кияни – представники поміркованої течії її не підтримали.

У період «міжув'язнення» В. Мороз продовжив свою публіцистичну діяльність. Протягом осені 1969 р. – весни 1970 р. він написав три есе – «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору», які набули значного поширення в дисидентському середовищі. Статті «Хроніка опору» та «Серед снігів» були надруковані, відповідно, у № 3 і № 4 «Українського вісника»⁵⁴². За формою і змістом ці есе були значно радикальнішими, ніж «Репортаж...», оскільки в них набагато чіткіше акцентувалася увага на проблемі підневільного становища українського народу в СРСР і звучали завуальовані заклики до активізації спротиву тоталітарному режимові. В основу статей дисидента лягли його напрацювання протягом періоду першого ув'язнення. Всі три твори висвітлювали актуальні проблеми тогочасного суспільства. Загальною їх тематикою була боротьба проти національної політики радянського режиму, що проводилася в дусі російського шовінізму. Автор високо оцінював дисидентський рух та мав на меті його активізацію та радикалізацію. Есе не адресувалися до радянських органів влади, а були призначені в першу чергу для поширення у самвидаві. Дисидент розповсюджував свої праці в середовищі київських

⁵³⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 1, арк. 246.

⁵³⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 167–170.

⁵⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 3, арк. 309–312.

⁵⁴¹ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 102.

⁵⁴² Там само. – С. 388–418, 673–698.

та львівських дисидентів, і вже навесні–влітку 1970 р. вони набули значної популярності⁵⁴³. Хоча В. Мороз не надто політизував свої статті, не використовував у них відверто антирадянську термінологію, проте його прихильність до ідей українського націоналізму проявилася дуже яскраво, аж до відстоювання самого терміна «націоналізм»: «Під прапором націоналізму (в значенні «патріотизм») відбувається національно-визвольний рух в усьому світі – найзначніше явище сучасності...»⁵⁴⁴ В умовах широкомасштабного наступу тоталітарного режиму наприкінці 1960-х рр. та цілковитого згортання «відлиги» есе В. Мороза стали справжнім викликом системі.

Над своїм першим есе періоду «міжув'язнення» під назвою «Мойсей і Датан» В. Мороз розпочав працювати в жовтні 1969 р. і закінчив його до кінця року. Цей твір був відповіддю на статтю білоруської поетеси Євдокії Лось «Безсила лють осліплює. Відповідь радіобрехунам із Мюнхена», яка вийшла у «Литературной газете» у вересні 1969 р. На початку 1970 р. Мороз відправив памфлет до Співки письменників Білорусі та особисто Є. Лось⁵⁴⁵. Він переконливо доводив наукову неспроможність радянських ідеологічних кліше «дружба народів», «радянський народ», «благотворний вплив великого російського народу». Автор різко засуджував цілеспрямоване культивування в українців і білорусів комплексу неповноцінності перед росіянами, а також шовіністичну політику радянської влади. Особливий наголос робив на понятті національної окремішності, яке є основним фактором існування будь-якої нації⁵⁴⁶. Дослідник Я. Секо відзначав, що у творі «Мойсей і Датан» автор запроваджував категорію «національність» (українськість, білоруськість), через яку намагався показати зв'язок між нацією та окремим індивідом. В. Мороз наголошував на тому, що прочитання та розуміння

⁵⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1004, арк. 33; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1005, арк. 272–273; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1013, арк. 307; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1015, арк. 113; Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 5, арк. 200.

⁵⁴⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 98; Сверстюк Є. На святі надій. Вибране / Є. Сверстюк. – К. : Наша віра, 1999. – С. 549; Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас. – К. : Смолоскип, 2010. – С. 136.

⁵⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 297–298.

⁵⁴⁶ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 109.

загальнолюдських цінностей відбувається саме крізь призму конкретної нації⁵⁴⁷.

Стоячи на позиції ідеалізму, В. Мороз вступав у різку полеміку із марксистською матеріалістичною філософією, робив акцент на первинності забезпечення національних, культурних та духовних потреб нації над її економічним багатством і добробутом. У есе «Мойсей і Датан» чітко проявилась крайня примордіалістська позиція публіциста щодо питання походження та існування націй. Аналізуючи політику СРСР щодо неросійських народів, В. Мороз прийшов до висновку, що стан пасивності українців і білорусів у питанні захисту своїх національних прав був досягнутий у результаті цілеспрямованої русифікаторської політики. Зрештою, у радянському тоталітарному суспільстві завдяки масовим репресіям і терору було сформовано механізм поширення серед білорусів та українців почуття національної вторинності перед російською культурою⁵⁴⁸.

У дисидентському середовищі статті В. Мороза сприймали неоднозначно, в першу чергу – через їх радикалізм та «донцовський стиль» полеміки, який був чужий для більшості інакодумців⁵⁴⁹. Після написання есе «Мойсей і Датан» В. Мороз у січні 1970 р. під час своєї поїздки до Києва ознайомив із його змістом літературного критика І. Світличного та письменника Б. Антоненка-Давидовича⁵⁵⁰. Прочитавши есе, І. Світличний, який був одним із лідерів поміркованого крила руху, висловив автору деякі заперечення щодо національного питання. Він не погоджувався із окремими теоретичними положеннями, які йому здалися занадто радикальними⁵⁵¹. Після несприйняття критиком есе «Мойсей і Датан» відносини між ним та В. Морозом значно погіршились, що поглибило розкол у дисидентському русі.

Як свідчать матеріали листування, досить предметна дискусія щодо статті «Мойсей і Датан» відбулась між її автором та Борисом Антоненком-

⁵⁴⁷ Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза / Я. Секо // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/5638/1/Seko.pdf>. – С. 2–3.

⁵⁴⁸ Паска Б. Ідеї українського націоналізму в есеїстиці дисидента Валентина Мороза / Б. Паска // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2013. – Ч. 24. – С. 349.

⁵⁴⁹ «Доброокий». Спогади про Івана Світличного / ред. рада : В. Шевчук та ін.; упоряд. Леонід і Надія Світличні. – К. : Час, 1998. – С. 352.

⁵⁵⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 105.

⁵⁵¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805–фп, арк. 194–195.

Давидовичем. Критикуючи крайній примордіалізм публіциста в питанні походження та основних ознак нації з модерністичних позицій, Б. Антоненко-Давидович наголошував на тезі про особливу роль самосвідомості й увялення про спільне минуле та майбутнє у формуванні нації. Також письменнику не імпонувало твердження В. Мороза про «обраність» і «верхність» своєї нації над усіма іншими⁵⁵².

Розбіжності між прихильниками активних методів боротьби і поміркованими дисидентами досягли свого апогею в першій половині 1970 р. Свідченням розколу в середовищі руху був відкритий конфлікт між лідерами течій – В. Морозом та І. Дзюбою. Приводом для загострення суперечностей стало написання І. Дзюбою заяви до президії СПУ, у якій він відмежувався від «українського буржуазного націоналізму» і закордонних публікацій. Основним питанням, яке активно дискутувалося, було питання методів та доцільності подальшого протистояння з режимом.

Тиск на І. Дзюбу зі сторони режиму посилювався у 1969 р. На замовлення владної верхівки групою функціонерів та журналістів під псевдонімом Богдан Стенчук було видає брошуру «Що і як обстоєє Іван Дзюба», у якій критикувалися основні положення його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?»; статті з різким осудом діяльності критика вийшли у газетах «Літературна Україна» та «Молодь України». Зрештою, восени 1969 р. київське відділення СПУ прийняло рішення щодо виключення І. Дзюби зі своїх рядів⁵⁵³. Тільки після того, як опальний критик зачитав на засіданні президії СПУ 26 грудня 1969 р. заяву про відмежування від «українського буржуазного націоналізму» та еміграційних кід, було прийнято рішення відновити його членство у цій письменницькій організації. 6 січня 1970 р. заява І. Дзюби появилася на сторінках газети «Літературна Україна»⁵⁵⁴. Такий крок автора «Інтернаціоналізму чи русифікації?» викликав осуд зі сторони прихильників активізації боротьби, особливо В. Мороза, адже, на їх думку, сприяв послабленню та дискредитації дисидентського руху.

Після ухвалення президією СПУ рішення про залишення І. Дзюби членом Співки В. Мороз, ще не знаючи про його «покаяльну заяву», надіслав київському критику привітальну телеграму, текст якої зберігся в

⁵⁵² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 5, арк. 200.

⁵⁵³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – С. 100–102.

⁵⁵⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 5, арк. 200.

матеріалах пізнішої кримінальної справи⁵⁵⁵. Тому публікація заяви І. Дзюби в газеті «Літературна Україна» справила приголомшливе враження на В. Мороза⁵⁵⁶. Вже в січні–лютому 1970 р. він написав публіцистичне есе «Серед снігів», яке було реакцією на «зречення» І. Дзюби.

У цьому творі В. Мороз дав загальну характеристику українського дисидентського руху. Основною моральною проблемою радянського суспільства вважав «девальвацію слова», нівелювання духовної та національної сфери. Роль покоління шістдесятників автор бачив у будительстві, відновленні аксіологічної вартості духовного світу. У той же час усі існуючі ідеологічні концепції, на його думку, є відносними; успішними є тільки ті ідеї, адепти яких ставляться до них зі значним ступенем емоційності і фанатизму. Для позначення цього ступеня публіцист запроваджував термін «одержимість», виводячи його корені з творчої спадщини Лесі Українки: «Одержимість – це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість – це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для повноцінного духовного життя». Місією діячів дисидентського руху, за В. Морозом, було привнесення одержимості в «замерзлу» українську дійсність постсталінської доби та її поширення⁵⁵⁷.

Валентин Мороз вказував на те, що перша хвиля арештів українських дисидентів не загальмувала, а прискорила українське відродження. Проте радянський режим змінив тактику та здійснював спроби дискредитувати рух, морально скомпрометувати його лідерів для знищення їх одержимості⁵⁵⁸. Саме з такої точки зору, як результат цілеспрямованого тиску зі сторони тоталітарної системи, В. Мороз оцінював «покаяльну заяву» І. Дзюби.

Есе «Серед снігів» призначалося у першу чергу лідерам українського дисидентського руху. Крізь призму ситуації навколо І. Дзюби автор акцентував увагу на проблемі моральної відповідальності української еліти перед суспільством⁵⁵⁹. Він констатував розкол у дисидентському

⁵⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фл, т. 1, арк. 306.

⁵⁵⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П, т. 5, арк. 154.

⁵⁵⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 77–79.

⁵⁵⁸ Там само. – С. 80.

⁵⁵⁹ Полянський О. Валентин Мороз: постать на тлі епохи / О. Полянський // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ldufk.edu.ua/index.php/professorsko-vikladdackij-sklad.183/articles/moroz-valentin-jakovich.html>. – С. 5.

середовищі на дві течії – «одержимих» (адепти активізації протистояння) і «реалістів» (помірковані) (відповідно противники і прихильники заяви І. Дзюби). В. Мороз виступав проти переходу руху в стан угодовства щодо режиму та закликав до активізації боротьби навіть за умов посилення тиску зі сторони системи. Вважав, що «...Україна існує завдяки... логіці одержимості... З точки зору «реаліста» українська справа завжди була безнадійною»⁵⁶⁰. На його думку, простим українцям, які перебувають під постійним русифікаційним пресом режиму, потрібний приклад вольової людини із запалом одержимості і вірою в силу і правдивість національної ідеї. Тому лідерам дисидентського руху, які вже встигли стати його символами, не можна під жодними приводами йти на співпрацю з режимом, оскільки це справить негативний вплив на весь рух⁵⁶¹.

У той же час, враховуючи реальні умови засилля російського шовінізму та тотального контролю в суспільстві, В. Мороз не заперечував методів протистояння, які передбачали частковий конформізм задля підризу системи зсередини. Кінцевою метою опозиційного руху є не самознищення, а перемога над режимом, тому «...хтось мусить говорити ідіотські офіційні промови, щоб мати можливість зробити добру справу, використовуючи своє становище»⁵⁶². Проте лідери руху та його ідеологи, за В. Морозом, не мали морального права під тиском проявляти слабкість і залишати свої позиції: «Україна спрагла за такими, що ні від чого не відрікаються і ні перед ким не виправдовуються...»⁵⁶³

Як вважає науковець С. Лис, твір «Серед снігів» не був випадком В. Мороза особисто проти І. Дзюби, а спроби такого трактування есе могли інспіруватися спецслужбами, які були зацікавлені в поглибленні розколу українського дисидентства⁵⁶⁴. Ставлячись із великою повагою до І. Дзюби, В. Мороз піддавав осуду тільки його «покаяльну заяву», закликав літературного критика відмовитися від неї та повернутися до активної дисидентської діяльності. В. Мороз критикував навіть формальне відмежування І. Дзюби в заяві від «націоналізму», оскільки в умовах української дійсності «націоналістом називають кожну порядну

⁵⁶⁰ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 82–83.

⁵⁶¹ Там само. – С. 84–85.

⁵⁶² Там само. – С. 86.

⁵⁶³ Там само. – С. 93.

⁵⁶⁴ Лис С. Слово поза цензурою. Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) / С. Лис. – Луцьк : Твердиня, 2008. – С. 40.

людину»⁵⁶⁵. Ще однією складовою мети В. Мороза було усунення деморалізуючого впливу заяви І. Дзюби на учасників дисидентського руху та збереження переконань тих, хто сприймав київського критика як свого ідеолога⁵⁶⁶.

Чимало науковців справедливо вказували на близькість основних ідей, висловлених В. Морозом у есе, до спадщини теоретика українського інтегрального націоналізму Д. Донцова. На думку І. Лисяка-Рудницького, інтегральний націоналізм проявлявся у волонтаризмі В. Мороза, його наполегливості в обстоюванні чистоти національного ідеалу, відмові від пристосування до існуючих умов, антиінтелектуалізму та пропагуванні культу сильної особистості⁵⁶⁷. Американський вчений Е. Вілсон порівнював критику В. Морозом «зречення» І. Дзюби з атаками Д. Донцова на «інтелектуальний провінціалізм» у 1920-х рр.⁵⁶⁸ Дослідник Т. Батенко зробив висновок про те, що В. Мороз своїм есе започаткував ідеологічну диференціацію в українському дисидентському русі. Адже до 1970 р. провідну роль у теоретичному обґрунтуванні боротьби проти режиму відігравав націонал-комунізм І. Дзюби⁵⁶⁹. Фактично своїм твором В. Мороз виступив за перехід руху до активізації протистояння з режимом. У 1971 р. під впливом його поглядів та ідеї «одержимості» інший дисидент І. Гель у статті «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз» висловив думку про необхідність створення в середовищі руху легальної організації з метою викриття злочинів режиму⁵⁷⁰. Незважаючи на те, що В. Мороз був знайомий лише з окремими зразками творчої спадщини Д. Донцова («Культура примітивізму», «Поетка українського Рісорджимента (Леся Українка)»)⁵⁷¹, у його есе прослідковуються всі ключові ознаки українського інтегрального націоналізму: віра в те, що нація є найвищою цінністю, ідея єдності всіх особистостей, що складають націю,

⁵⁶⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 94–100.

⁵⁶⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 17–18.

⁵⁶⁷ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основа, 1994. – Т. 2. – С. 479.

⁵⁶⁸ Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s. A Minority Faith / A. Wilson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – P. 55.

⁵⁶⁹ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 80.

⁵⁷⁰ Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1993. – С. 165.

⁵⁷¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 19; Мороз В. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / В. Мороз. – Львів : Свічано, 2005. – С. 55.

іраціональність, ключова роль харизматичного лідера або еліти, культ дії⁵⁷².

У лютому–березні 1970 р. В. Мороз здійснив візит до Києва та ознайомив місцевих дисидентів із памфлетом «Серед снігів»⁵⁷³. Есе справило значний емоційний вплив на учасників руху опору та викликало загострення дискусій у їх середовищі. Беззастережно підтримали радикальні погляди В. Мороза учасники івано-франківського дисидентського осередку, Ірина Калинець у Львові, О. Мешко⁵⁷⁴, А. Горська⁵⁷⁵ та Л. Плющ⁵⁷⁶ у Києві. Із засудженням заяви І. Дзюби до Президії СПУ виступили також дисиденти М. Горинь та О. Заливаха, які перебували в ув'язненні. Не підтримав позицію літературного критика також львівський журналіст і письменник М. Осадчий⁵⁷⁷.

Проте твір В. Мороза «Серед снігів» та його ідеї не були сприйняті київськими лідерами поміркованої течії – І. Світличним та Є. Сверстюком. Зокрема, І. Світличний критично поставився до твору В. Мороза в першу чергу через його ідеологічну складову. Прихильність В. Мороза до інтегрального націоналізму та «донцовський» стиль викладу матеріалу йому не імпонували, адже він вважав Д. Донцова «фашистським» ідеологом⁵⁷⁸. Євген Сверстюк, у свою чергу, вважав критику І. Дзюби зі сторони В. Мороза занадто «різкою», а його есе таким, що порушувало етичні норми у стосунках між дисидентами. Стримано поставився до твору В. Мороза і поет В. Стус⁵⁷⁹. Колишній політв'язень І. Гель із м. Самбора Львівської області, який належав до радикального крила руху опору, також не сприйняв антидзюбівську спрямованість памфлету «Серед снігів». Він дотримувався думки, що «Валентин робить погану послугу нам, заявляючи

⁵⁷² Армстронг Дж. Український націоналізм. Факти и исследования / пер. з англ. П. Бехтина. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – С. 22.

⁵⁷³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 104–105, 246.

⁵⁷⁴ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 111.

⁵⁷⁵ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 442.

⁵⁷⁶ Чорновіл В. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 113.

⁵⁷⁷ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 475–476.

⁵⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фп, т. 1, арк. 307–308.

⁵⁷⁹ Сверстюк Є. На святі надій. Вибране / Є. Сверстюк. – К.: Наша віра, 1999. – С. 551.

від усього нашого загалу»⁵⁸⁰.

У той же час І. Світличний, Є. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович⁵⁸¹ та І. Гель із розумінням віднесли до позиції І. Дзюби та його заяви. Як пізніше пригадував Є. Сверстюк, «...Заява І. Дзюби всім не подобалась, а передусім йому самому. Тоді ми ставилися до нього як до пораненого товариша і більше думали, як би підтримати його на силі»⁵⁸². Одним із аргументів представників поміркованої течії руху було те, що всі попередні праці І. Дзюби були написані з позицій марксизму, тому його заява до Президії СПУ є тільки підтвердженням власних позицій. Вони вказували на те, що заява І. Дзюби без заперечення власних поглядів не є тим, чого від нього вимагали представники режиму; крім того, попередні праці критика ще не були заборонені цензурою. Вважали ефективними методи руйнування радянської системи зсередини, за допомогою її же ідеології, які використовував І. Дзюба. Також представники поміркованого крила акцентували увагу на тому, що суперечності та конфлікти в середовищі руху послаблюють його, а також «служать аргументом, мотивом і навіть гордим виправданням репресій»⁵⁸³. Сам І. Дзюба сприйняв твір В. Мороза «Серед снігів» різко негативно, як випад особисто проти себе, називав його автора «провінційним донкіхотом», вказуючи на неврахування ним існуючих реалій зростаючого тиску зі сторони режиму⁵⁸⁴.

Лідер львівських дисидентів В. Чорновіл у ході конфлікту зайняв центристську позицію. З однієї сторони, він тяжів до радикальних методів боротьби, які пропонував В. Мороз, та критично оцінив заяву І. Дзюби, вважаючи, що більшу цінність для руху мають ті, хто не пішов на компроміси із власною совістю⁵⁸⁵. У листі до В. Мороза у березні 1970 р. В. Чорновіл писав: «...я категорично засуджую Дзюбину заяву до СПУ, казав і казатиму це всім...»⁵⁸⁶ У полеміці із Є. Сверстюком він наголошував на тому, що вчинок І. Дзюби є кроком назад від громадянського суспільства

⁵⁸⁰ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 80–81.

⁵⁸¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 104–105.

⁵⁸² Сверстюк Є. На святі надій. Вибране / Є. Сверстюк. – К.: Наша віра, 1999. – С. 550.

⁵⁸³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200.

⁵⁸⁴ Там само. – Арк. 154.

⁵⁸⁵ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 45.

⁵⁸⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200.

під тиском режиму. Вважав, що в майбутньому це значно спростить організацію політичних репресій в Україні. В'ячеслав Чорновіл засудив Дзюбине «відмежування від еміграції», вважаючи діяльність української діаспори чинником, спрямованим на підтримку дисидентського руху. Редактор «Українського вісника» фактично повторював аргументи В. Мороза про те, що І. Дзюба є «символом» і «прапором» українського руху, тому не має морального права на компроміси із режимом. Зі сторони В. Чорновола лунали заклики до критика «роз'яснити зміст своєї заяви таким чином, щоб фактично її перекреслити». Під впливом В. Мороза погляди львівського журналіста радикалізувалися аж до відкритого протистояння з режимом: «Якщо ми хочемо бодай зберегти позиції, ми не повинні оборонятися, ми повинні тільки наступати»⁵⁸⁷.

З іншої сторони, В. Чорновіл не бажав допускати відкритого розколу дисидентського руху і виступав за зміцнення його єдності для ефективнішого протистояння режиму. Оскільки наслідком виступу В. Мороза стало поглиблення суперечностей між учасниками руху, В. Чорновіл дещо критично поставився до розповсюдження «Серед снігів» у дисидентському середовищі⁵⁸⁸. Також він побачив у творі історика натяки на кризу шістдесятництва в Україні та вважав поширення подібних думок таким, що може призвести до росту занепадницьких і капітулянтських настроїв⁵⁸⁹. У березні 1970 р. В. Чорновіл написав працю «Як і що обстоє Богдан Стенчук», у передмові до якої піддав критиці як заяву І. Дзюби до Президії СПУ, так і статтю В. Мороза «Серед снігів». Журналіст заявив про поспішність і недоречність висновків івано-франківського історика щодо «згасання Дзюби» та занепад опозиційного руху⁵⁹⁰. В. Чорновіл засудив посилення розбіжностей між дисидентами, яке називав «роздуванням дурної полеміки», та намагався припинити розкол між прихильниками активізації боротьби та поміркованими. Як редактор «Українського вісника», він із метою припинення конфлікту заблокував включення до підпільного журналу як есе В. Мороза «Серед снігів», так і власного твору «Як і що обстоє Богдан Стенчук». Обидві праці були надруковані тільки

⁵⁸⁷ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 473–476.

⁵⁸⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200.

⁵⁸⁹ Там само. – Арк. 200.

⁵⁹⁰ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 699.

у № 5 «Українського вісника» у травні 1971 р.⁵⁹¹ Щоправда, це не завадило їх активному поширенню у самвидаві. Валентин Мороз, який не сприймав будь-які компроміси, вважав позицію В. Чорновола нечіткою, що призвело до появи суперечностей між дисидентами⁵⁹².

Ще до оприлюднення В. Морозом есе «Серед снігів» В. Чорновіл у січні–лютому 1970 р. здійснив поїздку до Києва, де зустрівся з І. Дзюбою. Розмова між дисидентами відбулася біля станції метро «Арсенальна». Журналіст дорікав критику з приводу його заяви, яку трактував як здачу позицій та відступ під пресом режиму. Іван Дзюба у свою чергу заявив, що бажає відійти від громадської діяльності в руслі дисидентського руху та зосередитися на літературній праці. Критик підтвердив незмінність власної позиції та водночас говорив, що «нам треба відмежуватися від обвинувачень в антирадянщині», що є свідченням його прихильності до поміркованої течії руху⁵⁹³.

Через кілька місяців, після ознайомлення із твором В. Мороза «Серед снігів», В. Чорновіл здійснив другий візит до Києва. За його ініціативи на квартирі В. Стуса була проведена конспіративна нарада лідерів руху за участю І. Дзюби, І. Світличного та Є. Сверстюка⁵⁹⁴. Відбулась гостра дискусія з приводу поширення В. Морозом свого памфлету та загальної ситуації в дисидентському середовищі.

Варто зазначити, що серед українських дослідників ведуться суперечки щодо датування цієї наради та питань, які на ній обговорювалися. Зокрема, А. Русначенко вважає, що дане зібрання на квартирі В. Стуса відбулось у 1969 р. та мало безпосереднє відношення до початку видання «Українського вісника»⁵⁹⁵. Його підтримує дослідник Т. Батенко⁵⁹⁶. Водночас В. Деревінський датує конспіративну нараду

⁵⁹¹ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 673–733.

⁵⁹² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 111.

⁵⁹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 2, арк. 247–249.

⁵⁹⁴ Там само. – Арк. 242–246.

⁵⁹⁵ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років / А. Русначенко. – К.: Видавництво імені Ольги Теліги, 1998. – С. 178.

⁵⁹⁶ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 77.

осінню 1971 р.⁵⁹⁷. Проте станом на цей період часу обговорення есе «Серед снігів», яке було написано В. Морозом у лютому 1970 р. і стало основним приводом для зборів, було вже не зовсім актуальним. Вважаємо, що нарада п'яти лідерів українського дисидентства на квартирі В. Стуса відбулась приблизно у березні–квітні 1970 р.

У ході конспіративної наради В. Чорновіл заявив, що В. Мороз мав право критикувати бездіяльність і пасивність київських учасників поміркованої течії дисидентства. Аналізуючи ситуацію в Києві, він вказав на те, що останнім часом скорочуються масштаби обігу самвидаву, зменшується інтенсивність акцій протесту проти політичних арештів, багато хто відходить від громадської роботи. Журналіст, не зовсім погоджуючись із усіма ідеями В. Мороза, високо оцінив його зусилля щодо активізації боротьби проти режиму: «...його приклад показує, що енергія навіть однієї людини багато значить»⁵⁹⁸. На адресу киян пролунали заклики до інтенсифікації дисидентської діяльності, дотримання послідовності при відстоюванні інтересів руху⁵⁹⁹.

Інші учасники наради не сприйняли позиції В. Чорновола та заявили про необхідність «відходу від політики» в умовах наступу зі сторони режиму, повернення до культурництва та літературної діяльності. Зокрема, І. Дзюба говорив про самоізоляцію дисидентського руху від українського народу, пропонував організовувати приватні творчі вечори та зміцнювати контакти із молодим поколінням літераторів. Є. Сверстюк та В. Стус наголосили на тому, що потрібно в першу чергу підвищувати рівень літературної та філософської думки в Україні⁶⁰⁰. Іван Світличний допускав використання самвидаву для поширення літературних творів, проте заперечив необхідність проведення політичної діяльності. Пізніше він згадував: «...розмова мені здалася безпредметною балаканиною, якої могло б і не бути»⁶⁰¹.

Дослідник Т. Батенко робить висновок про те, що під час конспіративної наради перемогла лінія на радикалізацію дисидентського

⁵⁹⁷ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 48.

⁵⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 2, арк. 242–246.

⁵⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 5, арк. 179, 221–223.

⁶⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 2, арк. 244–246.

⁶⁰¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 6, арк. 63–65.

руху⁶⁰². Проте спільного рішення про характер і спрямованість діяльності руху на зборах вироблено не було. Навпаки, лідери поміркованого крила не бажали повертатися до активної громадської діяльності. Наміри В. Чорновола щодо об'єднання зусиль лідерів обидвох течій задля активізації антирежимної діяльності не увінчались успіхом. Тому вважаємо, що нарада на квартирі В. Стуса, приводом до якої була поява статті В. Мороза «Серед снігів», тільки поглибила розкол та суперечності у середовищі українського дисидентства.

Ще одним напрямом діяльності В. Мороза в 1969–1970 рр. стало дослідження і популяризація ним гуцульської етнографічної спадщини, захист якої він вважав вагомим чинником збереження національної пам'яті. Новий імпульс зацікавленню Гуцульщиною йому надало знайомство зі священником с. Космач Косівського району Василем Романюком, яке відбулося завдяки краєзнавцю П. Арсеничу⁶⁰³. За матеріалами кримінальної справи проти В. Мороза, він після знайомства здійснив три візити до Космача, а В. Романюк часто бував на квартирі дисидента в Івано-Франківську⁶⁰⁴. Темами їх розмов були гуцульські старожитності, необхідність збереження автентичної української культури та мистецтва⁶⁰⁵.

З метою збереження неповторного колориту гуцульської культури В. Романюк організував у своїй оселі в Космачі приватний музей, експонатами якого були старовинні хрести, зброя, писанки, ліжники, вишивані рушники тощо. Цей музей, крім В. Мороза, часто відвідували львівські та київські дисиденти⁶⁰⁶. У листопаді 1969 р. до Космача разом із івано-франківським істориком приїхали також В. Чорновіл та А. Пашко, а в січні 1970 р. – київська художниця Г. Севрук та літературний критик В. Іванишин. У квітні цього ж року В. Мороз під час візиту до Космача мав зустріч та бесіду на літературні теми із київськими письменниками Б. Антоненком-Давидовичем та Л. Серпілініним⁶⁰⁷.

⁶⁰² Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 77.

⁶⁰³ Арсенич П. Незламний лідер руху опору / П. Арсенич // Університет. – 2011. – № 29. – С. 7.

⁶⁰⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 186–191.

⁶⁰⁵ Зінчук Д. Громадсько-політична і релігійна діяльність Василя Романюка (1925-1995 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Зінчук Дмитро Сергійович; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2008. – Арк. 56.

⁶⁰⁶ Там само. – Арк. 55–56.

⁶⁰⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 188–189.

У Космачі В. Мороз проводив етнографічні дослідження, вивчав обряди і традиції гуцулів, їх літературу та музичні інструменти, виявляв зацікавлення історією опришківського руху, записував спогади старожилів⁶⁰⁸. У поле зору дисидента потрапила старовинна Довбушівська церква, збудована у XVIII ст., з якої в 1963 р. для зйомок художнього фільму «Тині забутих предків» працівниками київської кіностудії ім. О. Довженка вивезено іконостас. Невдовзі, без відома сільської громади Космача, іконостас було передано в Київський художній музей. Це викликало справедливе обурення космачан, які написали ряд заяв протесту з цього приводу до органів місцевої та центральної влади⁶⁰⁹. В. Мороз познайомився з жителем села Василем Боб'яком, який координував зусилля односельчан щодо повернення старовинного іконостаса⁶¹⁰. Зусилля В. Боб'яка та інших жителів Космача були активно підтримані дисидентом. За словами Я. Секо, порятунок українців від денационалізації В. Мороз вбачав у виведенні такого роду протестів на всеукраїнський рівень, що стало б вагомим фактором відродження народної культури⁶¹¹. У кінці 1969 р. дисидент намагався з'ясувати долю космацького іконостасу через листування із Є. Сверстюком та київським колекціонером-етнографом І. Гончаром⁶¹². Зрештою, у січні–березні 1970 р. задля створення навколо космацької проблеми суспільного резонансу, він написав публіцистичне есе «Хроніка опору».

У цьому творі В. Мороз порушив також значно глибші проблеми. Дослідник Г. Касьянов писав, що основною метою твору є акцентування уваги на важливості збереження культурної спадщини нації, а також розкриття культурних проявів психологічного змісту національної ідентичності. Найсильнішим місцем есе вчений вважав поєднання проблеми збереження людської особистості з національним почуттям, належністю до певної культури⁶¹³. Багато в чому стаття В. Мороза

⁶⁰⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 186–187.

⁶⁰⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 106–108.

⁶¹⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 237–240.

⁶¹¹ Секо Я. Проблеми національної ідентичності в творчості українських шістдесятників / Я. Секо // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Problemy_natsionalnoi_identychnosti_v_tvorchosti_ukrainskykh_shistdesiatnykiv.pdf. – С. 6–7.

⁶¹² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 200.

⁶¹³ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 110.

перегукується з романом Олесь Гончара «Собор», який був прочитаний політв'язнем після виходу на волю.

У статті актуалізовано також важливі теоретичні проблеми націоналістичного характеру. Зокрема, В. Мороз, стоячи на позиціях крайнього примордіалізму, наголошував на особливій ролі культури і традицій у формуванні націй. Традиції в його трактуванні виникають у результаті довготривалого процесу вироблення, сакралізуються і стають непорушними цінностями, вираженням сутності нації. Традиції є ключовим елементом життя нації в сучасну епоху; вони виконують роль матриці, на яку нагромаджується новий досвід, а також здійснюють функцію охорони духовних цінностей нації від загроз модерної епохи. У ролі таких загроз для українського народу В. Мороз бачив поширення масової культури, на протигагу самобутній національній традиції, та поступову асиміляцію з боку режиму, який фактично стояв на позиціях російського націоналізму. Конкретними прикладами руйнування традиційних структур публіцист вважав депортації частини населення Західної України до Сибіру, дехристиянізацію українців, здійснення колективізації, індустріалізації⁶¹⁴.

Перед своїм арештом навесні 1970 р. В. Мороз розпочав роботу над статтею, яка мала бути присвячена сторіччю з дня народження Лесі Українки. Дисидент мав розмови про цю брошуру під час поїздки до Львова із В. Чорноволом та із своїм колишнім студентом П. Рогожинським у Яремчі⁶¹⁵. Проте історик не встиг завершити статтю, а її рукопис було вилучено працівниками КДБ в ході обшуку на квартирі В. Мороза⁶¹⁶.

Таким чином, протягом 1969–1970 рр. В. Морозу вдалося відновити діяльність дисидентського неформального гуртка в Івано-Франківську, а також налагодити сталі зв'язки зі львівськими та київськими дисидентами. Він допомагав В. Чорноволу при створенні підпільного часопису «Український вісник». Публіцистичні твори дисидента періоду «міжув'язнення» носили значно радикальніший характер, ніж «Репортаж...», та досить неоднозначно сприймалися у середовищі українського дисидентства, але їх написання сприяло утвердженню авторитету В. Мороза як талановитого самвидавного публіциста.

⁶¹⁴ Секо Я. Ідея нації в есеїстиці Валентина Мороза / Я. Секо // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/5638/1/Seko.pdf>. – С. 3–4; Центральний державний архів зарубіжної українки (далі – ЦДАЗУ), ф. 35, оп. 1, спр. 38, арк. 50.

⁶¹⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 120, 227.

⁶¹⁶ Там само. – Арк. 21–22.

РОЗДІЛ 8

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ ПРОЦЕС

Активна участь В. Мороза в українському національному русі викликала досить різку реакцію зі сторони режиму. Як свідчить доповідна записка КДБ УРСР від 7 грудня 1970 р., працівники КДБ особливо ретельно «готувались» до звільнення дисидента з Владимирської тюрми. Ще до його приїзду в Україну спецслужбами була підібрана і проінструкована агентура, встановлено нагляд за кореспонденцією В. Мороза, а квартири його дружини в Івано-Франківську й однодумців у Києві та Львові стали прослуховувати. Завдяки таким заходам тотального контролю кадебісти знали практично про кожен крок В. Мороза на волі⁶¹⁷.

Написання і поширення В. Морозом документів антирадянського спрямування спричинили відповідну реакцію зі сторони режиму, яка проявилась у рішенні КДБ УРСР про початок нових репресій проти нього⁶¹⁸. Наприкінці квітня 1970 р. представники влади організували провокацію проти В. Мороза, яка стала приводом до його другого арешту. Протягом 25–26 квітня дисидент перебував у с. Космач у В. Романюка, маючи на меті провести дослідження гуцульських традицій під час святкування Великодня⁶¹⁹. Зранку 26 квітня, коли В. Мороз здійснював запис на магнітофону стрічку великодніх пісень біля церкви, представниками влади було проведено спробу його затримання. До дисидента підійшли директор школи с. Космач М. Дідух, завідувач відділу агітації і пропаганди Косівського райкому КПУ І. Крицкалюк та співробітник Івано-Франківського обкому партії Шаповалов. Вони намагалися забрати у В. Мороза магнітофон та за допомогою місцевого дільничного міліціонера затримати його під приводом «встановлення особи». Проте колишній політв'язень «...підняв руки вгору, звернувся до віруючих і голосно вигукнув, щоб люди спасали його...». Жителі Космача, які були присутні біля церкви (близько 80 осіб), не дозволили представникам влади здійснити затримання В. Мороза⁶²⁰.

⁶¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 297–299.

⁶¹⁸ Там само. – Арк. 299.

⁶¹⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 188–189.

⁶²⁰ Там само. – Арк. 241–245.

Під час перебування дисидента в Космачі працівники КДБ провели таємний обшук на його квартирі у Івано-Франківську. Були виявлені чорнові рукописи і машинописні тексти статей «Серед снігів» і «Хроніка опору», а також записи В. Мороза періоду ув'язнення, на основі яких було написано есе «Репортаж із заповідника імені Берії»⁶²¹. Такий обшук секретного типу здійснювався задля того, щоб впевнитися в наявності у помешканні потенційного підозрюваного компрометуючих матеріалів.

Через кілька днів, 29 квітня 1970 р. проти В. Мороза було порушено третю за рахунком кримінальну справу за статтею 187–1 КК УРСР («поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад»)⁶²². Керівником слідчих дій призначили майора П. Баранова, який раніше вів справу О. Заливахи в 1965–1966 рр. та Українського національного фронту (УНФ) у 1967 рр.⁶²³ Того ж дня на квартирі дисидента слідчі КДБ здійснили обшук⁶²⁴. Вилучено статті В. Мороза «Хроніка опору», «Серед снігів», гумореску антирадянського характеру «Я бачив Магомета», кілька інших самвидавних статей, віршів поетів-шістдесятників, листи від В. Чорновола, Є. Сверстюка, Б. Антоненка-Давидовича. Серед вилученої літератури були також 17 зошитів з табірними рукописами В. Мороза (збереглися серед матеріалів кримінальної справи), книга Д. Донцова «Культура примітивізму» та значна кількість періодичних видань довоєнного періоду⁶²⁵. Під час проведення слідчих дій на квартиру до В. Мороза прийшов критик В. Іванишин, якого теж було піддано процедурі обшуку та без будь-яких підстав затримано на сім годин. Працівники КДБ при цьому демонстративно ігнорували всі норми законності⁶²⁶. На початку травня В. Мороза почали викликати на допити в обласне управління КДБ⁶²⁷.

Валентин Мороз зробив вірний висновок, що режим готує нову розправу над ним та спробував привернути увагу представників влади та української громадськості до ситуації навколо космацького інциденту та обшуку на власній квартирі. Вже 2 травня 1970 р. дисидент написав заяву

⁶²¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 292–299.

⁶²² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 2–3.

⁶²³ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 184–185.

⁶²⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 982, арк. 87–88.

⁶²⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 12–20.

⁶²⁶ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 174–175.

⁶²⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 101.

протесту на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та голови КДБ УРСР. В. Нікітченка⁶²⁸. Протягом травня 1970 р. лідер івано-франківського осередку руху спротиву встиг здійснити кілька поїздок до Львова та Києва для зустрічей із однодумцями⁶²⁹. 4–6 травня кадебісти здійснили обшуки у близьких знайомих В. Мороза В. Романюка у с. Космач та П. Рогожинського у м. Яремча, проте у них нічого компрометуючого вилучено не було⁶³⁰.

Зрештою, 1 червня 1970 р. співробітники КДБ здійснили масштабну спецоперацію проти В. Мороза та його однодумців. Його було викликано в місцеве управління КДБ, заарештовано та оголошено підозру за ст. 62, ч. II КК УРСР⁶³¹. Паралельно проведено вісім обшуків, п'ять з яких у Івано-Франківську – на квартирі В. Мороза⁶³², а також І. Сенік⁶³³, Л. Возняк-Лемик⁶³⁴ та О. Попович⁶³⁵. Цього ж дня здійснено обшуки у квартирах В. Іванишина в с. Дуба Рожнятівського району Івано-Франківської області⁶³⁶, В. Чорновола у Львові⁶³⁷, а також О. Мешко та О. Сергієнка в Києві⁶³⁸.

Хоча матеріалів по справі В. Мороза у ході цих обшуків майже не було знайдено, кадебісти виявили чимало іншої самвидавної і тамвидавної літератури. У серпні 1970 р. задля посилення тиску на учасників дисидентського руху було відкрито окремі кримінальні провадження щодо І. Сенік⁶³⁹ та О. Сергієнка⁶⁴⁰. Паралельно у травні–червні 1970 р. працівники КДБ з метою виявлення компрометуючих матеріалів наклали арешт на поштово-телеграфну кореспонденцію, яка приходила на квартири

⁶²⁸ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 234–236.

⁶²⁹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 101–102.

⁶³⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 114–115, 166–171.

⁶³¹ Там само. – Арк. 7, 26.

⁶³² Там само. – Арк. 21–22.

⁶³³ Там само. – Арк. 79–83.

⁶³⁴ Там само. – Арк. 143–145.

⁶³⁵ Там само. – Арк. 146–147.

⁶³⁶ Там само. – Арк. 123.

⁶³⁷ Там само. – Арк. 207–209.

⁶³⁸ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 130–134; Овсієнко В. Світло людей: Мемуари та публіцистика: у 2 кн. / В. Овсієнко. – Х.: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. – Кн. 1 / упорядковував автор; худож.-оформлювач Б. Захаров. – 2007. – С. 314.

⁶³⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 93–94.

⁶⁴⁰ Там само. – Арк. 138–139.

В. Мороза, а також інших учасників івано-франківського неформального гуртка І. Сенік, Л. Возняк-Лемик та Л. Волянюк⁶⁴¹.

Період слідства за справою В. Мороза тривав упродовж 29 квітня – 15 жовтня 1970 р. Основною метою кадебістів було доведення його авторства щодо есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів» і «Хроніка опору» та фактів поширення публіцистом власних праць. Протягом цього періоду проведено 12 допитів заарештованого⁶⁴². Слідчий П. Баранов часто використовував методи тиску та шантажу щодо підслідного, намагаючись зламати його характер і волю до спротиву⁶⁴³.

Вагомим козирем у руках кадебістів були матеріали, виявлені під час першого обшуку на квартирі В. Мороза – виготовлені способом самвидаву тексти його творів та чорнові записи. Для доведення «антирадянського характеру» робіт дисидента за вказівкою влади у травні–червні 1970 р. було організовано написання «викривальних рецензій» працівниками вищих навчальних закладів Івано-Франківська. У виготовленні цих «рецензій» взяли участь кандидати філософських наук С. Возняк та О. Горпинко, кандидати історичних наук М. Хвостін і Г. Потоцький із педінституту, а також завідувач кафедри марксизму-ленінізму Івано-Франківського медичного інституту В. Кравець⁶⁴⁴.

Зрештою, 9 червня 1970 р. В. Морозу було оголошено постанову про висування йому обвинувачень щодо написання та розповсюдження праць «Хроніка опору», «Серед снігів», «Я бачив Магомета». Також дисиденту інкримінувалися «заклики до опору органам влади»⁶⁴⁵.

Протягом червня–вересня 1970 р. у справі В. Мороза допитано 28 осіб, серед яких чільні представники українського дисидентського руху. Абсолютна більшість допитаних, серед яких М. Плахотнюк, І. Гончар, О. Мешко, І. Сенік, Л. Возняк-Лемик, О. Попович, В. Іванишин, В. Романюк, П. Рогожинський, О. Антонів, Л. Шереметьєва заперечили своє знайомство із публіцистичними творами В. Мороза⁶⁴⁶. Художниця А. Горська заявила, що її порівняння В. Мороза у листі із «квіткою серед снігів» не означають знайомства зі статтею «Серед снігів». Євген Сверстюк

⁶⁴¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 156–159.

⁶⁴² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 26–65.

⁶⁴³ Там само. – Арк. 42.

⁶⁴⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 1–25.

⁶⁴⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 33–34.

⁶⁴⁶ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 185.

роз'яснив, що у листі до історика дискутував із його оцінкою покаяльної заяви І. Дзюби, а не із статтею «Серед снігів», якої ніколи не читав. Так само пояснив свій лист і В. Чорновіл, який відмовився давати нові свідчення у справі написання «Репортажу...»⁶⁴⁷

Підтвердили знайомство із деякими статтями В. Мороза тільки критик І. Дзюба та письменник Б. Антоненко-Давидович. Критик підтвердив свою ознайомленість із есеєм «Серед снігів», оскільки він був йому адресований. А письменник заявив, що В. Мороз давав йому читати ще недописані есе і просив його висловити свою думку про них. Тим не менше, всі допитані заперечили те, що статті В. Мороза носили антирадянський характер, а В. Чорновіл навіть домігся внесення заяви про це в протокол допиту. Борис Антоненко-Давидович, хоч і назвав думки В. Мороза хибними, все ж заперечив кваліфікацію їх як антирадянських. Ніхто із допитаних не підтвердив факту знайомства із твором «Я бачив Магомета»⁶⁴⁸.

Поведінка В. Мороза цього разу була набагато досвідченішою, ніж його дії під час першого слідства в 1965–1966 рр. Розуміючи невідворотність розправи над собою, він проявив принциповість у протистоянні з працівниками КДБ, робив спроби ускладнити їх роботу та намагався надати своїй справі максимального розголосу. За весь період слідства В. Мороз жодного разу під час допитів не допустив «визнання власної вини» та не дав показів, які б могли бути використані проти інших учасників руху⁶⁴⁹. Політв'язень заперечував авторство вилучених у нього під час обшуку творів та їх «антирадянський характер»⁶⁵⁰. Також він відмовився надавати власні зразки почерку для проведення експертизи його чорновиків, що значно ускладнило проведення слідчих дій⁶⁵¹. Два рази – 29 липня та 12 жовтня 1970 р. – дисидент безрезультатно заявляв клопотання в обласне управління КДБ про відвід слідчого П. Баранова⁶⁵².

Неодноразово В. Мороз для спростування показів, які були йому не вигідні, писав клопотання про проведення очних ставок із свідками. Успіхом в'язня було те, що у вересні 1970 р. він домігся очної ставки із

⁶⁴⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 186.

⁶⁴⁸ Там само. – С. 186–187.

⁶⁴⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 985, арк. 279.

⁶⁵⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 26–41.

⁶⁵¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 26–28.

⁶⁵² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 4, арк. 42, 66.

Б. Антоненком-Давидовичем⁶⁵³. За її результатами київський письменник усвідомив хибність своєї попередньої поведінки на допитах і зрозумів, що його покази не вигідні для ув'язненого. Через декілька днів після зустрічі з В. Морозом він написав заяву на ім'я голови КДБ, у якій наполягав на тому, що ув'язнений історик не займався поширенням антирадянської літератури⁶⁵⁴. Зважаючи на це, слідчий П. Баранов на початку жовтня 1970 р. відхилив чергове клопотання В. Мороза щодо організації очної ставки зі свідком І. Дзюбою⁶⁵⁵.

Не маючи достатніх доказів для доведення «провини» В. Мороза, слідчі КДБ призначили ряд експертиз вилучених у нього на квартирі творів та чорновиків з метою встановлення їх авторства⁶⁵⁶. Київський інститут судової експертизи відмовився провести дослідження праць дисидента «через відсутність спеціаліста-філолога»⁶⁵⁷. Тому в кінці липня 1970 р. слідчий П. Баранов звернувся до академіка-філолога Віталія Русанівського із вимогою провести згадане дослідження. Дізнавшись про це, В. Мороз заперечував щодо призначення академіка для здійснення експертизи, зважаючи на його українофобські та сталіністські погляди. Проте клопотання політв'язня було відхилено⁶⁵⁸. Експертна комісія, до якої входили В. Русанівський, а також вчені-філологи Галина Іжакевич та Арнольд Грищенко, 5 серпня 1970 р. на замовлення органів держбезпеки зробила висновок про те, що вказані праці належать перу В. Мороза⁶⁵⁹. У відповідь дисидент написав нове клопотання, у якому вказував на низький рівень проведення експертизи та недостатньо переконливі аргументи, наведені у висновку комісії; безуспішно вимагав призначення нового дослідження власних есе⁶⁶⁰.

Після оголошення обвинувачення 10 червня 1970 р. В. Мороз написав три заяви протесту, які були адресовані Першому секретареві ЦК КПУ П. Шелесту, голові КДБ УРСР Віталієві Нікітченку та прокуророві УРСР Ф. Глуху. Він звертав увагу на відсутність доказів та аргументів щодо висунення йому звинувачень за ст. 62 КК УРСР і вимагав перекваліфікації

⁶⁵³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 4, арк. 108–111.

⁶⁵⁴ Там само. – Арк. 112.

⁶⁵⁵ Там само. – Арк. 127–128.

⁶⁵⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 45, 73–74.

⁶⁵⁷ Там само. – Арк. 45.

⁶⁵⁸ Там само. – Арк. 73–74.

⁶⁵⁹ Там само. – Арк. 77–92.

⁶⁶⁰ Там само. – Арк. 98–102.

його справи на ст. 187–1, за якою максимальний термін покарання становив тільки три роки. Вказував на упереджене ставлення до нього зі сторони івано-франківських слідчих КДБ, їх некомпетентність, погані умови утримання в ізоляторі – і висловив клопотання про переведення слідства до Києва. Очевидно, проведення судового процесу в столиці сприяло б більшому розголосу справи та активізації кампаній протесту проти незаконного засудження інакодумця. При цьому В. Мороз в ультимативному порядку заявив про відмову брати участь у слідчих діях: «В Івано-Франківську не промовлю на слідстві ні слова»⁶⁶¹. Проте на початку липня скарги політ'язня було відхилено вищим керівництвом УРСР. Двадцять четвертого серпня 1970 р. В. Мороз подав ще одне клопотання на адресу голови КДБ УРСР, у якому доводив, що фактично його переслідують за переконання⁶⁶².

Під час слідства В. Мороз усвідомлював необхідність спротиву тоталітарній системі навіть в умовах ув'язнення. Про це свідчать слова з його тюремної записки, адресованої синові Валентину: «...Щоб Україна жила на світі, щоб її не зжерли, хтось мусить сидіти в тюрмі»⁶⁶³. Наприкінці серпня 1970 р. він написав заяву на ім'я голови КДБ УРСР під назвою «Замість останнього слова»⁶⁶⁴. У цьому есе В. Мороз відкрито кинув виклик радянській тоталітарній системі, заявивши, що ніколи не напише покаяльної заяви: «Буде суд. То ж будемо битись. Саме тепер... потрібно, щоб хтось показав приклад твердості і одним махом змив те гнітуче враження, яке створилось після відходу деяких людей від активної громадської діяльності. Випало мені...»⁶⁶⁵ Справжньою причиною свого арешту вважав діяльність з метою активізації українського дисидентського руху. Він прогнозував піднесення національного відродження в майбутньому, а переслідування зі сторони режиму вважав чинником, який тільки сприяє цьому процесу: «...суспільний організм, в якому ми живемо, вступив в таку форму розвитку, коли репресії вже дають зворотний ефект. І кожна нова репресія буде тепер новим бумерангом»⁶⁶⁶. В. Мороз вказав на велике значення самопожертви учасників дисидентства для поширення

⁶⁶¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-Л, т. 5, арк. 135.

⁶⁶² Там само. – Арк. 135.

⁶⁶³ Там само. – Арк. 162.

⁶⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 984, арк. 153–158.

⁶⁶⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 139–140.

⁶⁶⁶ Там само. – С. 136–137.

української національної ідеї: «...Віра виникає тоді, коли є мученики... знищені часом важать більше, аніж живі. Знищені стають прапором. Знищені – це кремінь, з якого будуються кришталеві фортеці в чистих душах». Водночас автор критикував представників поміркованої течії дисидентства І. Дзюбу та І. Світличного, намагався поставити себе на провідне місце в середовищі цього руху⁶⁶⁷.

У середині липня 1970 р. з метою послаблення позицій Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста відбулась ротація у вищому керівництві КДБ при Раді Міністрів УРСР. Соратника П. Шелеста В. Нікітченка замінив Віталій Федорчук, який був прихильником посилення переслідування інакодумства. Такий крок став першим сигналом до активізації політичних переслідувань, що знайшло свої вияви в справі В. Мороза⁶⁶⁸. Показово, що через два місяці після того, як В. Федорчук очолив КДБ, скасовано постанову півторарічної давності про закриття справи В. Мороза щодо написання есе «Репортаж...». 25 вересня 1970 р. дві кримінальні справи об'єднано в одну, а фігуранту висунуто нові обвинувачення⁶⁶⁹. Для цього прокурор Івано-Франківської області дав санкцію на продовження термінів слідства в його справі⁶⁷⁰. Зрештою, 20 жовтня підслідному пред'явлено обвинувачення за ст. 62, ч. II КК УРСР. Йому інкримінувалося, крім написання творів «Хроніка опору», «Серед снігів» та «Я бачив Магомета», також створення і розповсюдження есе «Репортаж...» та «Мойсей і Датан»⁶⁷¹.

Арешт В. Мороза та слідство над ним викликало занепокоєння у середовищі українського дисидентства та спричинило масштабну кампанію на його захист. Цю кампанію можна вважати чинником, який сприяв консолідації зусиль інакодумців, оскільки в ній взяли активну участь представники обох напрямів українського дисидентства⁶⁷². Один із лідерів поміркованого крила І. Світличний, незважаючи на свій особистий конфлікт та розбіжності у поглядах із В. Морозом, займався пошуком

⁶⁶⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 136–138.

⁶⁶⁸ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 85.

⁶⁶⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 3, арк. 425–426.

⁶⁷⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 231–233.

⁶⁷¹ Там само. – Арк. 255.

⁶⁷² Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 190–200.

адвоката для ув'язненого, здійснивши для цього поїздки до Москви⁶⁷³. Вже 1 червня 1970 р., одразу після отримання звістки про затримання кадебістами івано-франківського історика, І. Світличний у розмові з І. Гелем заявив: «Іване, що б ми не думали про позицію Валентина та його характер, тепер його заарештовано, і наш обов'язок – захищати і популяризувати його, як тільки можемо». У цей же день критик здійснив телефонний дзвінок до російської дисидентки Л. Алексеевої в Москву та повідомив про початок розправи над В. Морозом⁶⁷⁴.

Найбільш активним організатором заходів протесту був В. Чорновіл⁶⁷⁵. З його ініціативи було зібрано чималу суму коштів для оплати адвоката та розпочато написання серії заяв-клопотань на захист В. Мороза до вищих органів влади⁶⁷⁶. Протягом червня–жовтня 1970 р. надіслано вісім таких заяв протесту, підписи під якими поставили 26 осіб. Уже 17 червня 1970 р. заяву з вимогами дотримання конституційної законності в справі В. Мороза на ім'я голови Президії ВР УРСР Олександра Ляшка, голови КДБ В. Нікітченка та президента Академії наук УРСР Бориса Патона написала київська дисидентка О. Мешко⁶⁷⁷. Одним з перших у червні 1970 р. на захист В. Мороза виступив І. Гель, який надіслав заяву-протест до ЦК КПУ під назвою «Кара чи злочин?» і наполягав на необхідності об'єктивного розгляду справи⁶⁷⁸. Жодної реакції від органів влади на ці заяви не послідувало.

Тим не менше, розкол у середовищі дисидентства проявився у різній тональності заяв на захист В. Мороза. У кінці червня із спільним клопотанням на адресу голови правління СПУ О. Гончара щодо справи В. Мороза звернулися В. Чорновіл, а також київські дисиденти І. Дзюба, І. Світличний, З. Франко та Є. Сверстюк. Заява у порівнянні була досить поміркованого характеру та мала на меті тільки активізацію громадського контролю над справою заарештованого: «...поставити питання про долю Валентина Мороза у відповідних інстанціях і сприяти тому, щоб воно було

⁶⁷³ «Доброокий». Спогади про Івана Світличного / ред. рада : В. Шевчук та ін.; упорядники Леонід і Надія Світличні. – К. : Час, 1998. – С. 387.

⁶⁷⁴ Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Сзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 259.

⁶⁷⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1006, арк. 184.

⁶⁷⁶ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія / В. Деревінський. – Тернопіль: Астон, 2013. – С. 46.

⁶⁷⁷ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 188–189.

⁶⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 1, арк. 237–239.

розв'язане відповідно до вимог нашого суспільного життя...»⁶⁷⁹ Підпис В. Чорновола під цією заявою можна пояснити його частковим дрейфом у сторону поміркованої течії в результаті попередньої невдачі під час конспіративної наради на квартирі В. Стуса, а також намаганнями лідера львівських дисидентів до консолідації руху. Із заявами подібного характеру до О. Гончара звернулися також львівські інакодумці М. Косів та М. Осадчий, які тяжіли до поміркованого крила⁶⁸⁰.

Водночас прихильники активних методів боротьби – львів'яни І. Стасів, І. Калинець, М. Качмар-Савка, Л. Шереметьєва, С. Гулик, О. Антонів, Я. Кендзьор, а також Н. Строката із Одеси та Ю. Шухевич – надіслали заяву дещо іншого спрямування вже на адресу Першого секретаря ЦК КПУ, голови КДБ УРСР, голови Ради Міністрів УРСР та головного прокурора республіки. Підписанти висловлювали рішучий протест проти арешту В. Мороза, вважали ув'язнення історика незаконним та вимагали від влади максимального розголосу матеріалів звинувачення з метою їх суспільного обговорення⁶⁸¹. У схожому стилі написав свою заяву, адресовану до ЦК КПУ та КДБ УРСР на захист В. Мороза київський поет В. Стус. Він звернув увагу на відсутність суспільної дискусії в СРСР із багатьох суперечливих питань та бюрократизацію як на чинники, що зумовили появу інакодумства, і у цьому контексті вимагав негайного припинення слідства над ув'язненим івано-франківським істориком. Характеризуючи В. Мороза, В. Стус писав: «...Це людина найвищих етичних імперативів, мужня і чесна людина з великої літери»⁶⁸². Дружина ув'язненого дисидента Р. Мороз 8 жовтня 1970 р. надіслала лист до вищого керівництва УРСР із проханням звернути увагу на численні протести української інтелігенції проти арешту В. Мороза⁶⁸³. Тексти усіх заяв протесту в рамках кампанії щодо захисту ув'язненого історика В. Чорнів'їл помістив до № 3 «Українського вісника» (жовтень 1970 р.) під загальною рубрикою «Готується ще одна розправа над Валентином Морозом!», що

⁶⁷⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 190.

⁶⁸⁰ Там само. – С. 191–194.

⁶⁸¹ Там само. – С. 197–198.

⁶⁸² Там само. – С. 194–196.

⁶⁸³ Там само. – С. 198–200.

сприяло зростанню масштабів суспільного розголосу навколо постаті ув'язненого⁶⁸⁴.

Валентин Мороз, перебуваючи в ув'язненні у івано-франківському ізоляторі КДБ, намагався всіляко сприяти кампанії на власний захист. Вже на початку червня 1970 р., у перші дні після свого арешту, дисидент написав листа до дружини із текстом своєї заяви до П. Шелеста та В. Нікітченка задля її поширення у самвидаві. Політв'язень зумів передати цього листа з ізолятора Ірині Сенік, яка, зважаючи на постійний нагляд за родиною Морозів зі сторони спецслужб, відправила його поштою на адресу Л. Волянюк для подальшого розповсюдження. Проте кореспонденцію 11 червня було перехоплено працівниками КДБ⁶⁸⁵. У липні 1970 р. політв'язень написав розгорнуту заяву до голови Президії ВР УРСР, у якій описав перебіг слідства по своїй справі та численні зловживання зі сторони слідчих⁶⁸⁶. Очевидно, це звернення В. Мороза призначалося для передачі на волю, збирання під ним підписів та надсилання за місцем призначення. Але 5 серпня у камері політв'язня здійснено обшук, в результаті якого заяву конфісковано. Також кадебісти вилучили записку, яка адресувалася дружині із вказівками представникам дисидентського руху щодо організації захисної кампанії⁶⁸⁷. Таким чином, працівники КДБ під час слідства прагнули до цілковитої ізоляції В. Мороза від його однодумців на волі.

Судовий процес над В. Морозом відбувся протягом 17–18 листопада 1970 р. в Івано-Франківську. Розправа організовувалася з ініціативи ЦК КПУ⁶⁸⁸ і контролювалася лідером української компартії П. Шелестом⁶⁸⁹. Зважаючи на розгортання кампанії на захист В. Мороза серед української інтелігенції, влада УРСР здійснила заходи з метою недопущення протестів під час проведення суду. 14 листопада в Києві відбулася нарада представників КДБ, Верховного суду УРСР, Міністерства юстиції та Прокуратури, керівників відповідних відомств Івано-Франківської області за участю міністра юстиції В. Зайчука та прокурора

⁶⁸⁴ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 285–309.

⁶⁸⁵ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П, т. 5, арк. 160–161.

⁶⁸⁶ Там само. – Арк. 154.

⁶⁸⁷ Там само. – Арк. 162.

⁶⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 292.

⁶⁸⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 398, арк. 15.

УРСР Ф. Глуха. На засіданні затверджено комплекс заходів з метою «...якісного проведення процесу і попередження можливих антирадянських і антисупільних дій зі сторони односторонців Мороза...»⁶⁹⁰ Зокрема, як свідчать матеріали часопису «Український вісник», до Івано-Франківська було відправлено групу працівників КДБ з інших областей УРСР⁶⁹¹.

До Івано-Франківська на період проведення процесу для підтримки В. Мороза мали намір приїхати чимало учасників дисидентського руху, зокрема І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Франко, В. Стус, М. Плахотнюк, А. Горська, О. Сергієнко, О. Мешко з Києва, М. Осадний, Ігор Калинець, Григорій Чубай, Б. Горинь зі Львова, І. Гель із Самбора, Ніна Строката з Одеси. Проте через перешкоди, організовані КДБ (погрози, посилення трудової дисципліни, виклики до міліції) вони не змогли 17 листопада приїхати до Івано-Франківська⁶⁹². Масований тиск зі сторони радянських спецслужб викликав замішання серед київських дисидентів. Зрештою, один із лідерів поміркованої течії руху І. Світличний навіть рекомендував своїм знайомим не їхати на судовий процес В. Мороза через небезпеку майбутнього переслідування зі сторони влади⁶⁹³. Учасників івано-франківського неформального гуртка з метою залякування за кілька днів до суду неодноразово викликали в місцеве управління КДБ⁶⁹⁴.

Судовий процес над В. Морозом носив закритий характер, оскільки влада не бажала створювати навколо нього суспільний резонанс. Захисником підсудного був московський адвокат Є. Коган, який у 1966 р. захищав на процесі письменника В. Синявського⁶⁹⁵.

Незважаючи на безпрецедентні заходи безпеки, під час судових засідань 17–18 листопада 1970 р. біля приміщення суду проходила демонстрація проти розправи над В. Морозом, у якій щоденно брали участь 20–30 осіб⁶⁹⁶. Ядро протестуючих становила група представників львівської інтелігенції, які приїхали до Івано-Франківська з ініціативи В. Чорновола, – О. Горинь, Ірина Калинець, С. Шабатура, Стефанія Гулик,

⁶⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 112.

⁶⁹¹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 203.

⁶⁹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 113.

⁶⁹³ Там само. – Арк. 301.

⁶⁹⁴ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 202.

⁶⁹⁵ Там само. – С. 203.

⁶⁹⁶ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 455.

Г. Чубай, О. Антонів, А. Пашко, Марія Качмар-Савка, Богдан Фардига, Ярослав Мацків та ін.⁶⁹⁷ Ще 10 листопада 1970 р. львів'яни надіслали телеграму до Івано-Франківського обласного суду, у якій заявили, що не вважають В. Мороза злочинцем. Напередодні дисиденти провели зустріч на квартирі С. Гулик у Львові, де домовлено під час поїздки до Івано-Франківська в першу чергу вимагати відкритості судового процесу, а основним методом боротьби обрано подачу заяв протесту⁶⁹⁸. У стихійному мітингу взяли участь свідки на процесі – В. Чорновіл, І. Дзюба та Б. Антоненко-Давидович, а також окремі жителі Івано-Франківська, серед яких дружина В. Мороза Раїса та політв'язень О. Заливаха⁶⁹⁹.

Для того, щоб висловити свою незгоду із політичним судовим процесом над В. Морозом, до Івано-Франківська 17 листопада приїхали студент-хімік із Києва Володимир Бжезовський, який був знайомий із В. Чорноволом та Б. Антоненком-Давидовичем, а також студенти із Москви М. Левін та В. Попов. М. Левін належав до дисидентської групи Олександра Єсеніна-Вольпина та боровся за права єврейського народу в СРСР. Спілкуючись із представниками українського руху, він заявив про засудження політики російського шовінізму, підтримку національних вимог українців та інших національних меншин як суттєвої складової боротьби за демократію. Згодом він підготував письмову інформацію про судовий процес над В. Морозом, яку поширював серед своїх однодумців у Москві⁷⁰⁰. Участь В. Попова та М. Левіна у протестах проти засудження В. Мороза в Івано-Франківську є свідченням існування тісних взаємозв'язків між українським та російським дисидентськими рухами.

Учасники стихійного пікету під стінами будівлі Івано-Франківського суду протягом 17–18 листопада 1970 р. написали два клопотання за підписами 12 осіб із вимогою допустити їх на процес В. Мороза⁷⁰¹. Головуючий відхилив ці заяви, посилаючись на закритий характер суду⁷⁰². Зрештою, зранку 18 листопада група протестуючих (9 осіб), яких очолив В. Чорновіл, здійснила спробу проникнути в зал засідання, проте їх

⁶⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 124.

⁶⁹⁸ Там само. – Арк. 113.

⁶⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 124; Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 202.

⁷⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 302.

⁷⁰¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фл, т. 3, арк. 289–291.

⁷⁰² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 418–419.

намагання були зупинені солдатами, які охороняли приміщення⁷⁰³. Тоді протестуючі відправили телеграму в Київ на ім'я прокурора УРСР з проханням допустити їх хоча б на оголошення вироку та скаргами на поведінку охорони⁷⁰⁴. Цей лист так і залишився без відповіді.

У той же час поведінка самого В. Мороза була досить сміливою та принциповою. Вже на початку слухань він заявив, що винним себе не визнає, давати покази та брати участь у процесі не буде через його закритий характер. Відкрито говорив про те, що «його доля вирішена без цього «суду» й процедура, яка тут відбувається, не має ніякого значення»⁷⁰⁵. При цьому він визнав, що є автором творів «Репортаж...», «Мойсей і Датан», «Серед снігів» та «Хроніка опору», заперечивши при цьому свою участь у написанні гуморески «Я бачив Магомета»⁷⁰⁶. Разом із адвокатом Є. Коганом В. Мороз подав клопотання про виклик на суд додаткових свідків у частині обвинувачення щодо написання «Репортажу...» – політ'язнів Л. Лук'яненка та Петрусевичуса, які могли б підтвердити правдивість інформації про мордовські колонії. Інші дві заяви сторони захисту стосувалися допуску до участі в засіданні дружини підсудного та наданні судовому процесу відкритого характеру⁷⁰⁷. Проте всі ці клопотання були відхилені головою.

Свідками на івано-франківський процес викликано І. Дзюбу, Б. Антоненка-Давидовича, В. Чорновола, проте вони також відмовилися від дачі показів з тієї ж причини, що й підсудний⁷⁰⁸. Така поведінка свідків фактично була бойкотом процесу та внесла певне замішання у судові засідання. Проте невдовзі головою задовольнив клопотання прокурора та ухвалив рішення про оголошення показів свідків, даних ними під час слідства⁷⁰⁹. Також на суді були присутні вчені-філологи Г. Їжакевич та А. Грищенко, які здійснювали експертизу щодо встановлення авторства творів В. Мороза. Експерти, незважаючи на відсутність вагомих аргументів, підтвердили свої попередні висновки⁷¹⁰. Після кількох клопотань адвоката вчені змушені були визнати неможливість

⁷⁰³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 142.

⁷⁰⁴ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 421-422.

⁷⁰⁵ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 204.

⁷⁰⁶ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 303-304.

⁷⁰⁷ Там само. – Арк. 280-281.

⁷⁰⁸ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 205.

⁷⁰⁹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956-П., т. 5, арк. 307.

⁷¹⁰ Там само. – Арк. 312-314.

категоричного доведення авторства щодо гуморески «Я бачив Магомета», що ставило під сумнів компетентність усієї експертизи⁷¹¹.

Під час судових дебатів сторона обвинувачення наполягала на максимальному терміні покарання для В. Мороза за ст. 62, ч. II – 10 років позбавлення волі у спецтюрмі та 5 років заслання. Адвокат у заключному слові вимагав виправдання або перекваліфікації звинувачення на ст. 187–1, звертав увагу на пом'якшуючі обставини – наявність у підсудного на утриманні малолітньої дитини⁷¹². Сам В. Мороз у своєму останньому слові обґрунтував причини написання есе, різко критикуючи політику радянського тоталітарного режиму щодо русифікації українського народу. На завершення заявив: «...Якщо мене судити за те, що я борюся з шовінізмом і русифікацією, то до тих десяти років, що просив прокурор треба додати ще десять років, бо я боровся зі злом, яке загрожує моєму народові і буду з цим боротися все своє життя»⁷¹³.

Зрештою, 18 листопада 1970 р. зачитано вирок – В. Мороза було визнано винним за ст. 62, ч. II, оголошено «особливо небезпечним рецидивістом». Термін покарання склав 9 років позбавлення волі, з яких перші 6 років він мав відбувати в тюрмі зі спеціальним режимом, наступні 3 роки – у ВТК особливого режиму та 5 років заслання (сумарно – 14 років)⁷¹⁴. За свідченнями адвоката, суд мав пряму вказівку від владної верхівки визначити В. Морозу саме такий термін⁷¹⁵. Під час оголошення вироку залу суду заповнили спеціально підібраними людьми та співробітниками КДБ, тоді як однодумців і родичів В. Мороза охорона до будівлі не пустила. За матеріалами журналу «Український вісник», під час зачитання вироку біля приміщення суду зібрався великий натовп мешканців Івано-Франківська. Тому після завершення процесу, «...побоюючись демонстрації, кадебісти поставили для обману перед головним входом «воронок», а В. Мороза вивезли з чорного ходу звичайною машиною»⁷¹⁶.

⁷¹¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 321.

⁷¹² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 322; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 990, арк. 243–244.

⁷¹³ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 326.

⁷¹⁴ Там само. – Арк. 331–334.

⁷¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 304.

⁷¹⁶ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 463.

Про те, що розправу над дисидентом організовано з ініціативи кремлівської верхівки, свідчить ряд доповідних записок керівництва УРСР на адресу союзного центру. Зокрема, вже 19 листопада 1970 р. П. Шелест написав таємний лист до ЦК КПРС, у якому доповідав про те, що процес над В. Морозом проведено організовано, а намагання знайомих в'язня вплинути на його результат завершилися безрезультатно⁷¹⁷. 7 грудня цього ж року відправлено доповідну записку за підписом В. Федорчука на адресу КДБ при Раді Міністрів СРСР, присвячену опису дисидентської діяльності В. Мороза та подій, пов'язаних з івано-франківським судовим процесом⁷¹⁸. Про особливу важливість розправи над В. Морозом для радянського керівництва свідчать численні нагороди працівникам КДБ, які брали участь у «проведенні заходів щодо розробки, збору доказів і документації злочинної діяльності Мороза, забезпеченню умов проведення судового процесу». Зокрема, начальника п'ятого відділення управління КДБ в Івано-Франківській області полковника Костянтина П'ястолова у січні 1971 р. було підвищено до начальника одного із відділень союзного КДБ, переведено до Москви та нагороджено знаком «Почесний співробітник органів держбезпеки». Чотири слідчі КДБ, серед яких М. Кольчик та П. Баранов, які займалися здійсненням слідчих дій у кримінальних справах щодо В. Мороза відповідно у 1968–1969 рр. та 1970 р., отримали грамоти КДБ при Раді Міністрів СРСР. Ще чотирьох кадебістів було нагороджено цінними подарунками, а двом оголошено подяки⁷¹⁹.

Касаційної скарги по суті вироку до Верховного Суду УРСР В. Мороз не писав, подавши тільки протестну заяву проти незаконного закритого суду і вимогу ще раз відкрито розглядати справу⁷²⁰. У своєму клопотанні наголосив на антигуманності та несправедливості присуду, вважаючи його помстою зі сторони КДБ за його активну громадську діяльність. Політв'язень звинуватив владу в організації переслідувань людей за їх переконання. Вказав на те, що політичні переслідування компрометують у суспільстві органи правосуддя та породжують опозиційні настрої⁷²¹. Першого грудня 1970 р. до Верховного Суду звернувся із касацією адвокат

⁷¹⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 398, арк. 15–16.

⁷¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 292–309.

⁷¹⁹ Там само. – Арк. 308–309.

⁷²⁰ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 220.

⁷²¹ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 342.

засудженого Є. Коган, вимагаючи звільнення Мороза або хоча б перекваліфікації звинувачення на статтю 187–1 КК УРСР⁷²².

Вирок В. Морозу – 14 років позбавлення волі за написання чотирьох статей – був наочним підтвердженням нового курсу радянського режиму, спрямованого на різке придушення дисидентського руху. Розправа над істориком свідчила про посилення шовіністичних тенденцій у вищих колах СРСР та їх нетерпимість до українського руху. У середовищі дисидентства суд над В. Морозом викликав значний резонанс та занепокоєння. Уже 18 листопада 1970 р. учасники демонстрації біля стін івано-франківського суду – В. Чорновіл, Г. Чубай, І. Калинець, С. Гулик, О. Антонів та ін. провели нараду на квартирі в Раїси Мороз, на якій засудили вирок історика та закритий характер процесу. Зокрема, С. Гулик, характеризуючи методи розправи над інакодумцями, назвала радянський режим «фашистським». Московський студент М. Левін висловив сподівання, що процес над В. Морозом призведе до активізації дисидентського руху⁷²³. Для більшості киян, зокрема, І. Дзюби та І. Світличного, несподіванкою став настільки значний термін ув'язнення засудженого. Іван Русин, З. Франко та М. Коцюбинська негативно сприйняли результати суду та у приватних розмовах називали івано-франківський процес «беззаконням», а М. Плахотнюк – «початком нової хвилі розправ». Художниця А. Горська, яка вже 28 листопада 1970 р. загинула за загадкових обставин, встигла перед смертю у різкій формі висловити своє обурення вирокком В. Морозу: «Ця режисура задумана давно і намертво... Почалась антилюдська хвиля...»⁷²⁴. Чимало дисидентів задля того, щоб перестрахуватися від можливих обшуків та репресій, масово знищували самвидавні матеріали⁷²⁵.

Відразу після івано-франківського судового процесу розпочався другий етап петиційної кампанії на захист В. Мороза серед української інтелігенції. Метою учасників руху було надсилання заяв на адресу Верховного Суду УРСР, який наприкінці грудня 1970 р. мав розглянути касаційну скаргу у справі історика, із вимогами переглянути вирок. Ініціатива під час організації кампанії виходила із львівського дисидентського середовища. Фактично основним її організатором був

⁷²² Архів УСБУ в Івано-Франківській обл., спр. 10956–П., т. 5, арк. 348–350.

⁷²³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 169.

⁷²⁴ Там само. – Арк. 169–170.

⁷²⁵ Там само. – Арк. 305.

В. Чорновіл, який написав тексти більшості заяв протесту та організував збір підписів під ними. За його вказівкою 23 листопада 1970 р. до Києва поїхала Ірина Калинець із завданням організувати написання протестних клопотань до вищих органів влади УРСР. Вона мала зустрічі з І. Світличним та І. Дзюбою, однак не отримала значної підтримки серед представників поміркованої течії руху⁷²⁶.

Тим не менше, упродовж листопада – грудня 1970 р. чимало дисидентів виступили з протестами проти розправи над В. Морозом⁷²⁷. Зокрема, клопотання на адресу Верховного Суду УРСР написали В. Чорновіл, Ірина Калинець, Ігор Калинець, О. Горинь, С. Гулик, А. Пашко, М. Качмар-Савка, Г. Куницька, Ярослав Кендзьор, Галина Савронь, П. Чемерис, Г. Чубай, С. Шабатура зі Львова, Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, А. Горська, М. Коцюбинська, З. Франко, О. Мешко, М. Плахотнюк, О. Сергієнко, Валентина Драбата, Олександр Погорілий з Києва, І. Гель із Самбора, Н. Строката з Одеси, О. Заливаха, М. Возняк і Л. Лемик з Івано-Франківська та В. Романюк із с. Космач Івано-Франківської області⁷²⁸. Автори насамперед звертали увагу на закритість суду і великий термін покарання. Найбільш юридично обгрунтованою з них вважається скарга, подана до Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, Міністерства юстиції УРСР свідками у справі Б. Антоненком-Давидовичем, І. Дзюбою та В. Чорноволом. Автори скарги заявляли, що під час слідства і суду не було доведено того, що В. Мороз особисто розповсюджував свої статті, які було несправедливо кваліфіковано як антирадянські. Наголошувалось також на тому, що свідків безпідставно не допустили на оголошення вироку підсудному, а також на незаконності закритого характеру суду⁷²⁹.

Під час цієї кампанії чимало було зроблено для популяризації імені В. Мороза, поширення його творчої спадщини та донесення до суспільства інформації про розправу над ним. Важливу роль у цих процесах відіграв В. Чорновіл, який у № 4 «Українського вісника» (січень 1971 р.) виокремив спеціальну рубрику під назвою «Ганебне судилище в Івано-Франківську».

⁷²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 267–268.

⁷²⁷ ЦДАЗУ, ф. 38, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

⁷²⁸ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фл, т. 2, арк. 117–120; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фл, т. 4, арк. 42; Лісовий В. Спогади. Поезії / упор. Н. Вельбовець, В. Лісова, Л. Туровець-Лісова. – К.: Смолоскип, 2014. – С. 172; Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 211.

⁷²⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 211.

Тут були зібрані матеріали про процес В. Мороза та клопотання інших дисидентів на його захист⁷³⁰. Іван Гель протягом другої половини 1970 р. оперативно зібрав публіцистичну спадщину В. Мороза та виконав роботу щодо упорядкування на її основі книги обсягом понад 300 сторінок. У кінці 1970 р. збірку творів В. Мороза за редакцією І. Геля, до якої увійшли також матеріали про судовий процес та кампанію на захист заарештованого, було видано самвидавним способом. Вона отримала значне поширення у дисидентському середовищі. За сприяння московської правозахисниці Л. Алексеевої цю збірку було передано за кордон⁷³¹. У передмові до неї І. Гель так характеризував В. Мороза: «Він сьогодні стоїть Прометеєм, прикутим до імперської скали за вогонь слова, подарований людям...»⁷³² Львівський поет Ігор Калинець у кінці 1970 р. присвятив свою збірку «Підсумовуючи мовчання» В. Морозу. У ряді віршів – «До Валентина Мороза», «Тренос» – І. Калинець порівнював політв'язня із Месією, Христом, вбачав у його постаті «мученика законів несправедливого суду»⁷³³. У своїй наступній збірці «Вино для княжни» (1971 р.) поет називав В. Мороза та В. Чорновола «новітніми архангелами»⁷³⁴. Цикл віршів «Великдень» присвятив івано-франківському історику інший львівський поет Г. Чубай⁷³⁵. Результатом кампанії української інтелігенції на захист В. Мороза була героїзація його постаті, створення йому ореолу борця⁷³⁶.

Досить швидко інформація про судову розправу над В. Морозом поширилася за межами СРСР. Вже через кілька днів після івано-франківського суду київський дисидент Л. Плющ з дружиною надали інформацію про процес одному з лідерів російського правозахисного руху Петру Якіру в Москву, який у своєю чергою передав її американським і англійським журналістам. 22 і 24 листопада 1970 р. повідомлення про

⁷³⁰ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 454–492.

⁷³¹ Гель І. Виклик системи: український визвольний рух другої половини ХХ століття / Ред. та упор. І. Єзерська; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2013. – С. 260.

⁷³² Гель І. Грані культури / І. Гель. – Львів: НТШ, 1993. – С. 168.

⁷³³ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 486–491.

⁷³⁴ Чорновіл В. Твори: У 10 т. Т. 5: Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 282.

⁷³⁵ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. / Упоряд. В. Чорновіл. Передм. М. Косів. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 492.

⁷³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 1021, арк. 77.

засудження В. Мороза озвучили радіостанції «ВВС» і «Свобода»⁷³⁷. За короткий проміжок часу активізувалися зусилля української еміграції щодо звільнення В. Мороза у формі масштабних міжнародних кампаній.

Верховний Суд УРСР у Києві розглянув справу Мороза 24 грудня 1970 р. Декількох киян, які прийшли на слухання касації, до зали не пустили, заявивши, що справа слухається закрито. Перед початком суду до Прокурора УРСР Ф. Глуха із протестом проти розправи над В. Морозом звернулися І. Дзюба, З. Франко та М. Плахотнюк. Проте Верховний Суд відмовив у задоволенні касаційної скарги та залишив вирок без змін. У січні 1971 р. політв'язня було відправлено етапом відбувати термін покарання до Владимирської тюрми в РРФСР⁷³⁸. Потужні кампанії на його захист у середовищі української інтелігенції не досягли своєї мети, проте спричинилися до значного міжнародного розголосу цієї проблеми.

Організуючи судову розправу над В. Морозом, радянська влада, крім нейтралізації одного із найбільш активних представників українського дисидентства, переслідувала ще декілька цілей. По-перше, кадебісти прагнули виявити активних учасників руху опору в Україні, які брали участь у кампаніях захисту В. Мороза, для продовження репресій та тиску на інтелігенцію⁷³⁹. По-друге, івано-франківський процес був першим кроком для розгрому місцевого неформального гуртка. Саме в ході слідства у справі В. Мороза до поля зору працівників КДБ потрапили інші помітні діячі дисидентського руху на Івано-Франківщині. У підсумку, в липні 1972 р. відбулась судова розправа над священником В. Романюком⁷⁴⁰, у січні 1973 р. – над І. Сенік⁷⁴¹, а у січні 1975 р. було репресовано О. Попович⁷⁴².

По-третє, процес В. Мороза радянські спецслужби намагалися використати для поглиблення розколу в середовищі дисидентського руху, задля дискредитації його лідерів. Працівники КДБ були поінформовані про існування розбіжностей в середовищі руху. Зусилля режиму були спрямовані на маніпуляції суспільною думкою та поширення інформації про те, що В. Мороз нібито був засуджений завдяки показам свідків

⁷³⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 303.

⁷³⁸ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 220–221.

⁷³⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 307.

⁷⁴⁰ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 538.

⁷⁴¹ Там само. – С. 579.

⁷⁴² Там само. – С. 511.

І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича⁷⁴³. Проте зусилля радянської пропаганди були зведені нанівець завдяки бойкоту свідками судового процесу та їх активній участі у кампанії захисту В. Мороза. Тільки окремі представники української інтелігенції – колишній політв'язень І. Русин, письменник Б. Харчук, мовознавці Григорій Півторак і Олександр Пономарів – через брак достовірної інформації піддали осуду поведінку свідків на процесі В. Мороза⁷⁴⁴.

Отже, активна громадсько-політична діяльність В. Мороза протягом 1969–1970 рр. викликала жорстку реакцію радянської влади. Планомірний тиск зі сторони КДБ закінчився спланованою спецоперацією щодо його арешту. Під час попереднього слідства та судового процесу заарештований відмовився від будь-якої співпраці з кадебістами і звинуватив режим у злочинах проти українського народу. Його поведінка характеризувалася відмовою від будь-яких компромісів з радянським режимом та була справжнім викликом системі. Відверта розправа над В. Морозом спричинила масштабні кампанії на його захист серед української інтелігенції, у яких взяли участь більшість лідерів дисидентського руху.

⁷⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 308.

⁷⁴⁴ Там само. – Арк. 305–306.

РОЗДІЛ 9 ДРУГЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

Після другого арешту В. Мороз провів в ув'язненні майже дев'ять років – від червня 1970 р. по квітень 1979 р. Безкомпромісна поведінка на івано-франківському процесі, яскраво виражений талант публіциста, радикалізм поглядів, жорсткість вироку спричинилися до зростання авторитету В. Мороза у середовищі дисидентського руху. Серед діаспори та на міжнародній арені ув'язненого історика стали вважати символом цього руху. Протягом усього часу його перебування за ґратами радянський режим різними методами намагався знищити його морально та фізично, а також дискредитувати в очах представників дисидентського руху та еміграції. Термін другого ув'язнення В. Мороза можна поділи на два періоди: перебування у Владимирській тюрмі (січень 1971 – травень 1976 рр.) та відбування покарання у мордовських ВТК (червень 1976 – квітень 1979 рр.).

Умови перебування В. Мороза у Владимирській в'язниці були нелюдськими. Через багато років він пригадував: «То найжахливіша тюрма світу»⁷⁴⁵. Литовський дисидент Сімас Кудірка так описував тюрму м. Владимира у першій половині 1970-х рр.: «...Там є чотири блоки-будівлі, призначені для в'язнів. Більшість ув'язнених – «найнебезпечніші», а всіх їх приблизно 2 тисячі... Корпуси мали три поверхи, крім підземних камер, у яких я не був і їх не бачив, але чув, що це найжахливіші камери, звідки не виривається жодний людський голос...»⁷⁴⁶ Історик відбував покарання у камерах 1-го та 2-го корпусів в'язниці, які вважалися найгіршими і найхолоднішими, адже їх стіни мали меншу товщину. Саме в 1-му корпусі тюрми найбільш високим був рівень поширення хвороб та смертності ув'язнених⁷⁴⁷. Уже протягом першого року свого перебування у тюрмі В. Мороз захворів на анемію⁷⁴⁸, у серпні 1971 р. його на кілька

⁷⁴⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

⁷⁴⁶ Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 120.

⁷⁴⁷ Там само. – С. 119.

⁷⁴⁸ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічачо, 2005. – С. 137.

місяців поклали в тюремну лікарню⁷⁴⁹. Разом із В. Морозом у Владимирській тюрмі відбували покарання російські дисиденти О. Гінзбург, А. Радигін, В. Буковський та діячі українського руху опору Л. Лук'яненко, С. Караванський, З. Красівський, Д. Квецко, Я. Лесів, Й. Тереля та ін.⁷⁵⁰

Як і інші політ'язні, він мав у Владимирській в'язниці численні побутові проблеми. Камери тюрми недостатньо освітлювалися, що перешкоджало читанню літератури та заняттям самоосвітою, адже спричиняло поступове погіршення зору. У їжу, яка досить часто була зіпсованою та вкрай низької якості, тюремники сипали занадто багато солі, внаслідок чого серед ув'язнених поширювалися хвороби шлунку, печінки та серця. У камери майже не потрапляло свіже повітря та денне світло, оскільки усі вікна були закриті залізними жалюзіями⁷⁵¹. Радянський режим створив усі умови для цілеспрямованого знищення інакодумців, яке розтягувалось на роки.

З ініціативи працівників КДБ В. Мороза помістили в одну камеру з кримінальними злочинцями, у якій він перебував протягом 1971–1972 рр. Співкамерники всіляко знущалися над політ'язнем, влаштовували моральне цькування, не давали йому можливості заснути вночі⁷⁵². У сусідній камері в цей період перебували російський правозахисник Анатолій Радигін та борець за права греко-католиків Йосип Тереля, які стали свідками знущань над В. Морозом: «...З його камери часто долинали стогони й галас бійки, туди часто вривалися з сокирою наглядачі... кудись когось волочили, хтось надривно нарікав. Потім усе затихало, щоб за кілька годин початися знову»⁷⁵³.

Досить часто В. Мороза без будь-яких причин поміщали до штрафних камер тюрми – карцеру. Там дисидент перебував у ще більш жахливих умовах. Детальний опис штрафних камер Владимирської в'язниці міститься у документах Московської Гельсінської групи: «...Стіни там

⁷⁴⁹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 239.

⁷⁵⁰ В тюрьмах и лагерях // Хроника текущих событий. – Выпуск 27. – 1972. – 15 октября; Владимирская тюрьма // Хроника текущих событий. – Выпуск 36. – 1975. – 31 мая; О голодовке во Владимирской тюрьме // Хроника текущих событий. – Выпуск 18. – 1971. – 5 марта.

⁷⁵¹ Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К.: Тамподек XXI, 2012. – С. 28–30.

⁷⁵² Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 248.

⁷⁵³ Іноземці про українських політ'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Свєрстюка. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 239.

були покриті цементним розчином, «шишками» і зубцями. Підлога була брудною і мокрою. В одній камері вікно було вибите і затулене газетами, в інших вікна були закладені цеглою. Єдиним місцем для сидіння був бетонний циліндр... На ніч до камери заносили дерев'яні нари – подушки чи простирадла не передбачалося. В'язень мав спати на голих дошках і залізі. У штрафних камерах було так холодно, що в них було тяжко спати і навіть просто лягти...» При цьому використання таких камер відповідало радянському законодавству, його не можна було визнати методом тортур⁷⁵⁴.

За участі КДБ В. Мороза було оточено провокаторами і донощиками, які цілодобово наглядали за ув'язненим. Незважаючи на це, навесні – влітку 1972 р. йому вдалося налагодити контакти з А. Радигіним, між ними здійснювались короткі спілкування через тюремні стіни, обмін записками та журналами. В. Мороз зумів передати А. Радигіну невелике послання про своє становище: «Перекажіть тільки одне: мене тримають з божевільними, мені створюють безнастанне пекло! Мене намагаються зробити безумцем, як тих, кого кидають до мене. Вони вбивці і людодіди. Мені нема чим дихати!»⁷⁵⁵. Через кілька місяців А. Радигін вийшов на волю, а в 1973 р. емігрував на Захід. Невдовзі слова В. Мороза були опубліковані в емігрантській пресі⁷⁵⁶.

У результаті масштабного тиску зі сторони режиму станом на середину 1972 р. В. Мороз досягнув межі крайнього фізичного і морального виснаження. А. Радигін у спогадах порівнював його стан зі станом в'язнів нацистських концтаборів: «...Арештантська роба вільно теліпалася на тілі дорослого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі. Рідка, кущувата щетина на землистій, висохлій шкірі, і сама шкіра, зеленаво-пергаментна, жаклива, як у мумії, обтягувала високе чоло й загострені щелепи...»⁷⁵⁷. Зрештою, у липні–серпні 1972 р. було організовано замах на життя В. Мороза⁷⁵⁸. Один зі співкамерників-

⁷⁵⁴ Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Е. Епллбом. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 420.

⁷⁵⁵ Іноземці про українських політ'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 239.

⁷⁵⁶ Радигін А. Розповідь про бачене і пережите (II) / А. Радигін // Сучасність. – Мюнхен. – лютий 1974. – Ч. 2. – С. 79–83.

⁷⁵⁷ Іноземці про українських політ'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 238.

⁷⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1016, арк. 134.

злочинців порізав йому живіт загостреним держаклом ложки, завдавши чотири поранення; політв'язня у важкому стані відправили до лікарні й наклали шви⁷⁵⁹. Після цього випадку на прохання самого ув'язненого і його дружини В. Мороза перевели в одиночну камеру, де він перебував до листопада 1974 р.⁷⁶⁰

Проте нові умови були для дисидента не менш виснажливими. Він надзвичайно важко пережив умови самотності та закритості від зовнішнього світу. Для товариського, комунікабельного чоловіка це було найбільш складним випробуванням, яке не могло не позначитись на його характері і поведінці. Проявилась схильність дисидента до клаустрофобії. Перебуваючи під постійним моральним тиском, В. Мороз у даний період не брав участі в колективних протестах інших ув'язнених проти тюремної адміністрації та був близький до нервового зриву⁷⁶¹. Моральний та психологічний стан дисидента з кожним місяцем погіршувався. Про це свідчить зміна тональності його листів до дружини. Якщо у перші роки ув'язнення В. Мороз описував під час листування свої широкі філософські роздуми, міркування з дитячої педагогіки, критику на прочитані твори, то у 1972–1974 рр., за свідченнями Р. Мороз, «...ситуація мінялася, листи ставали все вбогішими...»⁷⁶²

Незважаючи на зусилля в'язничної адміністрації, спрямовані на ізоляцію В. Мороза в стінах Владимирської тюрми, він намагався підтримувати контакти зі своїми однодумцями в Україні, листувався з В. Чорноволом, Іриною Калинець⁷⁶³, Л. Лемик-Возняк⁷⁶⁴. У жовтні 1971 р. В. Чорновіл надіслав В. Морозу листа, у якому інформував політв'язня про загальне становище в українському дисидентському русі. Редактор «Українського вісника» порівнював ситуацію «зневіри і моральної втоми», яка склалась після процесу над В. Морозом, з обстановкою в Наддніпрянській Україні після Емського указу 1876 р. Журналіст вказував

⁷⁵⁹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічачо, 2005. – С. 170.

⁷⁶⁰ В тюрмах и лагерях // Хроника текущих событий. – Выпуск 32. – 1974. – 17 июля; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1032, арк. 260.

⁷⁶¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічачо, 2005. – С. 139.

⁷⁶² Там само. – С. 137.

⁷⁶³ Українська поезія під судом КГБ: Кримінальні справи Ірини та Ігора Калинців / упоряд. Ю. Д. Зайцев. – Львів : Афіша, 2004. – С. 91.

⁷⁶⁴ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 486.

на відхід багатьох учасників руху опору, в першу чергу представників поміркованої течії І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка від активної політичної діяльності, їх повернення до культурництва і вичікувальної тактики. Водночас В. Чорновіл намагався морально підтримати ув'язненого: «Тим часом думаємо про Тебе щодалі не менше, а більше...»⁷⁶⁵ У 1972 р. ув'язнений дисидент протягом нетривалого часу мав контакти із Зіновієм Красівським, одним із лідерів УНФ, який теж відбував покарання у 2-му корпусі Владимирської тюрми⁷⁶⁶.

У 1971 р., зважаючи на значний міжнародний розголос справи В. Мороза, з ініціативи радянського керівництва розпочато кампанію з його дискредитації. Водночас спецслужби продовжили свої намагання використати судовий процес над В. Морозом для розколу та послаблення руху опору в Україні. Ними здійснювалась активна підготовка до проведення операції «Блок», яка мала бути спрямована на повне придушення і знищення українського дисидентського руху. Одним із елементів цієї підготовки була активна пропагандистська кампанія у пресі. Протягом 1971 р. у республіканських і місцевих виданнях було опубліковано 137 «вिकривальних» статей із критикою «буржуазно-націоналістичної ідеології» та ключових авторів і поширювачів самвидаву⁷⁶⁷. У березні 1971 р. голова КДБ УРСР В. Федорчук вніс до ЦК КПУ пропозицію щодо публікації в пресі повідомлення про справу В. Мороза з метою компрометації свідків на процесі – І. Дзюби, В. Чорновола та Б. Антоненка-Давидовича. Ініціативу В. Федорчука підтримали секретар ЦК КПУ з питань ідеології Федір Овчаренко та Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест⁷⁶⁸.

У результаті 14 серпня 1971 р. у газеті «Радянська освіта» побачила світ стаття Я. Радченка ««Апостол» і його штандарти», присвячена висвітленню провладної точки зору на діяльність В. Мороза та судовий

⁷⁶⁵ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Лясти / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 486–490.

⁷⁶⁶ Благословенні душі, що вміють випромінювати... (Зеновій Красівський і Олена Антонів) / авт. ідеї Євген Сверстюк; упоряд. Любов Маринович, Юрій Зайцев. – Львів : Свічадо, 2015. – С. 79; Островський В. Суспільно-політична діяльність Зіновія Красівського (1929–1991 рр.) : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Валерій Васильович Островський; Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2015. – Арк. 104.

⁷⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1003, арк. 110.

⁷⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 546, арк. 82–83.

процес над ним⁷⁶⁹. Її автор, використовуючи наклепи, відверту брехню і маніпуляції свідомістю читача, різко критикував засудженого. Цитуючи праці В. Мороза, Я. Радченко виривав із контексту окремі потрібні фрази та робив неправдиві висновки. У статті не було наведено конкретних фактів про суть справи В. Мороза, склад його злочину, хід слідства та суду над ним. Свідомо замовчувався закритий характер судового процесу та термін ув'язнення дисидента. Без будь-яких підстав автор памфлету називав В. Мороза «зрадником батьківщини» та писав про те, що публіцист сам передавав свої праці за кордон. У статті звучала погроза та пересторога до українських громадян відмовитися від підтримки кампаній захисту В. Мороза. Також було подано невірну інформацію про те, що історик на суді заперечував своє авторство щодо власних есеїв, «...і тільки припертий до стіни показами свідків Б. Д. Антоненка-Давидовича, І. М. Дзюби, В. М. Чорновола – змушений зізнатися»⁷⁷⁰.

Публікація статті Я. Радченка спровокувала нову хвилю кампанії на захист В. Мороза в середовищі української інтелігенції. І. Дзюба звернувся з листом до редакції газети «Радянська освіта», у якому вимагав виправити допущені в публікації перекручення і наклепи на засудженого В. Мороза та свідків у його справі⁷⁷¹. 23 вересня 1971 р. Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба та В. Чорновіл написали листа на адресу ЦК КПУ з детальним аналізом статті Я. Радченка. Автори спростували більше десятка фактів неправдивого висвітлення у цій статті подій, пов'язаних із судовим процесом В. Мороза, одночасно подаючи вірну інформацію. Зокрема, дисиденти вказали на те, що В. Мороз був засуджений не за «зраду батьківщини», а за «антирадянську агітацію і пропаганду». Лідери українського дисидентства закликали компартійне керівництво взяти під особистий контроль, об'єктивно і неупереджено переглянути справу В. Мороза та звільнити його⁷⁷².

На підтримку політ'язня виступив також Є. Сверстюк, написавши у серпні–вересні 1971 р. памфлет «Апостол і його суддя». Він акцентував увагу на абсурдності звинувачень, висунених В. Морозу, апелював до Конституції СРСР, яка гарантувала право на вихід кожної республіки зі

⁷⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 994, арк. 175.

⁷⁷⁰ Радченко Я. «Апостол» і його штандарт // Я. Радченко // Радянська освіта. – 1971. – 14 серпня.

⁷⁷¹ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 229–230.

⁷⁷² Там само. – С. 231–236.

складу Союзу, свободу слова та совісті для громадян. Публіцист пропонував притягнути Я. Радченка до кримінальної відповідальності за цілеспрямоване поширення наклепів та дезорієнтацію громадської думки. Засудженого В. Мороза Є. Сверстюк характеризував як «людину непересічного розуму і характеру, людину мужню і безкорисну»⁷⁷³. Щоправда, твір «Апостол і його суддя» так і не було опубліковано, а його чорновий варіант було конфісковано кадебістами під час арешту Є. Сверстюка у 1972 р.⁷⁷⁴ Через активну позицію лідерів дисидентського руху намагання КДБ компрометувати постать В. Мороза в 1971 р. зазнали краху.

У 1972 р. силові органи провели спрямовану на остаточне придушення українського дисидентського руху серію арештів серед української інтелігенції, відому як «великий погром»⁷⁷⁵. Протягом 1972 р. працівники КДБ здійснили спецоперацію в рамках колективної справи «Блок», у результаті якої, за даними дослідника В. В'ятровича, репресовано понад 100 осіб, із яких 89 засуджено за антирадянську діяльність. Серед заарештованих були ключові фігури українського дисидентства – В. Чорновіл, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Дзюба, І. Гель, І. Калинець, С. Шабатура та ін.⁷⁷⁶ Чималій кількості інакодумців інкримінували поширення творів В. Мороза, участь у кампаніях на його захист. Характерно, що під час затримання бельгійського студента Ярослава Добоша у січні 1972 р., яке послужило приводом для проведення операції «Блок», у нього серед інших матеріалів було вилучено фотографію В. Мороза⁷⁷⁷. У результаті обшуків за справою «Блок» твори В. Мороза було вилучено у І. Світличного, І. Геля, Н. Строкатої, З. Антонюка, С. Шабатури; заяви на захист заарештованого історика – у І. Дзюби, В. Стуса, Ірини та Ігоря Калинців, О. Мешко та М. Плахотнюка⁷⁷⁸. Заарештованого І. Геля було звинувачено у поширенні збірки творів

⁷⁷³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 12, арк. 9–13.

⁷⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 1, арк. 175–177.

⁷⁷⁵ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – С. 285.

⁷⁷⁶ В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – С. 414.

⁷⁷⁷ Там само. – С. 413.

⁷⁷⁸ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2007. – С. 441–447.

В. Мороза⁷⁷⁹, З. Антонюка – у зберіганні та розповсюдженні його есеїв «Репортаж із заповідника імені Берії», «Хроніка опору» та «Замість останнього слова»⁷⁸⁰. Організація кампанії на захист В. Мороза було одним із основних пунктів звинувачення В. Чорновола⁷⁸¹, а зберігання праць історика – Є. Сверстюка⁷⁸².

Протягом 1972 р. здійснювалися регулярні допити В. Мороза як свідка в справах заарештованих українських дисидентів – І. Геля⁷⁸³, В. Чорновола⁷⁸⁴, І. Дзюби⁷⁸⁵, І. Світличного⁷⁸⁶, Є. Сверстюка⁷⁸⁷. У жовтні 1972 р. його з цією метою було тимчасово перевезено до слідчого ізолятора КДБ у Києві⁷⁸⁸. Незважаючи на тиск на політв'язня зі сторони кадебістів, він відмовився від будь-якої участі в слідстві та не дав жодних показів щодо своїх однодумців. Під час допитів добивався побачення з дружиною та заявляв про упереджене ставлення та дискримінацію щодо себе зі сторони працівників КДБ⁷⁸⁹. У київському ізоляторі В. Мороз перебував в одній камері із сином О. Мешко Олександром Сергієнком, у ході розмов давав йому поради щодо тактики і стратегії проведення антирадянської боротьби. За даними доповідних записок КДБ, історик вважав себе «лідером національного відродження в Україні» та «національним героєм»⁷⁹⁰.

Особисті побачення із родичами дозволялися В. Морозу тільки один раз на півроку, проте працівники тюремної охорони чинили всілякі перешкоди спілкуванню дисидента із дружиною та сином. Короткострокові побачення у Владимирській в'язниці проводились виключно у присутності контролера, а засуджений та його родичі могли спілкуватися тільки на російській мові⁷⁹¹. Політв'язнем такі правила були сприйняті як дискримінація української мови та реальний прояв російського великодержавного шовінізму зі сторони адміністрації тюрми. Дисидент

⁷⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 86–87.

⁷⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 6, арк. 159–161.

⁷⁸¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 2, арк. 82–83.

⁷⁸² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 2, арк. 274.

⁷⁸³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75518-фп, т. 2, арк. 158–160.

⁷⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 5, арк. 240–245.

⁷⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 7, арк. 228–232.

⁷⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фп, т. 15, арк. 13–15.

⁷⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67643-фп, т. 7, арк. 188–190.

⁷⁸⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 1018, арк. 95; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1976), спр. 1020, арк. 156.

⁷⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фп, т. 7, арк. 229; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72644-фп, т. 5, арк. 245.

⁷⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975), спр. 1007, арк. 95.

⁷⁹¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 130.

порівнював становище української мови в СРСР із часами її заборони Валуєвським циркуляром у Російській імперії⁷⁹². У квітні 1973 р. під час побачення із дружиною та сином В. Мороз відмовився перейти на російську мову, у результаті чого зустріч було перервано працівниками в'язниці. Тільки після поїздки Р. Мороз до Москви та її розмови із представниками вищого керівництва КДБ подружжю було дозволено провести повторне побачення, спілкуючись рідною мовою⁷⁹³. У серпні 1973 р. політв'язень написав листа на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, у якому описав факти порушення національних прав українців у Владимирській тюрмі та закликав вжити дієвих заходів для боротьби із політикою російського шовінізму. Також В. Мороз висловив своє негативне ставлення до призначення українофоба та теоретика боротьби проти «українського буржуазного націоналізму» Валентина Маланчука секретарем ЦК КПУ з питань ідеології⁷⁹⁴. Відповіді на свій лист історик не одержав.

Навіть у складних умовах Владимирської тюрми В. Мороз продовжив протистояння системі. Згідно із законодавством СРСР, за умови дотримання ув'язненим правил в'язниці, після відбуття половини терміну тюремний режим міг бути замінений колонією. Епізод із побаченням тюремне керівництво стало вважати «порушенням режиму», що стало приводом для відмови політв'язню в достроковому переведенні в колонію⁷⁹⁵. Під час наступної зустрічі з дружиною в жовтні 1973 р. В. Мороз заявив про те, що в разі подальшого утримання його у Владимирській тюрмі він оголосить голодування. Також просив дружину звертатися зі скаргами до представників влади задля дострокового переведення його у ВТК. Зважаючи на відсутність порушень під час перебування у в'язниці, вказував на законність вимоги щодо пом'якшення режиму⁷⁹⁶.

Раїса Мороз поширила інформацію про майбутнє голодування свого чоловіка серед московських правозахисників. Долею В. Мороза

⁷⁹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 877, арк. 84.

⁷⁹³ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 130.

⁷⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 877, арк. 83–84.

⁷⁹⁵ В тюрмах и лагерях // Хроника текущих событий. – Выпуск 32. – 1974. – 17 июля.

⁷⁹⁶ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 130.

зацікавилися голова Комітету захисту прав людини А. Сахаров, а також Л. Алексєєва та Л. Богораз, які передали відомості про ув'язненого на Захід⁷⁹⁷. У квітні 1974 р. російські дисидентки Т. Ходорович та М. Ланда написали звернення на захист В. Мороза, у якому описали умови його перебування у Владимирській тюрмі за закликали світову громадськість здійснювати акції на захист дисидента. Вже через місяць це повідомлення було опубліковане інформаційними агентствами США⁷⁹⁸. У результаті на початку 1974 р. з ініціативи української діаспори активізувалися міжнародні кампанії на захист В. Мороза.

Першого липня 1974 р. В. Мороз оголосив безстрокове голодування з вимогою негайного перевodu його у ВТК. Голодування тривало протягом 145 днів та стало найбільш тривалим за час його ув'язнення⁷⁹⁹. Завдяки діяльності дружини воно отримало міжнародний розголос. Уже 4 липня Р. Мороз у Москві за сприяння Л. Алексєєвої зустрілася з іноземними кореспондентами і заявила: «У мене нема ніяких надій на скарги і заяви. Мені залишається одне – звернутись до всіх добрих і гуманних людей на землі: допоможіть моєму чоловіку Валентину Морозу! Не дайте йому загинути»⁸⁰⁰. У кінці серпня 1974 р. вона дала ще одне інтерв'ю закордонним журналістам, а також передала звернення до міжнародної організації поетів і письменників – ПЕН-клубу із закликом підтримати чоловіка⁸⁰¹. У листопаді 1974 р. Р. Мороз написала чергове звернення, цього разу на адресу президента США Джеральда Форда, прем'єр-міністра Канади П'єра-Елліота Трюдо і канцлера ФРН Гельмута Шмідта⁸⁰². Кілька разів протягом літа–осені 1974 р. інформацію про стан здоров'я ув'язненого телефоном передавав за кордон канадським кореспондентам А. Сахаров⁸⁰³.

Реакцією радянського режиму на активну громадянську позицію Р. Мороз стали спроби її залякування зі сторони працівників КДБ. Вже

⁷⁹⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 139–140.

⁷⁹⁸ Мороз В. Есеї, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен : Сучасність, 1975. – С. 247–248; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 140.

⁷⁹⁹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – С. 155–156.

⁸⁰⁰ В тюрмах і лагерьх // Хроніка текущих событий. – Выпуск 32. – 1974. – 17 июля.

⁸⁰¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 148–149.

⁸⁰² Там само. – С. 157.

⁸⁰³ Там само. – С. 147.

влітку 1974 р. за нею було організоване таємне стеження та прослуховування телефону. У вересні–жовтні цього ж року кадебісти неодноразово проводили допити Р. Мороз, робили натяки на можливість її звільнення з роботи та арешту. Очевидно, саме спецслужби організували 26 вересня 1974 р. провокацію проти дружини ув'язненого дисидента – вночі у вікно її квартири в Івано-Франківську було кинуте камінь⁸⁰⁴.

Багатомісячне голодування негативно позначилось на здоров'ї В. Мороза. Щодня його насильно годували через спеціальний зонд, що викликало постійні болі в горлі, стравоході та шлунку; також у нього часто траплялися серцеві напади⁸⁰⁵. Р. Мороз так описувала зовнішній вигляд чоловіка під час побачення 5 листопада 1974 р.: «Перед нами сидів скелет з жовтим підпухлим лицем, з мішками під очима – 52 кілограми при 175 сантиметрах росту...». Надзвичайно важким був моральний та психологічний стан В. Мороза⁸⁰⁶. У таких умовах він був змушений піти на частковий компроміс із тюремною адміністрацією. На нараді керівництва УРСР за участю В. Федорчука та секретаря з ідеології В. Маланчука у вересні 1974 р. вирішили не змінювати призначеного судом тюремного режиму для В. Мороза, оскільки це було б сприйнято як «...перемога ворожих СРСР угруповань на Заході, що може заохотити їх до нових домагань...»⁸⁰⁷. Проте в листопаді радянське керівництво під тиском громадськості західних держав пішло на пом'якшення умов перебування В. Мороза за ґратами. Його перевели з одиночної камери до політичних в'язнів, після чого дисидент 22 листопада 1974 р. припинив голодування, про що повідомив дружині⁸⁰⁸. Значення голодування В. Мороза полягало у приверненні уваги світової громадськості та урядів держав Заходу до проблем дисидентського руху в СРСР загалом та українського національного руху зокрема.

У 1975–1976 рр. під час перебування у Владимирській в'язниці В. Мороз не припинив протистояння з радянським режимом, беручи участь у колективних протестах політв'язнів. Він підтримував ідею інших засуджених українських дисидентів В. Стуса, В. Чорновола та З. Антонюка

⁸⁰⁴ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічачо, 2005. – С. 150–154.

⁸⁰⁵ Там само. – С. 157–158.

⁸⁰⁶ Там само. – С. 157.

⁸⁰⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1045, арк. 22–24.

⁸⁰⁸ В. Мороз продолжает голодовку // Хроника текущих событий. – Выпуск 33. – 1974. – 10 декабря.

про щорічне відзначення у місцях позбавлення волі 30 жовтня Дня політв'язня. У 1975 р. цього дня В. Мороз приєднався до акції одноденного голодування, у якій брали участь також 21 особа у Дубравній ВТК у Мордовії та 14 осіб у Владимирській тюрмі⁸⁰⁹. У 1974–1975 рр. значного поширення серед дисидентів у місцях позбавлення волі набув так званий статусний рух – боротьба політв'язнів за надання їм правового статусу, що захищає їхню честь і гідність та відповідає міжнародним актам щодо прав людини. Ініціаторами самовільного переходу засуджених дисидентів на статус політв'язня були Яків Сусленський, Володимир Буковський, Л. Лук'яненко. Сам статус передбачав окреме утримування політичних ув'язнених від кримінальних, усунення обмежень щодо кількості побачень та листування, гарантію свободи совісті в місцях позбавлення волі, заборона примусового перевиховання тощо⁸¹⁰. Щоб привернути увагу світової громадськості до поширення статусного руху, Я. Сусленський у 1975 р. написав звернення до міжнародних організацій та урядів країн Заходу, яке підписало чимало українських політв'язнів. Серед них був і В. Мороз⁸¹¹.

У дні проведення XXV з'їзду КПРС (24 лютого – 5 березня 1976 р.) група із 32 політв'язнів Владимирської тюрми, серед яких В. Мороз, В. Буковський, Ю. Шухевич провели акцію з вимогами припинити використання голоду в якості покарання і засобу впливу на ув'язнених дисидентів, а також психіатричні репресії проти них. Було складено відповідне звернення до з'їзду партії, проте адміністрація в'язниці заявила, що не має повноважень направляти його учасникам з'їзду⁸¹².

У відповідь на розгортання руху за статус політв'язня розпорядженням керівництва Владимирської тюрми у березні 1975 р. тут було запроваджено примусову працю всіх засуджених. Частина камер нашвидкуруч перетворили на робочі приміщення. Умови праці вирізнялися особливою нестерпністю, їх опис подає самвидавчий журнал «Хроника текущих событий»: «...Підлога цементна. Холодно (температура – 10–12 градусів), сиро. Робота – з дрібними радіодеталлями, але спеціальним

⁸⁰⁹ В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно» / В. В'ятрович. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – С. 432.

⁸¹⁰ Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Свєрстюка. – К. : Смолоскип, 2013. – С. 309–311, 321.

⁸¹¹ Там само. – С. 322.

⁸¹² Владимирская тюрьма // Хроника текущих событий. – Выпуск 39. – 1976. – 12 марта.

освітлення камери не оснащені. Робота вимагає постійного напруження зору. При поганому освітлення зразу ж виникають головні болі. Норми охорони праці не дотримуються»⁸¹³.

Одним із поширених методів боротьби режиму проти дисидентського руху були ув'язнення інакодумців у психіатричних лікарнях. Очевидно, за вказівкою радянського керівництва у 1975–1976 рр. адміністрацією Владимирської в'язниці було продовжено тиск на В. Мороза. В якості покарання за непохитність політв'язня під час 145-денного голодування його на 15 днів було відправлено до карцеру (4–19 січня 1975 р.). У лютому 1975 р. психіатр Владимирської тюрми В. Рогов пригрозив дисиденту безпосереднім психіатричним втручанням у разі продовження ним протистояння з тюремною адміністрацією⁸¹⁴. У відповідь політв'язень написав заяву на ім'я прокурора СРСР з вимогою притягнення психіатра до кримінальної відповідальності за наклеп⁸¹⁵. У травні 1975 р. В. Мороз отримав побачення із дружиною, на якому повідомив про задовільний стан свого здоров'я, а також про активну інтелектуальну працю, початок вивчення англійської мови⁸¹⁶. Задля відновлення свого здоров'я після виснажливого голодування він активно використовував методи йоги⁸¹⁷.

Не бажаючи переведення В. Мороза у табір, яке відповідно до рішення суду мало відбутись 1 червня 1976 р., адміністрація тюрми, очевидно, за вказівкою із Москви, всіляко намагалась ізолювати його від контактів із однодумцями. З метою морального тиску на політв'язня, його у квітні 1976 р. помістили в підвальну камеру з психічно хворою людиною⁸¹⁸. 10 травня 1976 р. його перевели на психіатричне обстеження до московського Інституту імені В. Сербського⁸¹⁹. Дружині спочатку повідомили, що її чоловік «направлений до медичного закладу для

⁸¹³ Владимирская тюрма // Хроника текущих событий. – Выпуск 36. – 1975. – 31 мая.

⁸¹⁴ В тюрьмах и лагерях // Хроника текущих событий. – Выпуск 35. – 1975. – 31 марта.

⁸¹⁵ Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К.: Тамподек ХХІ, 2012. – С. 33.

⁸¹⁶ Владимирская тюрма // Хроника текущих событий. – Выпуск 36. – 1975. – 31 мая.

⁸¹⁷ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіліані В., Овсієнко В. / В. Кіліані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸¹⁸ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 170.

⁸¹⁹ Мороз – притулок (переклад у цілості вступу й розмови з Раїсою Мороз) // Музей-архів і документальний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскил» (далі – Смолоскил), од. обл. ДП-51: М. – 1976. – Арк. 1.

встановлення характеру фізичної роботи, якою він буде займатися у ВТК». Лише після неодноразових звертань Р. Мороз до радянського керівництва 17 травня 1976 р. факт психіатричного ув'язнення В. Мороза доведено до її відома⁸²⁰. Р. Мороз, своєю чергою, повідомила про це іноземним кореспондентам, що спричинило занепокоєння долею В. Мороза в діаспорному середовищі і відновлення масових кампаній на його захист у країнах Заходу⁸²¹. Серед українських дисидентів із протестом проти використання психіатрії у боротьбі з В. Морозом виступили Л. Лук'яненко зі своєю родиною. 25 травня 1976 р. вони відправили відповідну заяву на адресу голови Президії Верховної Ради СРСР⁸²².

Дев'ятнадцятого травня Морозам було дозволено одногодинне побачення, під час якого Валентин заявив про відмову від радянського громадянства і бажання отримати американське⁸²³. Такий вияв протесту проти тоталітарного режиму у 1970-х – першій половині 1980-х рр. отримав значне поширення серед українських дисидентів. Відмовитися від громадянства СРСР у різний час прагнули також В. Чорновіл, І. Гель, С. Караванський, В. Січко, В. Стус, С. Шабатура та ін.⁸²⁴ Дружина зауважила значні зміни в характері В. Мороза в сторону відчуженості і підозрливості, що було закономірним результатом цілеспрямованих дій радянського режиму, які мали на меті його моральне і фізичне знищення⁸²⁵. Серед причин утримання В. Мороза в Інституті імені В. Сербського лікарі назвали «його підвищену релігійність і нанесення собі тілесних ушкоджень» (мали на увазі випадок покалічення В. Мороза співкамерником у 1972 р.)⁸²⁶.

⁸²⁰ Валентин Мороз на психиатрическою експертизе // Хроника текущих событий. – Выпуск 40. – 1976. – 20 мая.

⁸²¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 170–171.

⁸²² Лук'яненко Л. З часів неволі. Книга п'ята: Одержимі / Л. Лук'яненко. – К.: Тамподек XXI, 2012. – С. 27–28.

⁸²³ Документи Московской Хельсинкской группы / Моск. Хельсинк. группа; о-во «Меморнал»; сост. Д. Зубарев, И. Кузовкин. – М.: Моск. Хельсинк. группа, 2006. – С. 100; Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 170.

⁸²⁴ Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика / В. Деревінський. – Тернопіль: Джура, 2011. – С. 63.

⁸²⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 170.

⁸²⁶ Валентин Мороз на психиатрическою експертизе // Хроника текущих событий. – Выпуск 40. – 1976. – 20 мая.

15–17 червня 1976 р. в американському виданні «Washington Star» та в газеті української діаспори у США «Свобода» опубліковано інтерв'ю Р. Мороз, яка описала результати свого побачення з чоловіком⁸²⁷. Зрештою, внаслідок нової активізації за кордоном кампанії за звільнення В. Мороза та тиску зі сторони міжнародної спільноти, експертна комісія 18 червня 1976 р. визнала політв'язня психічно здоровим. Цього ж місяця, відповідно до вироку Івано-Франківського суду (1970 р.) його перевели для подальшого відбуття покарання у ВТК, розташований у селі Сосновка в Мордовії (колонія № 1)⁸²⁸.

У мордовських колоніях у другій половині 1970-х рр. використовувалися різні методи морального і фізичного знищення дисидентів. Особливістю сосновського ВТК було спільне утримання політичних в'язнів та кримінальних злочинців (за кількісної переваги останніх), що створювало обстановку нестерпності для учасників дисидентського руху⁸²⁹. Засуджені були зобов'язані працювати по вісім годин шість днів на тиждень. Робота у таборі № 1 була однією із найбільш важких і шкідливих – шліфування скляних пластин для люстр. Незважаючи на необхідність захисту дихальної системи в'язнів від скляного пилу, вони виконували роботу за відсутності респіраторів. У результаті в Сосновці був достатньо високий рівень смертності засуджених – тільки за 1976 р. померло 11 осіб. Причинами загибелі політв'язнів були поширення туберкульозу, виразки шлунку, хвороб серця, а також самогубства⁸³⁰. Такі умови були основною передумовою конфлікту між політв'язнями, який розпочався у сосновській колонії 1976 р. При цьому працівники КДБ та адміністрації всіляко використовували світоглядні розбіжності політв'язнів та цілеспрямовано провокували суперечки між ними⁸³¹.

Станом на червень 1976 р., коли В. Мороза було переведено до сосновської колонії, там покарання відбували чимало провідних діячів українського та російського дисидентських рухів. Вже в першій половині

⁸²⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічачо, 2005. – С. 170.

⁸²⁸ В тюрмах и лагерях // Хроника текущих событий. – Выпуск 41. – 1976. – 3 августа.

⁸²⁹ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Клічко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸³⁰ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 45. – 1977. – 25 мая; Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 47. – 1977. – 30 ноября.

⁸³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1058, арк. 383.

1976 р. між політичними в'язнями стали виникати суперечності, які переросли у відкритий конфлікт. Основним питанням, яке викликало дискусії, було питання методів подальшої боротьби проти радянського режиму в умовах ув'язнення. У середовищі дисидентів сформувалися дві ворогуючі групи. Прихильниками активного протистояння з табірною адміністрацією були І. Гель та С. Караванський. Натомість більшість політв'язнів колонії в Сосновці, серед яких Едуард Кузнецов, Олексій Мурженко, Д. Шумук, В. Романюк, Б. Ребрик, Петро Саранчук, М. Осадчий, виступали проти різких проявів опору системі та першочерговим завданням бачили самозбереження в умовах позбавлення волі. При цьому поміркована група активно використовувала «методи кримінальних в'язнів» під час конфлікту з І. Гелем та С. Караванським. Слід зауважити, що один з лідерів поміркованих Е. Кузнецов був родичем дружини російського правозахисника А. Сахарова Олени Боннер і мав можливість через неї передавати матеріали до редакції часопису «Хроніка поточних подій» та здійснювати інформаційну кампанію проти своїх опонентів⁸³².

Іван Гель та С. Караванський із 1975 р. активно включилися у рух за статус політв'язня, ними було написано програмний документ руху, який містив основні етичні норми поведінки засуджених дисидентів. Вони наполягали на використанні тривалих голодувань як основного методу боротьби із режимом колонії. Однак їх ідеї не знайшли широкої підтримки серед ув'язнених. Прихильники Е. Кузнецова та Д. Шумука, не бажаючи ризикувати власним життям і здоров'ям, відмовилися від участі у статусному русі. Це не завадило Е. Кузнецову, якому І. Гель та С. Караванський доручили передати проект «Статусу політв'язня» для поширення в інші колонії, під час зустрічі із В. Чорноволом приписати собі авторство цього документу⁸³³. Декілька ув'язнених дисидентів, які теж перебували у Сосновці, зокрема, росіянин Ю. Федоров та литовець Б. Гаяускас, не підтримали у конфлікті жодної із сторін та зайняли

⁸³² Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпані В., Овсієнко В. / В. Кіпані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>; Сахаров А. Воспоминания: в 3 т. Т. 2 / А. Сахаров. – М. : Время, 2006. – С. 370.

⁸³³ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпані В., Овсієнко В. / В. Кіпані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

нейтральну позицію, проте морально підтримували радикалів⁸³⁴. І. Гель у травні 1976 р. з метою тиску на табірну адміністрацію, незважаючи на численні заперечення зі сторони поміркованого табору, самовільно перейшов на статус політв'язня та розпочав 100-денне голодування. У відповідь Е. Кузнецов, Д. Шумук та В. Романюк оголосили йому бойкот та закликали припинити протести⁸³⁵.

Валентин Мороз потрапив до сосновської ВТК, коли конфлікт між двома групами політв'язнів був у розпалі. Його авторитет у дисидентському середовищі, особливо серед політв'язнів-українців, був досить високий, зважаючи на бездоганну поведінку на суді та в ув'язненні, популярність на Заході⁸³⁶. Поява у мордовських колоніях В. Мороза у перші місяці була досить позитивно сприйнята серед в'язнів⁸³⁷. Проте в умовах конфлікту між дисидентами він не зумів проявити себе як лідер та організатор. Очевидно, далися взнаки такі його риси, як егоїзм та нарцисизм, які, на думку Т. Батенка, проявляв В. Мороз у спілкуванні з товаришами по нещастю⁸³⁸. Результатом шестирічної ізоляції у Владимирській тюрмі стали його прагнення до одноосібного лідерства в середовищі українського дисидентства. Такі риси характеру історика наштовхнулися на несприйняття зі сторони більшості ув'язнених⁸³⁹.

Прибуття до сосновської ВТК В. Мороза призвело до поглиблення конфлікту між ув'язненими дисидентами. З перших днів він долучився до групи І. Геля та С. Караванського й активно підтримав їх позицію активної боротьби проти табірної адміністрації⁸⁴⁰. Він закликав інших політв'язнів-українців долучитися до дієвого протистояння з режимом, здійснював спроби примирення ворогуючих сторін⁸⁴¹, проте зіткнувся з пасивністю та

⁸³⁴ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 116.

⁸³⁵ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸³⁶ Хейфец М. Вячеслав Чорновил – ззковський генерал / М. Хейфец. – К : Такі справи, 1991. – С. 143.

⁸³⁷ Шумук Д. Із ГУЛАГу у вільний світ / Д. Шумук. – Торонто : Новий шлях, 1991. – С. 124.

⁸³⁸ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 119–120.

⁸³⁹ Шумук Д. Із ГУЛАГу у вільний світ / Д. Шумук. – Торонто : Новий шлях, 1991. – С. 124.

⁸⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1060, арк. 95.

⁸⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1058, арк. 383.

поміркованою позицією більшості дисидентів⁸⁴². Учасники групи Е. Кузнецова та Д. Шумука почали тиснути на В. Мороза та всіляко переконували його приєднатися до бойкоту І. Геля через його голодування. Проте, оцінивши ситуацію, В. Мороз дав досить різку оцінку лідерам поміркованої групи. Невдалим його кроком було те, що, характеризуючи Е. Кузнецова та близького до нього О. Мурженка, він порушив питання їх національності. Під час однієї з дискусій у колі політв'язнів-українців він почав висловлювати докори за те, що вони погодилися, щоб ними керували «два не зовсім розумних євреї». Такий крок В. Мороза викликав несприйняття серед ув'язнених дисидентів⁸⁴³.

У відповідь Е. Кузнецов та Д. Шумук звинуватили В. Мороза в антисемітизмі й стали ініціаторами кампанії щодо його дискредитації та ізоляції в середовищі політв'язнів. Поглибленню конфлікту сприяв той факт, що і В. Мороз, і Е. Кузнецов, і Д. Шумук були, за свідченням І. Геля, «...в'язнями майже ідентичної ментальності, з визначальними рисами егоцентризму»⁸⁴⁴. Методи опонентів В. Мороза відзначалися особливою підступністю та аморальністю. На громадських засадах у сосновському таборі було створено так званий «комітет» у складі Е. Кузнецова, Д. Шумука та В. Романюка, формальним завданням якого було «покращення дружнього клімату між політв'язнями»⁸⁴⁵. «Комітет» консолідував дії групи поміркованих у протистоянні із В. Морозом та І. Гелем. Із метою морального тиску історика через В. Романюка було передано неправдиву інформацію про співробітництво його дружини Р. Мороз із КДБ. У кінці 1976 р. за сприяння Е. Кузнецова була організована провокація проти І. Геля під час його розмови з В. Романюком та В. Морозом. Івана Геля було побито політв'язнями Б. Ребриком, М. Осадчим та П. Саранчуком, а згодом звинувачено у «хуліганській поведінці»⁸⁴⁶.

⁸⁴² Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юєри Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁴³ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 112.

⁸⁴⁴ Там само. – С. 120.

⁸⁴⁵ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 47. – 1977. – 30 ноября.

⁸⁴⁶ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юєри Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

Чималі зусилля були докладені ними задля компрометації імені В. Мороза на рівні українського дисидентського руху та серед української еміграції. Незважаючи на те, що все листування в'язнів обов'язково переглядалося працівниками КДБ, з другої половини 1976 р. Д. Шумук у листах до своїх канадських родичів подавав інформацію із полемічними випадками проти В. Мороза. Зокрема, він закликав припинити кампанії на захист В. Мороза та героїзацію його постаті в середовищі української еміграції: «...в останні роки в Канаді і США найбільше прославили того, кого, для його власного добра, треба було б якнайменше згадувати...»⁸⁴⁷ Інформаційне повідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 30 квітня 1977 р. свідчить, що працівники відділу КДБ у ДУВТУ встановили прямий контакт із Д. Шумуком задля того, щоби схилити його до таких дій⁸⁴⁸. Результатом провокації КДБ була поява 6 березня 1977 р. в газеті «Прикарпатська правда» пропагандистської статті І. Колодяжного «Третій від заднього краю», спрямованої проти В. Мороза, у якій наводилися цитати з листування Д. Шумука: «...він... страждає нарцисизмом, і ця патологія самозакоханості, зміцнена незаслуженою славою, поглибила патологію суперегоцентризму...»⁸⁴⁹ Задля повної його дискредитації в середовищі українського дисидентства кадебісти поширили статтю І. Колодяжного в Дубравному і Скальнинському управліннях виправно-трудоустанов⁸⁵⁰. Невдовзі цю статтю було передруковано у канадській газеті «Вісті з України», яка була рупором радянської пропаганди в середовищі української еміграції.

Улітку 1977 р. Е. Кузнецов та Д. Шумук передали до редакції журналу «Хроніка поточних подій» заяву з відкритими звинуваченнями В. Мороза в «розпалюванні національної ворожнечі, неповазі до поглядів інших товаришів по нещастю» та антисемітизмі. Автори закликали до бойкоту В. Мороза й І. Геля та відмови від згадування їх імен у самвидаві. Заява була надрукована у випуску № 47 цього часопису 30 листопада 1977 р. Варто зазначити, що хоча редакція ХПІ заявила про своє неприєднання до бойкоту, протягом кінця 1977 – початку 1979 рр. ім'я

⁸⁴⁷ Колодяжний І. «Третій від заднього краю» / І. Колодяжний // Прикарпатська правда. – 1977. – 6 березня.

⁸⁴⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1060, арк. 96.

⁸⁴⁹ Колодяжний І. «Третій від заднього краю» / І. Колодяжний // Прикарпатська правда. – 1977. – 6 березня.

⁸⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1060, арк. 97.

В. Мороза цілковито відсутнє на сторінках видання⁸⁵¹. Через багато років, під час одного зі своїх інтерв'ю В. Мороз висловив припущення про співпрацю представників поміркованого угруповання політв'язнів з КДБ⁸⁵². Іван Гель теж зробив висновок, що «...розробляв операцію КДБ, але виконано її руками Кузнецова»⁸⁵³. Свідчення дисидентів знаходять своє підтвердження у доповідній записці В. Федорчука на адресу В. Щербицького від 19 січня 1978 р., яка свідчить про те, що 1977 р. в результаті профілактичних дій радянськими спецслужбами вдалося схилити Д. Шумука, Б. Ребрика, М. Осадчого до відмови від політичних акцій у колоніях⁸⁵⁴.

Валентин Мороз під час конфлікту намагався апелювати до «правил чесної гри та національної солідарності». При цьому він відстоював позицію активного протистояння з радянським режимом. На підтримку руху за статус політв'язня він після закінчення голодування І. Геля провів своє 65-денне голодування у серпні–жовтні 1976 р., яке призвело до значного погіршення його здоров'я. Після В. Мороза до цієї форми протесту долучився також С. Караванський⁸⁵⁵. Про подальшу політичну активність В. Мороза свідчить факт його участі в колективному одноденному (12 січня 1977 р.) голодуванні українських політв'язнів у день п'ятої річниці початку кампанії репресій серед української інтелігенції – «великого погрому». До основних вимог протестувальників під час цього голодування, серед яких були також І. Гель, С. Караванський, Д. Шумук, В. Романюк, В. Стус, В. Чорновіл, належали визволення українських дисидентів із в'язниць і таборів та припинення переслідувань за національні переконання⁸⁵⁶. Причиною наступного голодування, яке він оголосив у квітні 1977 р., було вилучення під час обшуку записок про період перебування у Владимирській тюрмі та на психіатричній експертизі.

⁸⁵¹ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 47. – 1977. – 30 ноября.

⁸⁵² Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

⁸⁵³ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1066, арк. 107.

⁸⁵⁵ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁵⁶ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 45. – 1977. – 25 мая.

В результаті його позбавили особистого побачення з сім'єю та тимчасово перевели в одиночну камеру⁸⁵⁷.

Довготривалий конфлікт між політв'язнями в мордовських колоніях за участю В. Мороза отримав широкий розголос та резонанс у середовищі українських дисидентів. Його лідери докладали зусиль для припинення суперечок у Сосновці⁸⁵⁸. У переважній більшості представники українського інакодумства ставали на сторону В. Мороза, засуджували неетичну позицію групи Е. Кузнецова – Д. Шумука. Замість запропонованого «комітетом» бойкоту В. Мороза значна кількість дисидентів у 1977 р. обмежили своє листування з Д. Шумуком⁸⁵⁹.

Показовою є позиція В. Чорновола, який у цей період відбував покарання у іншій колонії в Мордовії. Під час зустрічі із Д. Шумуком у лікарні колонії у першій половині 1977 р. він висловив своє негативне ставлення до небажання свого співрозмовника брати участь у боротьбі проти режиму та штучного підігрівання ним конфлікту із групою В. Мороза. Як пригадує І. Гель, «...В'ячеслав назвав це підлістю та інтриганством, а листи – доносами...». Під час дискусії дійшло навіть до рукоприкладства зі сторони Д. Шумука⁸⁶⁰. У 1978–1979 рр., вже в період свого заслання у с. Чаппанда (Якутія), В. Чорновіл продовжував слідкувати за сосновським конфліктом, критикуючи як Д. Шумука, так і В. Мороза, вказуючи на їх обоєпільний егоцентризм, який підмінив ідейну боротьбу⁸⁶¹. Журналіст засудив діяльність Е. Кузнецова щодо розпалювання табірної конфлікту та розголошення його деталей, характеризуючи позицію лідера групи поміркованих як українофобську, а також негативно поставився до бойкоту російськими дисидентами імені В. Мороза у самвидав'ї⁸⁶². Водночас він у листі до Р. Мороз пропонував оголосити бойкот

⁸⁵⁷ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 45. – 1977. – 25 мая; Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2 : Документи і матеріали. 9 листопада 1976 р. – 2 липня 1977 р. / Харківська правозахисна група; упоряд. Є. Захаров. – Харків : Фоліо, 2001. – С. 115.

⁸⁵⁸ Батенко Т. «Я powstaю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 116–117.

⁸⁵⁹ Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К. : Пульсари, 2008. – С. 568.

⁸⁶⁰ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Клічко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юєри Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁶¹ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 568, 628–629.

⁸⁶² Там само. – С. 706.

Д. Шумукові, а поведінку В. Мороза характеризував як занадто непохитну та «не гнучку», вказував на його помилки у протистоянні з опонентами⁸⁶³. Протягом 1978–1979 рр. ставлення В. Чорновола до постаті В. Мороза в результаті сосновського конфлікту стає значно прохолоднішим, він перестав симпатизувати історіку.

Із різкою критикою діяльності комітету Д. Шумука виступив у вересні 1977 р. дисидент Л. Лук'яненко. Його лист «Панові Шумуку та всьому смугастому кошеві» був спрямований на засудження розколу в середовищі українських політв'язнів. Листи Д. Шумука за кордон Л. Лук'яненко характеризував як «донос у КДБ»: «...Зарозумілість, самозакоханість, зневажання думки інших людей і ще десятки інших вад Мороза ніщо в порівнянні зі зверненням до адміністрації з таким доносом... знеславлення його і особливо загальна писанина у зв'язку з цим... завдає удару не тільки панові Морозу, але всім українофілам...»⁸⁶⁴ Автор листа вказував на позитивні риси В. Мороза, зокрема його безкомпромісність у відстоюванні загальних ідеалів руху. На його думку, спроба Д. Шумука скомпрометувати одного з активних учасників українського дисидентства шляхом загального розголосу його негативних рис характеру спричинилась до значних втрат у сфері національних інтересів⁸⁶⁵.

Засудили позицію Д. Шумука у сосновському конфлікті та виступили на підтримку В. Мороза також Є. Сверстюк та І. Світличний, які перебували в ув'язненні. Зокрема, І. Світличний у листах до Р. Мороз порівнював Д. Шумука із західноукраїнським письменником середини ХХ ст. Я. Галаном, який був прибічником і пропагандистом радянського режиму⁸⁶⁶. Один із лідерів львівських дисидентів М. Горинь теж досить іронічно поставився до Д. Шумука: «Я вірю, що Данило каже правду. Проте це часто лише Данилова правда»⁸⁶⁷. Василь Стус вказував на нелюдські умови ув'язнення та довгі терміни покарання інакодумців як основну причину конфлікту у Сосновці та закликав утриматися від публічного

⁸⁶³ Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 4. – Кн. 2. Листи / Упоряд. М. Коцюбинська, В. Чорновіл. Передм. М. Коцюбинська. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 628–629.

⁸⁶⁴ Лев Лук'яненко обороняє Валентина Мороза // Визвольний шлях. – 1978. – Кн. 10. – С. 1139.

⁸⁶⁵ Там само. – С. 1139.

⁸⁶⁶ Горинь Б. Не тільки про себе. Книга друга (1965–1985) / Б. Горинь. – К.: Пульсари, 2008. – С. 569.

⁸⁶⁷ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 117.

осуду будь-кого із його учасників⁸⁶⁸. Безрезультатно намагалася припинити конфлікт та примирити ворогуючі групи Ірина Калинець⁸⁶⁹.

Сосновський конфлікт тривав до початку 1979 р., проте з осені 1977 р. він уже не був настільки гострим та інтенсивним. У вересні 1977 р. В. Мороза та І. Геля було переведено на роботу до бригади кримінальних злочинців. На особисте прохання В. Мороза адміністрація ВТК поселила його в одиночній камері, що дещо послабило суперечності між дисидентами⁸⁷⁰. Крім того, у жовтні–листопаді 1977 р. до колонії № 1 прибув засуджений за участь в УГГ О. Тихий, який морально солідаризувався з групою В. Мороза, долучився до голодування за статус політв'язня. Влітку 1978 р. у Сосновку було переведено російського дисидента О. Гінзбурга, який теж активно включився в акції протесту, що викликало деяке напруження між ним та Е. Кузнецовим. Значним ударом по групі Е. Кузнецова та Д. Шумука стало прибуття до колонії Л. Лук'яненка восени 1978 р., який активно підтримав І. Геля та В. Мороза. Поява довголітнього політв'язня спричинила послаблення та розпад групи Е. Кузнецова⁸⁷¹. Незважаючи на це, за матеріалами доповідної записки В. Федорчука на адресу кремлівського центру від 14 квітня 1979 р., у 1978 р. стараннями працівників КДБ було проведено спецоперацію з метою поширення у середовищі політв'язнів неправдивої інформації про співпрацю В. Мороза з адміністрацією колонії⁸⁷². Остаточо сосновський конфлікт припинився тільки у квітні 1979 р., коли було звільнено В. Мороза, Е. Кузнецова та О. Гінзбурга⁸⁷³.

Шестирічне ув'язнення в нелюдських умовах та повній ізоляції від світу у Владимирській тюрмі, а також виснажливий кількарічний конфлікт з іншими дисидентами у мордовських таборах справили негативний вплив на характер В. Мороза та його особисте самопочуття. Очевидці вказують,

⁸⁶⁸ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 117–118.

⁸⁶⁹ Хейфец М. Вячеслав Чорновил – зшковський генерал / М. Хейфец. – К. : Такі справи, 1991. – С. 145.

⁸⁷⁰ Мордовские лагеря // Хроника текущих событий. – Выпуск 47. – 1977. – 30 ноября.

⁸⁷¹ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁷² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), слр. 1074, арк. 90.

⁸⁷³ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років) / Т. Батенко. – Львів : Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 1999. – С. 118.

що станом на 1978 р. політ'язень був повністю деморалізований, адже його поведінка була засуджена більшістю українців, які відбували покарання у сосновському таборі⁸⁷⁴. В умовах нестерпності, які були створені за сприяння КДБ, В. Морозу було складно зосередитися на своїй творчості. Такий стан речей не міг не спричинити погіршення рівня написаної ним у мордовських таборах публіцистики та гуморесок. Раїсі Мороз після особистого побачення із чоловіком вдалося винести чимало творів, проте вона відмовилась їх оприлюднювати, оскільки «...ці його писання лише б показали втрату творчої іскри, якщо не казати, таланту»⁸⁷⁵.

Характер В. Мороза під тиском зі сторони режиму протягом дев'ятирічного ув'язнення зазнав значних змін. Л. Лук'яненко, який у жовтні 1978 р. протягом кількох днів перебував з істориком в одній камері, пізніше у своїх спогадах дав йому таку характеристику: «...За дванадцять років, що минули з часу першого знайомства, тодішня молодеча задержуватість трансформувалася в самозакоханий егоцентризм, що драгував відвертим зневажанням усіх інших людей»⁸⁷⁶. Вячеслав Чорновіл також акцентував увагу на таких особистих рисах В. Мороза, як прагнення до слави та значний рівень себелюбства⁸⁷⁷. У свою чергу, І. Гель, оцінюючи характер історика, вказував як на негативні, так і на позитивні його сторони: «...Мороз – дуже потужна постать. Як політ'язень, як в'язень сумління, як людина гідності й честі. Він і поділиться з в'язнем справедливо всім, що має. Інша справа ота зарозумілість, зухвала зверхність. У нас у Галичині кажуть: штивний, як дишель. Або прямиий, як рейка. Мороз справді штивний, далеко не делікатний. Проте мав тверді моральні критерії, мету і цілеспрямованість життя»⁸⁷⁸.

Отже, протягом усього періоду другого ув'язнення В. Мороза тривало напружене протистояння дисидента із радянським тоталітарним режимом. Він не відмовився від власних поглядів і переконань, не пішов на поступки

⁸⁷⁴ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

⁸⁷⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 174.

⁸⁷⁶ Олекса Тихий: у спогадах, роздумах, літературі. Т. 2 / [упоряд. В. В. Овсієнко та ін.]. – Донецьк : Донеччина, 2012. – С. 71.

⁸⁷⁷ Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зковський генерал / М. Хейфец. – К. : Такі справи, 1991. – С. 145.

⁸⁷⁸ Інтерв'ю з Гелем І. А., 1937 р. нар., с. Кліцко, Городоцький р-н, Львівська обл. Запис 25.06.2003, м. Київ, інтерв'юери Кіпіані В., Овсієнко В. / В. Кіпіані, В. Овсієнко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://archive.khpg.org/index.php?id=1348418185>.

системі та в 1970-х рр. вважався лідером і символом українського національного руху. В основі протистояння В. Мороза з режимом були такі методи: відмова від дачі показань проти своїх однодумців за справою «Блок», проведення численних тривалих голодувань, написання заяв проти національної дискримінації українців у СРСР, участь у русі за статус політв'язня. Найбільш резонансною акцією В. Мороза, яка привернула до себе увагу міжнародної спільноти, стало його 145-денне голодування у 1974 р. У сосновському ВТК з ініціативи КДБ задля дискредитації українських дисидентів загалом та В. Мороза зокрема було спровоковано масштабний конфлікт у середовищі політв'язнів.

РОЗДІЛ 10

ФЕНОМЕН МІЖНАРОДНИХ КАМПАНІЙ НА ЗАХИСТ ПОЛІТВ'ЯЗНЯ

Міжнародні кампанії, спрямовані на визволення Валентина Мороза, стали безпрецедентними за своїм розмахом та активністю світової громадськості (порівняно з акціями на захист Л. Плюща, Н. Строкатої, В. Чорновола, Ю. Шухевича та ін.). Українські діаспорні кола протягом 1970-х рр. у Північній Америці та Західній Європі саме В. Мороза вважали лідером дисидентського руху в УРСР. Зокрема, публіцист та літературний критик Юрій Стефаник у передмові до емігрантського видання творів В. Мороза «Бумеранг» (1974 р.) писав: «Ніхто з українського руху опору не зумів збудувати найбільший український хрест у цьому сторіччі і бути розп'ятим на ньому на очах усього світу. Саме Валентині Морозу вдалося стати героєм найбільшої трагедії в новітній українській історії, вдалося вирости в могутній прапор...»⁸⁷⁹.

Серед причин такої популярності історик І. Лисяк-Рудницький виділив ідеологічну близькість В. Мороза й емігрантських кіл правого спрямування на основі українського інтегрального націоналізму⁸⁸⁰. На думку дисидента М. Хейфеца, основними причинами зростання авторитету В. Мороза були його принципова поведінка на слідстві та суді після другого арешту в 1970 р., а також протести, організовані В. Чорноволом серед української інтелігенції проти несправедливого вироку⁸⁸¹. Одним з ключових факторів, які спричинили міжнародні кампанії на захист В. Мороза, безперечно, була прихильність дисидента до ідеї відокремлення України від СРСР.

Початок виступів представників української еміграції на захист В. Мороза був зумовлений ще його першим арештом і датується вереснем 1966 р.⁸⁸² Проте масовими кампанії на захист дисидента стали тільки після другого арешту в 1970 р. і тривали аж до його звільнення у квітні 1979 р. та депортації до США. Весь період міжнародних кампаній можна поділити на

⁸⁷⁹ Бумеранг. Твори Валентина Мороза / передм. Ю. Стефаніка. – Балтимор; Париж; Торонто : Смолоскип, 1974. – С. 13.

⁸⁸⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 480.

⁸⁸¹ Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / Упор. Олена Голуб; передм. Євгена Сверстюка. – К.: Смолоскип, 2013. – С. 509.

⁸⁸² ГДА СБУ, ф. 16, оп 3 (1968), спр. 949, арк. 156; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 986, арк. 294.

три етапи: 1) 1970–1973 рр. – активізація української діаспори після івано-франківського судового процесу та другої хвилі арештів дисидентів; 2) 1974–1976 рр. – найбільший розмах, перехід руху на організаційний рівень, залучення представників влади країн Заходу; 3) 1977–1979 рр. – поступовий спад руху в результаті контрзаходів радянських спецслужб.

Основними рушійними силами кампаній щодо оборони В. Мороза були провідні емігрантські організації. Найбільш інтенсивні акції на його захист відбулися в Канаді та США, дещо менше подій – у країнах Західної Європи (Великій Британії, Франції, ФРН, Італії та ін.), поодинокими були заходи в країнах Латинської Америки (Аргентина, Чилі) та в Австралії. Основними методами учасників кампанії були демонстрації, голодування солідарності та звернення до органів влади провідних західних держав для того, щоб останні вплинули на уряд СРСР з метою звільнення В. Мороза, збір підписів на підтримку його визволення тощо.

Вагомими чинниками, які справили значний вплив на активне розгортання кампанії захисту В. Мороза на початку 1970-х рр., були контакти між представниками еміграції та лідерами дисидентського руху в УРСР. Під час візитів окремих представників діаспори до Києва українські дисиденти передавали інформацію про В. Мороза для поширення серед західної громадськості. Один із лідерів київського дисидентського середовища І. Світличний у липні 1970 р., вже через місяць після другого арешту історика, надав відомості про його ув'язнення Д. Григорчуку, члену молодіжної організації «Пласт» із США⁸⁸³. Наступного місяця київські дисиденти намагалися передати повідомлення про поновлення репресій проти В. Мороза учасникам канадського танцювально-хорового ансамблю імені Т. Шевченка, який гастролював у столиці України⁸⁸⁴. Трохи згодом, у квітні 1971 р. М. Плахотнюк здійснив передачу фотоплівки із № 4 «Українського вісника», у якому були матеріали про івано-франківський судовий процес над В. Морозом, громадянці Чехословаччини Ганні Коцуровій⁸⁸⁵. Протягом 1971 р. З. Франко у Києві мала зустрічі із Марією Кардаш із Австралії, Антоніною Горохович та Харитею Голод із Торонто, Зіною Генік-Березовською із Чехословаччини, Юрієм Косачем із Нью-Йорка. Вони виявляли значний інтерес до постаті В. Мороза, тому онука

⁸⁸³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фл, т. 3, арк. 325.

⁸⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1974), спр. 983, арк. 134–136.

⁸⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фл, т. 5, арк. 257.

І. Франка розповідала про умови ув'язнення та стан здоров'я дисидента, його політичні погляди⁸⁸⁶. Бельгійський студент Я. Добош, арешт якого послужив приводом для другої хвилі арештів української інтелігенції, у кінці грудня 1971 р. мав зустрічі з І. Світличним та З. Франко. Студент повідомив дисидентів про розгортання на Заході масштабного руху на захист В. Мороза, цікавився його станом здоров'я, а також передав через І. Світличного гроші для дружини політв'язня⁸⁸⁷. Поширення у середовищі української еміграції відомостей про ув'язненого історика сприяло активізації міжнародної кампанії на його захист.

Вже наприкінці 1970 р. – на початку 1971 р. у провідних західноєвропейських та американських виданнях побачили світ статті, автори яких рішуче засуджували вирок В. Морозу, звертали увагу на безпідставність звинувачень проти нього, численні порушення під час судового процесу. Зокрема, статті, присвячені дисиденту, вийшли в Цюриху, Філадельфії, Торонто, Лондоні та в багатьох інших містах. Читачі лондонської газети «The Times» змогли ознайомитись зі статтею Пітера Реддавея «Український історик засуджений на 14 років кари виключно за його писання», де автор порівнював покарання дисиденту із вироком кримінальному злочинцю чи шахраю у великих розмірах. Журналіст газети «The Telegram» (Торонто, Канада) Пітер Вортінгтон закликав світову громадськість рішуче засудити ув'язнення В. Мороза та інших українських політв'язнів⁸⁸⁸.

Українське діаспорне студентство у Нью-Йорку (США), Оттаві та Вінніпегу (Канада) провело ряд публічних заходів проти арешту В. Мороза. Вже 16 жовтня 1970 р. група нью-йоркських студентів-українців організувала мітинг під будинком постійного представництва УРСР при ООН, роздаючи листівки із закликами в оборону В. Мороза. У листопаді 1970 р. члени Союзу українських студентів Канади на сесії Вінніпезького відділу ООН склали документ про русифікацію в Україні та переслідування В. Мороза, вимагали передати його Комісії з прав людини та Генеральному секретарю ООН⁸⁸⁹. Зусиллями крайової управи Товариства української студіюючої молоді ім. М. Міхновського (ТУСМ) у США задля

⁸⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 69260-фл, т. 3, арк. 51–58, 103–106.

⁸⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фл, т. 1, арк. 318; ГДА СБУ, ф. 6, спр. 68805-фл, т. 2, арк. 42–43.

⁸⁸⁸ Хом'як Р. Про Валентина Мороза знають / Р. Хом'як // Сучасність. – 1971. – № 4. – С. 107–109.

⁸⁸⁹ Там само. – С. 110–111.

матеріального забезпечення здійснення кампанії в грудні 1970 р. створено Фонд оборони Валентина Мороза⁸⁹⁰. У січні 1971 р. у Нью-Йорку біля будівлі представництв СРСР, УРСР і БРСР та штаб-квартири ООН відбулась демонстрація, організована ТУСМ⁸⁹¹. Мітинги зі схожими вимогами були організовані також у Чикаго, Вашингтоні (США) і Бонні (ФРН)⁸⁹². Під час акцій члени ТУСМ розповсюдили значну кількість інформативного матеріалу про В. Мороза на англійській мові та закликали українську громаду до активної участі в кампанії⁸⁹³.

Акції щодо оборони В. Мороза підтримав Лев Добрянський – голова Українського конгресового комітету Америки (УККА), найбільш впливової надпартійної організації української діаспори у США. Він 27 січня 1971 р. надіслав звернення до Генерального Секретаря ООН У Тана з метою піднесення справи репресованого історика на міжнародний рівень⁸⁹⁴. На захист В. Мороза виступила міжнародна письменницька організація ПЕН-клуб. Її комісія у справах засуджених письменників надіслала листа до Верховного Суду УРСР із протестом проти несправедливого суду і вимогами переглянути вирок українському дисиденту.

1 травня 1971 р. відбулась велика студентська демонстрація у Нью-Йорку під гаслом «Нехай почує світ: вимагаємо волі для Валентина Мороза і то негайно!». Перед демонстрантами виступили відомі діячі української еміграції Йосип Лисогір, Іван Коляска, Корнель Василик, Володимир Одайник та ін. Студенти намагались передати до будинку радянської місії протест із вимогою негайного звільнення В. Мороза, а після відмови представників СРСР прийняти цей документ спалили біля будинку червоний прапор⁸⁹⁵. Це була одна з найбільших демонстрацій на захист В. Мороза в 1970–1971 рр.

Українська діаспора в Канаді намагалася використати офіційний візит прем'єр-міністра П.-Е. Трюдо до СРСР у травні 1971 р. для привернення

⁸⁹⁰ Українці! [Машинопис. Оригінал] / Звернення Крайової Управи у США Товариства української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М Шістдесятники – дисиденти – політв'язні. Мороз В., Мороз Р. – Грудень 1970 р. – Арк. 1.

⁸⁹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 5 (1974), спр. 988, арк. 166–167.

⁸⁹² Хом'як Р. Про Валентина Мороза знають / Р. Хом'як // Сучасність. – 1971. – № 4. – С. 111.

⁸⁹³ Футала Б. В обороні Валентина Мороза / Звернення Крайової Управи у США Товариства української студіюючої молоді ім. Миколи Міхновського // Смолоскип, од. обл. ДП-52 : М. – Січень 1971 р. – Арк. 1.

⁸⁹⁴ Лист голови УККА Л. Добрянського до Генерального Секретаря ООН У Тана // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Нью-Йорк, 1971. – 27 січня.

⁸⁹⁵ Понад 1000 осіб демонструвало в Нью-Йорку за звільнення Мороза // Свобода. – 1971. – 4 травня.

уваги до ув'язненого В. Мороза. Вже в лютому 1971 р. до П.-Е. Трюдо звернувся депутат канадського парламенту українського походження Стівен Папроцький із проханням порушити питання про звільнення репресованих у СРСР В. Мороза та С. Караванського. У квітні цього ж року прем'єр-міністру Канади представники української еміграції вручили відповідну петицію. Проте під час самого візиту П.-Е. Трюдо не піднімав питання українських політв'язнів, пояснивши це тим, що недостатньо поінформований про переслідування інакодумців в УРСР. У результаті він був підданий гострій критиці зі сторони політичних опонентів⁸⁹⁶.

Під час візиту до Канади голови Ради Міністрів СРСР Олексія Косигіна в жовтні 1971 р. відбулися масові маніфестації і протести в Оттаві, Монреалі, Торонто, Ванкувері під гаслами «Руки геть від України», «Звільніть Мороза». Група студентів українського походження Манітобського університету, які входили до «Комітету звільнення українських в'язнів у Радянському Союзі», розпочали голодування з метою привернення уваги уряду Канади до порушення прав людини в УРСР. Під час урочистих зустрічей О. Косигіна із канадською владною верхівкою питання ув'язнення В. Мороза порушили парламентар П. Юзик та прем'єр-міністр П.-Е. Трюдо. Проте очільник радянського уряду заперечив факт політичних репресій проти української інтелігенції⁸⁹⁷.

Протягом 1972 р. українська діаспора активізувала протести проти масових репресій діячів дисидентського руху в УРСР за справою «Блок». Водночас не припинялися й акції на підтримку В. Мороза⁸⁹⁸. У 1972 р. у місті Детройт (США) за сприяння українців Б. Потапенка, В. Витвицького, В. Андрушків, М. Зарицької утворено правозахисну організацію Комітет оборони переслідуваних в Україні. Першою акцією Комітету став збір підписів під петиціями на захист В. Мороза, В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка, надіслані 27 лютого 1972 р. до ООН, президента США Річарда Ніксона, Конгресу і Сенату США, а також до посольства та уряду СРСР⁸⁹⁹.

⁸⁹⁶ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 108–109.

⁸⁹⁷ Там само. – С. 109–110.

⁸⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 742, арк. 55–56.

⁸⁹⁹ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 318.

У березні 1972 р. у кампанію оборони В. Мороза та інших політв'язнів включився секретаріат найбільшої організації українських емігрантів – Світового конгресу вільних українців (СКВУ). З його ініціативи було розпочато збір коштів з метою надати В. Морозу, а також іншим репресованим «нейтрального адвоката», завданням якого була б перевірка матеріалів судових справ із юридичної точки зору. Цю ідею підтримав колишній прем'єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер⁹⁰⁰. У червні 1972 р. на зборах Спільки української молоді (СУМ) округу Ланкашир у Манчестері (Велика Британія) було прийнято резолюцію із протестом проти арештів В. Мороза та інших дисидентів. Делегати звернулись до ООН із закликом утворити комісію щодо притягнення керівників радянського уряду до відповідальності, а також до королеви Єлизавети II та британського уряду «стати в обороні поневолених націй і підтримати їх в боротьбі з Москвою»⁹⁰¹. На початку 1972 р. у діаспорній пресі вперше було висловлено ідею висунення кандидатури В. Мороза на здобуття Нобелівської премії миру⁹⁰².

Надзвичайно активну участь у кампаніях на захист В. Мороза та популяризації його імені на Заході взяв Антибільшовицький блок народів (АБН) – об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з комунізмом, очільником якого був Я. Стецько. Вже в резолюціях листопадової конференції АБН 1970 р., яка відбулась у Брюсселі, прізвище В. Мороза згадувалося в переліку незаконно ув'язнених українських дисидентів⁹⁰³. У червні 1971 р. молодіжне крило АБН організувало спільну маніфестацію українців і прибалтів у канадському місті Вінніпег, на якій звучали заклики до звільнення В. Мороза. У січні 1972 р. Центральний комітет АБН закликав до масових акцій в діаспорі з метою визволення В. Мороза, засудивши його ув'язнення радянським режимом та нелюдські умови утримання у в'язниці⁹⁰⁴. 26 серпня 1973 р., під час Конференції АБН у Лондоні пройшла 5-тисячна українська демонстрація на Трафальгарській

⁹⁰⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 698, арк. 55.

⁹⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 3 (1975) 9, спр. 1012, арк. 75–76.

⁹⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 698, арк. 55–56.

⁹⁰³ Антибільшовицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1967–1970 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1981. – С. 479–483.

⁹⁰⁴ Антибільшовицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – С. 47.

площі. У своєму виступі Я. Стецько закликав українців Британії боротися за визволення В. Мороза⁹⁰⁵.

Із 1966 р. АБН брав активну участь у діяльності новозаснованої Всесвітньої антикомуністичної ліги (ВАКЛ) – міжнародної організації правого спрямування. На щорічних конференціях ВАКЛ протягом 1971–1975 рр. делегати від АБН на чолі із Я. Стецьком акцентували особливу увагу на необхідності захисту прав українських політ'язнів, зокрема В. Мороза, якого вони вважали прикладом боротьби за національну культуру та загальнодемократичні ідеали для всього світу. Імена історика та інших дисидентів постійно згадувалися у підсумкових резолюціях цих конференцій.

Зокрема, під час V Конференції ВАКЛ, яка відбулась 21–25 липня 1971 р. у столиці Філіппін м. Маніла, члени АБН масово розповсюджували серед делегатів та представників преси листівки з інформацією про В. Мороза та закликами до активних дій на його захист. Ярослав Стецько та його дружина передали збірки праць дисидента президенту Філіппін Фердинанду Маркосу, а також міністру закордонних справ та голові парламенту цієї республіки. Представники АБН зібрали серед делегатів конференції чимало підписів під зверненням до Генерального секретаря ООН У Тана у справі захисту В. Мороза та інших українських політ'язнів⁹⁰⁶.

Паралельно відбувалась III Конференція Всесвітньої антикомуністичної ліги молоді (ВАКЛМ), яка затвердила резолюцію «Про Валентина Мороза». Ця резолюція проголошувала українського дисидента ідеалом борця за свободу в цілому світі, прикладом для наслідування, закликала до популяризації його імені серед молоді: «Валентин Мороз... заслуговує на певне вирізнення як особливий приклад відваги і апостольський своїм характером... [він] став нашою відповіддю на комуністичну підміну геройських постатей і мислителів нашої доби своїми фальшивими героями (Че, Мао чи Го)»⁹⁰⁷.

Не залишилися осторонь кампанії на захист В. Мороза і його закордонні колеги-історики. Зокрема, восени 1972 р. члени Асоціації

⁹⁰⁵ Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – С. 154.

⁹⁰⁶ Там само. – С. 34.

⁹⁰⁷ Там само. – С. 45–46.

нідерландських істориків звернулись із листами-протестами проти його ув'язнення до Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва та Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. У листах було вказано на політичний характер судового процесу над дисидентом, незаконність його засудження. Історики Нідерландів закликали радянське керівництво започаткувати процес звільнення В. Мороза⁹⁰⁸.

Кампанія на захист репресованого викликала занепокоєння вищого керівництва УРСР. Вже у квітні 1971 р. очільник Міністерства закордонних справ республіки Г. Шевель звернувся до ЦК КПУ з проханням підготувати матеріали про судовий процес над В. Морозом для розповсюдження серед працівників постійних представництв УРСР за кордоном та посольства СРСР у Канаді, а також проведення пропагандистських заходів проти активного розгортання руху на захист дисидента⁹⁰⁹. 19 квітня відділи ЦК КПУ з питань інформації та зарубіжних зв'язків, агітації та пропаганди разом з КДБ при Раді Міністрів УРСР підготували спеціальну довідку про В. Мороза, у якій наголошувалося на законності і справедливості його ув'язнення і засудження. У редагуванні цієї довідки особисту участь взяв Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, що свідчить про надзвичайну увагу радянського режиму до міжнародних кампаній на захист В. Мороза⁹¹⁰.

У другій половині 1972 – 1973 рр. кампанія на захист В. Мороза пішла на спад. Протягом першого її етапу української еміграції, попри значний рівень активності, не вдалося заручитися суттєвою підтримкою громадськості та представників влади країн Заходу в справі звільнення дисидента. Незважаючи на це, саме в окреслений період у діаспорному середовищі утвердилось уявлення про В. Мороза як найбільш впливового лідера українського дисидентського руху. Зокрема, лідер ОУН(б) та Організації українського визвольного фронту (ОУВФ) Я. Стецько під час свого виступу в Чикаго у грудні 1971 р. заявив про те, що саме В. Мороз виклав у своїх роботах ідеологічне оформлення опозиційного руху в УРСР. Намагаючись підвищити авторитет бандерівців на еміграції, він зробив висновок про співзвучність поглядів В. Мороза та постанов IV Великого збору ОУН(б)⁹¹¹. Лідер мельниківців О. Штуль-Жданович навесні 1972 р.

⁹⁰⁸ Нідерландські історики в обороні Мороза, Якіра і Амальрика // Сучасність. – 1973. – Ч. 3. – С. 104–107.

⁹⁰⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 546, арк. 86.

⁹¹⁰ Там само. – Арк. 92–96.

⁹¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 666, арк. 28.

також високо оцінив роль В. Мороза у становленні національного руху опору в УРСР⁹¹².

Приводом до наступного піднесення у 1974 р. кампаній на захист ув'язненого стала публікація спогадів колишнього російського політв'язня А. Радигіна про нестерпні умови перебування В. Мороза у Владимирській тюрмі. Важливою ознакою переходу руху на якісно новий рівень стало формування його учасниками спеціальних організацій. У січні–лютому 1974 р. зусиллями української еміграції створено Комітети оборони Валентина Мороза (КОВМ) у Канаді (Торонто, Монреаль, Вінніпег, Саскатун, Едмонтон, Ванкувер), США (Вашингтон, Філадельфія), а також у Великій Британії, Австралії та Аргентині. Загалом у світі діяло не менше п'ятнадцяти КОВМ⁹¹³. Ініціаторами заснування Комітетів виступили Центральний союз українського студентства (ЦЕСУС) та інші закордонні студентські організації українців; створення КОВМ отримало підтримку зі сторони СКВУ⁹¹⁴.

Найвпливовішим став КОВМ у Торонто, до керівництва якого ввійшли юристи В. Тарнопольський, А. Семотюк, а також А. Бандера, І. Велигорський, Ю. Веретельник, Я. Заяць та ін. У короткостроковій перспективі Комітет домагався покращення умов тюремного режиму для В. Мороза, а кінцевою метою було повне його звільнення з ув'язнення. У складі Комітету діяло кілька комісій – пресова, фінансова, мобілізаційна, зовнішніх зв'язків, внутрішньої інформації. Його учасниками були особи різного ідеологічно-політичного спрямування. Комітет вважав В. Мороза символом українського національно-визвольного руху та визнав найбільш доцільним зосередити захисні акції на одній людині, вважаючи, що ці кампанії одночасно є заходами оборони всіх політв'язнів-українців. Одночасно члени КОВМ організовували акції на підтримку інших радянських дисидентів, зокрема Л. Плюща, В. Буковського, М. Джемілева та ін. Діяльність Комітету включала розповсюдження інформації про В. Мороза, видання творів історика, залучення до міжнародних кампаній на його захист членів канадського парламенту та вищого політичного

⁹¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 666, арх. 27–28.

⁹¹³ Комітет Оборони Валентина Мороз у Філадельфії. Календар проведеної праці від березня 1978 року до березня 1979 року // Смолоскип, од. обл. ДП–48: М. – Філадельфія, 1979. – Арк. 3; ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арх. 9.

⁹¹⁴ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 312.

керівництва країни, організацію демонстрацій біля радянського посольства в Оттаві. Учасниками КОВМ зібрано підписи двох сотень канадських діячів науки і культури до радянського уряду в обороні В. Мороза. Завдяки діяльності Комітету міська рада Торонто ухвалила резолюцію із закликом до уряду Канади офіційно підтримати вимогу звільнення В. Мороза⁹¹⁵.

Протягом короткого проміжку часу за сприяння торонтського КОВМ подібні Комітети були утворені у Монреалі, Вінніпезі, Саскатуні, Едмонтоні і Ванкувері. Учасники спільного засідання усіх КОВМ Канади у жовтні 1974 р. уповноважили торонтський Комітет бути координаційним центром для узгодження дій щодо кампанії на захист В. Мороза. КОВМ у Торонто зумів налагодити тісні контакти і співпрацю із відповідним Комітетом у Вашингтоні, а також Комітетом оборони радянських політв'язнів у Нью-Йорку⁹¹⁶.

Активна діяльність вашингтонського КОВМ тривала протягом 1974–1976 рр. Його лідерами були Є. Іванців, А. Лозинський, А. Чернодольський, М. Зарицька, А. Мушинська, А. Міхняк. Комітет ставив за мету інформувати американських законодавців та міжнародні засоби масової інформації про репресії в Україні та вимагати звільнення українських політв'язнів, особливо В. Мороза. У Філадельфії КОВМ об'єднав молодих жінок українського походження на чолі з Уляною Мазуркевич. У кінці 1970-х рр., після звільнення В. Мороза та його приїзду до США, КОВМ продовжили свою діяльність щодо захисту та підтримки інших дисидентів, змінивши свої назви⁹¹⁷.

Кампанію захисту В. Мороза підтримали чимало впливових лідерів українських організацій у країнах Заходу. Вже з початку 1974 р. посілили свою участь у цьому русі керівники Закордонного представництва Української Головної Визвольної Ради (ЗП УГВР) Микола Лебедь та Роман Рахманний, які надіслали свої звернення на підтримку українського історика до Постійного представництва УРСР при ООН⁹¹⁸. У червні 1974 р. очільник бандерівського крила ОУН Я. Стецько та президент Української Народної Республіки (УНР) в екзилі Микола Левицький у Мюнхені (ФРН)

⁹¹⁵ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 312–313; ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 9.

⁹¹⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 9.

⁹¹⁷ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник / передм. О. Зінкевича, О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 312–314.

⁹¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1033, арк. 129.

опублікували спільну заяву із закликом до країн Заходу боротися за відновлення незалежної Української держави, вивід з її території окупаційних радянських військ, звільнення в'язнів В. Мороза та Ю. Шухевича. Автори звернення закликали українську діаспору залучати до акцій протесту політичних лідерів, членів парламенту держав антирадянського блоку⁹¹⁹. У квітні 1974 р. пройшла VII Конференція ВАКЛ у Вашингтоні, головою якої був генерал-майор збройних сил США Томас Лейн. Він закликав усіх делегатів виступити на захист українського патріота В. Мороза, а також заочно нагородив його урочистою відзнакою «Борцеві за волю». Конференція ухвалила рішення про підтримку звернення Українського конгресового комітету Америки (УККА) до ООН з закликом активізувати зусилля міжнародної спільноти у питанні визволення дисидентів В. Мороза та Л. Плюща⁹²⁰.

У травні 1974 р. у Канаді розпочалась акція надсилання до радянського посольства в Оттаві листів із закликами звільнити В. Мороза. Тільки протягом двох місяців, до кінця червня, було надіслано 1280 таких листів. З ініціативи КОВМ протягом 1–2 червня 1974 р. відбулось перше пікетування радянського посольства у столиці Канади. Його учасниками були студенти українського походження, які розгорнули транспаранти із вимогами до радянського уряду щодо звільнення В. Мороза та поширювали серед перехожих листівки аналогічного змісту⁹²¹. Мітинги біля посольства СРСР у Оттаві в подальшому тривали із різною періодичністю та чисельністю учасників до кінця 1974 р.

Активність української діаспори значно зросла після оголошення В. Морозом 1 липня 1974 р. безстрокового протестного голодування⁹²², що стало приводом до безпрецедентного посилення кампанії з його оборони, пік якої припав саме на червень–грудень 1974 р. У червні цього року дружина ув'язненого історика Р. Мороз у Москві дала прес-конференцію іноземним журналістам та закликала міжнародну спільноту до активних дій щодо підтримки свого чоловіка. Додатковим поштовхом для активізації української діаспори стало звернення лідера російського дисидентства

⁹¹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1035, арк. 295.

⁹²⁰ Антибольшевицький Блок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен : Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – С. 214–220.

⁹²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1125, арк. 42.

⁹²² Канадський уряд розглядає справу інтервенції в обороні Валентина Мороза – Андрій Сахаров апелює // Свобода. – 1974. – 26 липня.

А. Сахарова у червні 1974 р. до Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнева із проханням звільнити В. Мороза, текст якого з'явився в діаспорних виданнях⁹²³.

З ініціативи близької до ОУН(б) організації Український визвольний фронт (УВФ) у США протягом червня–липня 1974 р. було організовано надсилання листів з метою привертання уваги до голодування В. Мороза до президента країни Р. Ніксона, американських конгресменів та Генерального секретаря ООН К. Вальдхайма. Однією з перших акцій української діаспори на захист В. Мороза на даному етапі стало звернення Українського народного союзу (УНС) 10 липня 1974 р. до президента США Р. Ніксона з метою використання його впливів для порятунку В. Мороза⁹²⁴. Через 6 днів представники КОВМ у Торонто А. Семотюк та А. Бандера зустрілись із міністром закордонних справ Канади М. Шарпом, після чого міністр дав обіцянку зробити все можливе для звільнення українського дисидента. 17 липня до прем'єр-міністра Канади П.-Е. Трюдо звернулась канцелярія Конгресу українців Канади (КУК) з проханням, щоб уряд долучився до боротьби за визволення В. Мороза⁹²⁵. Вночі із 24 на 25 липня із аналогічною апеляцією до канадського уряду звернувся телефоном і А. Сахаров. Митрополит Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Мстислав подав звернення до президента США Р. Ніксона і Генерального секретаря ООН К. Вальдгайма, закликаючи їх «...в ім'я гуманності інтервенювати перед советським урядом у справі Валентина Мороза, життя якого знаходиться під загрозою...»⁹²⁶.

Світовий конгрес вільних українців провів у Вінніпезі 19 липня 1974 р. нараду за участю відомих діаспорних діячів В. Кушніра, М. Плав'юка, П. Кондри, канадського Митрополита Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) Максима Германюка, під час якої було надіслано телеграму на захист В. Мороза К. Вальдгайму. Очільник СКВУ Ю. Шимко ще на початку липня вимагав зустрічі із послом СРСР у Канаді задля отримання інформації про реальний стан здоров'я ув'язненого історика⁹²⁷. У вересні

⁹²³ Канадський уряд розглядає справу інтервенції в обороні Валентина Мороза – Андрій Сахаров апелює // Свобода. – 1974. – 26 липня.

⁹²⁴ УНС прохає Президента Ніксона рятувати В. Мороза // Свобода. – 1974. – 16 липня.

⁹²⁵ Канадські сенатори, міністри, жидівський конгрес, Нобелівський лауреат Гайнріх Бел заявляють підтримку Комітетові Оборони Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 25 липня.

⁹²⁶ Митрополит Мстислав знову апелює до Президента Ніксона і Генерального Секретаря ООН К. Вальдгайма в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 27 липня.

⁹²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1035, арк. 271.

1974 р. керівництво СКВУ звернулось із закликом до представників усіх українських церков на еміграції, щоб вони відправляли урядам країн Заходу петиції із проханням добиватися негайного звільнення В. Мороза із місць позбавлення волі⁹²⁸.

Українські націоналісти використовували різні міжнародні заходи для популяризації ідеї боротьби за визволення В. Мороза. Під час Світового Конгресу Соціології в Торонто (серпень 1974 р.) члени КОВМ роздавали його учасникам роз'яснювальні матеріали про дисидента⁹²⁹. З метою привернення уваги до постаті ув'язненого історика члени канадського КОВМ використали Міжнародну конференцію славістів, яка відбулась на початку вересня 1974 р. у канадському м. Банф (провінція Альберта). Активісти на чолі з А. Бандерою влаштували виставку праць В. Мороза та інших українських дисидентів перед залом засідань конференції, а також поширювали серед її учасників петицію на захист політв'язня⁹³⁰. В результаті близько 300 науковців підписали телеграму в обороні В. Мороза та М. Джемілева, яка була надіслана керівництву СРСР (Л. Брежневу, О. Косигіну, М. Підгорному), а також Генеральному Секретареві ООН К. Вальдгайму та Президенту Міжнародного Червоного Хреста Е. Мартіну⁹³¹.

Методом, який часто використовували учасники кампанії захисту В. Мороза, був бойкот радянських артистів та творчих колективів, які гастролювали в країнах Заходу. Зокрема, навесні 1974 р. під час концертів Державного ансамблю танцю УРСР під керівництвом Павла Вірського у Мехіко (Мексика) та Буенос-Айресі (Аргентина) поширювалися листівки із закликами підтримати боротьбу за звільнення В. Мороза та були спроби зірвати виступи артистів⁹³². Коли 28 червня цього ж року у концертному залі О'Киф у Торонто (Канада) відбувся концерт балетної групи Великого театру з Москви, активісти КОВМ розмістили біля зали клітку, що символізувала тюремну камеру із портретом В. Мороза всередині⁹³³. У м. Детройт (США) у вересні 1974 р. місцевий КОВМ організував маніфестацію під час концерту ансамблю народного танцю під

⁹²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 149.

⁹²⁹ Справа лінгвістиці й В. Мороза на міжнародному конгресі науковців // Свобода. – 1974. – 29 серпня.

⁹³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 84.

⁹³¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 8.

⁹³² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1035, арк. 232.

⁹³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1125, арк. 42.

керівництвом І. Моїсеєва⁹³⁴. У жовтні–листопаді цього ж року у Канаді в результаті бойкоту, організованого КОВМ за сприяння КУК та активно підтриманого у діаспорній пресі, фактично було зірвано гастролі співаків з УРСР Д. Гнатюка та Є. Мірошніченко⁹³⁵. У США в цей період представники УВФ закликали до пікетування виступів українського танцювального ансамблю на льоду⁹³⁶. У грудні 1974 р. під час прямої трансляції хокейних матчів між збірними Канади та СРСР у Торонто та Вінніпегу присутні на трибунах члени КОВМ розгорнули плакати із написами «Свобода Україні» та «Звільніть Мороза». У результаті громадяни СРСР мали змогу бачити ці написи на екранах своїх телевізорів⁹³⁷.

На початку вересня Бостонський відділ Українського конгресового комітету Америки (УККА) звернувся до нового президента США Дж. Форда та державного секретаря Г. Кіссінджера із проханням заступитись за В. Мороза. Нью-Йоркське об'єднання українських письменників «Слово» надіслало листи аналогічного змісту до Міжнародної Амністії і Міжнародного ПЕН-клубу. Велика кількість звернень до Дж. Форда від українських діаспорних організацій, деяких конгресменів і сенаторів з вимогами порушити питання звільнення Мороза під час зустрічі із Л. Брежнєвим у Владивостоці з'явилась в середині листопада 1974 р. Із проханнями до Папи Римського Павла VI використати свій вплив для покращення становища В. Мороза звертались єпископ діоцезії Св. Миколая в Чикаго Владика Ярослав Габро, канадський Митрополит УГКЦ Максим Германюк та Митрополит УГКЦ у США Амвросій Семишин⁹³⁸. Протягом 11–14 жовтня 1974 р. у Вінніпезі пройшов XI Конгрес українців Канади (КУК), учасники якого підтримали кампанію захисту В. Мороза. Традиційний «обід подяки», який відбувався в останній день Конгресу, задля солідаризації із дисидентом було замінено «голодним обідом» з хліба і води⁹³⁹.

⁹³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 56.

⁹³⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 130; ЦДАЗУ, ф. ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 8.

⁹³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 130.

⁹³⁷ ЦДАЗУ, ф. ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 8.

⁹³⁸ Митрополит Амвросій Сенишин інтерв'ював в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 29 серпня.

⁹³⁹ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 111.

Поширеними методами привертання уваги світової громадськості до проблеми оборони В. Мороза були демонстрації і голодування українських студентів у різних країнах Заходу⁹⁴⁰. Вже 5 липня 1974 р. КОВМ в Оттаві розпочав пікетування радянського посольства. З 15 липня по 31 серпня цього ж року відбувалось голодування українських студентів у столиці Канади з вимогами звільнення В. Мороза. У мітингу взяли участь представники Ліги Визволення України (ЛВУ) та Спільки Української Молоді (СУМ). У зв'язку із голодуванням в Оттаві 27–28 липня 1974 р. пройшли масові демонстрації українців під радянським посольством на чолі із членами КОВМ Л. Гірною, А. Бандерою, М. Липовецьким, А. Семотюком та ін. 11 серпня пройшла масова маніфестація солідарності з В. Морозом декількох тисяч українців м. Едмонтон⁹⁴¹. Вона набула форми молитовного походу із запаленими свічками, при активній участі молодіжних організацій Пласту, Союзу української молоді (СУМ) тощо. У середині липня 1974 р. прикували до себе увагу канадської преси п'ятеро голодуючих українців-студентів під гаслом «Свободу Морозу!» біля пам'ятника Т. Шевченку у Вінніпегу, до яких згодом приєднався міністр освіти уряду провінції Манітоба Б. Ганущак⁹⁴². У вересні 1974 р. на підтримку В. Мороза проводили голодування українські студенти університетів у Торонто та Едмонтоні⁹⁴³. У кінці вересня КОВМ організували чергову демонстрацію біля радянського посольства в Оттаві, а також мітинги у Торонто, Монреалі та Вінніпезі⁹⁴⁴. Протягом жовтня–грудня 1974 р. мітинги у канадській столиці на підтримку В. Мороза проходили мало не кожного тижня⁹⁴⁵.

Демонстрації та голодування на захист В. Мороза відбувалися і в США. Вже 13 червня 1974 р. Комітет оборони радянських політв'язнів організував віче в Українському Народному Домі в Нью-Йорку, доповідачами на якому були російський дисидент-емігрант О. Єсенін-

⁹⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 54, 84, 96, 99, 149, 224, 246; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 55, 165, 282;

⁹⁴¹ Недужко Ю. Діяльність Святого конгресу вільних українців щодо забезпечення свободи і демократії в Україні. 1969–1979 / Ю. Недужко // Наукові виклади. – 2007. – № 2. – С. 44.

⁹⁴² П'ять голодуючих студентів у Вінніпегу звернули увагу Західної Канади на справу Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 16 серпня.

⁹⁴³ Українські студенти в Едмонтоні голодують, вимагають звільнення Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 11 жовтня.

⁹⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 96.

⁹⁴⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 55, 165, 282.

Вольпин та член Ініціативної Групи в обороні людських прав в СРСР Ю. Штейн⁹⁴⁶. 16 липня 1974 р. відбувся мітинг на центральній площі Бостона за участі 200 українців на чолі із О. Єсеніним-Вольпиним та Р. Купчинським⁹⁴⁷. Центральний союз українських студентів (ЦеСУС) та Союз українських студентських товариств Америки (СУСТА) із 22 липня проводили маніфестації перед радянським посольством та Білим Домом у Вашингтоні⁹⁴⁸. 25 липня розпочалась 48-годинна акція голодування двадцятьох учасниць українських жіночих організацій Нью-Йорка перед штаб-квартирою ООН⁹⁴⁹. Від кінця липня до 24 серпня 1974 р. тривали акції голодування українських студентів у Вашингтоні, організовані місцевим КОВМ⁹⁵⁰. Один із голодуючих студентів Андрій Міхняк заявив: «Ціль нашої голодівки – звільнення Валентина Мороза, інтервенція президента Форда перед совітськими властями та одержання інформації про стан його здоров'я»⁹⁵¹. Після завершення голодування у Вашингтоні КОВМ оголосив декларацію про продовження боротьби за визволення В. Мороза та створення в американській столиці Українського бюро на постійній основі з метою впливу на уряд та парламент США⁹⁵². Питанням організації кампанії на захист історика були присвячені з'їзди Союзу української молоді Америки (СУМА) у м. Елленвіль (штат Нью-Йорк), які відбулись 30–31 серпня та 16–17 вересня 1974 р.⁹⁵³

Новим піднесенням руху за звільнення дисидента у США ознаменувався кінець вересня 1974 р. Зокрема, протягом 25–29 вересня тривало друге голодування кількох десятків українських жінок Нью-Йорка, а 29 вересня тут відбулась 10-тисячна маніфестація під гаслами «Звільніть Мороза!», на якій виступили кілька американських сенаторів і конгресменів, що підтримували вимоги українців. На початку жовтня

⁹⁴⁶ Віче в обороні Валентина Мороза / Звернення Комітету для Оборони Радянських Політичних В'язнів // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Нью-Йорк, 1974. – 13 червня. – Арк. 1.

⁹⁴⁷ В Бостоні відбулась демонстрація в обороні Мороза; Єсенін Вольпин закликає «Незабувати українського патріота, вимагати його звільнення» // Свобода. – 1974. – 20 липня.

⁹⁴⁸ ЦеСУС, СУСТА почали демонстрації в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 20 липня.

⁹⁴⁹ Українські жінки в Нью-Йорку почали голодову демонстрацію в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 26 липня.

⁹⁵⁰ Defence Actions by the Ukrainian Council on Human Rights, Dept. of United Ukrainian Organization // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Cleveland, 1979. – Р. 1.

⁹⁵¹ У Вашингтоні продовжується акція в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 21 серпня.

⁹⁵² Декларація (оголошена 24 серпня 1974 у Вашингтоні на закінчення голодівки солідарності з Валентином Морозом) / Прес-реліз Комітету Оборони Валентина Мороза // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Вашингтон, 1974. – 24 серпня.

⁹⁵³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1036, арк. 355; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 373.

делегация УККА зустрілась із представниками комісії ООН з прав людини та передала текст петиції, яка була затверджена на мітингу в Нью-Йорку. Члени делегації заручилися підтримкою радника з економічних і соціальних питань місії США при ООН Г. Вігінса, який обіцяв сприяти розгляду питання про становище українських політ'язнів у СРСР під час засідання Генеральної Асамблеї⁹⁵⁴. Лідери УККА закликали членів американського сенату «не надавати СРСР жодних торгівельних привілеїв, якщо негайно не буде звільнений Валентин Мороз»⁹⁵⁵.

У день річниці жовтневої революції в Росії 7 листопада 1974 р. з ініціативи вашингтонського КОВМ відбувся похід зі свічками до радянського посольства у США. Десяте листопада лідери КОВМ Є. Іванців та А. Міхняк оголосили Днем Солідарності з Морозом та закликали всіх українців провести одноденне голодування, а вільний час присвятити написанню листів до американських органів влади в оборону ув'язненого дисидента⁹⁵⁶. Окремі акції серед української діаспори на підтримку В. Мороза відбулись у містах Лорейн (штат Огайо), Детройт (штат Мічиган), Клівленд (штат Нью-Джерсі) тощо.

У цей період рух на підтримку вимог звільнення політ'язня охопив також інші країни – Бельгію, Францію, ФРН, Аргентину, Австралію, Велику Британію, Чилі. Зокрема, в Бельгії ще 16 червня 1974 р. відбувся молитовний похід у районах Діст і Монтегю «в обороні Мороза та других Нескорених», організований СУМ. У ньому взяли участь кілька сотень представників місцевої української діаспори та українці, що приїхали із Франції⁹⁵⁷. Досить масштабну роботу провів у 1974 р. КОВМ у Мельбурні (Австралія), результатом чого стала значна кількість підписів австралійців під петиціями щодо звільнення В. Мороза⁹⁵⁸. У середині вересня пройшла кількаденна демонстрація української молоді під гаслами «Волю Морозові» і «Вільна Україна» у столиці Аргентини Буенос-Айресі перед павільйоном, в якому відбувалась виставка радянської промисловості⁹⁵⁹. Українські організації у Мюнхені (ФРН) 20 жовтня 1974 р. провели мітинг

⁹⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 149, 224, 256.

⁹⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, по. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 76.

⁹⁵⁶ Неділя 10-го листопада День Солідарності з Морозом / Прес-реліз Комітету Оборони Валентина Мороза // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Вашингтон, 1974. – 25 жовтня.

⁹⁵⁷ У Бельгії відбувся молитовний похід в обороні Мороза та інших переслідуваних в Україні // Свобода. – 1974. – 25 червня.

⁹⁵⁸ Українці в Австралії розгортають акцію в обороні В. Мороза // Свобода. – 1974. – 23 серпня.

⁹⁵⁹ Українська молодь в Аргентині демонструвала в обороні Мороза // Свобода. – 1974. – 2 жовтня.

на підтримку В. Мороза⁹⁶⁰. Значна маніфестація відбулась 1 грудня 1974 р. у Парижі (Франція). Її учасниками були як українці-емігранти (Д. Ганяк, Д. Штуль), так і молоді французи; у підсумку до президента Франції Валері Жискар Д'Естена було написано листа з вимогою втрутитися у справу визволення В. Мороза⁹⁶¹. У жовтні 1974 р. делегація української діаспори на чолі з головою Українського центрального представництва в Аргентині В. Косюком взяла участь у зустрічі з президентом Чилі Августо Піночетом. Під час консультацій в ході візиту українців до Сантьяго обговорювалася можливість обміну 82 українських дисидентів в СРСР, в тому числі В. Мороза, на таку ж кількість комуністичних політв'язнів у Чилі, проте цю ідею так і не було реалізовано⁹⁶². Сам А. Піночет заявив, що чилійський уряд буде добиватися від Комісії ООН з прав людини виступити із вимогами визволення засуджених дисидентів у Радянському Союзі⁹⁶³. На захист В. Мороза виступала також громадськість Норвегії, Швеції, Австрії⁹⁶⁴.

Діяльність української діаспори активізувала західну суспільну думку в питанні звільнення дисидента В. Мороза з радянської тюрми і була своєрідним каталізатором для відповідних дій окремих міжнародних організацій та представників органів влади у США і Канаді.

Уже в липні 1974 р. на підтримку В. Мороза виступили ряд канадських політиків (міністр С. Гайдаш, сенатор П. Юрчик, посол П. Савчук), американські сенатори Г. Білл і Ч. Матаяс, нобелівський лауреат німецький письменник Генріх Белль. Президент Міжнародного комітету захисту прав людини, колишній прем'єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер узяв участь у демонстрації голодуючих студентів на захист політв'язня В. Мороза перед посольством СРСР в Оттаві⁹⁶⁵. Питання офіційного виступу в його

⁹⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 246.

⁹⁶¹ У Парижі відбулася велика маніфестація в обороні Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 18 грудня.

⁹⁶² Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України: середина 40-х – початок 90-х рр. XX століття / Ю. Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 257.

⁹⁶³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 271.

⁹⁶⁴ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – С. 156.

⁹⁶⁵ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 110.

оборону розглянув, щоправда безрезультатно, уряд Канади⁹⁶⁶. Наступного місяця американські конгресмени Д. Даніельс та Е. Кач звернулись із листами до Дж. Форда з проханням сприяти визволенню В. Мороза. На початку серпня 1974 р. мер м. Клівленд Ральф Перк надіслав телеграму радянському послу в США А. Добриніну, у якій висловив занепокоєння здоров'ям ув'язненого дисидента⁹⁶⁷. Внаслідок активних пропагандистських дій вашингтонського КОВМ вимоги українців підтримали група сенаторів (Тафт, Джейвіс, Рібкофф) та членів Палати Представників (Ріналдо, Мітчел). 22 серпня Роберт Тафт у американському Сенаті подав проект резолюції № 392 на захист В. Мороза, яку було направлено на розгляд сенатської комісії закордонних справ⁹⁶⁸. На підтримку цієї резолюції з ініціативи УККА протягом вересня 1974 р. надіслано більше восьми тисяч листів від американців українського походження⁹⁶⁹. Сам Р. Тафт виступив із відкритим листом на адресу президента США Дж. Форда та закликав його долучитися до кампанії захисту українського історика: «Пане Президент, я вірю, що відповідальністю вільного світу є виразити занепокоєння безпекою і свободою містера Мороза як представника культури багатьох американців. Я вірю, що Ваша участь у інформуванні радянського уряду про американське занепокоєння є виправданою...»⁹⁷⁰ Великий резонанс мали виступи на підтримку В. Мороза американських парламентарів Г. Джексона⁹⁷¹, Л. Гогена, П. Родіно⁹⁷², Р. Роу, В. Волша⁹⁷³.

Наприкінці жовтня 1974 р. Міжнародна Амністія звернулася із закликом до Л. Брежнєва звільнити В. Мороза і дозволити йому

⁹⁶⁶ Канадський уряд розглядає справу інтервенції в обороні Валентина Мороза – Андрій Сахаров апелює // Свобода. – 1974. – 26 липня; Канадські сенатори, міністри, жидівський конгрес, Нобелівський лауреат Гайнріх Бел заявляють підтримку Комітетові Оборони Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 25 липня.

⁹⁶⁷ Лист мера Клівленда Ральфа Перка до радянського посла у США Анатолія Добриніна // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Клівленд, 1974. – 2 серпня. – Арк. 1.

⁹⁶⁸ Сенатор Тефт зголосив резолюцію в обороні Валентина Мороза; голодівку солідарності у Вашингтоні припинено // Свобода. – 1974. – 28 серпня; Taft urges President to join in show of concern over jailed soviet historian / Смолоскип, од. обл. ДП-52 : М. – Washington, 1974. – August 22. – Р. 1.

⁹⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 149.

⁹⁷⁰ Taft urges President to join in show of concern over jailed soviet historian / Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Washington, 1974. – August 22. – Р. 1.

⁹⁷¹ Сенатор Джексон закликає Брежнєва поклопотатись за Валентина Мороза // Свобода. – 1974. – 12 вересня.

⁹⁷² В обороні Мороза внесено дві резолюції в Палаті Представників, створено постійне бюро Комітету у Вашингтоні // Свобода. – 1974. – 19 вересня.

⁹⁷³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 2.

емігрувати⁹⁷⁴. Не менш важливим було рішення англійського осередку Міжнародного ПЕН-клубу у листопаді обрати дисидента своїм почесним членом, ініціатором чого виступив відомий російський поет-емігрант Йосиф Бродський⁹⁷⁵. У жовтні 1974 р. у справі В. Мороза до представників СРСР звернулись 9 парламентарів Великої Британії, а в листопаді – прем'єр-міністр Канади П.-Е. Трюдо⁹⁷⁶.

Радянський уряд у свою чергу здійснював тиск на уряд Канади з приводу активізації українських емігрантських організацій. У жовтні 1974 р. у Нью-Йорку відбулась зустріч міністрів закордонних справ СРСР та Канади А. Громико та А. Маккекена, після якої останній у своєму виступі в парламенті висловив негативне ставлення до кампанії оборони В. Мороза⁹⁷⁷. А під час зустрічі з послом СРСР 7 листопада цього ж року прем'єр-міністр Канади П.-Е. Трюдо навіть змушений був вибачитися за постійні акції КОВМ та інших українських організацій біля радянського посольства⁹⁷⁸. Проте такі контрзаходи зі сторони СРСР не зупинили учасників кампанії. Зокрема, у кінці листопада 1974 р. на мітингу в Торонто на захист В. Мороза, який був організований КУК, із промовама виступили мер міста Д. Кромей і лідер ліберальної партії провінції Онтаріо Д. Брайтгон⁹⁷⁹.

Зважаючи на те, що мирні методи боротьби за повне звільнення В. Мороза були малоефективними, а уряди держав Заходу не мали наміру йти на конфронтацію з СРСР, окремі українські емігрантські організації наприкінці 1974 р. розглядали можливість переходу до більш радикальних дій. Зокрема, у листопаді члени бандерівського крила ОУН, штабквартирою якого був Мюнхен, виявляли бажання здійснити ряд викрадень радянських дипломатів високого рангу з метою їх обміну на В. Мороза та інших українських політ'язнів. У середовищі ОУН(б) обговорювалося

⁹⁷⁴ Міжнародна Амністія закликає Брежнєва звільнити Валентина Мороза / Прес-реліз Комітету Оборони Валентина Мороза // Смолоскип, од. обл. ДП-52 : М. – Вашингтон, 1974. – 24 жовтня; Міжнародна Амністія закликає Брежнєва звільнити В. Мороза // Свобода. – 1974. – 30 жовтня.

⁹⁷⁵ Валентин Мороз запропонований на почесного члена Світової Асоціації письменників // Свобода. – 1974. – 13 листопада.

⁹⁷⁶ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 111; Справа Мороза була предметом дебат в канадському парламенті // Свобода. – 1974. – 27 листопада.

⁹⁷⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 18.

⁹⁷⁸ Там само. – Арк. 165.

⁹⁷⁹ Там само. – Арк. 308.

питання про збройну боротьбу проти радянського режиму, організацію «попереджувальних акцій проти КДБ в Україні» у відповідь на непохитність позиції СРСР у питанні звільнення засуджених українських дисидентів⁹⁸⁰. У повідомленні КДБ УРСР до ЦК КПУ за 21 листопада 1974 р. міститься інформація про те, що лідери ОУН у ФРН мали плани щодо викрадення співробітника радянського посольства у м. Бонн з метою його подальшого обміну на В. Мороза⁹⁸¹. Проте ці ідеї не було втілено в життя.

Міжнародна кампанія щодо захисту В. Мороза в 1974 р. завдала керівництву СРСР значних репутаційних втрат. Тому радянські спецслужби продовжили спроби дискредитації ув'язненого дисидента та виробили цілий комплекс контрзаходів з метою зниження активності світової громадськості в цій справі. Зокрема, вже в травні–липні 1974 р. радянське посольство в Канаді розіслало більше 1500 екземплярів спеціально підготовленого прес-релізу про політв'язня задля його компрометації⁹⁸². На початку серпня цього ж року секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук доручив підготувати новий «контрпропагандистський» матеріал для опублікування у канадській пресі⁹⁸³. Керівництво УРСР виявилось не готовим до значного розмаху кампанії в обороні В. Мороза та масштабних пікетувань будинку радянських представництв при ООН у Нью-Йорку в кінці липня – серпні 1974 р. Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький 11 серпня наказав В. Федорчуку «порадитися в Москві, що нам слід зробити» щодо запобігання міжнародного розголосу справи В. Мороза⁹⁸⁴. З приводу демонстрації активістів КОВМ у Нью-Йорку 6 серпня 1974 р. постійне представництво УРСР при ООН направило ноту протесту місії США. Через тиждень радянські дипломати отримали відповідь від їхніх американських колег, у якій вказувалося на мирний характер українських мітингів, а у порушенні громадського порядку звинувачувалися саме працівники представництва УРСР⁹⁸⁵.

⁹⁸⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 228.

⁹⁸¹ Там само. – Арк. 165.

⁹⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 1125, арк. 43.

⁹⁸³ Там само. – Арк. 44.

⁹⁸⁴ Там само. – Арк. 72.

⁹⁸⁵ Там само. – Арк. 85–89.

У середині вересня 1974 р. з ініціативи В. Федорчука та В. Маланчука ЦК КПУ таємно затвердив план заходів з метою протидії міжнародній кампанії на захист В. Мороза. Вище керівництво УРСР вирішило в жодному разі не задовольняти вимоги активістів, не змінювати призначеного судом тюремного терміну для ув'язненого, оскільки це було б сприйнято як перемога над радянським режимом в українському еміграційному середовищі, а також інакодумцями в Україні. Ймовірне звільнення В. Мороза, на думку голови КДБ УРСР, могло би спричинити нові акції на Заході з вимогами визволення інших засуджених дисидентів⁹⁸⁶. Крім того, було прийнято рішення посилити контрпропагандистські заходи за кордоном. Зокрема, планувалось передати через радіо та пресу написану під тиском радянських спецслужб заяву дисидентки З. Франко з приводу кампанії оборони В. Мороза «Без вас обійдемося!»⁹⁸⁷. У газеті «Вісті з України» були надруковані статті Ф. Самійленка «Відверніться від них, люди!» (26 вересня 1974 р.)⁹⁸⁸, кандидата філософських наук з Івано-Франківська С. Возняка «Апостол» і його штандарти» (17 жовтня 1974 р.)⁹⁸⁹, міністра юстиції УРСР В. Зайчука «Радянський закон на службі народу»⁹⁹⁰. У статтях були тенденційно підібрані матеріали, які описували В. Мороза як «державного злочинця» та «зрадника»; жорсткій критиці піддавалися також учасники кампаній на захист ув'язненого історика. Також було підготовлено до друку статтю члена АН УРСР, доктора юридичних наук П. Недбайла, яка мала на меті показати «відсутність зв'язку між кампанією оборони В. Мороза і питаннями захисту прав людини»⁹⁹¹. Усі статті писалися та редагувалися під контролем КДБ. Зокрема, відомо, що кадебісти «надавали допомогу» у підготовці статті про В. Мороза С. Возняку⁹⁹². Проте зусилля радянських спецслужб з метою скорочення масштабів кампанії захисту В. Мороза восени 1974 р. не дали відчутного результату.

Завдяки принциповості В. Мороза та, не в останню чергу, тиску на СРСР зі сторони міжнародної спільноти, радянський уряд змушений був

⁹⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 1045, арк. 22–24.

⁹⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 36–47.

⁹⁸⁸ Прокоп М. Перемога Валентина Мороза / М. Прокоп // Сучасність. – 1975. – № 2. – С. 88–90.

⁹⁸⁹ Возняк С. «Аристократ духа» і його заокеанські покровителі / С. Возняк // Прикарпатська правда. – 1974. – 2 жовтня. – С. 2.

⁹⁹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 1045, арк. 24.

⁹⁹¹ Там само. – Арк. 24.

⁹⁹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1037, арк. 40.

поступитися та частково задовольнити вимоги політв'язня, який 22 листопада 1974 р. припинив голодування. Проте кампанія на його захист не припинилася. Відбулась тільки певна зміна акцентів щодо вимог українських організацій. На перший план тепер висувались домагання дострокового звільнення дисидента з ув'язнення та дозвіл на його еміграцію до країн Заходу. Вже 3 грудня 1974 р. КУК відправив прем'єр-міністру Канади телеграму із відповідною вимогою. 16 грудня у національному канадському прес-клубі в Оттаві відбулась дискусія щодо питання правомірності тюремного ув'язнення В. Мороза за радянськими та міжнародними законами за участю лідера торонтського КОВМ В. Тарнопольського, науковця П. Редевея, колишніх радянських дисидентів Ю. Лурія та П. Литвинова⁹⁹³. У середині грудня КОВМ у Вашингтоні зробив заяву щодо ситуації після припинення голодування В. Мороза «Врятовано життя – на черзі воля» та закликав українську громадськість США не припиняти акцій⁹⁹⁴.

Масштабна кампанія на захист В. Мороза в 1974 р. мала своїм наслідком зростання впливу українських емігрантських організацій на процеси міжнародної політики та безпосередньо на уряди країн Заходу. Досить серйозні політичні дивіденди отримали емігрантські організації у США, які почали висувати нові вимоги до радянського уряду та урядів країн Заходу. Зокрема, лідери УККА ще в жовтні 1974 р. у зв'язку зі справою В. Мороза заявили про необхідність гарантування для українців у Радянському Союзі права на еміграцію за кордон (на зразок відповідного права для євреїв)⁹⁹⁵. Голова УККА Лев Добрянський у грудні 1974 р. висунув вимогу офіційного визнання в ООН екзильних представництв українців та інших народів Східної Європи, які перебували у сфері впливу СРСР⁹⁹⁶. Під впливом кампанії щодо захисту В. Мороза вже з кінця 1974 р. СКВУ активізував заходи щодо створення в Нью-Йорку власного інформаційного центру при ООН, який би конкурував із Постійним представництвом УРСР⁹⁹⁷. Невдовзі обов'язки такого центру почала виконувати редакція газети «Свобода», через яку секретаріат СКВУ та

⁹⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 404–405.

⁹⁹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 79.

⁹⁹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 2.

⁹⁹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 79.

⁹⁹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 4 (1977), спр. 1038, арк. 282.

вашингтонський КОВМ стали систематично поширювати літературу та друковані матеріали⁹⁹⁸.

Незважаючи на спад активності українського діаспорного середовища на початку 1975 р., пов'язаний із припиненням В. Морозом голодування, емігрантські організації продовжили тиск на органи влади у США⁹⁹⁹. Найбільш вагомим результатом кампанії захисту В. Мороза для української діаспори США стала поява постійного українського лобі в американському Конгресі. У першій половині 1975 р. штаб-квартирою лобі стало приміщення КОВМ у Вашингтоні¹⁰⁰⁰. Голова КОВМ Є. Іванців проводив свій робочий час безпосередньо в парламенті США. У штаті було двоє працівників, які керували численним активом добровольців із числа студентів українського походження. Метою лобі було поширення серед конгресменів та сенаторів інформації про українське питання, організація його підтримки серед парламентарів, а також тиск на адміністрацію президента Дж. Форда задля врахування інтересів українського народу в зовнішньополітичному курсі США¹⁰⁰¹. Підтримували діяльність українського лобі помічник сенатора Р. Тафта українець Тарас Шмагала, працівник Державного Департаменту США Богдан Футей, а також завідувач української редакції «Голосу Америки» Михайло Терпак¹⁰⁰².

Значно посилювались політичні позиції української діаспори у Великій Британії. Завдяки старанням Союзу українців у Великій Британії (СУБ) на початку 1975 р. у британському парламенті було створено «англо-українську групу» депутатів, яка займалась відстоюванням інтересів українського народу на міжнародній арені. До складу групи увійшли парламентарі В. Вітлок (керівник), Д. Вонг, Р. Дурант та Р. Луїс¹⁰⁰³.

Протягом 1975 р. у країнах Заходу продовжувалися акції на підтримку В. Мороза, проте вони вже не були настільки інтенсивними, як у 1974 р. На початку року найбільші КОВМ у Торонто і Вашингтоні опинилися у

⁹⁹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 76.

⁹⁹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1044, арк. 90; Демонстрація в обороні політ'язнів в Оттаві / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза. – 1975. – 10 листопада. – Арк. 1; Перші річні збори Комітету оборони Валентина Мороза в Торонті / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза // Смолоскип, од. обл. ДП-50 : М. – 1975. – 12 березня. – Арк. 1–2; Похід і маніфестація в обороні Валентина Мороза / Прес-реліз Комітету оборони Валентина Мороза // Смолоскип, од. обл. ДП-50 : М. – 1975. – 10 липня. – Арк. 1–2.

¹⁰⁰⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1042, арк. 305.

¹⁰⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1043, арк. 56; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1050, арк. 24–25.

¹⁰⁰² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 75–76.

¹⁰⁰³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1044, арк. 131.

кризовому становищі в першу чергу через зниження інтересу емігрантських організацій та української молоді до кампанії захисту В. Мороза. З метою залучення нових активістів та інтенсифікації їхньої діяльності при КОВМ у Торонто було створено спеціальні відділи, які займалися проведенням акцій на захист Л. Плюща та українських жінок-політв'язнів¹⁰⁰⁴. У березні 1975 р. відбулися зміни у керівництві торонтського КОВМ – В. Тарнопольський подав у відставку з посади його голови, мотивуючи це необхідністю захисту всіх українських політв'язнів, а не тільки В. Мороза¹⁰⁰⁵. Однак лідерами Комітету стали М. Липовецький та А. Бандера, які взяли курс на активізацію кампанії захисту ув'язненого історика¹⁰⁰⁶. Вже у квітні 1975 р. на запрошення КОВМ до Канади прибув відомий російський дисидент і письменник Віктор Некрасов, який із вересня 1974 р. перебував на еміграції. Під час свого інтерв'ю у Монреалі він виступив на захист В. Мороза та інших українських політв'язнів¹⁰⁰⁷. Монреальський КОВМ 13 квітня 1975 р. організував з нагоди дня народження В. Мороза демонстрацію біля місцевого радянського консульства, у якій взяли участь більше 350 осіб¹⁰⁰⁸.

У січні 1975 р. у Вашингтоні відбулась конференція учасників кампанії за звільнення В. Мороза у США, у якій взяли участь представники КОВМ із міст Ньюарк, Рочестер, Філадельфія, Клівленд, Детройт та Торонто. Перед делегатами виступив помічник сенатора Тафта Т. Шмагала. Відбулась дискусія стосовно подальших планів проведення кампанії після припинення істориком голодування¹⁰⁰⁹. Комітет оборони радянських політв'язнів у Нью-Йорку оголосив день 29 березня 1975 р. Днем В. Мороза та російського дисидента В. Буковського¹⁰¹⁰. Децю пізніше з ініціативи вашингтонського КОВМ відбулась акція щодо відправлення у Владимирську тюрму вітальних листівок з нагоди дня народження дисидента. Також масово надсилалися телеграми американським

¹⁰⁰⁴ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 9.

¹⁰⁰⁵ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 112.

¹⁰⁰⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1046, арк. 12.

¹⁰⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1043, арк. 139.

¹⁰⁰⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 26.

¹⁰⁰⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1042, арк. 305.

¹⁰¹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1041, арк. 161.

конгресменам із інформацією про В. Мороза та проханнями внести на розгляд конгресу резолюцію в його обороні¹⁰¹¹.

Одним із найбільш вагомих досягнень кампанії захисту В. Мороза у першій половині 1975 р. було видання Бюро суспільної інформації Державного Департаменту США спеціального повідомлення про ставлення американського уряду до численних порушень прав людини у підрадянській Україні. Арешти В. Мороза, Л. Плюща та інших дисидентів розцінювалися як порушення принципів Загальної декларації прав людини¹⁰¹². У Канаді в лютому 1975 р. депутат парламенту Девід Орліков виступив із пропозицією ухвалити звернення до уряду П.-Е. Трюдо, щоб він посилив заходи у питанні звільнення В. Мороза та його еміграції до країн Заходу¹⁰¹³.

На початку 1975 р. регулярними стали спроби учасників руху на захист В. Мороза поширити інформацію про нього серед громадян УРСР з метою підтримки дисидентства. З ініціативи діаспорних організацій було організовано надсилання через пошту у різні області України листів із «Зверненням Комітету оборони Валентина Мороза», нагрудними знаками із зображеннями портрету політв'язня і написом англійською мовою «Свободу Морозу»¹⁰¹⁴. На початку лютого 1975 р. від імені Йоркського університету (Канада) були відправлені листи із брошурами на захист В. Мороза та Л. Плюща, адресовані Президії АН УРСР та директорам одинадцяти її інститутів¹⁰¹⁵. Регулярно матеріальну допомогу з-за кордону отримувала дружина історика Р. Мороз, на адресу якої приходили поштові посилки із цінними речами, одягом та грошима¹⁰¹⁶.

Ще в кінці 1974 р. окремі діаспорні організації, зокрема ЗП УГВР та ЗЧ ОУН оголосили про перехід до більш радикальних методів боротьби за звільнення В. Мороза. Радянські спецслужби вважали обстріл представництва СРСР при ООН, який відбувся 19 січня 1975 р., акцією українських радикалів. Канадська контррозвідка на початку 1975 р. докладала значних зусиль, щоб не допустити нападів на радянських

¹⁰¹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1043, арк. 139.

¹⁰¹² Там само. – Арк. 56.

¹⁰¹³ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 112.

¹⁰¹⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1041, арк. 30.

¹⁰¹⁵ Там само. – Арк. 143.

¹⁰¹⁶ Там само. – Арк. 79.

дипломатів зі сторони учасників кампанії оборони В. Мороза. Прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Канади у березні 1975 р. під тиском зі сторони радянського уряду змушені були попередити лідерів українських організацій про неприпустимість використання насильства по відношенню до працівників посольства СРСР¹⁰¹⁷.

У квітні 1975 р. відбулась наступна Конференція ВАКУ у Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Українська делегація на чолі із Я. Стецьком та Р. Малащуком домоглася ухвалення кількох резолюцій, присвячених українському дисидентському руху. Зокрема, «...В. Мороза та Ю. Шухевича визнано символами і прикладами для молоді всіх народів світу»¹⁰¹⁸. У Конференції брав участь член виконкому УККА В. Душник, за пропозицією якого було прийнято резолюцію «Про поневолення України» і звернення до урядів країн Заходу із закликом «вмішатися у справу визволення В. Мороза, Л. Плюща і українських жінок-політ'язнів»¹⁰¹⁹. Також конференція закликала лідерів держав антирадянського блоку припинити економічні та інші відносини із СРСР та його сателітами до тих пір, поки не будуть звільнені з ув'язнення В. Мороз, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл та інші українські дисиденти¹⁰²⁰.

Певне піднесення кампанії спостерігалось влітку 1975 р., що було пов'язане із погрозами В. Морозу зі сторони лікарів Владимирської тюрми щодо можливого його переведення до психіатричної лікарні. У червні КОВМ у Вашингтоні видав прес-реліз з цією інформацією, посилаючись на свідчення Р. Мороз після її побачення з чоловіком¹⁰²¹. Українські діаспорні газети у США «Свобода» та «Америка» опублікували статті із закликами поновити активні заходи в обороні В. Мороза та підтримати діяльність вашигтонського КОВМ. Керівництво УККА поширило звернення до представників української спільноти в Америці, «щоб вони писали конгресменам від своїх виборчих округ заклики підтримати резолюції» щодо звільнення В. Мороза та Л. Плюща. До кінця червня проекти резолюцій в обороні українського історика та інших політ'язнів подали члени Конгресу США Е. Коч, М. Біяджі, Г. Гюд, Д. Мітчел та В. Грін. Про

¹⁰¹⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1042, арк. 361.

¹⁰¹⁸ Антибольшевизський Блок Народів. Збірка документів і статей (1971–1975 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – С. 311–312.

¹⁰¹⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1044, арк. 36.

¹⁰²⁰ Там само. – Арк. 296.

¹⁰²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. I, спр. 1281, арк. 124.

підтримку цих резолюцій заявили 33 члени Палати представників та 11 сенаторів¹⁰²².

КОВМ у Канаді організували ряд масових демонстрацій на захист В. Мороза. Зокрема, 8 липня 1975 р. було проведено мітинг неподалік міської ратуші Торонто, а 30 липня та 1 серпня – біля радянського посольства в Оттаві¹⁰²³. Активісти руху оборони В. Мороза намагалися використати поїздку канадської делегації на конференцію Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (НБСЕ) у Гельсінкі, яка відбулась 30 липня – 1 серпня 1975 р. Перед виїздом делегації з Канади прем'єр-міністру П.-Е. Трюдо від КУК та КОВМ була надіслана телеграма із проханням підняти питання звільнення В. Мороза на конференції. Телеграму підписали понад 4 тис. осіб¹⁰²⁴. Досить масштабні мітинги з цього приводу відбулись у Римі біля посольства СРСР у Італії під час загального збору греко-католиків у липні 1975 р., який був організований лідером УГКЦ кардиналом Й. Сліпим¹⁰²⁵.

З метою локалізації кампанії на захист В. Мороза 8 серпня 1975 р. В. Федорчук у спеціальному повідомленні до ЦК КПУ пропонував пом'якшити умови перебування дисидента за ґратами – достроково перевести його з Владимирської тюрми до ВТК. Проте така ініціатива наштовхнулась на несприйняття зі сторони загальносоюзного КДБ та вищого керівництва УРСР в особі В. Щербицького, який власною рукою написав на повідомленні: «Треба продумати всесторонньо – чи потрібно це робити?»¹⁰²⁶ В результаті В. Мороз таки залишився у тюрмі до закінчення свого шестирічного терміну.

Протягом середини – другої половини 1975 р. українська діаспора організувала кампанію, яка мала на меті висунення В. Мороза кандидатом на здобуття Нобелівської премії миру. У липні цього року в Канаді було створено Комітет Нобелівської премії для В. Мороза, який очолив професор Манітобського університету Я. Рудницький. За ініціативою цього Комітету на адреси канадських та американських політичних і суспільних діячів, вчених і дипломатів направлялися звернення із проханням рекомендувати ув'язненого історика на присудження йому премії.

¹⁰²² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 1, спр. 1281, арк. 122.

¹⁰²³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 10.

¹⁰²⁴ Там само. – Арк. 10.

¹⁰²⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1044, арк. 310.

¹⁰²⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1045, арк. 243–244.

Кампанію активно підтримав колишній прем'єр-міністр Канади Дж. Діфенбейкер, який відправив у Нобелівський інститут в Осло (Норвегія) листа з пропозиціями включити В. Мороза до числа кандидатів на отримання премії¹⁰²⁷. У вересні 1975 р. комітет щодо сприяння присудженню Нобелівської премії для В. Мороза було створено українськими емігрантами у Південній Америці. Українці США планували проведення у Детройті спеціальних зборів задля популяризації особи В. Мороза як одного із можливих претендентів на отримання «Нобеля»¹⁰²⁸. Протягом 14–16 листопада 1975 р. під керівництвом Я. Стецька відбулася чергова Конференція АБН у Мюнхені (Німеччина), на якій В. Мороза, як одного з найвідоміших представників українського дисидентського руху, висунуто кандидатом на отримання Нобелівської премії миру¹⁰²⁹. Радянські спецслужби всіляко протидіяли цій кампанії та намагалися активізувати свої зусилля щодо дискредитації постаті дисидента¹⁰³⁰. Зрештою, Нобелівську премію миру в 1975 р. отримав російський правозахисник А. Сахаров, який пізніше називав прізвище В. Мороза в числі тих, хто мав би розділити з ним цю премію¹⁰³¹.

Окремі акції на захист В. Мороза у країнах Заходу здійснювалися восени 1975 – на початку 1976 рр. Зокрема, делегація канадських парламентарів у складі Р. Перола, Дж. Джерома та С. Попроскуя, яка у вересні 1975 р. із офіційним візитом відвідала СРСР, на прохання торонтського КОВМ та КУК порушила питання про звільнення В. Мороза¹⁰³². Радянські представники під час розмови із канадськими гостями вперше допустили можливість виїзду політв'язня у майбутньому за кордон¹⁰³³. Лідери КОВМ у Канаді М. Левицький та А. Бандера заявили про необхідність активізації кампанії та у вересні–жовтні 1975 р. провели збір підписів під черговою телеграмою до членів уряду у справі ув'язненого

¹⁰²⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1045, арк. 47.

¹⁰²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1046, арк. 92.

¹⁰²⁹ Антибольшевицький Бльок Народів. Збірка документів і статей 1971–1975 рр. – Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1982. – С. 440.

¹⁰³⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1046, арк. 92.

¹⁰³¹ Бурнашов Г. Борітєся – лоборетє! Нариси. Публіцистика 1990–2000 рр. / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2000. – С. 71.

¹⁰³² Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 112; ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 10.

¹⁰³³ Там само. – С. 112.

історика¹⁰³⁴. Демонстрації біля радянського посольства в Оттаві на підтримку В. Мороза за участі молоді із СУМу і Пласту були організовані вже традиційно під час святкування дипломатами річниці «жовтневої революції» 6 листопада 1975 р. та в день народження історика 15 квітня 1976 р.¹⁰³⁵ 18 лютого 1976 р. у Нью-Йорку відбулась нарада представників КОВМ, КОРП, УККА та видавництва «Смолоскип», на якій підводились підсумки кампанії щодо захисту В. Мороза та розроблялися плани на майбутнє. Віце-президент УККА І. Лисогір закликав звертати увагу американських органів влади на порушення в СРСР Гельсінських угод 1975 р. Делегати від КОВМ висловили бажання відправити петиції у справі В. Мороза на адресу радянського уряду¹⁰³⁶.

Значне піднесення міжнародної кампанії оборони В. Мороза, яке завершило другий її період, відбулось у травні–липні 1976 р. Воно пов'язане з переведенням політв'язня для експертизи психічного здоров'я до Інституту ім. В. Сербського в Москву. Протягом 18–22 травня інформація про спробу здійснення психіатричних репресій проти дисидента, завдяки інтерв'ю його дружини іноземним кореспондентам, поширилась на Заході. Зокрема, канадська газета «Toronto Star» розмістила статтю про нього на першій сторінці. Наприкінці травня 1976 р. завдяки старанням депутатів П. Євчука та С. Новлса, справа звільнення В. Мороза обговорювалась у канадському парламенті¹⁰³⁷. Депутат Д. Мазанковський подав клопотання щодо направлення до засудженого історика незалежних медиків із країн Заходу. Інший депутат нижньої палати канадського парламенту, лікар за фахом М. Шульман звернувся до радянського посольства із пропозицією здійснити медичний огляд В. Мороза. Також він клопотав до уряду П.-Е. Трюдо, щоб необхідною передумовою продажу канадського зерна до СРСР зробити звільнення дисидента з ув'язнення. Проте такі думки виглядали занадто радикальними і не були сприйняті політикумом Канади¹⁰³⁸.

¹⁰³⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1046, арк. 190.

¹⁰³⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 10–11.

¹⁰³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1050, арк. 24–25.

¹⁰³⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 11.

¹⁰³⁸ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 113.

Зрештою, 3 червня 1976 р. нижня палата канадського парламенту з ініціативи депутата П. Євчука одногосно прийняла резолюцію із закликом до уряду виступити в обороні В. Мороза. Представники канадського уряду негайно передали її до радянського посольства. Цього ж дня у столичній газеті «Ottava Journal» КОВМ опублікував відкритий лист на захист В. Мороза, який підписали 90 діячів науки на чолі з президентом Торонтського університету¹⁰³⁹. Протягом 9–11 червня за сприяння Комісії Прав Людини при СКВУ, Ліги Визволення України (ЛВУ), Жіночого Відділу Українок Канади кілька провідних газет Канади надрукували лист від імені 350 канадських науковців до радянського посольства із вимогою негайного звільнення В. Мороза¹⁰⁴⁰. Монреальський КОВМ 8 червня 1976 р. надіслав телеграму із підписами 10 тисяч осіб в обороні В. Мороза, М. Плахотнюка та інших українських політв'язнів до П.-Е. Трюдо, Генерального Секретаря ООН К. Вальдгайма та Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)¹⁰⁴¹.

Активні заходи на захист В. Мороза після його переведення до Інституту ім. В. Сербського відбувалися і в США. Вже 3 червня 1976 р. УККА відправив телеграму президенту Дж. Форду з проханням поставити перед радянським керівництвом питання про звільнення дисидента¹⁰⁴². 7 червня українські емігрантські організації провели демонстрацію під гаслами «Свободу Морозу», «Свободу Україні», «Зупиніть КДБ» у Вашингтоні біля радянського посольства¹⁰⁴³. На початку червня 98 американських конгресменів відправили на адресу керівників КПРС та радянського уряду листи із закликами припинити репресії проти історика та дозволити йому емігрувати до США для роботи в Гарвардському університеті¹⁰⁴⁴. А 16 червня 1976 р. конгресмени Е. Кач, К. Дадд і М. Фенвік виголосили в парламенті спільну заяву, у якій запропонували надати В. Морозу почесне громадянство США, оскільки він належить до «героїчних особистостей сучасної епохи»¹⁰⁴⁵.

¹⁰³⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1052, арк. 138; ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 11.

¹⁰⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1053, арк. 3.

¹⁰⁴¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 11.

¹⁰⁴² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1053, арк. 21.

¹⁰⁴³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1052, арк. 99.

¹⁰⁴⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1053, арк. 21.

¹⁰⁴⁵ Там само. – Арк. 33.

Кампанія на захист В. Мороза в травні–червні 1976 р. охопила також країни Європи – Францію та Велику Британію. У Франції основним ініціатором заходів в обороні історика став український дисидент Л. Плющ, який був звільнений із психіатричного ув'язнення та емігрував на Захід у березні 1976 р. У кінці травня він виступив перед студентами вищого торгово-економічного інституту у м. Понтуаз, закликавши до проведення акцій на захист В. Мороза. Від імені французького Комітету за звільнення радянських політв'язнів Л. Плющ підготував спеціальну декларацію, у якій висловився на підтримку боротьби за звільнення українських дисидентів із тюрем і таборів. Його дружина Т. Житникова у Парижі виступила із зверненням до жінок усього світу, закликала їх здійснювати заходи для врятування В. Мороза від морального знищення у психлікарні¹⁰⁴⁶.

Активізація кампанії оборони В. Мороза у Великій Британії припала на кінець червня – початок липня 1976 р. Протягом 25–26 червня у Лондоні відбувся з'їзд СУБ, на якому значна увага приділялась питанню звільнення В. Мороза. Із цією метою організація налагодила контакти з кількома членами британського парламенту, провела ряд демонстрацій та направила петиції на адресу уряду¹⁰⁴⁷. На початку липня у Лестері (Англія) відбулось зібрання СУМ Великої Британії за участю лідерів ОУН(б) Ярослава і Ярослави Стецьків. Було підписано петицію на захист радянських політв'язнів із вимогами до радянської влади звільнити засуджених В. Мороза та Ю. Шухевича¹⁰⁴⁸.

Міжнародна кампанія 1976 р. була відносно короткою, але достатньо інтенсивною та ефективною. Основним її здобутком стало припинення психіатричних репресій зі сторони радянського режиму проти В. Мороза¹⁰⁴⁹. Серед причин успіху кампанії 1976 року варто виділити активну роботу КОВМ та налагодження ними зв'язків з урядовими та політичними колами країн Заходу¹⁰⁵⁰.

У другій половині 1976 р. – на початку 1979 р. тривав останній, третій етап кампанії на захист В. Мороза в країнах Заходу, яка поступово пішла на

¹⁰⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1052, арк. 98–103.

¹⁰⁴⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1054, арк. 213.

¹⁰⁴⁸ Там само. – Арк. 163.

¹⁰⁴⁹ Валентина Мороза визнали психічно здоровим, його перевезуть до мордовського табору / Пресреліз Закордонного Представництва Української Головної Визвольної Ради // Смолоскип, од. обл. ДП-48 : М. – 1976. – 21 червня. – Арк. 1.

¹⁰⁵⁰ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 12.

спад і втратила свою інтенсивність¹⁰⁵¹. Підтвердженням цьому було припинення діяльності вашингтонського КОВМ влітку 1976 р. в умовах втрати ним підтримки зі сторони української громади в США. На місці КОВМ в американській столиці було створено Комітет щодо вивчення проблем захисту прав людини на чолі із А. Міхняком, завданням якого було пропагування «українського питання» серед американських політичних кіл¹⁰⁵². Проте новостворений Комітет не отримав значної ваги і впливу серед української діаспори, а його діяльність не була достатньо ефективною в порівнянні із КОВМ.

З початку 1977 р. одним з основних центрів кампанії на захист В. Мороза в США стала Філадельфія. Протягом 1977–1978 рр. значно активізувалася діяльність філадельфійського КОВМ, який очолювала Уляна Мазуркевич. Уже в січні 1977 р. саме там відбулась конференція КОВМ з багатьох американських та канадських міст, на якій прийнято рішення про підтримку УГГ, направлення листів президенту США та членам уряду з питань прав людини в УРСР та подальше здійснення акцій на захист українських політв'язнів¹⁰⁵³. Для фінансування наступних демонстрацій планувалося створити спеціальний фонд у 10 тисяч доларів. З метою координації руху на підтримку В. Мороза та інших ув'язнених діячів українського дисидентського руху було створено комісію, до складу якої увійшли У. Мазуркевич та М. Липовецький¹⁰⁵⁴. 15 квітня 1978 р. зусиллями філадельфійського КОВМ у центрі міста організовано акцію «Похід за Свободу», приурочену до дня народження В. Мороза. Під час маніфестації, учасниками якої були більше 800 осіб, активісти зібрали близько 500 поштівок із привітаннями для історика і таку ж кількість листів до Л. Брежнева із закликами звільнити В. Мороза. На початку травня цього ж року у Філадельфії відбулась ще одна конференція американських КОВМ. У березні 1979 р. з ініціативи У. Мазуркевич тут відбулась акція, приурочена до другої річниці ув'язнення лідера УГГ М. Руденка. Під час її проведення було організовано збір підписів під листами в обороні

¹⁰⁵¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1059, арк. 59.; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1062, арк. 207; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1065, арк. 35–36.

¹⁰⁵² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1054, арк. 145.

¹⁰⁵³ ЩДАЗУ, ф. 44, оп. 1, спр. 45, арк. 1–2.

¹⁰⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1058, арк. 216–217.

політв'язнів В. Мороза та В. Овсієнка, які були надіслані президенту США Дж. Картеру, а також урядовцям С. Венсу та З. Бжезінському¹⁰⁵⁵.

Демонстрації на захист В. Мороза відбувалися і в інших містах США. Зокрема, 4 березня 1977 р. в організованому ТУСМ мітингу у Нью-Йорку на захист В. Мороза, М. Руденка, О. Тихого взяли участь близько 300 осіб¹⁰⁵⁶, а маніфестацію у Клівленді 17 квітня цього ж року відвідали понад 200 осіб¹⁰⁵⁷. Влітку 1977 р. з ініціативи ЗП УГВР було створено комісію для надання юридичної допомоги засудженим в СРСР, яку очолив колишній міністр юстиції США Р. Кларк. Залучивши до її роботи провідних спеціалістів по радянському законодавству у країнах Заходу, комісія готувала апеляції у справах В. Мороза, І. Світличного, В. Чорновола та ін.¹⁰⁵⁸ Українські діаспорні організації в американському місті Клівленд (штат Огайо) у квітні 1978 р. організували «символічне збирання крові ім. В. Мороза для нужденних», приурочене до дня народження дисидента. В акції взяло участь понад 70 осіб. У квітні 1979 р. аналогічне збирання крові було проведено повторно¹⁰⁵⁹. У листопаді 1978 р. з ініціативи СКВУ відбулась найбільш масштабна на той час всеукраїнська демонстрація в Нью-Йорку біля будинку радянського представництва при ООН із закликами звільнення В. Мороза та Л. Лук'яненка¹⁰⁶⁰. Активну участь в організації мітингу, на який зібралися більше 1,5 тис. осіб, взяв Філадельфійський КОВМ¹⁰⁶¹.

Українські діаспорні організації намагалися використати Белградську зустріч представників держав-учасниць НБСЄ (жовтень 1977 – березень 1978 рр.) з метою привернення уваги світової громадськості до проблеми ув'язнення В. Мороза. Зокрема, у листопаді 1977 р. голова КОВМ у штаті Нью-Джерсі І. Ольшанівський звернувся із закликом до учасниці американської делегації на форумі, конгресменки М. Фенвік, щоб вона підняла у Белграді питання визволення В. Мороза, В. Чорновола,

¹⁰⁵⁵ Комітет Оборони Валентина Мороза у Філадельфії. Календар проведеної праці від березня 1978 року до березня 1979 року // Смолоскип, од. обл. ДП-48: М. – Філадельфія, 1979.

¹⁰⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1059, арк. 59.

¹⁰⁵⁷ Defence Actions by the Ukrainian Council on Human Rights, Dept. of United Ukrainian Organizations // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – Cleveland, 1979. – Р. 1–2.

¹⁰⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1062, арк. 207.

¹⁰⁵⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 34.

¹⁰⁶⁰ Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – К.: Смолоскип, 2010. – С. 315.

¹⁰⁶¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1071, арк. 269; Комітет Оборони Валентина Мороза у Філадельфії. Календар проведеної праці від березня 1978 року до березня 1979 року // Смолоскип, од. обл. ДП-48: М. – Філадельфія, 1979.

Ю. Шухевича, С. Караванського та ін.¹⁰⁶². У березні 1978 р. учасниця філадельфійського КОВМ З. Луцька організувала на Белградській зустрічі прес-конференцію задля поширення інформації про українських політ'язнів¹⁰⁶³.

Діяльність КОВМ у Канаді під час третього етапу кампанії в обороні В. Мороза також стала менш інтенсивною, порівняно з періодом 1974–1976 рр. У жовтні–листопаді 1976 р. було організовано маніфестації у Торонто і Оттаві із закликами звільнення українських політ'язнів. У червні 1977 р. Комісія з прав людини СКВУ в Канаді розіслала франкомовний переклад творів В. Мороза із супровідним листом на адреси державних представництв при ЮНЕСКО¹⁰⁶⁴. Протягом 1977–1978 рр. торонтський КОВМ організував зустрічі української діаспори із російськими дисидентами-емігрантами В. Буковським та Л. Алексеевою, які виступили на захист В. Мороза¹⁰⁶⁵. Вплив найбільшого КОВМ у Торонто в середовищі діаспори поступово ослаб. Якщо в 1974 та 1975 рр. загальний обсяг пожертвувань на потреби КОВМ, які надходили від небайдужих українців, становив 61 тис. та 27 тис. доларів, то в 1977 та 1978 рр. – відповідно 4,2 тис. та 0,8 тис. доларів¹⁰⁶⁶. У квітні 1978 р. СКВУ самоусунувся від підтримки торонтського КОВМ, який перейшов у підпорядкування КУК¹⁰⁶⁷. Повністю зазнала невдачі акція щодо збору коштів на підтримку звернення КОВМ у Ванкувері з метою солідаризації з українськими політ'язнями в січні–лютому 1979 р.: протягом місяця на адресу КОВМ прийшла тільки одна пожертва в розмірі 10 доларів¹⁰⁶⁸. Це свідчить про те, що станом на 1978 – початок 1979 рр. українська спільнота в Канаді втратила інтерес до кампаній на захист В. Мороза.

Досить вагомим фактором, який був однією з причин занепаду кампанії на захист В. Мороза наприкінці 1970-х рр., стала цілеспрямована акція радянських спецслужб щодо компрометації постаті цього найбільш відомого на міжнародній арені українського дисидента. У березні 1977 р. за

¹⁰⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1065, арк. 35–36.

¹⁰⁶³ Комітет Оборони Валентина Мороза у Філадельфії. Календар проведеної праці від березня 1978 року до березня 1979 року // Смолоскип, од. обл. ДП-48: М. – Філадельфія, 1979.

¹⁰⁶⁴ Недужко Ю. Діяльність Світового конгресу вільних українців щодо забезпечення свободи і демократії в Україні. 1969–1979 / Ю. Недужко // Наукові виклади. – 2007. – № 2. – С. 44.

¹⁰⁶⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 12–13.

¹⁰⁶⁶ Там само. – Арк. 15–16.

¹⁰⁶⁷ Там само. – Арк. 32–33.

¹⁰⁶⁸ Там само. – Арк. 43–44.

підтримки КДБ в газеті «Вісті з України», рупорі радянської пропаганди у середовищі української діаспори, надруковано статтю «Третій від заднього краю», де подано негативну характеристику В. Мороза зі сторони Д. Шумука¹⁰⁶⁹. Вже наступного місяця В. Федорчук звітував перед В. Щербицьким: «...ці публікації серйозно скомпрометували і підірвали авторитет Мороза в націоналістичному середовищі, внесли розгубленість і замішання в коло його однодумців»¹⁰⁷⁰.

Незважаючи на це, завдяки безпрецедентній активності міжнародних кампаній на захист В. Мороза, у другій половині 1970-х рр. його долею зацікавилися впливові американські політики. Напередодні президентських виборів у США в 1976 р. кандидат від Демократичної партії та майбутній президент Джеймс Картер у телеграмі УККА пообіцяв сприяти визволенню В. Мороза¹⁰⁷¹. Активні заходи уряду США щодо звільнення політв'язня з радянських тюрем під тиском української діаспори розпочались у 1978 р. Позитивному вирішенню цієї справи сприяла тогочасна міжнародна ситуація. Саме на цей період припадає остання фаза «розрядки» у відносинах між СРСР та США, яка характеризувалась послабленням напруги між ними. Ворогуючі блоки ОВД і НАТО в другій половині 1970-х рр. досягли відносного паритету воєнних потужностей. Це мотивувало сторони до взаємних поступок у політичній сфері.

Обмін п'ятьох дисидентів з СРСР – В. Мороза, Г. Вінса, О. Гінзбурга, М. Димшиця та Е. Кузнецова – на двох радянських шпигунів, арештованих і засуджених у США – В. Енгера і Р. Черняєва, який здійснено 27 квітня 1979 р., був вигідний урядам обох наддержав. Імовірно, ця подія розглядалась керівництвом СРСР і США своєю гарантією майбутнього підписання Договору про обмеження стратегічних озброєнь СОС-2¹⁰⁷².

Переговори щодо можливого звільнення окремих дисидентів розпочались ще в середині 1978 р. з ініціативи радянського уряду. За даними українського емігрантського часопису «Свобода», ідею взаємного

¹⁰⁶⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1058, арк. 383.

¹⁰⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1060, арк. 96–97.

¹⁰⁷¹ Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України: середина 40-х – початок 90-х рр. XX століття / Ю. Недужко. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – С. 259.

¹⁰⁷² Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981 / Z. Brzezinski. – New York : Farrar Straus & Giroux, 1983. – P. 338.

обміну політів'язнями між СРСР і США вперше висунув радянський міністр закордонних справ Андрій Громико у червні 1978 р. в розмові із державним секретарем США Сайрусом Венсом. Восени 1978 р. американський суд визнав радянських громадян В. Енгера та Р. Черняєва, працівників Генерального Секретаріату ООН, винними у намаганні розсекретити державну таємницю США та засудив їх до 50 років в'язниці. Це призвело до активізації дій уряду СРСР щодо обміну радянських шпигунів на дисидентів. Протягом листопада 1978 – квітня 1979 рр. тривали таємні переговори між С. Венсом і радником американського президента з питань національної безпеки Збігневом Бжезінським з однієї сторони та радянським послом у США А. Добриніним з іншої. 23 квітня 1979 р. сторони дійшли згоди щодо умов обміну п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів¹⁰⁷³.

Помітну роль у процесі звільнення В. Мороза відіграло посилення українського лобі в американському уряді за президентства Дж. Картера. Його уособленням була фігура З. Бжезінського, одного з найближчих радників президента, який фактично визначав зовнішню політику США протягом 1977–1981 рр. З. Бжезінський за національністю був поляком з українськими коренями та розумів важливість стратегічного значення України в Східній Європі. Він намагався всіляко сприяти послабленню впливу союзного центру в національних республіках СРСР¹⁰⁷⁴. Згодом в одному зі своїх інтерв'ю В. Мороз сказав: «...Моїм рятівником був Збігнев Бжезінський. Він... безкомпромісно наполягав, що серед обмінюваних в'язнів українець мусить бути». З. Бжезінський мав контакти із лідерами американських КОВМ, які під час розмов із радником президента наголошували на необхідності першочергового звільнення із радянських таборів саме В. Мороза¹⁰⁷⁵. Переговори проходили у жорсткій і напруженій обстановці, проте американській стороні вдалося добитися визволення історика, який вважався «найбільш важливим українським націоналістом» та ще чотирьох дисидентів¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷³ Валентин Мороз на волі! // Свобода. – 1979. – 1 травня.

¹⁰⁷⁴ Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981 / Z. Brzezinski. – New York : Farrar Straus & Giroux, 1983. – P. 339.

¹⁰⁷⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁰⁷⁶ Brzezinski Z. Power and Principle. Memoirs of the National Security Adviser 1977–1981 / Z. Brzezinski. – New York : Farrar Straus & Giroux, 1983. – P. 339.

Протягом 26–27 квітня 1979 р. В. Мороза вивезено з мордовських колоній і доставлено до московської тюрми Лефортово. Начальник в'язниці зачитав дисиденту наказ про позбавлення його радянського громадянства та депортацію за кордон «за ворожу діяльність». Також у В. Мороза було примусово вилучено 122 зошити із його працями, написаними в ув'язненні, та 60 книг із його тюремної бібліотеки. В'язень зумів приховати лише декілька творів, написаних дрібним шрифтом, серед яких памфлет «Тверді мелодії» (присвячений дисиденту М. Сороці). Потім під посиленою охороною КДБ зранку 27 квітня В. Мороза та інших чотирьох дисидентів було доставлено до московського аеропорту «Шереметьєво», звідки рейсом Москва – Гандер – Нью-Йорк вивезено з території СРСР. Сам обмін відбувся в нью-йоркському аеропорту ім. Дж. Кеннеді. Одночасно до радянського літака підведено два трапи: через один працівники американських спецслужб вивели дисидентів, а через інший до літака зайшли радянські шпигуни¹⁰⁷⁷.

Отже, у середовищі української діаспори протягом 1970-х рр. В. Мороз вважався лідером дисидентства. Причинами феномену міжнародних кампаній на його захист були близькість поглядів дисидента і радикального крила еміграції, його принциповість у протистоянні з радянським режимом, акції на підтримку в'язня в середовищі інтелігенції УРСР. У ході кампаній діаспора своєю активністю спонукала до дій в оборону В. Мороза представників влади західних держав та міжнародні організації. Найбільше піднесення руху за звільнення В. Мороза датується 1974–1976 рр. Воно було зумовлене довготривалим голодуванням дисидента та спробами режиму запроторити його до психлікарні. Зусилля світової спільноти справили вирішальний вплив на звільнення політв'язня. Міжнародні кампанії на захист В. Мороза можна вважати одними з найбільш успішних у той час акцій з відстоювання прав і свобод людини у світі.

¹⁰⁷⁷ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд: Видавництво «Анабазис», 1980. – С. 17–26.

РОЗДІЛ 11

ПЕРШІ МІСЯЦІ ЗА КОРДОНОМ

Еміграційний період громадсько-політичної діяльності Валентина Мороза розпочався після його примусової депортації з території СРСР та тривав до остаточного повернення дисидента в Україну після проголошення її незалежності. Аналізуючи рівень суспільної активності дисидента, зміну його політичних уподобань, можна виділити три етапи діяльності В. Мороза: 1) кінець квітня – початок липня 1979 р.; 2) липень 1979 р. – літо 1981 р.; 3) літо 1981 р. – 1992 р.

Визволення дисидента було сприйнято діаспорою як подія загальноукраїнського значення. Процес депортації В. Мороза до США всебічно висвітлювався в емігрантських засобах масової інформації. Зокрема, газета «Свобода» від 1 травня 1979 р. описала ентузіазм української діаспори у перші дні перебування В. Мороза на волі: «Не було, здається, жодної української людини, яка б не старалася перевірити цю неймовірну вістку, що її всі невблаганно очікували...» Вже 27 квітня 1979 р. його в готелі відвідали делегації провідних українських емігрантських організацій США – УНС, УККА, СКВУ, УВФ, філадельфійського КОВМ¹⁰⁷⁸. Така велика кількість делегацій, очолюваних відомими українськими діячами, свідчить про значний резонанс звільнення В. Мороза в середовищі української еміграції.

Станом на кінець 1970-х рр. українська діаспора у країнах Заходу була досить чисельною та впливовою. У Канаді, США, Великій Британії, ФРН, Франції, Австралії та інших державах існували десятки громадсько-політичних, культурних, релігійних, молодіжних організацій, які відстоювали інтереси емігрантів, а також українських газет та часописів. У 1967 р. з метою консолідації зусиль у Нью-Йорку було створено Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ), який був позапартійним об'єднанням, міжнародною координаційною надбудовою над українськими громадськими організаціями. До складу СКВУ увійшли українські крайові центральні репрезентації у різних країнах світу, зокрема Конгрес Українців Канади (КУК), Український Конгресовий Комітет Америки (УККА) (США), Союз Українців Великої Британії (СУБ), Союз Українських

¹⁰⁷⁸ Валентин Мороз на волі! // Свобода. – 1979. – 1 травня.

Організації Австралії (СУОА), Репрезентативний Комітет Української Громади Франції та ін.

За кордоном діяло чимало українських політичних партій, які постійно конкурували за вплив на діаспорну громаду та намагалися впливати на уряди держав Заходу для захисту національних інтересів на міжнародній арені. Українська еміграція була розділена між кількома політичними центрами. Найбільшим впливом вирізнялися такі осередки: ОУН(б) – бандерівці, ОУН(м) – мельниківці, ОУНз – двійкарі, Закордонне представництво Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), УРДП, Уряд УНР в екзилі тощо. Більшість українських політичних центрів засуджували радянський режим на території України та спрямовували свої зусилля на інформаційну боротьбу проти СРСР. Однак розпорошеність політичних сил діаспори стала значною перешкодою на шляху формування потужного українського лобі в урядах і парламентах західних держав. Наприкінці 1970-х рр. основними конкуруючими таборами еміграції були ОУН(б) або Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) на чолі з Ярославом Стецьком та ОУН(м), яку очолював Микола Плав'юк¹⁰⁷⁹.

Бандерівці претендували на авангардну роль у боротьбі проти російського імперіалізму та прагнули стати домінуючою силою емігрантського життя, перебуваючи на засадах українського інтегрального націоналізму. Члени ОУН(б) проявляли значну активність у практичній боротьбі проти радянського режиму, залучали до цієї діяльності молодь, здійснювали широку організаційно-пропагандистську роботу¹⁰⁸⁰. Організаційним центром бандерівців був Світовий український визвольний фронт (УВФ), створений у 1973 р. Під їх контролем знаходились Ліга визволення України (ЛІВУ) (Канада), Організація оборони чотирьох свобод України (ООЧСУ) (США), Союз українців Великої Британії (СУБ), Об'єднання українців у Франції, Ліга визволення України в Австралії, часописи «Шлях перемоги» (Мюнхен), «Визвольний шлях» (Лондон), «Гомін України» (Торонто), «Національна трибуна» (Нью-Йорк). Досить сильними були позиції бандерівців в УККА¹⁰⁸¹. Мельниківці були прихильниками консерватизму та приділяли більшу увагу культурно-

¹⁰⁷⁹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>.

¹⁰⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 116–117.

¹⁰⁸¹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>.

просвітницькій роботі, при цьому більш помірковано ставилися до радянського режиму¹⁰⁸². Вони контролювали Організацію державного визволення України (ОДВУ) (США), Українське національне об'єднання (УНО) (Канада), Об'єднання українців у Великій Британії, періодичні видання «Українське слово» (Париж), «Самостійна Україна» (Чикаго), «Новий шлях» (Торонто) тощо. В середовищі КУК також переважав вплив прихильників ОУН(м). Мельниківців підтримували організації Союз українських самостійників (СУС), Українська демократично-радикальна партія (УДРП), видавництво «Смолоскип» та інші дрібніші організації¹⁰⁸³. КДБ організовував постійні провокації з метою посилення розбрату серед українських емігрантських організацій та компрометування їх лідерів.

У кінці 1970-х рр. прихильники ОУН(б) здійснювали посилений тиск на своїх опонентів з метою зміцнення власних позицій та зростання впливу на українську діаспорну громаду. На III Конгресі СКВУ, який відбувся у листопаді 1978 р. у Нью-Йорку, бандерівці змогли дещо потіснити мельниківців та провести більше представників у секретаріат організації. У питанні виборів очільника СКВУ був досягнутий компроміс, за яким перші 2,5 роки цю посаду мав обіймати мельниківець М. Плав'юк, а наступні 2,5 роки – бандерівець І. Базарко¹⁰⁸⁴. Однак лідери ОУН(б) не зупинились на досягнутому і продовжили боротьбу проти конкурентів. Приїзд В. Мороза до США у квітні 1979 р. бандерівці намагалися використати для посилення позицій власної партії у цьому протистоянні¹⁰⁸⁵.

Перший етап громадсько-політичної діяльності В. Мороза на еміграції характеризувався відносною незалежністю дисидента від основних партійних осередків діаспори і найбільш значною інтенсивністю роботи в середовищі українських громад. Відразу після приїзду до США його сприймали серед емігрантів як «героїчного борця за волю України», «символ української визвольної боротьби»¹⁰⁸⁶. У перші тижні перебування на волі він взяв участь у значній кількості маніфестацій, прес-конференцій,

¹⁰⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 117.

¹⁰⁸³ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд / Г. Касьянов // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kasian/kas201.htm>.

¹⁰⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 116.

¹⁰⁸⁵ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Саїчадо, 2005. – С. 191–192.

¹⁰⁸⁶ Валентин Мороз на волі // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 787–788.

зустрічей, організованих діаспорними організаціями, виголосив чимало промов та звернень¹⁰⁸⁷.

28 квітня 1979 р. В. Мороз разом з іншими звільненими дисидентами відбув прес-конференцію для американської та еміграційної преси. Він наголосив на тому, що є саме українським дисидентом, націоналістом та закликав до подальшої боротьби за звільнення політв'язнів-співвітчизників. Згодом історик зустрівся із впливовими фігурами в середовищі української еміграції – митрополитом Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) Мстиславом, адміністративним директором УККА Іваном Базарком, доктором В. Душником, професором Гарвардського університету С. Хемичем, дисиденткою Н. Світличною – та прийняв від них привітання зі звільненням. На прохання редакції часопису «Свобода» виступив зі «Словом до української громадськості у вільному світі», в якому наголосив на важливості старань діаспори у визволенні політв'язнів та визначив метою своєї майбутньої діяльності боротьбу проти комуністичного режиму в СРСР¹⁰⁸⁸.

Цього ж дня в супроводі голови УНС Івана Флиса та лідера УККА І. Базарка прибув до Філадельфії, де тривала двохтисячна маніфестація в оборону українських політв'язнів, організована місцевим КОВМ на чолі з У. Мазуркевич. Маніфестація стала справжнім «святом визволення» В. Мороза. Про загальний настрій її учасників можна дізнатись зі спогадів І. Флиса: «З хвилиною, коли люди завважили наше авто, ми почули голосні, безперервні вигуки привітання – «Слава Україні, слава Морозові!». Нарід попав у екстазу. Люди старалися доторкнутися до нього, стиснути йому руку, поцілувати крайчик його одежі. Всі плакали, сміялися, раділи, вигукували, махали руками, держали дітей високо на своїх раменах, щоб і вони могли побачити В. Мороза...». Визволений політв'язень закликав до

¹⁰⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1074, арх. 333; В. Мороз вдруге відвідав Філадельфію // Свобода. – 1979. – 1 червня; В. Мороз відбув розмову з членами редакції «Свободи» // Свобода. – 1979. – 9 травня; Валентин Мороз на волі! // Свобода. – 1979. – 1 травня; Відбулася зустріч В. Мороза з українською громадою у Випані // Свобода. – 1979. – 31 травня; Головна управа Братства 1-ої УД УНА відбула наради та зустрілася із Валентином Морозом // Свобода. – 1979. – 5 червня; Гостювання Валентина Мороза у Детройті // Свобода. – 1979. – 14 червня; Зустріч В. Мороза з представниками ДЦ УНР // Свобода. – 1979. – 30 травня; Мороз відвідав український фестиваль у Нью Йорку // Свобода. – 1979. – 26 травня.

¹⁰⁸⁸ Валентин Мороз зустрівся з представниками української преси, наголошував потребу консолідованої акції в користь інших політичних в'язнів // Свобода. – 1979. – 10 травня.

ще більшого використання потенціалу української громади для боротьби за здійснення основної мети – незалежності України. Символічними моментами мітингу стали урочисте спалення його учасниками листівок, які вони збирались відправити В. Морозу до Мордовії, внесення портретів українських дисидентів – В. Мороза та Л. Лук'яненка, співання гімнів «Ще не вмерла Україна» та «Не пора»¹⁰⁸⁹.

29 квітня на запрошення митрополита Мстислава дисидент узяв участь в урочистих заходах у церкві-пам'ятнику Св. Андрея і на українському православному цвинтарі в Саут-Баунд-Бруку біля Нью-Йорка за участю близько 5 тис. українців-емігрантів. Митрополит надав право колишньому дисиденту, який був з ентузіазмом зустрінутий учасниками заходу, зачитати на панахиді урочисту молитву за Україну. Згодом В. Мороз зустрівся із блаженним Мстиславом у митрополичій резиденції та відбув прес-конференцію із владиками УПЦ у США¹⁰⁹⁰.

Наступного дня В. Мороз відвідав генеральну канцелярію УНС у Нью-Джерсі, де зустрівся з її працівниками, а також із редакцією газети «Свобода». Він дав прес-конференцію для американських, еміграційних українських, французьких, британських, німецьких, аргентинських та ін. журналістів і заявив про перехід під протекцію УНС¹⁰⁹¹. Свідченням позитивного ставлення американської влади до українських дисидентів стала урочиста зустріч В. Мороза, Г. Вінса та Н. Світличної з мером Нью-Йорка Е. Кочем 1 травня 1979 р.¹⁰⁹²

У суспільній свідомості діаспори В. Мороз був символом продовження боротьби нації за незалежність, майбутнім лідером всієї української діаспорної еліти, а його звільнення уявлялось початком нового активного етапу визвольних змагань. Зокрема, у привітальному листі В. Морозу від Ради і Президії Союзу українців у Великій Британії (СУБ) зазначалось, що «...Вістка про Ваш вихід на волю зворушила дуже глибоко всіх українців без огляду на вік, соціальне походження чи місце праці. Ваша

¹⁰⁸⁹ З приїздом В. Мороза до Філадельфії демонстрація перетворилась у свято перемоги // Свобода. – 1979. – 2 травня.

¹⁰⁹⁰ «Я безмежно вдячний Господеві за те, що маю сьогодні можливість у провідну неділю, традиційне українське свято, вшанувати пам'ять моєї мами», – заявив Валентин Мороз на шматочку нашої України в Бавнд Бруку // Свобода. – 1979. – 3 травня.

¹⁰⁹¹ Світові ЗМІ зацікавлені Валентином Морозом і змаганням українського народу за самостійність // Свобода. – 1979. – 2 травня.

¹⁰⁹² В. Мороз, Н. Світлична і Г. Вінс – гостями у мейора Кача // Свобода. – 1979. – 4 травня.

особа стала для нас символом Української Нескорености...»¹⁰⁹³ Лідер українських націоналістів бандерівського крила Я. Стецько бажав В. Морозу «...у спільних рядах українських націоналістів-революціонерів, нашого незламного народу... відвоювати Самостійну Соборну Українську Державу, заваливши Російську імперію»¹⁰⁹⁴.

Вже 4 травня В. Мороз дав перші інтерв'ю власне українським еміграційним виданням «Свобода» та «Сучасність», в яких відповів на запитання журналістів про становище українського визвольного руху в межах СРСР та свої подальші плани щодо діяльності в еміграції¹⁰⁹⁵. Загалом українська преса відреагувала на звільнення В. Мороза дуже оперативно, висвітлюючи буквально кожен його крок на волі. Зокрема, щоденна газета «Свобода» протягом травня–червня 1979 р. майже в кожному своєму номері друкувала статті, присвячені В. Морозу, тексти його виступів на різних урочистих заходах. У номері за 2 травня було розміщено заклик до небайдужих українців у США надсилати телеграми з подяками за звільнення дисидента американському президенту Дж. Картеру¹⁰⁹⁶. Наступні номери «Свободи» вмістили запрошення прийти на демонстрацію на честь політв'язня, яка мала відбутись у Нью-Йорку 12 травня 1979 р. Часопис «Сучасність» розмістив на своїх сторінках докладне інтерв'ю з В. Морозом, а журнал «Визвольний шлях» – різноманітні матеріали, присвячені його діяльності на еміграції (виступи, привітання, коментарі журналістів тощо)¹⁰⁹⁷.

Що стосується реакції західної преси на визволення радянських дисидентів, то вона не була такою гучною. Якщо канадські та американські видання приділили значну увагу особі В. Мороза, розмістивши масштабні статті з його біографіями, то європейські засоби масової інформації були більш стримані в питанні ставлення до представників українського дисидентства. Зокрема, французькі газети «Le Monde» та «L'Augote» акцентували увагу на звільненні О. Гінзбурга, М. Димшиця та Е. Кузнецова, тоді як про В. Мороза та Г. Вінса було подано значно менше

¹⁰⁹³ Валентин Мороз на волі // *Визвольний шлях*. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 788.

¹⁰⁹⁴ Там само. – С. 787.

¹⁰⁹⁵ В. Мороз відбув розмову з членами редакції «Свободи» // *Свобода*. – 1979. – 9 травня.

¹⁰⁹⁶ Світові ЗМІ зацікавлені Валентином Морозом і змаганням українського народу за самостійність // *Свобода*. – 1979. – 2 травня.

¹⁰⁹⁷ Валентин Мороз на волі // *Визвольний шлях*. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 780–859.

інформації¹⁰⁹⁸. Це можна пояснити небажанням європейських урядів загострювати свої відносини із СРСР та слабкістю позицій української діаспори у Західній Європі.

Відразу після прибуття до США В. Мороз отримав привітальні телеграми від найвпливовіших представників української еміграції – патріарха УГКЦ Йосифа Сліпого, митрополита УАПЦ Мстислава, голови Проводу ОУН(б) Я. Стецька, а також від Центрального комітету АБН, Президії УВФ, Ради і Президії Союзу українців у Великій Британії, Президента УНР в екзилі Миколи Лівичького¹⁰⁹⁹. Дисидент отримав запрошення відвідати чимало міст США, Канади, Австралії, Великої Британії та інших країн.

Сьомого травня 1979 р. пройшла прес-конференція В. Мороза з журналістами українських періодичних видань у штаб-квартирі УККА в Нью-Йорку¹¹⁰⁰. 12 травня 1979 р. відбулась його урочиста зустріч з українською емігрантською молоддю в нью-йоркському Браєнт-парку. Організаторами трьохтисячної маніфестації молоді виступили організації «Пласт», Об'єднання демократичної української молоді (ОДУМ), Спілка української молоді (СУМ) та Конференція молодечих організацій при УККА; були присутні мер Нью-Йорка Е. Коч, колишні дисиденти Н. Світлична та П. Григоренко. В. Мороз звернувся до молоді із закликом «...гуртувати ряди націоналістів, щоб у єдиному пориві зі зброєю в руках рушити на Київ, коли прийде великий час». Також зачитав власне есе «Тверді мелодії», написане у радянській в'язниці. На мітингу було ухвалено резолюцію із закликом до урядів країн Заходу чинити постійний тиск на СРСР та добиватися визволення всіх українських політв'язнів¹¹⁰¹. Він був нагороджений вищою пластунською відзнакою – Орденом Вічного Вогню в Золоті¹¹⁰². Згодом, 29 травня 1979 р. В. Мороз став почесним членом СУМ за рішенням її центральної управи¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁸ Європейська преса інформує про звільнення Мороза // Свобода. – 1979. – 4 травня.

¹⁰⁹⁹ Валентин Мороз на волі // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 780–788.

¹¹⁰⁰ Валентин Мороз зустрівся з представниками української преси, наголошував потребу сконсолідованої акції в користь інших політв'язнів // Свобода. – 1979. – 10 травня.

¹¹⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1075, арк. 227.

¹¹⁰² «Молода Україна в Америці – це чудова квітка, що виросла на чужому ґрунті» – заявив В. Мороз на зустрічі в Нью-Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня; «Я закликаю вас до практичного чину!», – звернувся В. Мороз до української молоді в Нью-Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня.

¹¹⁰³ Центральна управа надала В. Морозові звання почесного члена СУМ // Свобода. – 1979. – 9 червня.

Під час своєї поїздки до Вашингтону 18 травня 1979 р. В. Мороз виступив перед журналістами із заявами політичного характеру. Зокрема, він закликав уряди країн Заходу до сприяння українському дисидентському руху та Українській Гельсінській групі (УГГ)¹¹⁰⁴. Історик звернувся із проханням до держав вільного світу здійснювати заходи з метою «деколонізації» СРСР та звільнення поневолених радянським режимом націй¹¹⁰⁵. Протягом 18–20 травня колишній дисидент був гостем українського фестивалю в Нью-Йорку, організованого католицькою церквою Святого Юра¹¹⁰⁶. 20 травня відбулась його зустріч із ветеранами УПА в Нью-Йорку, організована УККА¹¹⁰⁷.

Досить помітними в середовищі української еміграції були другий візит В. Мороза до Філадельфії на запрошення місцевого Комітету Оборони Прав Людини в Україні імені В. Мороза (24 травня), зустріч дисидента з українською громадою у Нью-Джерсі, організована УККА (25 травня) та візит до м. Пітсбург (26 травня)¹¹⁰⁸. Протягом 31 травня – 2 червня 1979 р. В. Мороз відвідав м. Детройт та столицю штату Мічиган м. Лексінг. Під час візиту колишній дисидент взяв участь у демонстрації, яка була організована УККА, відвідав українські церковні школи при парохіях та собор Св. Покрови, виступив у парламенті штату з промовою, в якій висвітлив стан українського дисидентського руху в СРСР та наголосив на необхідності його підтримки зі сторони Заходу¹¹⁰⁹.

Політичні погляди В. Мороза після прибуття за кордон, які він висловлював у своїх промовах та інтерв'ю, були радикально антирадянськими. Метою публічних виступів та інтерв'ю дисидента було виведення українського питання на чільне місце в політиці західних держав щодо СРСР, його популяризація в світових засобах масової інформації. Тому він закликав уряди західних держав до радикальних антирадянських кроків, критикуючи їх за нерішучість у протистоянні із СРСР: «...Захід не вміє жити в неспокою, Захід не вміє пожертвувати своєю стабільністю,

¹¹⁰⁴ В. Мороз закликає до підтримки національних рухів у СРСР і до деколонізації Московської імперії // *Свобода*. – 1979. – 24 травня.

¹¹⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1074, арк. 333.

¹¹⁰⁶ Мороз відвідав український фестиваль у Нью-Йорку // *Свобода*. – 1979. – 26 травня.

¹¹⁰⁷ Головна управа Братства 1-ої УД УНА відбула наради та зустрілася із Валентином Морозом // *Свобода*. – 1979. – 5 червня.

¹¹⁰⁸ В. Мороз вдруге відвідав Філадельфію // *Свобода*. – 1979. – 1 червня; Відбулась зустріч В. Мороза з українською громадою у Випані // *Свобода*. – 1979. – 31 травня.

¹¹⁰⁹ Гостювання Валентина Мороза в Детройті // *Свобода*. – 1979. – 14 червня.

своїм комфортом...»¹¹¹⁰. Зокрема, В. Мороз критикував переговори між США та СРСР щодо договору ОСО-2, які відбувались у червні 1979 р. у Відні, закликаючи американський уряд не підписувати ніяких договорів із Кремлем. На одній із прес-конференцій дисидент зауважив, що в сучасній міжнародній ситуації «Заходові потрібен Черчілль, а не Чемберлен», натякаючи на необхідність активізації боротьби проти комунізму¹¹¹¹. Досить слушною була думка В. Мороза про те, що «...Москва не є однією з світових сил, Москва є світовою загрозою. Москва не є елементом у світовій рівновазі, а силою, що порушує цю рівновагу»¹¹¹².

Валентин Мороз пропонував урядам держав вільного світу здійснити кроки щодо надання реальної підтримки українському дисидентському руху. Зокрема, він закликав утриматись від експорту пшениці до СРСР для більшого політичного тиску на радянський уряд. В. Мороз закликав також західні держави бойкотувати Московську Олімпіаду 1980 р., якщо радянський уряд не випустить із тюрем усіх політ'язнів¹¹¹³.

Намагаючись сприяти створенню самостійної Української держави, В. Мороз у своїх закордонних інтерв'ю часто наголошував на необхідності деколонізації СРСР. Західні уряди, на його думку, повинні були якомога швидше використати національне питання всередині СРСР для його розколу і послаблення. Для цього потрібно було надавати більш широку підтримку українському дисидентству, сприяти звільненню політ'язнів в СРСР. В. Мороз наголошував на стратегічно важливій геополітичній цінності України та заявляв, що «Україна – це частинка Заходу, якій насильно накинули східну колективну ментальність»¹¹¹⁴.

Одразу після звільнення В. Мороз заявив, що буде проводити активну діяльність, спрямовану на досягнення незалежності України¹¹¹⁵. Першим етапом у цій боротьбі він вважав консолідацію зусиль української еміграції. Прагнув зробити її потужною силою в міжнародній політиці, яка б могла більшою мірою впливати на рішення урядів великих держав. Прикладом для В. Мороза була єврейська община в Америці, яка зуміла створити одне

¹¹¹⁰ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 75.

¹¹¹¹ Сльозами радості українська громада вітала родину Валентина Мороза на волі // Свобода. – 1979. – 7 липня.

¹¹¹² Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 74.

¹¹¹³ В. Мороз закликає до підтримки національних рухів у СРСР і до деколонізації Московської імперії // Свобода. – 1979. – 24 травня.

¹¹¹⁴ Вінніпег вітає Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 21 червня.

¹¹¹⁵ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 37–38, 70, 82.

з найбільш потужних лобі в американському уряді і брала активну участь у формуванні принципів зовнішньої політики США¹¹¹⁶.

Для консолідації зусиль діаспори у питанні здобуття Україною незалежності В. Мороз неодноразово закликав керівників українських структур «бути перш за все українцями», і вважав, що в такому разі «наші справи стояли б далеко краще»¹¹¹⁷. Під час зустрічі з лідерами еміграційних організацій США в Нью-Йорку 6 травня 1979 р. вказав на рух за визволення радянських політв'язнів як основу для згуртування сил діаспори¹¹¹⁸. На думку В. Мороза, консолідації української громади на еміграції мала б сприяти також її релігійна єдність. Тому в червні 1979 р. підтримав ідею об'єднання українських церков та створення єдиного патріархату. В ролі лідера української церкви він бачив патріарха і верховного архієпископа УГКЦ Й. Сліпого як людину з найбільшим авторитетом у середовищі діаспори¹¹¹⁹. Щоправда, така ідея не була прийнята в українських емігрантських релігійних колах та розкритикована верхівкою УАПЦ на чолі з митрополитом Мстиславом.

Особливу увагу В. Мороз бажав приділити роботі з діаспорною молоддю, в колах якої відбувалися процеси активної асиміляції. Він розумів необхідність недопущення такого варіанту подій для збереження сили української еміграції в майбутньому. Тому у своїх промовах робив особливий акцент на питанні залучення молоді до активного життя діаспори, закликав «подвоїти кількість молодих українців в наших молодечих організаціях»¹¹²⁰.

Як свідчать публічні виступи, В. Мороз був переконаний у необхідності збройної боротьби за самостійність України силами української діаспори. З цього приводу він висловлювався так: «Але скільки б не вели культурницької праці, скільки б ми не вели комбінацій, врешті-решт на вулицю повинні вийти люди в одностроях і зі зброєю в руках і

¹¹¹⁶ Валентин Мороз зустрівся з представниками української преси, наголошував потребу консолідованої акції в користь інших політичних в'язнів // *Свобода*. – 1979. – 10 травня.

¹¹¹⁷ Відбулась зустріч В. Мороза з українською громадою у Випані // *Свобода*. – 1979. – 31 травня.

¹¹¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1074, арк. 348.

¹¹¹⁹ Гостювання Валентина Мороза в Детройті // *Свобода*. – 1979. – 14 червня.

¹¹²⁰ «Молода Україна в Америці – це чудова квітка, що виросла на чужому ґрунті» – заявив В. Мороз на зустрічі в Нью-Йорку // *Свобода*. – 1979. – 15 травня; «Я закликаю вас до практичного чину!», – звернувся В. Мороз до української молоді в Нью-Йорку // *Свобода*. – 1979. – 15 травня.

довершити справу...»¹¹²¹ При цьому уряд УРСР дисидент вважав окупаційною адміністрацією, яка не відстоювала реальні інтереси українського народу¹¹²². Також він неодноразово заявляв про необхідність повернення українських емігрантів до України, говорив, що його перебування у США дасть йому змогу «приготовляти наших дітей повернутися в Україну»¹¹²³.

Щоправда, він вважав, що такий варіант неможливий у тодішніх геополітичних умовах і може бути здійснений лише за сприятливої революційної ситуації в Україні. Така ситуація, на його думку, могла б утворитись у 1980-х рр. у результаті дестабілізації СРСР через загострення там національних рухів¹¹²⁴. В. Мороз не сумнівався у реальності відновлення незалежної Української держави в найближчі десятиліття. На його думку, після визволення України першочерговою необхідністю буде «духовна битва», подолання психологічної та моральної травми українського народу, завданої радянським режимом та його політикою русифікації та асиміляції. Він вважав необхідними кардинальні зміни в психології українського народу в сторону усвідомлення власної сили та могутності, здатності бути суб'єктом, а не об'єктом міжнародної політики¹¹²⁵.

Протягом травня–червня 1979 р. виникла проблема вільного виїзду сім'ї В. Мороза з СРСР, тому дисидент закликав українські емігрантські організації та американський уряд до тиску на Кремль у даному питанні. У результаті президент США Дж. Картер на прес-конференції 29 травня звернувся з цього приводу до радянського уряду та висловив переконання, що родини звільнених дисидентів безперешкодно виїдуть до США¹¹²⁶. Зрештою, 5 липня 1979 р. дружина Раїса Мороз та син Валентин успішно

¹¹²¹ «Я закликаю вас до практичного чину!», – звернувся В. Мороз до української молоді в Нью Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня.

¹¹²² Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 37.

¹¹²³ В. Мороз закликає до підтримки національних рухів у СРСР і до деколонізації Московської імперії // Свобода. – 1979. – 24 травня.

¹¹²⁴ «Україна мусить бути незалежною» – заявив В. Мороз Монтреальській газеті «Ля Пресс» // Свобода. – 1979. – 22 травня.

¹¹²⁵ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 36.

¹¹²⁶ Картер висловив переконання про скорий приїзд родин звільнених дисидентів // Свобода. – 1979. – 31 травня.

прибули до Нью-Йорка, де змогли зустрітися з В. Морозом та представниками еміграції¹¹²⁷.

У перші дні перебування на еміграції турботу про фінансове забезпечення потреб В. Мороза, організацію прес-конференцій та поїздок узяв на себе УНС (в особі його голови І. Флиса). Період співпраці дисидента з УНС тривав до середини травня 1979 р. і характеризувався найбільшим його визнанням і підтримкою зі сторони широких кіл української діаспори та міжнародної спільноти. Протягом травня–липня 1979 р. у більшості своїх виступів він наголошував на тому, що не входить до жодної політичної організації. Зокрема, на маніфестації в Нью-Йорку 12 травня на запитання щодо своєї політичної приналежності В. Мороз дав наступну відповідь: «Я належу до вічної, невмирущої української партії, яку заснував гетьман Мазепа... У програмі цієї партії написано: збудуймо спочатку Україну, а тоді будемо сперечатися, що краще – соціалізм чи націоналізм»¹¹²⁸. Це свідчить про наміри дисидента об'єднати зусилля всіх емігрантських організацій навколо ідеї відновлення незалежності України і таким чином зробити українську діаспору потужним фактором впливу на уряди західних держав¹¹²⁹.

За спогадами І. Флиса, вже в першій половині травня 1979 р. В. Мороз познайомився з лідерами ОУН(б) та УВФ – найбільш праворадикальних організацій української еміграції – Ярославом та Ярославою Стецьками. Спільність поглядів дисидента і бандерівців сприяла на даному етапі можливості їх співпраці. Особистим секретарем та перекладачем В. Мороза вже з початку травня 1979 р. став голова бюро СКВУ при ООН Б. Потапенко, який був прихильником бандерівського крила еміграції¹¹³⁰.

На перших порах В. Мороз зберігав дружні відносини з кількома іншими емігрантськими організаціями. Газета «Свобода» за 9 травня 1979 р. розмістила на своїх шпальтах повідомлення про те, що з 7 травня він перейшов під «опіку» УККА – однієї з найбільш впливових українських організацій у США¹¹³¹. Одночасно дисидент припинив співпрацю з УНС.

¹¹²⁷ Сльозами радості українська громада вітала родину Валентина Мороза на волі // Свобода. – 1979. – 7 липня.

¹¹²⁸ «Я закликаю вас до практичного чину!», – звернувся В. Мороз до української молоді в Нью-Йорку // Свобода. – 1979. – 15 травня.

¹¹²⁹ Флис І. Одиннадцять днів із Валентином Морозом / І. Флис // Свобода. – 1979. – 14 липня.

¹¹³⁰ Там само.

¹¹³¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1074, арк. 348; УККА перебрав дальшу опіку над Валентином Морозом // Свобода. – 1979. – 9 травня.

Проте вже на початку червня 1979 р. проявилися серйозні розбіжності між ним та лідерами УККА¹¹³². У травні 1979 р. голова Української інформаційної служби «Смолоскип» Осип Зінкевич, близький до мельниківського політичного крила діаспори, запропонував дисидентів співпрацю та взаємодопомогу. Проте він не підтримав пропозицію О. Зінкевича, очевидно, внаслідок впливу зі сторони представників ОУН(б)¹¹³³.

На прес-конференції 7 травня В. Мороз заявив, що вважає СКВУ «найповажнішою і найдостойнішою інституцією, яка має стати репрезентантом усіх українців в еміграції»¹¹³⁴. У травні він також отримав підтримку Злученого Українського Американського Допомогового Комітету (ЗУАДК). Керівництво цієї організації заявило, що бере на себе зобов'язання матеріальної та правової опіки над дисидентом та створює у Філадельфії з цією метою спеціальний фонд допомоги¹¹³⁵. Епізодичними були контакти В. Мороза із представниками екзильного уряду УНР, які обмежились зустріччю дисидента із віце-президентом УНР М. Степаненком у приміщенні УККА в Нью-Йорку з нагоди 100-річчя від дня народження С. Петлюри (10 травня 1979 р.)¹¹³⁶.

Майже весь червень 1979 р. В. Мороз присвятив закордонним поїздкам і зустрічам з представниками української еміграції та урядових кіл у Канаді, Великій Британії, Італії, ФРН, Франції, Бельгії. Протягом 6–13 червня на запрошення КУК він здійснив свій перший візит до Канади. Фактор його звільнення спричинив масштабну активізацію українського громадсько-політичного життя у країні, яка збіглася в часі зі значним посиленням українського лобі в канадському уряді. 22 травня 1979 р. там відбулися парламентські вибори, на яких перемогу здобула Прогресивно-консервативна партія на чолі з Джозефом Кларком. Як свідчить звіт радянського посольства в Канаді, досить важливим чинником перемоги консерваторів була підтримка зі сторони української діаспори, яка

¹¹³² Взаємовідношення Валентина Мороза і УККА, політичні акції, фінанси та інші актуальні справи були предметом чергових нарад УККА // Свобода. – 1979. – 8 червня.

¹¹³³ Зінкевич О. Вельмишановний Валентин Мороз / Українська Інформаційна Служба Смолоскип // Смолоскип, од. обл. ДП-47: М. – 1979. – 7 травня. – Арк. 1–2.

¹¹³⁴ Валентин Мороз зустрівся з представниками української преси, наголошував потребу сконсолідованої акції в користь інших політичних в'язнів // Свобода. – 1979. – 10 травня.

¹¹³⁵ В. Мороз зустрівся із ексекутивною та дирекційною радою ЗУАДК-у // Свобода. – 1979. – 8 червня.

¹¹³⁶ Зустріч В. Мороза з представниками ДЦ УНР // Свобода. – 1979. – 30 травня.

максимально мобілізувала свої сили в умовах національного піднесення після визволення В. Мороза. До палати громад канадського парламенту було обрано 8 депутатів-консерваторів українського походження, а три українці – Дон Мазанковський, Рамон Гнатишин та Стівен Папроскі отримали міністерські портфелі в новосформованому уряді Дж. Кларка. Українські організації значно розширили зв'язки з урядовими колами Канади та вплив на зовнішню і внутрішню політику країни¹¹³⁷.

Свою подорож по країні В. Мороз розпочав з візиту до Торонто, де його зустріла півтисячна демонстрація українців у місцевому аеропорту (6 червня). Мітинг організували молодіжні організації «Пласт», СУМ та ОДУМ за підтримки УВФ, СКВУ та КУК¹¹³⁸. Наступного дня В. Мороз відвідав столицю Оттаву, де мав аудієнцію з прем'єр-міністром Дж. Кларком¹¹³⁹. Глава уряду запропонував дисиденту залишитися на постійне проживання в Канаді, а той заявив, що «завжди захоплювався твердою позицією Кларка у питанні громадянських прав»¹¹⁴⁰. Також відбулися зустрічі гостя з міністром багатокультурності Канади С. Папроскі, колишнім прем'єр-міністром Дж. Діфенбейкером, сенатором українського походження Павлом Юзиком¹¹⁴¹. На прес-конференції дисидент закликав уряди США і Канади до посилення тиску на Кремль в галузі дотримання прав людини¹¹⁴².

Протягом 8–9 червня 1979 р. В. Мороз перебував у Торонто, де мав зустрічі з мером міста Дж. Суеллом, главою уряду провінції Онтаріо У. Девісом. Організовано відвідання дисидентом штаб-квартири СКВУ, зустрічі з активістами українських організацій, українськими студентами Торонтського університету¹¹⁴³. 9 червня 1979 р. в місті відбувся мітинг, організований на честь гостя, на який прийшли близько 30 тис. українців; на ньому звучали вимоги звільнення політ'язнів – Л. Лук'яненка та Ю. Шухевича. Валентина Мороза вітали такі відомі канадські політики, як лідер Нової Демократичної партії Е. Бродбент, міністр охорони здоров'я Д. Кромбі, міністр міжнародної торгівлі М. Вілсон, колишній голова уряду

¹¹³⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 131–133.

¹¹³⁸ Підгайний О. Валентин Мороз та відзначення 50-річчя Організації Українських Націоналістів // Смолоскил, од. обл. ДП-47: М. – Торонто, 1979. – Арк. 7–8.

¹¹³⁹ В. Мороз зустрівся із канадським прем'єром Дж. Кларком // Свобода. – 1979. – 20 червня.

¹¹⁴⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1075, арк. 152–154.

¹¹⁴¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 134.

¹¹⁴² В. Мороз зустрівся із канадським прем'єром Дж. Кларком // Свобода. – 1979. – 20 червня.

¹¹⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 134–135.

Дж. Діфенбейкер та ін.¹¹⁴⁴ Також дисидент відвідав міста Вінніпег¹¹⁴⁵ і Монреаль¹¹⁴⁶. Такий ажіотаж у Канаді, пов'язаний з його приїздом, можна пояснити значно потужнішими позиціями української громади в цій країні, ніж у США, її зростаючим впливом на внутрішньополітичне життя, а також суперництвом за підтримку українців між провідними канадськими політичними партіями.

Десятого червня В. Мороз приїхав до м. Вінніпег, де українські організації влаштували трьохтисячний мітинг з цієї нагоди. Українська громада Вінніпега подарувала дисиденту 14 тис. доларів, а місцевий мер оголосив 11 червня 1979 р. «Днем Валентина Мороза». Дисидент відвідав штаб-квартиру КУК та зустрівся із прем'єр-міністром провінції Манітоба С. Лайоном¹¹⁴⁷. Колишній дисидент під час виступів закликав українців Канади до єдності і посилення боротьби за права українського народу¹¹⁴⁸. Не менший резонанс викликало прибуття В. Мороза до Монреаля 12 червня – в Дорвальському аеропорту його зустріли близько 500 осіб на чолі з очільником місцевого осередку КУК Я. Кульбою. На спеціально організовану зустріч прийшло близько 2 тис. осіб, зусиллями яких було створено «Фонд Валентина Мороза» розміром 17 тис. доларів¹¹⁴⁹.

Значна частина українців у Канаді, в тому числі окремі газети, бачили В. Мороза «вождем-об'єднувачем», закликали його «покінчити із розбратом у націоналістичному середовищі і очолити визвольну боротьбу українського народу до переможного кінця»¹¹⁵⁰. Проте під час канадської поїздки ще більше проявилася тенденція зближення В. Мороза з ОУН(б), що трохи похитнуло його авторитет. Зокрема, програму виступів та зустрічей дисидента у Оттаві, Торонто та Монреалі організувала пробандерівська Ліга Визволення України (ЛВУ)¹¹⁵¹. Прибулий дисидент написав передмову до книги «Українські політичні в'язні в Советських Союзи» за редакцією прихильника ОУН(б) О. Підгайного¹¹⁵². Реакція

¹¹⁴⁴ Торонто вітало Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 16 червня.

¹¹⁴⁵ Вінніпег вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 21 червня; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 135.

¹¹⁴⁶ Український Монреаль захоплено вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 23 червня.

¹¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 135.

¹¹⁴⁸ Вінніпег вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 21 червня.

¹¹⁴⁹ Український Монреаль захоплено вітав Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 23 червня.

¹¹⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 1891, арк. 137.

¹¹⁵¹ Там само. – Арк. 137.

¹¹⁵² Підгайний О. Валентин Мороз та відзначення 50-річчя Організації Українських Націоналістів // Смолошкп, од. обл. ДП-47: М. – Торонто, 1979. – Арк. 15.

конкурентів бандерівців не забарилася. Періодичні видання мельниківців «Новий шлях» та їх союзників – Союзу українських самостійників (СУС) «Український голос» значно зменшили ентузіазм щодо приїзду В. Мороза та критикували лідерів ОУН(б) за намагання використати його у своїх цілях¹¹⁵³.

Протягом 15–20 червня 1979 р. відбувся візит В. Мороза до Великої Британії, який ознаменувався подальшим посиленням його співпраці з бандерівцями. Відразу після приїзду до Лондона його зустріли лідери СУБ І. Дмитрів та І. Равлюк, а також делегації від молодіжних організацій СУМ та Пласт. 16 червня він взяв участь у мітингу біля радянського консульства у Лондоні на захист українських політв'язнів, зокрема Ю. Шухевича, Л. Лук'яненка та М. Руденка (700 осіб). Цього ж дня у Центральному залі Вестмінстеру відбулась зустріч із В. Морозом представників найбільших українських громадських організацій Великої Британії. Разом з головою Проводу ОУН(б) Я. Стецьком він узяв участь у масштабному святкуванні 50-річчя ОУН у Манчестері. 18 червня 1979 р. організовано велику прес-конференцію В. Мороза в стінах британського парламенту, спонсором якої виступив голова англо-української групи у палаті громад Вільям Вітлок. Історик закликав держави Західного блоку звертати більшу увагу до національних прагнень поневолених народів СРСР, надавати визвольним рухам цих народів реальну допомогу та підтримку. Цього ж дня пройшла зустріч В. Мороза із членами британського парламенту. Дисидент підтримав діяльність уряду Маргарет Тетчер за його принциповість у відносинах із СРСР. 19 червня відвідав британське Міністерство закордонних справ та мав бесіди із його працівниками¹¹⁵⁴.

У столиці Франції Парижі В. Мороз перебував 20–21 червня 1979 р., де відбулось віче-зустріч із українською громадою та прес-конференція; дисидент відвідав могилу голови Директорії УНР Симона Петлюри. Під час розмови із іншим українським дисидентом Л. Плющем, який виїхав із СРСР у 1976 р. і проживав у Парижі, В. Мороз запропонував йому відмовитися від своїх поглядів у дусі неомарксизму та перейти на позиції радикального українського націоналізму. Відмова Л. Плюща послужила приводом для погіршення відносин між ними, суперечок та особистих конфліктів¹¹⁵⁵.

¹¹⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. 11, спр. 1891, арк. 138.

¹¹⁵⁴ Валентин Мороз на волі // Визвольний шлях. – 1979. – Кн. 7–8. – С. 846–859.

¹¹⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 10.

Проте представники бандерівської партії, які супроводжували В. Мороза, не узгодили програму його перебування у Франції із місцевим Українським Центральним Громадським Комітетом (УЦК-Ф), який перебував під контролем ОУН(м). Результатом було чергове загострення відносин між конкуруючими партіями. Керівник УЦК-Ф О. Мельникович навіть надіслав лист на адресу СКВУ із скаргою на організаторів візиту та стриманими відгуками про самого В. Мороза¹¹⁵⁶. Авторитет дисидента в середовищі мельниківців та значної частини української діаспори поступово знизився.

Під час візиту до одного з найбільших міст ФРН – Мюнхена, який відбувся протягом 24–26 червня 1979 р., Дисидент зустрівся із очільником Центрального Представництва Української Еміграції у Німеччині (ЦПУЕН) Антоном Мельником, виступив на прес-конференції та українській демонстрації, відвідав Український вільний університет (УВУ). У своїх виступах він закликав усі емігрантські організації «...об'єднатися під керівництвом бандерівської партії та розпочати збройну боротьбу за незалежність України»¹¹⁵⁷.

Під час зустрічей з лідером ОУН(б) Я. Стецьком В. Мороз вів з ним переговори про створення надпартійного координаційного центру, який об'єднав би зусилля трьох ворогуючих емігрантських центрів – бандерівців, мельниківців та угруповання ОУНз – ЗП УГВР. Я. Стецько висловив готовність підтримати створення такого центру та попросив провести переговори з лідерами інших партій¹¹⁵⁸. Проте прихильники ОУН(м) негативно поставилися до цієї ініціативи через прихильність В. Мороза до бандерівців.

У супроводі дружини голови провуду ОУН(б) Слави Стецько та А. Мельника В. Мороз був урочисто прийнятий прем'єр-міністром Баварії від партії Християнсько-соціальний союз (ХСС) Францом Йозефом Штраусом¹¹⁵⁹. Звільнений дисидент підтримав антирадянську позицію Ф. Й. Штрауса та ХСС щодо засудження «нovoї східної політики» німецьких канцлерів від Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) В. Брандта та Г. Шмідта, яка полягала у примиренні із Німечкою

¹¹⁵⁶ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 92.

¹¹⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арк. 134.

¹¹⁵⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 10–11.

¹¹⁵⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 164.

Демократичною Республікою (НДР)¹¹⁶⁰. У свою чергу лідер фракції СДПН у німецькому бундестазі Г. Венер розкритикував заяви В. Мороза та його підтримку ХСС¹¹⁶¹.

Невдовзі дисидент прибув до Риму, де 28 червня зустрівся з Папою Іваном Павлом II та мав з ним розмову про необхідність створення єдиної української християнської церкви¹¹⁶². Також відвідав керівника УГКЦ кардинала Й. Сліпого та прочитав лекцію для студентів Українського католицького університету на тему необхідності релігійного єднання українців. Наступного дня відбулась прес-конференція В. Мороза для італійських журналістів та його зустріч із депутатами Європарламенту від Християнсько-демократичної партії Італії¹¹⁶³.

КДБ УРСР у травні 1979 р. продовжив кампанію дискредитації В. Мороза перед українською еміграцією. Громадсько-політична активність В. Мороза та піднесення в середовищі української діаспори у кінці квітня – червні 1979 р. викликали занепокоєння у вищих владних колах республіки. Перед органами держбезпеки УРСР в ході кампанії було поставлено відразу декілька завдань, серед яких компрометація всього українського дисидентського руху, зведення нанівець еміграційних заходів на захист радянських політв'язнів та посилення розколу і ворожнечі в політичному житті діаспори.

Зусиллями агентів КДБ постійно проводився збір інформації про діяльність В. Мороза за кордоном та ставлення до нього діаспорних організацій. Отримані дані аналізувалися та використовувалися кадебістами в роботі проти українських об'єднань в еміграції. Водночас здійснювався потужний дипломатичний тиск на уряди західних держав задля їх утримання від контактів з дисидентом. Зокрема, під тиском радянських дипломатів канадський уряд змушений був відмежуватися від підтримки антирадянських заяв В. Мороза. Задля дискредитації звільненого дисидента спецслужби СРСР використовували також позицію єврейської громади США, представники якої негативно поставилися до підтримки

¹¹⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арх. 134.

¹¹⁶¹ Там само. – Арх. 106.

¹¹⁶² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арх. 16.

¹¹⁶³ Валентин Мороз був на аудієнції у папи Івана Павла II, гостем у патріярха Йосифа та зустрічався з професорами і студентами УКУ // Свобода. – 1979. – 30 червня.

В. Морозом боротьби ОУН та УПА за незалежність України у 1940–50-х рр.¹¹⁶⁴

Саме завдяки діяльності спецслужб Радянського Союзу під час поїздки В. Мороза до Канади у червні 1979 р. в середовищі українських емігрантських організацій поширено неправдиву інформацію про його зустріч перед виїздом із СРСР з одним із вищих керівників КДБ. Це послужило приводом для виникнення підозр членів ОУН(б) у тому, що В. Мороз направлений на Захід «за завданням КДБ» з метою внесення подальших суперечностей між націоналістичними партіями. У майбутньому агентами радянських спецслужб здійснювалися заходи для популяризації цієї тези, особливо серед прихильників ОУН(б)¹¹⁶⁵. У другій половині червня 1979 р. радянське посольство в Німеччині розповсюдило дезінформацію про те, що представники промельниківської інформаційної служби «Смолоскип» мали зустріч із нібито звільненими і привезеними до Франкфурта дисидентами Д. Шумуком та В. Романюком, які під час ув'язнення мали конфлікт із В. Морозом. Метою цієї провокації було посилення конфлікту між В. Морозом та ОУН(м)¹¹⁶⁶.

Посилення кампанії КДБ щодо дискредитації В. Мороза призвело до часткової втрати ним авторитету. Наміри дисидента активізувати зусилля діаспори в питанні відновлення незалежності України не знайшли бажаного відгуку, їх здійснення було нереальним в умовах тогочасної геополітичної ситуації. Українська діаспора не була настільки згуртованою та організованою, як це уявлялось В. Морозу, а її представники, особливо молодше покоління, не були готові до збройної боротьби за Україну. Погляди В. Мороза в дусі українського націоналізму не були сприйняті громадськістю та владними колами західних держав, які стояли на позиціях ліберальної демократії. Дисидент не зміг заручитися стійкою підтримкою таких впливових емігрантських організацій як УНС та УККА. Заявляючи про свою позапартійність, фактично він залишався прихильником праворадикальних організацій – ОУН(б) та УВФ. Промови Мороза зразка 1979 року, незважаючи на їх пафосність та високий рівень публіцистичності, були недостатньо інформативними. Далися взнаки також

¹¹⁶⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1075, арк. 34.

¹¹⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арк. 30.

¹¹⁶⁶ Зінкевич О. Навколо В. Мороза: чому не сказано все? // Смолоскип, од. обл. ДП-49: М. – 1979. – Арк. 2.

брак досвіду політичної діяльності В. Мороза та його безкомпромісність щодо політичних опонентів.

Протягом травня–липня 1979 р. в еміграційній українській пресі з'явилися декілька статей із виразною критикою діяльності та поглядів В. Мороза. Зокрема, офіційне видання Союзу українських студентів Канади (СУСК) «Студент» у травні 1979 р. розмістило на своїх сторінках статтю С. Семиківського, в якій автор «висловив надію на те, що Мороз усе ж таки не буде таким нетерпимим, обмеженим та вузьколобим, якими є багато представників націоналістичного табору в діаспорі». В наступному номері «Студента» за червень–липень було розміщено статтю Д. Лупула, де було описано конфлікт серед політв'язнів у мордовських таборах в 1977 р. за участю В. Мороза¹¹⁶⁷.

Подією, яка спричинила помітне зниження авторитету В. Мороза в емігрантських колах, став його виступ на ХХХ Зустрічі-Здвизі українців Америки і Канади в Елленвілі (США) 8 липня 1979 р., приуроченому 50-річчю створення ОУН та 20-річчю загибелі Степана Бандери. Дисидент заявив про свої наміри об'єднати зусилля української еміграції для ефективнішого протистояння радянському режимові. Він наголошував на необхідності посилення інформаційної кампанії щодо захисту українських національних інтересів на міжнародній арені¹¹⁶⁸.

При цьому промовець вдався до різкої критики УККА, УНС, ЗУАДК та інших українських організацій у США, вважаючи їх методи діяльності застарілими: «...Вони замкнулись у маленькому українському світі, витворили своїх «богів», але не помічають і не мають бажання помічати ті великі сили в американському світі, які є колосально важливими для української справи...»¹¹⁶⁹. Історик звернувся до діаспорної громади із закликом до посилення тиску на партійні і позапартійні організації з метою зростання активності останніх у боротьбі за самостійність України. Звинувачення В. Морозом лідерів Закордонного представництва Української Гельсінської групи (ЗП УГГ) П. Григоренка та Л. Плюща в нечіткій позиції у національному питанні стали передумовою для майбутнього конфлікту між ним та ЗП УГГ. Зовсім нетактовними із його

¹¹⁶⁷ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 190.

¹¹⁶⁸ Слово Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 13 липня.

¹¹⁶⁹ Там само.

сторони були звинувачення ЗУАДК у привласненні частини коштів із «фонду В. Мороза» та заклики до української громади із проханням надсилати ці кошти безпосередньо на свою адресу. Не отримали широкої підтримки громади також ідеї дисидента щодо формування єдиної української церкви під керівництвом кардинала УГКЦ Й. Сліпого, а також його заклики до бойкоту інших представників церковної верхівки. Критиці не було піддано тільки ОУН(б), що свідчило про зміцнення співпраці В. Мороза із цією політичною силою¹¹⁷⁰.

Загалом, промова В. Мороза містила чимало демагогічних закликів, які не враховували реальний стан справ у середовищі української еміграції. Критика діаспорних організацій та постійні апеляції до «громади» свідчили про його остаточний розрив з УНС, УККА та ЗУАДК¹¹⁷¹. Промова викликала несприйняття серед впливових емігрантських діячів. Критика промови В. Мороза присутня навіть у спогадах його дружини Раїси: «Це вже була справжня катастрофа... Він повторив слово «Я» 125 разів! Говорив він дуже довго й, озброївшись гаслом Святослава «Іду на ви», громив усіх і вся: газету «Свобода»... всі українські емігрантські газети та інституції, дивуючись, що українці ще не побили їм вікна...»¹¹⁷²

Елленвільська промова В. Мороза викликала новий конфлікт між бандерівською та мельниківською партіями. Голова видавництва «Смолоскип» О. Зінкевич, близький до ОУН(м), звинуватив у невдачі не самого дисидента, а його найближче оточення, яке складалося із прихильників ОУН(б). Видавець вказав на те, що бандерівці намагаються використати постать історика для задоволення власних партійних інтересів «...і не бачать, яку велику шкоду вони наносять цілій українській справі і найбільше самому В. Морозові...». О. Зінкевич закликав не допустити відкритого конфлікту між звільненим дисидентом і українською еміграційною громадою¹¹⁷³. Після елленвільського виступу дисидент втратив ті широкі перспективи та кредит довіри, які він отримав одразу

¹¹⁷⁰ Ікона і жвава людина // Свобода. – 1979. – 13 липня; Слово Валентина Мороза // Свобода. – 1979. – 13 липня.

¹¹⁷¹ Зінкевич О. Навколо В. Мороза: чому не сказано все? // Смолоскип, од. обл. ДП-49: М. – 1979. – Арк. 1.

¹¹⁷² Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 185.

¹¹⁷³ Зінкевич О. Навколо В. Мороза: чому не сказано все? // Смолоскип, од. обл. ДП-49: М. – 1979. – Арк. 1–3.

після свого звільнення. Ця подія ознаменувала собою кінець першого періоду громадсько-політичної діяльності В. Мороза в еміграції.

Отже, у перші місяці після свого звільнення та прибуття до США В. Мороз прагнув консолідувати зусилля української діаспори задля майбутнього досягнення Україною незалежності. Дисидент заявляв про свою позапартійність, користувався підтримкою зі сторони організацій УНС, УККА, ЗУАДК, розпочав співпрацю із бандерівським політичним центром. Його прибуття до США, візити до Канади, країн Західної Європи, зустрічі із відомими політиками викликали значне піднесення у середовищі діаспори та підвищення інтересу до українського питання зі сторони світової громадськості. Основними чинниками, які зумовили початок зниження авторитету В. Мороза, стали продовження кампанії його дискредитації зі сторони КДБ, брак політичного досвіду, низький рівень підтримки його поглядів зі сторони української еміграції, перехід до конфронтації із більшістю діаспорних організацій.

РОЗДІЛ 12

У ВИРІ ЕМІГРАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Другий період суспільної активності В. Мороза за кордоном, що тривав з липня 1979 до літа 1981 рр., характеризувався його співпрацею з бандерівською партією, прагненням створити власний політичний осередок, намаганням брати активну участь у житті діаспори, перманентним конфліктом із емігрантськими організаціями та поступовим падінням його авторитету. Після елленвільської промови єдиними політичними союзниками В. Мороза залишились ОУН(б) та УВФ. Водночас критика діяльності дисидента та його політичних поглядів зі сторони інших діаспорних партій та організацій значно посилилась.

У цей період В. Мороз продовжував популяризувати українське питання на міжнародній арені. 18 липня 1979 р. відбулась його зустріч із радником президента США з питань національної безпеки З. Бжезінським, на якій широко обговорювалося питання національно-визвольного руху в Україні. Колишній політв'язень переконував, що українські дисиденти є впливовою політичною силою та наголошував на необхідності налагодити з ними постійний зв'язок із використанням можливостей американських спецслужб¹¹⁷⁴. Крім того, В. Морозу вдалося виступити з промовами, спрямованими на актуалізацію українського питання на міжнародній арені, перед членами Нарadi з питань безпеки і співробітництва в Європі у Женеві 19 липня 1979 р.¹¹⁷⁵ та під час XXV щорічної зустрічі делегатів країн Північноатлантичного Альянсу (НАТО) 23 жовтня цього ж року¹¹⁷⁶.

Після елленвільської промови В. Мороз припустився ще кількох політичних помилок, які коштували йому ще більших іміджевих втрат. Зокрема, в середині липня він фактично безпідставно звинуватив у співпраці з КДБ та радянським режимом голову Філадельфійського КОВМ У. Мазуркевич, яка проявляла особливу активність у питанні звільнення В. Мороза з колоній протягом 1978–1979 рр.¹¹⁷⁷

У серпні 1979 р. відбувся відкритий конфлікт В. Мороза та керівництва СКВУ. Ще в кінці травня цього ж року на IX Великому зборі

¹¹⁷⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 24–25.

¹¹⁷⁵ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 100–109.

¹¹⁷⁶ Там само. – Арк. 128–139.

¹¹⁷⁷ Мороз В. Вияснення // Смолоскип, од. обл. ДП-47: М. – 1979. – 31 липня. – Арк. 1–2.

українських націоналістів у США бандерівці виступили із засудженням обрання президента СКВУ М. Плав'юка лідером ОУН(м) та висунула вимогу його відставки¹¹⁷⁸. Відкрита підтримка В. Морозом ОУН(б) викликала незадоволення зі сторони керівництва СКВУ. У червні 1979 р. окремі українські організації, підзвітні СКВУ, пропонували М. Плав'юку вийти на прямий контакт із дисидентом та обговорити із ним питання консолідації зусиль різних партійних угруповань української еміграції¹¹⁷⁹. Президія Секретаріату СКВУ запропонувала В. Морозу допомогу у питанні організації акції за «деколонізацію» СРСР та здійснення кампанії на захист політв'язнів, проте історик залишив пропозицію без відповіді¹¹⁸⁰. Після елленвільської промови дисидента промельниківське керівництво СКВУ відмовилося від співпраці з ним.

Президія Секретаріату СКВУ під тиском ОУН(м) із порушенням власного статуту видала звернення до крайових організацій, у якому акцентувала увагу на тому, що вона «...не мала жодного впливу і не несе жодної відповідальності за цілу низку контроверсійних тверджень і заяв В. Мороза...»¹¹⁸¹ У всі підконтрольні установи СКВУ відправила лист із засудженням його поведінки¹¹⁸². Після таких дій СКВУ певна частина діаспорної громади стала на захист В. Мороза¹¹⁸³. Зокрема, лідери Союзу Українців Католиків «Провідіння» Р. Москаль та Б. Казанківський вказували на абсурдний характер самої постанови СКВУ, яка априорі не могла нести відповідальності за промови звільненого дисидента¹¹⁸⁴. Житель м. Ірвінгтона М. Корнило у листі на адресу керівництва СКВУ прямо писав, що звернення щодо В. Мороза було поширене тільки через неприхильність історика до мельниківської партії¹¹⁸⁵. Голова товариства «Бойківщина» М. Утриско звертав увагу на те, що у постанові СКВУ не було згадано про заслуги В. Мороза у боротьбі проти радянського режиму та національне піднесення у середовищі діаспори після його звільнення¹¹⁸⁶. На підтримку

¹¹⁷⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арк. 98.

¹¹⁷⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 91–92.

¹¹⁸⁰ Там само. – Арк. 112.

¹¹⁸¹ Там само. – Арк. 111–112, 126.

¹¹⁸² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 29–30.

¹¹⁸³ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 115–126.

¹¹⁸⁴ Там само. – 115.

¹¹⁸⁵ Там само. – Арк. 116.

¹¹⁸⁶ Там само. – Арк. 117.

дисидента виступив також підконтрольний бандерівцям Союз Українців Великої Британії (СУБ)¹¹⁸⁷.

Сам В. Мороз розкритикував промельниківське керівництво СКВУ та виступив за усунення будь-якого партійного контролю над цією організацією, а також звернувся до еміграційної громади із закликом до тиску на М. Плав'юка з метою його відставки з посади президента СКВУ¹¹⁸⁸. У майбутньому ця організація чинила перешкоди діяльності В. Мороза. Зокрема, у жовтні 1979 р. керівництво СКВУ відмовилося сприяти візиту дисидента до Австралії для зустрічі з українськими громадами на запрошення представників Союзу Українських Організацій Австралії (СУОА)¹¹⁸⁹. У результаті цю поїздку В. Морозу довелося перенести.

Протягом липня–серпня 1979 р. відбувся розрив В. Мороза з дружиною Раїсою, яка прибула до США через два місяці після приїзду чоловіка¹¹⁹⁰. Далися ознаки світоглядні розбіжності подружжя та досить тривала розлука через тюремні ув'язнення В. Мороза. З приводу розриву сім'ї восени 1979 р. він видав памфлет «До української громади», у якому не зовсім коректно звинуватив дружину у свідомому небажанні передавати до країн Заходу інформацію про його становище у ВТК. Розрив із Р. Мороз дисидент трактував як спробу опонентів ОУН(б) та кадебістів вчинити провокацію та скандал із метою подальшої дискредитації його імені. Водночас В. Мороз заявив про підтримку ОУН(б), яку вважав «найбільшою в українстві політичною силою», та її лідера Я. Стецька¹¹⁹¹. Проте памфлет не був надрукований жодною емігрантською газетою¹¹⁹². СКВУ, а також молодіжні організації ОДУМ та СУМ засудили заяви дисидента та оцінили їх як наклеп на дружину¹¹⁹³.

У серпні–вересні 1979 р. В. Мороз провів кілька зустрічей з українською еміграційною молоддю з метою пропаганди своїх ідей щодо

¹¹⁸⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 126.

¹¹⁸⁸ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 145–146.

¹¹⁸⁹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 127.

¹¹⁹⁰ Сльозами радості українська громада вітала родину Валентина Мороза на волі // Свобода. – 1979. – 7 липня.

¹¹⁹¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1078, арк. 116–117; Мороз В. До української громади // Смолоскип, од. обл. ДП-48 : М. – 1979.

¹¹⁹² Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 188.

¹¹⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1078, арк. 117.

створення нової громадської організації «Лицарі Святослава» (ЛС). Вперше думку про її заснування дисидент висловив ще в червні 1979 р. під час поїздки до Детройта. Валентин Мороз прагнув, опираючись на власний авторитет, сформувати ЛС як загальнонаціональний «орден», до якого б увійшли «високоідейні патріоти, незалежно від їхньої партійно-політичної приналежності»¹¹⁹⁴. Основними завданнями такого об'єднання він вважав покращення духовного стану української діаспори, недопущення асиміляції молодого покоління в країнах Заходу, його психологічну підготовку до активної боротьби за самостійність України, формування нової еміграційної еліти, орієнтованої на повернення до батьківщини. За словами дисидента, «...Лицарі Святослава повинні бути тими, хто збереже українця від апатії, від збайдужіння, від заспокоєння і створення свого маленького раю на чужині... це повинно бути те, що будить і збентежує. Те, що пробудить рану в душі, заставить іти через чужину з голим серцем і заставить відчувати чужину, як колюче терня, те, що не дасть ніде заспокоїтись...»¹¹⁹⁵

Ідеологією майбутньої організації повинен був стати український націоналізм та переконання самого В. Мороза. Найважливішими світоглядними засадами ЛС дисидент бачив домінування національного принципу в суспільному житті, віра у вічність української нації, почуття месіанізму, поширення наступальної психології переможців та державницьких принципів в українському суспільстві, фанатизм та волюнтаризм, безкомпромісність у ставленні до політичних опонентів, ірраціоналізм при відстоюванні інтересів нації, визначальну роль національної еліти у процесах відновлення державності¹¹⁹⁶. На думку В. Мороза, ЛС та всій українській еміграції потрібно було очікувати значних геополітичних зрушень у міжнародній політиці, які призвели б до послаблення радянського режиму та використати їх задля побудови незалежної Української держави. Дисидент був переконаний, що такі зміни будуть мати місце у наступному десятилітті¹¹⁹⁷.

Протягом 23–25 серпня 1979 р. В. Мороз взяв участь у XX Конгресі СУСК у канадському місті Монреаль¹¹⁹⁸. Зважаючи на значне поширення

¹¹⁹⁴ Гостювання Валентина Мороза в Детройті // Свобода. – 1979. – 14 червня.

¹¹⁹⁵ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Кліаленд : Анабазис, 1980. – С. 148–149.

¹¹⁹⁶ Там само. – С. 166–170.

¹¹⁹⁷ Там само. – С. 171.

¹¹⁹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1076, арк. 325.

лівих переконань серед учасників цієї молодіжної організації та неприхильність до визвольних концепцій бандерівців, дисидент здійснив спробу переконати їх у необхідності завжди на перше місце ставити національні інтереси українського народу¹¹⁹⁹. Однак В. Мороз наштовхнувся на критику, а його політичні погляди не були сприйняті серед учасників Конгресу¹²⁰⁰. Один із лідерів СУСК Д. Лупул написав статтю у газету «Student» з приводу виступів звільненого дисидента, у якій піддав осуду його концепцію використання збройних методів у боротьбі за незалежність України та заперечував думки В. Мороза про швидке згортання «розрядки» у відносинах між США та СРСР¹²⁰¹.

Більш успішним був виступ дисидента на 28-й всеамериканській зустрічі Союзу української молоді (СУМ) у Елленвілі (США) 1 вересня 1979 р., яка відбувалася під контролем ОУН(б)¹²⁰². Під час з'їзду він підкреслив, що вважає оунівців-революціонерів «найвагомішою силою в українстві»¹²⁰³. Проте ідея В. Мороза про створення об'єднання «Лицарі Святослава» викликала значне занепокоєння серед керівництва бандерівців та підконтрольних їй молодіжних організацій, які вбачали у ній загрозу конкуренції¹²⁰⁴. Тому, ймовірно, під тиском зі сторони ОУН(б) дисидент змушений був тимчасово відмовитися від реалізації своєї ідеї.

Співпрацюючи з ОУН(б), восени 1979 р. В. Мороз продовжив проголошувати гасла політичної консолідації української еміграції. У середині вересня він узяв участь у спільному зібранні бандерівців та мельниківців у Клівленді (США), де виступив з доповіддю про шляхи подолання розбіжностей між основними конкуруючими оунівськими партіями. Мав на меті створити єдину політичну платформу для проведення спільних акцій, спрямованих проти радянського режиму¹²⁰⁵. Водночас 15 вересня 1979 р. В. Мороз вкотре виступив із критикою УККА під час наради виконавчого комітету цієї організації у Нью-Йорку¹²⁰⁶. Такий крок

¹¹⁹⁹ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 157–158.

¹²⁰⁰ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічало, 2005. – С. 191.

¹²⁰¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1078, арк. 19–20.

¹²⁰² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 112.

¹²⁰³ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 142.

¹²⁰⁴ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹²⁰⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 11–12.

¹²⁰⁶ Там само. – Арк. 132.

дисидента був вигідний бандерівцям, які в цей період послалили свої намагання захопити повний контроль над УККА. Більше того, представники мельниківського табору негативно поставилися до участі В. Мороза у зібранні ОУН(б) у Мюнхені (ФРН) 13 жовтня 1979 р., яке було приурочене до 20-ліття з дня загибелі С. Бандери¹²⁰⁷. В середовищі оунівських організацій активно наростало незадоволення дисидентом через його нечітку політичну платформу, суперечливі заяви та відсутність уявлень про відносини між основними діаспорними політичними угрупованнями¹²⁰⁸.

Одночасно посилювався конфлікт В. Мороза із лідерами ЗП УГТ П. Григоренком та Л. Плющем. Суперечності між дисидентами мали серйозне ідеологічне підґрунтя. П. Григоренко вважав, що в СРСР існує диктатура комуністичної партії, яка складається не тільки із росіян, але також із представників інших національностей. Тому до боротьби із радянським режимом він намагався залучати, крім українців, також інші національності, в тому числі і російські емігрантські об'єднання¹²⁰⁹. П. Григоренко заперечував факти русифікації українського народу, не був послідовним у розумінні національного питання в СРСР. Він стояв на позиціях захисту в першу чергу загальнолюдських прав у Радянському Союзі, а вже потім національних¹²¹⁰. Така позиція генерала зустріла рішучу критику В. Мороза, прихильника відновлення суверенітету України, та була сприйнята ним як колаборантська щодо окупаційного радянського режиму. Історик вважав основним ворогом України російський імперіалізм, а КПРС розглядав як виразника його інтересів¹²¹¹. Л. Плющ перебував у полоні ідей неомарксизму та розцінював позитивне ставлення В. Мороза до боротьби ОУН та УПА за незалежність України як прихильність до «фашизму»¹²¹².

Грудень 1979 р. ознаменувався наростанням суперечностей між В. Морозом та ОУН(б). Відмежування лідерів бандерівців від дисидента було спричинене його намаганнями втручатися у справи церкви,

¹²⁰⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 36–37.

¹²⁰⁸ Там само. – Арк. 104.

¹²⁰⁹ Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали. Упоряд. Та передм. О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2008. – С. 118.

¹²¹⁰ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 195–196.

¹²¹¹ Мороз В. Україна і 80-ті роки: наші перспективи / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 9.

¹²¹² Мороз В. Мадрид: поважно і з гумором // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 5–6.

прагненням зайняти становище провідного теоретика українського націоналізму, скандалом після розриву із дружиною. Найбільш вагомим фактором, який зумовив конфлікт В. Мороза з лідерами бандерівців, була активізація його зусиль щодо створення організації ЛС. Серед членів ОУН(б) поширювалася думка, що така політична діяльність В. Мороза матиме своїм наслідком розкол партії та її молодіжних організацій¹²¹³. Історик у відповідь опублікував два звернення, у яких звинуватив лідерів оунівських організацій у бездіяльності і пасивності в питанні протистояння радянському режиму, а також закликав українську діаспорну молодь вступати до ЛС. До конфлікту долучилося союзне мельниківцям ЗП УГВР, прихильники якого сприяли максимальному поширенню листів В. Мороза, а також публічно виступили із засудженням позицій як звільненого дисидента, так і ОУН(б)¹²¹⁴.

Ситуацію тимчасово змінив початок агресії СРСР до Афганістану в грудні 1979 р., що спричинило загострення відносин між Радянським Союзом і США та завершення періоду «розрядки» міжнародних відносин. Оскільки саме В. Мороз спрогнозував погіршення відносин між наддержавами ще в середині 1979 р., його авторитет у середовищі прихильників ОУН(б) значно зріс. Дисидент відновив активну співпрацю з бандерівською партією. Нова міжнародна ситуація і поновлення союзу з В. Морозом сприяли посиленню політичних позицій лідерів ОУН(б), які завжди були прихильниками збільшення тиску зі сторони США на керівництво СРСР. Тому на рубежі 1979–1980 рр. вони активізували свої зусилля щодо захоплення влади в УККА та СКВУ. Під тиском бандерівців у кінці грудня 1979 р. засідання крайової ради УККА в Нью-Йорку засудило погляди П. Григоренка, відмовилося від підтримки ЗП УГГ та прийняло рішення здійснювати заходи задля відставки президента СКВУ М. Плав'юка¹²¹⁵. Ідеї П. Григоренка також були піддані критиці бандерівською молодіжною організацією ТУСМ в Канаді¹²¹⁶. У січні–лютому 1980 р. лідери ОУН(б) та В. Мороз розгорнули широку кампанію проти лідера ЗП УГГ. Зокрема, під час відвідин В. Морозом українських громад Саскатуна, Ванкувера та Едмонтону у Західній Канаді в другій

¹²¹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1078, арк. 415–416.

¹²¹⁴ Там само. – Арк. 447–448.

¹²¹⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1079, арк. 189, 268.

¹²¹⁶ Там само. – Арк. 226–227.

половині лютого він акцентував особливу увагу у своїх виступах на критиці П. Григоренка¹²¹⁷.

У той же час на запрошення лідера ОУН(б) Я. Стецька 10 січня 1980 р. В. Мороз взяв участь у конференції прихильників АБН у Нью-Йорку. Під час свого виступу дисидент закликав до мобілізації світової громадської думки на захист окупованого радянськими військами Афганістану. Він підтримав курс американського уряду, спрямований на припинення політики розрядки, обмеження торгово-економічних зв'язків із СРСР та бойкот Олімпійських ігор у Москві. Також він схвалив тверду позицію президента Дж. Картера щодо Кремля та запропонував «нанести удари по лівих і лібералах», піддав осуду представників ділових кіл США, які бажали продовжувати торгівлю з Радянським Союзом¹²¹⁸.

Під впливом подій у Афганістані в січні – на початку лютого 1980 р. В. Мороз та Ярослав Стецько здійснили спільну поїздку до країн Західної Європи з метою вивчення питання використання діючих у ФРН, Франції, Бельгії та Італії оунівських організацій для здійснення акцій проти радянських представництв за кордоном. Вони піддали критиці керівників цих формувань за їх пасивне ставлення до підготовки та проведення антирадянських акцій, а також заявили, що ті відійшли від позицій активного впливу на процеси, які відбуваються в Україні. Тому В. Мороз та Я. Стецько вирішили зробити ставку на підготовку українських підпільників із числа прихильників ОУН(б) у США. Під час зустрічі з представниками Державного департаменту США В. Мороз та Я. Стецько отримали запевнення в підтримці намірів ОУН(б) активніше налагоджувати контакти з дисидентським рухом в УРСР та протидіяти радянській окупації України¹²¹⁹. Проте на заваді реалізації амбітних планів стало чергове загострення внутрішніх суперечностей у взаєминах звільненого дисидента та бандерівців у березні 1980 р.

Однією з причин нового конфлікту В. Мороза і бандерівців став скандал навколо його фінансового рахунку в банку «Самопоміч», куди приходили пожертви від небайдужих діаспорян. Колишній політв'язень відмовився виконати рішення директорату цього банку про перерахування частини коштів з власного іменного фонду (становив 400 тисяч доларів) на

¹²¹⁷ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 167–169.

¹²¹⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1079, арк. 200–201.

¹²¹⁹ Там само. – Арк. 273–274.

користь УККА. Зрештою, розпочався судовий процес, а на банківський рахунок наклали арешт. Авторитет В. Мороза у середовищі ОУН(б) значно впав¹²²⁰.

Однак основною причиною відходу В. Мороза від ОУН(б) була чергова активізація зусиль створити власну організацію Лицарі Святослава (ЛС). Вже в кінці лютого – на початку березня 1980 р. він без узгодження з лідерами ОУН(б) підготував програму майбутнього об'єднання та розіслав її еміграційним організаціям у США, Канаді та Західній Європі. Таку ініціативу піддали критиці на зібранні підконтрольних бандерівцям молодіжних організацій СУМ і «Пласт» у Нью-Йорку 6 березня 1980 р. Я. Стецько поширив серед членів організації лист із вказівкою знищити послання В. Мороза як «ідеологічно шкідливі»¹²²¹. Проте, незважаючи на розбіжності, В. Мороз та ОУН(б) завдяки ідеологічній близькості продовжили ситуативний союз у питанні спільної участі в Мадридській конференції НБСЄ (листопад 1980 р.).

Після конфлікту з ОУН(б) та припинення активної співпраці з цим політичним центром В. Морозу вдалося поширити свій вплив на незначну частину української молоді в США¹²²². Перша конференція ЛС, у якій взяли участь сім ініціативних груп, відбулась 29 березня 1980 р. у Нью-Йорку¹²²³. Конференція проголосила заснування видавництва та часопису «Анабазис» у м. Клівленд (штат Огайо)¹²²⁴. Журнал виходив щоквартально протягом 1980–1991 рр. Його назва носила символічний характер і походила від однойменної назви головного твору давньогрецького письменника Ксенофонта (IV ст. до н. е.), в якому описується повернення десяти тисяч грецьких найманців, що перебували на службі в одного з перських воєначальників, на батьківщину. Очевидно, називаючи свій часопис «Анабазис», В. Мороз мав на увазі повернення українців-емігрантів до України, та їх майбутнє активне сприяння процесам здобуття Українською державою самостійності.

На Конференції обрано керівництво об'єднання ЛС у складі В. Мороза та ще 7 осіб. Найближчими його соратниками по видавництву «Анабазис» та новоствореній організації стали Віра Белекан, Наталія Бура,

¹²²⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 88–89.

¹²²¹ Там само. – Арк. 171–172.

¹²²² Там само. – Арк. 350–351.

¹²²³ Матеріал першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 38.

¹²²⁴ Декларація першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 4–5.

Зенон Кріслатий, Дарія Павник, Віталій Лехтер, Володимир Мохун, Лариса Мурович та ін.¹²²⁵ Праці та виступи засновника було оголошено ідеологічним орієнтиром, «прапором, символом і стимулом» об'єднання¹²²⁶. Метою організації, яка орієнтувалася, перш за все, на діаспорну молодь, була турбота про духовні засади української нації на еміграції. Відповіддю на поступову асиміляцію молодих українців у чужому середовищі В. Мороз вважав поширення у їх середовищі ідей українського націоналізму¹²²⁷. Члени ЛС повинні були здійснювати просвітницьку діяльність у середовищі української діаспори з метою підготовки нового покоління учасників національно-визвольної боротьби. Перед об'єднанням ставилося також завдання створити план дій на випадок ймовірної кризової ситуації в УРСР з метою активного втручання у події на батьківщині¹²²⁸.

Валентин Мороз планував організувати діяльність ЛС за принципом «діалог і дія». Передбачалося налагодження взаємодії між усіма українськими організаціями («діалог») для проведення спільних «дій» – демонстрацій та підіривних актів проти радянського режиму. З метою залучення якомога більшої кількості учасників було оголошено про те, що участь у об'єднанні ЛС не заперечувала членства в будь-якій іншій українській еміграційній формації¹²²⁹. Валентин Мороз у першому номері журналу «Анабазис» так характеризував організацію: «...це новітній елітарний орден, що стоїть над партіями, що вбирає в себе найкращі набутки вільного світу. Ми за співпрацю зі всіма українськими організаціями чи групами – для досягнення кінцевої мети: відновлення вільної самостійної держави українського народу...»¹²³⁰. Перша конференція ЛС затвердила план першочергових кроків об'єднання, серед яких: ушанування пам'яті загиблого українського композитора Володимира Івасюка¹²³¹, участь у Мадридській зустрічі країн-учасниць

¹²²⁵ Матеріал першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 38.

¹²²⁶ Декларація ініціативної групи Лицарів Святослава // Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – 1980. – Арк. 3–4.

¹²²⁷ Декларація першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 5.

¹²²⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 153.

¹²²⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 152–153; Декларація першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 5.

¹²³⁰ Думки Лицаря Святослава (Жмуток перший) // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 21.

¹²³¹ Свято в честь Володимира Івасюка в Клівленді // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 24.

НБСЕ, підготовка звернення до Ватикану в справі надання УГКЦ статусу патріархату¹²³².

За день до проведення Конференції з метою привертання уваги громадськості до створення нової організації В. Мороз взяв участь у молодіжній демонстрації біля штаб-квартири ООН на захист політ'язня Ю. Шухевича, яка була організована ТУСМ. Протягом 30 березня – 4 квітня 1980 р. дисидент провів одностижневе голодування в обороні Ю. Шухевича. У квітні 1980 р. В. Мороз взяв участь у зборах прихильників ОУН(б) у канадському місті Ошава. У своїй доповіді дисидент вдався до критики лідерів бандерівської партії; у залі виникли сутички між його прихильниками та противниками¹²³³. Цього ж місяця В. Мороз здійснив поїздку до Великої Британії, під час якої критикував діяльність ОУН(б) та підконтрольної їй СУБ, а також поширював Декларацію ЛС і перший номер журналу «Анабазис». Завдяки його старанням у Великій Британії було створено невеликий осередок ЛС¹²³⁴.

Лідери бандерівського політичного центру навесні 1980 р. не наважилися прямо заявити про розбіжності з В. Морозом, оскільки це суперечило б їх попереднім заявам. Тому відповіддю зі сторони ОУН(б) на заснування дисидентом ЛС та критику партійної політики стало видання спеціальних таємних інструкцій для розповсюдження у бандерівських осередках. Протягом березня – червня 1980 р. у справі В. Мороза та «Лицарів Святослава» було поширено три таємні листи. У них оголошено повний бойкот В. Морозу та новоствореній організації. Зокрема, накладено заборону на запрошення його для участі в організованих бандерівцями масових акціях, вічах, прес-конференціях, на фінансування його діяльності, видавництва творів і репортажів про його поїздки. У інструкціях давалися вказівки не запрошувати В. Мороза для зустрічей із українськими громадами, не купувати і не поширювати його видань, чинити перешкоди організації зустрічей дисидента із членами молодіжних організацій СУМ, ТУСМ і Пласт¹²³⁵.

У той же час керівники ОУН(м) також продовжили критику В. Мороза¹²³⁶. В умовах бойкоту зі сторони абсолютної більшості

¹²³² Матеріал першої Конференції Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 1. – С. 38.

¹²³³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1081, арк. 65–66.

¹²³⁴ Слава Україні! / Смолоскип, од. обл. ДП-52: М. – 1980. – 14 червня. – Арк. 5.

¹²³⁵ Там само. – Арк. 1–6.

¹²³⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1082, арк. 266.

українських емігрантських організацій В. Морозу було досить важко налагодити повноцінну роботу «Лицарів Святослава» та зробити цей рух по-справжньому масовим. Тільки незначна частина діаспорної громади матеріально підтримувала створене В. Морозом об'єднання, а його членами стали одиниці¹²³⁷.

Навесні 1980 р. серед української еміграції активізувалася кампанія щодо підготовки до правозахисних та національно-визвольних акцій під час відкриття конференції представників країн-учасниць НБСЕ, яке мало відбутися у Мадриді у листопаді цього ж року. Лідер ЗП УГТ П. Григоренко у березні 1980 р. опублікував звернення до українців та світової громадськості, закликаючи використати Мадридську зустріч для популяризації теми порушення прав людини в СРСР¹²³⁸. Керівництво СКВУ на чолі із лідером ОУН(м) М. Плав'юком під час зустрічі із членами ЗП УГТ П. Григоренком, Л. Плющем, Н. Строкатою та Н. Світличною в черговий раз підтримало їх діяльність та закликала українську громадськість сприяти участі дисидентів у Мадридській конференції¹²³⁹. Проте концепція «об'єднання усіх антирадянських сил у один центр» та союзу із російськими дисидентами-демократами, висунута П. Григоренком, зустріла несприйняття зі сторони членів ОУН(б) та оцінювалася ними як така, що вступає у протиріччя із національними інтересами українського народу. У союзі із бандерівцями виступив В. Мороз, який через пресу охарактеризував П. Григоренка «диверсантом українського національного руху» та закликав лідерів ОУН(б) відмежуватися від ЗП УГТ¹²⁴⁰. Історик заявив про наміри особисто представляти інтереси українців на Мадридській зустрічі¹²⁴¹.

У березні 1980 р. з ініціативи В. Мороза у видавництві «Анабазис» вийшла друком брошура «Крапка над І», яка містила «Відкритий лист до УГТ з приводу так званого «Закордонного Представництва» Петра Григоренка». Група В. Мороза звинувачувала генерала в тому, що він своєю діяльністю призводить до посилення суперечностей у середовищі української еміграції. Зокрема, вказувалося на те, що через свої «антинаціональні» і проросійські погляди та ідеї, «малоросійство і

¹²³⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1082, арк. 265–266.

¹²³⁸ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 180.

¹²³⁹ Там само. – Арк. 267–268.

¹²⁴⁰ Там само. – Арк. 180–181, 247–248.

¹²⁴¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1081, арк. 66.

драгоманівщину» П. Григоренко не має права бути репрезентантом УГГ на еміграції¹²⁴². Критиці піддавалося ігнорування генералом національного питання під час підготовки до Мадридської зустрічі¹²⁴³. Увага акцентувалася також на не зовсім зрозумілих принципах формування ЗП УГГ та відсутності сталих контактів Представництва із дисидентським рухом в Україні. Тому В. Мороз та його прихильники зверталися до УГГ із проханням «заявити офіційно про позбавлення Григоренка статусу представника Групи як особу, що своїми останніми заявами поставила себе за межі української політики»¹²⁴⁴. Такий крок В. Мороза призвів до загострення конфлікту між його політичним об'єднанням та ЗП УГГ і як результат до розпорошення зусиль українських емігрантських центрів в рамках підготовки до зустрічі країн НБСЄ у Мадриді.

Намагаючись зміцнити вплив та авторитет ЛС, В. Мороз провів 17 травня 1980 р. у Клівленді другу конференцію цієї організації, у якій взяло участь 47 осіб. За її підсумками керівництво ЛС доповнено членами редакції журналу «Анабазис» Д. Павник, Н. Бурою, З. Кріслатим, В. Мигалем та В. Мохуном. Це привело до фактичного ототожнення «Лицарів Святослава» з часописом та зростання ролі видавництва в структурі політичного центру В. Мороза. Патронами організації було проголошено Святого Архистратига Михаїла і князя Святослава, що мало символізувати нерозривність духовної традиції дохристиянської та християнської України¹²⁴⁵.

На конференції одноголосно затвердили підготовлений В. Морозом проект відкритого листа «В чеканні на діалог» до Ватикану в справі захисту самостійності УГКЦ і надання їй статусу патріархату¹²⁴⁶. Трохи згодом, у середині липня 1980 р. В. Мороз здійснив поїздку до Ватикану, де особисто передав відкритий лист ЛС Й. Сліпому¹²⁴⁷.

Також приділено значну увагу питанню підготовки до Мадридської зустрічі НБСЄ. За пропозицією В. Мороза було ухвалено рішення відправити в листопаді 1980 р. делегацію до столиці Іспанії з метою

¹²⁴² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1085, арк. 151–152.

¹²⁴³ Крапка над І. Відкритий лист до Української Гельсінської Групи з приводу так званого «Закордонного Представництва» Петра Григоренка. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 7–12.

¹²⁴⁴ Там само. – С. 15.

¹²⁴⁵ Матеріали другої Конференції Лицарів Святослава. Комунікат // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 3.

¹²⁴⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1077, арк. 185–186; В чеканні на діалог. Відкритий лист до Апостольської Столиці від Об'єднання Лицарів Святослава // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 4–6.

¹²⁴⁷ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.

привернення уваги державних діячів країн Заходу та світової громадської думки до українського питання¹²⁴⁸. Пропонувалося об'єднання зусиль усіх делегацій до українських організацій у Мадриді на основі акції захисту національних і загальнолюдських прав в Україні. При цьому акцентувалася увага саме на обороні права української нації на самовизначення. ЛС заявили про підтримку зусиль СКВУ щодо консолідації зусиль української еміграції у підготовці та участі у Мадридській конференції та закликали найбільш впливову діаспорну організацію відмовитися від підтримки П. Григоренка та ЗП УГГ¹²⁴⁹.

Відразу після конференції 18 травня 1980 р. ЛС під керівництвом Д. Павник організували у Клівленді урочисті заходи щодо вшанування пам'яті композитора В. Івасюка. Під час мітингу учасники свята ухвалили резолюцію із протестом проти терору КДБ, утисків національного життя, посилення русифікації в УРСР¹²⁵⁰. Вже через місяць, 22 червня 1980 р. В. Мороз провів перше зібрання прихильників «Лицарів Святослава» у м. Торонто (Канада), на якому до організації вступило близько 150 осіб. Під час зборів історик наголосив на необхідності проведення акцій на захист заарештованої радянською владою О. Мешко¹²⁵¹. Лідери оунівських партійних центрів негативно сприйняли факт проведення конференції ЛС у Торонто, а пробандерівська ЛВУ чинила перешкоди для її організації¹²⁵².

Незважаючи на конфліктні відносини з більшою частиною українських емігрантських організацій, В. Морозу станом на літо–осінь 1980 р. вдалося частково зберегти свій авторитет. Про це свідчить його запрошення на зустріч із кандидатом у президенти США від Республіканської партії Рональдом Рейганом, яка відбулася 31 травня 1980 р. у м. Холмдел (штат Нью-Джерсі)¹²⁵³. У липні цього ж року В. Мороза запросили на зібрання ОУН(б) у Мюнхені, на якому перебував лідер німецької опозиційної партії Християнсько-соціальний союз (ХСС) Ф.-Й. Штраус¹²⁵⁴. 27 липня 1980 р. В. Мороз узяв участь у черговому Конгресі ВАКЛ у Женеві, де виголосив промову під назвою «Антикомунізм

¹²⁴⁸ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 48, арк. 79–80.

¹²⁴⁹ Платформа Об'єднання Лицарів Святослава стосовно Мадридської зустрічі // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 11.

¹²⁵⁰ Свято в честь Володимира Івасюка в Клівленді // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 24.

¹²⁵¹ Зустріч Лицарів Святослава в Торонті // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 24.

¹²⁵² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1081, арк. 343.

¹²⁵³ Там само. – Арк. 286.

¹²⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1083, арк. 194–195.

та національно-визвольні рухи». Дисидент описав свої власні враження від зіткнення із тоталітарним радянським режимом: «Комунізм – це антиприродна конструкція, що нищить найфундаментальніші основи людської духовості. Комунізм спекулює на всіх негативних комплексах і реалізує свою владу через використання найрізноманітнішої патології...» Центральним завданням ВАКЛ у 1980-х рр. В. Мороз вважав посилення тиску на уряди країн Заходу задля збільшення підтримки ними антирадянських сил у Афганістані, а також українського та інших національно-визвольних рухів у Східній Європі¹²⁵⁵.

Протягом 16 вересня – 2 жовтня 1980 р. на запрошення СУОА він здійснив візит до Австралії, де відвідав українські громади у Сідней, Мельбурні, Канберрі, Аделеїді, Перті і Брісбені. Дисидент виступив із доповідями про сутність радянського режиму у п'яти австралійських університетах, дав чимало інтерв'ю місцевій пресі. Також він мав зустрічі із прем'єр-міністром країни Малколмом Фрейзером, австралійськими міністрами та парламентарями. Чимало уваги під час візиту до Австралії В. Мороз приділив популяризації кампанії щодо звільнення українського політв'язня Ю. Шухевича. Результатом цієї діяльності було видання австралійським міністерством імміграції спеціальної в'їзної візи для сина головнокомандувача УПА, а міністр закордонних справ заявив про призначення спеціального представника у посольстві Австралії у Москві, завданням якого було проведення заходів для його визволення. З ініціативи В. Мороза також організовано два осередки «Лицарів Святослава» у Сідней та Мельбурні¹²⁵⁶. Незадоволення серед української громадськості Австралії викликала жорстка критика В. Морозом лідерів ЗП УГГ П. Григоренка та Л. Плюща¹²⁵⁷.

Спроби об'єднання зусиль українських еміграційних організацій задля спільної участі в Мадридській зустрічі країн НБСЕ в листопаді 1980 р. не принесли результату. У підсумку українці під час конференції поділилися на дві делегації. До першої увійшли ЗП УГГ, вашингтонський Комітет гельсінських гарантій для України та представники видавництва

¹²⁵⁵ Мороз В. Антикмунізм та національно-визвольні рухи (Виступ на Конгресі Світової Антикмуністичної Ліги в Женеві 27-го липня 1980 р.) / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 20–21.

¹²⁵⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1083, арк. 335–336; Валентин Мороз в Австралії // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46; Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.

¹²⁵⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1086, арк. 9–10.

«Смолоскип» (канадський сенатор П. Юзик, П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Світлична, Н. Строката, В. Малинкович та ін.). Їх підтримали ОУН(м), УРДП, ЗП УГВР та редакція всеукраїнського часопису «Свобода»¹²⁵⁸. Друга делегація формувалася організаціями УВФ, ОУН(б), СУМ, СУБ та АБН; до її складу ввійшли Ярослав і Ярослава Стецьки, Я. Деремєнда, В. Гайдамаха, А. Крушельницький та ін.¹²⁵⁹

У союзі з бандерівцями виступив і В. Мороз, який представляв у Мадриді ЛС. Історик був запрошений на прес-конференцію АБН, яка відбулася 10 листопада 1980 р., проте не зміг взяти в ній участь через запізнення. До прес-конференцій дисидентів – емігрантів із СРСР 11 листопада та делегації СКВУ – ЗП УТГ 12 листопада В. Мороза допущено не було. Натомість він разом з лідерами ОУН(б) узяв участь в українській демонстрації неподалік від приміщення іспанського парламенту, у якому відбувалося відкриття зустрічі країн НБСЄ. Мітинг проходив під гаслами боротьби за самостійну Україну та повалення радянського режиму, а також захисту політв'язнів Ю. Шухевича, Л. Лук'яненка та ін. Чимало учасників заходу, серед яких був і В. Мороз, взяли участь у символічному голодуванні в знак протесту проти окупації України Кремлем¹²⁶⁰. Під час свого виступу В. Мороз закликав уряди західних держав надати підтримку національно-визвольним рухам східноєвропейських народів. Протягом кількох днів свого перебування у Мадриді лідер ЛС займався також поширенням власних заяв у письмовій формі, а також матеріалів про радянських політв'язнів¹²⁶¹. На початку грудня 1980 р. В. Мороз вдруге приїхав до Мадрида для участі в Східноєвропейському симпозиумі, де виголосив доповідь на тему «Національні стосунки і національні рухи в Советському Союзі»¹²⁶². Активність дисидента та інших представників української еміграції у Мадриді сприяла посиленню дискусій про порушення прав людини в СРСР та інших державах радянського блоку, проте вона мала лише символічний ефект та не вплинула на позиції країн-членів НБСЄ.

¹²⁵⁸ Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті, матеріали. Упоряд. Та передм. О. Обертаса. – К.: Смолоскип, 2008. – С. 119.

¹²⁵⁹ Великий успіх ОУН і АБН у Мадриді // *Визвольний шлях*. – 1980. – Кн. 12. – С. 1446–1447.

¹²⁶⁰ Мороз В. Мадрид: поважно і з гумором / В. Мороз // *Анабазис*. – 1981. – Ч. 1. – С. 5–7.

¹²⁶¹ ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 41, арк. 170–171.

¹²⁶² Хроніка виступів Валентина Мороза // *Анабазис*. – 1981. – Ч. 1. – С. 47.

Ситуативний союз В. Мороза та бандерівського політичного центру під час Мадридської конференції не означав відновлення повноцінного співробітництва. Вже у грудні 1980 р. дисидент заявив, що його колишня співпраця із ОУН(б) була помилкою. Він мав наміри встановити контакти із мельниківцями та їх лідером М. Плав'юком, проте ця ініціатива В. Мороза зазнала краху. Незважаючи на те, що об'єднання ЛС не здобуло масової підтримки та не спромоглося стати впливовим політичним центром, дисидент продовжив його популяризацію, намагаючись позиціонувати свою організацію як «ударну силу еміграції» у вирішенні питання української незалежності¹²⁶³.

У 1980–1981 рр. В. Мороз продовжував громадську активність, яка була спрямована на поширення власних ідей та поглядів щодо необхідності продовження боротьби за здобуття Україною незалежності. У жовтні 1980 р. він мав зустрічі із українськими громадами в американських містах Міннеаполіс (штат Міннесота), Гомстед (штат Пенсільванія), штаті Вісконсін та канадській провінції Нова Шотландія. На початку листопада у Клівленді відбувся літературний вечір, присвячений поетичній творчості В. Мороза¹²⁶⁴. 30 листопада 1980 р. історик мав доповідь на святкуванні 30-ліття молодіжної організації ОДУМ у Торонто, а у грудні цього ж року він відвідав із візитом українські громади Великої Британії (Глостер, Ковентрі, Бредфорд, Манчестер, Ноттінгем)¹²⁶⁵.

Наприкінці 1980 р. у видавництві «Анабазис» під назвою «Тверді мелодії» вийшла друком збірка публіцистичних памфлетів та виступів В. Мороза, написаних чи виголошених у перші місяці його перебування на свободі. У передмові редакція закликала активних представників української діаспори до згуртування навколо постаті В. Мороза та боротьби «за остаточну перемогу української правди»¹²⁶⁶. У збірці особлива увага приділялася популяризації ЛС, підтримці руху за надання УТКЦ статусу патріархату, пропагуванню українського націоналізму та поглядів у дусі україноцентризму. Вихід книги був з пересторогою зустрінутий у середовищі найбільш впливових політичних центрів української діаспори, які не бажали зростання політичного авторитету В. Мороза¹²⁶⁷.

¹²⁶³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1084, арк. 219.

¹²⁶⁴ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.

¹²⁶⁵ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 47.

¹²⁶⁶ Мороз В. Тверді мелодії / В. Мороз. – Клівленд : Анабазис, 1980. – С. 6.

¹²⁶⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1085, арк. 77–78.

У січні 1981 р. В. Мороз виступав із промовами на «Лемківському Свят-Вечорі» у Нью-Джерсі (США) та на «Гуцульському Вечорі» у Торонто (Канада). У лютому цього ж року відвідав українські громади у штаті Флорида та виступив із промовою на літературному вечорі в Українському Культурно-Релігійному Центрі у м. Ворм-Мінерал-Спрінгс. Тривалий візит дисидента до Вінніпегу (Канада) відбувся протягом другої половини березня 1981 р.¹²⁶⁸

На початку 1981 р. розпочалась довготривала кампанія В. Мороза щодо підтримки українця І. Дем'янюка, який обвинувачувався американським судом у співпраці із нацистами та службі у таборі смерті Собібор під час Другої світової війни. Керівництво СРСР намагалось використати процес І. Дем'янюка з метою дискредитації української емігрантської спільноти в очах урядів західних держав. Десятого лютого 1981 р. з ініціативи В. Мороза та «Лицарів Святослава» у Клівленді відбулася маніфестація на захист І. Дем'янюка¹²⁶⁹. У 1981 р. Радянський Союз передав американській стороні посвідчення І. Дем'янюка як співробітника СС, яке, ймовірно, було сфабриковане¹²⁷⁰. Валентин Мороз та його об'єднання виступили проти використання американським судом цього посвідчення як основного доказу провини українця. Під час мітингу у Клівленді було сформовано «Громадський Комітет проти вживання совєтських матеріалів у американському суді»¹²⁷¹.

У березні 1981 р. В. Мороз переїхав на постійне місце проживання до канадського міста Торонто, сюди також перенесено штаб-квартиру ЛС та видавництво «Анабазис». Причинами такого кроку стало зниження його авторитету, досить напружені відносини із оунівськими центрами, більш впливові політичні позиції української еміграції в Канаді та – відповідно – ширші можливості впливу на позицію світової громадської думки щодо українського питання. Владні кола Канади із позитивом та ентузіазмом сприйняли переїзд українського історика до Торонто. Першого червня 1981 р. відбувся офіційний прийом В. Мороза у парламенті провінції

¹²⁶⁸ Соколишин О. Виступи Валентина Мороза на Фльориді / О. Соколишин // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 42; Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 47.

¹²⁶⁹ Українська маніфестація в Клівленді // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 42.

¹²⁷⁰ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 40-41.

¹²⁷¹ Українська маніфестація в Клівленді // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 42; Speech of Valentyn Moroz at the demonstration in defense of Ivan Demjanjuk (Cleveland, February 10, 1981) // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 44.

Онтарію, під час якого привітальні промови були виголошені представниками прогресивно-консервативної та ліберальної партій. Також дисидент був запрошений на аудієнцію до прем'єр-міністра Онтарію В. Девіса¹²⁷².

Станом на весну 1981 р. організація ЛС фактично припинила свою активність через постійні конфлікти та конкуренцію з іншими діаспорними формуваннями, відсутність масової підтримки зі сторони громадськості та перманентну кампанію щодо дискредитації лідера, яку проводило КДБ. Тому В. Мороз закликав діаспорян в усіх країнах Заходу утворювати осередки прихильників видавництва «Анабазис» із метою зростання його матеріальної підтримки та популяризації однойменного журналу¹²⁷³. Зміщення акцентів на популяризацію саме видавництва, а не ЛС свідчило про його відмову від намірів створити політичну організацію. Ідея В. Мороза щодо утворення надпартійного «ордену» націоналістів не була прийнята в діаспорному середовищі, поділеному на конкуруючі організації, і остаточно зазнала краху.

Навесні 1981 р. В. Мороз розгорнув кампанію на підтримку одного з лідерів дисидентського руху в УРСР В. Чорновола. Проблема його захисту порушувалася під час виступів дисидента в травні 1981 р. у канадських містах Гамільтон та Ошава, а також в американському Клівленді¹²⁷⁴. У журналі «Анабазис» побачив світ нарис В. Мороза «Чорновіл – портрет покоління», присвячений постаті «табірного генерала», а також причинам, умовам та факторам, які впливали на формування українського дисидентського руху. Історик вказував на ключову роль В. Чорновола у виданні «Українського вісника», організації політичних акцій протесту у мордовських таборах та закликав українську еміграційну громадськість активізувати заходи на його захист¹²⁷⁵.

Приблизно в березні–квітні 1981 р. керівництво бандерівської партії прийняло рішення остаточно розірвати стосунки та будь-яку співпрацю з В. Морозом. Основними причинами цього стали розбудова ним

¹²⁷² Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 41.

¹²⁷³ Ради прихильників видавництва «Анабазис» – це групи на місцях, для поширення журналу та розбудови постійної мережі передплатників і симпатиків ідеї Лицарів Святослава // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 46.

¹²⁷⁴ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 40.

¹²⁷⁵ Мороз В. Чорновіл – портрет покоління (Виступ в Ошаві 31 травня 1981 року) / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 5–7.

політичного центру навколо видавництва «Анабазис», незалежного від інших політичних центрів, а також посилення негативного іміджу після програшу суду проти банку «Самопоміч» у справі фінансів «Фонду Валентина Мороза». Своєю чергою він майже повністю припинив контакти з ОУН(б) та іншими політичними організаціями української діаспори¹²⁷⁶. На сторінках журналу «Анабазис» з'явилися статті з критикою пробандерівських організацій – УВФ, ЛВУ та АБН¹²⁷⁷. Валентин Мороз не сприймав диктаторський та авторитарний стиль управління в середовищі ОУН(б), відверте небажання бандерівських лідерів відмовитися від застарілих ідеологічних концепцій 1940-х рр. і демократизувати свої структури¹²⁷⁸. Дисидента не влаштовували також відсутність політичної волі бандерівців до об'єднання зусиль з іншими політичними центрами української еміграції, а також низький рівень активності пропаганди українських національних ідей структурами ОУН(б) у молодіжному середовищі¹²⁷⁹.

Протистояння В. Мороза з організаціями бандерівського крила набуло відкритих форм влітку 1981 р. Протягом червня–липня цього ж року дисидент здійснив поїздку до Великої Британії, проте через протидію зі сторони пробандерівської організації СУБ більшість його запланованих зустрічей із українськими громадами було зірвано¹²⁸⁰. Під час з'їзду молодіжної організації СУМ у Лестері (Велика Британія) 4 липня 1981 р., приуроченому до 40-річчя з дня проголошення відновлення Української держави, проти дисидента прихильниками ОУН(б) було організовано провокацію. Під час його виступу частина членів СУМ, за сприяння лідера СУБ Я. Деремєнди, здійснили спробу побити оратора та скинути його зі сцени. Натомість члени сумівських осередків Единбурга і Галіфакса підтримали дисидента, в результаті чого на з'їзді розпочалися сутички. Подія отримала досить значний розголос у пресі¹²⁸¹. Незважаючи на те, що

¹²⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1087, арк. 116.

¹²⁷⁷ Ковалів С. Відкритий Лист до Проводу Організації Українських Націоналістів «Визвольного Фронту» / С. Ковалів // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 33-34; Позичений дисидент // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 9.

¹²⁷⁸ Мороз В. «Націоналізм для дурнів»? Щирий лист і шира відповідь / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 33.

¹²⁷⁹ Напади на Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 30.

¹²⁸⁰ «Визволителі» з мотузком. Провокація проти В. Мороза в Лестері // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 29.

¹²⁸¹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1089, арк. 249; «Визволителі» з мотузком. Провокація проти В. Мороза в Лестері // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 29–30.

частина еміграційної громадськості підтримала В. Мороза та засудила провокацію проти нього зі сторони бандерівців, «лестерський інцидент» негативно вплинув на його авторитет. Крах політичного проекту ЛС, а також остаточне припинення співпраці й відкритий конфлікт із ОУН(б) засвідчили початок нового етапу діяльності В. Мороза в умовах еміграції.

Значно активізувалась кампанія щодо дискредитації В. Мороза зі сторони КДБ впродовж літа 1979 – літа 1981 рр. Через канали цієї спецслужби в еміграційному середовищі поширювалися чутки про корисливість В. Мороза, його намагання використати кошти фонду пожертв для власного збагачення, аморальну поведінку, інтриганство тощо¹²⁸². При організації заходів з метою компрометації дисидента використовувалися відомості про його розрив з дружиною, судовий процес щодо фінансового рахунку, конфлікти з емігрантськими політичними партіями та організаціями¹²⁸³.

Кампанія централізовано координувалася з ЦК КПУ, у ній брали активну участь радянські дипломатичні представництва в країнах Заходу. Зокрема, радник постійного представництва УРСР при ООН А. Озадовський збирав компрометуючу інформацію про В. Мороза під час бесіди із письменником-емігрантом Ю. Косачем у грудні 1979 р. Отримані матеріали щодо з відома керівництва КПУ були передані у прорадянське еміграційне товариство «Україна» задля написання «викривального» памфлету про дисидента, а також у Міністерство закордонних справ УРСР¹²⁸⁴.

Вивчення раніше засекречених документів з архівів КДБ свідчить, що працівники радянських спецслужб намагалися використати для дискредитації В. Мороза еміграцію українського політ'язня С. Караванського в листопаді 1979 р., адже ще під час перебування у мордовських колоніях між дисидентами виникали суперечки. Вже в січні 1980 р. було розроблено комплекс заходів, спрямованих на посилення ворожнечі між ними, а також використання розбрату для компрометації їх в очах еміграційної громадськості¹²⁸⁵. З цією ж метою кадебісти використовували й суперечності між В. Морозом та П. Григоренком. У

¹²⁸² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 2058, арк. 83–84; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1079, арк. 415–416; ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 89.

¹²⁸³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1078, арк. 116–117.

¹²⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, ч. II, спр. 2135, арк. 26–30.

¹²⁸⁵ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1079, арк. 87–88.

лютому 1980 р. КДБ УРСР інформував ЦК КПУ про те, що «...здійснюються заходи щодо компрометації Григоренка, Мороза та інших перед українською еміграцією і громадськістю Заходу. Планується у найближчий час довести до оунівців версії і матеріали про Григоренка – як особи, якій чужі ідеї «самостійності» України... про Мороза – нібито він вносить розбрат і ворожнечу в націоналістичне середовище за завданням КДБ, авторитетом у антирадянських елементів на Україні не користується; про Караванського – як колишнього нацистського колаборанта та агента іноземної розвідки»¹²⁸⁶.

Задля посилення недовіри до В. Мороза зі сторони бандерівської партії в березні 1980 р. через канали КДБ поширено брошуру «Данайські дари», у якій він та інші дисиденти показані як агенти, спеціально відправлені на Захід з метою проведення в українських політичних центрах підривної роботи¹²⁸⁷. Порівняно із заходами щодо дискредитації інших дисидентів, які виїхали за кордон, кампанія щодо нівеляції авторитету В. Мороза виявилась найбільш масштабною та послідовною. Вона стала одним із ключових факторів, який спричинив розрив між дисидентом і лідерами ОУН(б).

Однією з найбільш успішних диверсій КДБ проти дисидентів, які перебували у країнах Заходу, стала несвідома участь В. Мороза у розповсюдженні компрометаційних матеріалів, що стосувалися П. Григоренка. У квітні 1980 р. керівництво радянських органів державної безпеки з метою розколу зусиль української еміграції при підготовці до Мадридської конференції дало вказівку поширити за кордоном листи Григоренка, у яких генерал допускав критичні висловлювання щодо лідерів оунівських партій¹²⁸⁸. Вони були вилучені кадебістами під час обшуку на квартирі О. Мешко у Києві. У жовтні 1980 р., за кілька тижнів до початку Мадридської зустрічі країн НБСЄ, ці листи були надруковані у журналі «Анабазис» під заголовком «Як дістають «повноваження»¹²⁸⁹. Історик не міг знати про роль КДБ у розповсюдженні матеріалів, які компрометують П. Григоренка. Проте факт їх публікації у часописі В. Мороза призвів до

¹²⁸⁶ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1079, арк. 334.

¹²⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1080, арк. 172.

¹²⁸⁸ Там само. – Арк. 248.

¹²⁸⁹ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1087, арк. 9–10.

посилення ворожнечі між дисидентами та негативно позначився на авторитеті історика серед еміграційної політичної еліти.

Метою масштабної інформаційної кампанії радянського режиму проти дисидентів, які перебували за кордоном, була компрометація національно-визвольного руху в УРСР. У повідомленні керівництва КДБ на адресу ЦК КПУ за січень 1981 р. прямо говорилося, що «...КДБ УРСР неоднократно доводив до відома зарубіжних наццентрів дезінформацію про співробітництво Мороза та інших відщепенців з органами держбезпеки»¹²⁹⁰. Як результат, у 1980–1981 рр. у емігрантській пресі досить часто публікувалися статті зі звинуваченнями на адресу В. Мороза в зраді національних інтересів і відсутності патріотизму¹²⁹¹. Ще одним вагомим наслідком компрометаційної кампанії КДБ стало послаблення руху у середовищі діаспори за звільнення політв'язнів Л. Лук'яненка, О. Тихого та М. Руденка¹²⁹². Аналіз документів з архівів КДБ свідчить, що кампанія органів держбезпеки СРСР, яка тривала до кінця 1982 р.¹²⁹³, стала одним з найбільш вагомих факторів, які призвели до зниження авторитету В. Мороза у період еміграції.

Отже, в ході другого етапу громадської діяльності в еміграції В. Мороз продовжив роботу щодо популяризації ідей українського націоналізму. Значно загострилися конфлікти дисидента із ОУН(м), СКВУ, ЗП УТГ, він поступово перейшов від співпраці до відкритої конфронтації із проводом ОУН(б). Спроби В. Мороза створити власний політичний осередок наптовхнулися на несприйняття зі сторони більшої частини української діаспори та зазнали краху. В той же час йому вдалося активізувати видавничу та редакторську діяльність, заходи щодо підтримки українських політв'язнів у СРСР. Щоправда, діяльність дисидента щодо привернення уваги світової громадськості до українського питання під час Мадридської зустрічі представників країн НБСЄ мала тільки символічний характер. Водночас радянські спецслужби активізували заходи із компрометування В. Мороза у діаспорному середовищі.

¹²⁹⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1085, арк. 121.

¹²⁹¹ Там само. – Арк. 121.

¹²⁹² ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1089, арк. 249.

¹²⁹³ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1098, арк. 177–178.

РОЗДІЛ 13

ВБОЛІВАЮЧИ ЗА ДОЛЮ УКРАЇНИ

Третій етап громадської діяльності В. Мороза в еміграції тривав упродовж літа 1981 р. – літа 1991 р. Характерними його рисами були повний відхід дисидента від співпраці з бандерівським політичним центром, його переважне зосередження на науковій, викладацькій та публіцистичній діяльності. Основними формами роботи В. Мороза в політичній сфері стало видання часопису «Анабазис», виступи перед українськими громадами, поширення своїх ідей через участь у радіопередачах, організація локальних мітингів і демонстрацій. У зв'язку з відсутністю впливових союзників та фінансовими проблемами рівень громадської активності дисидента зменшився, порівняно із 1979–1981 рр.

Важливі зміни сталися в особистому житті В. Мороза. Після розлучення з дружиною Раїсою в листопаді 1981 р. він узяв шлюб із 19-літньою Вірою Белекан, уродженкою Великої Британії, яка була студенткою літературного факультету університету в Торонто¹²⁹⁴.

Після невдачі при створенні Лицарів Святослава саме часопис «Анабазис» та однойменне видавництво в Торонто стали основним центром невеликого громадського осередку, який сформувався навколо В. Мороза. Журнал публікував програмні статті, тексти його виступів, відомості про громадську діяльність та позицію щодо основних подій політичного життя в діаспорі й Україні. У часописі друкувалися матеріали, які стосувалися історії України, конфлікту між українською і єврейською спільнотами в Канаді та основних подій суспільного життя української еміграції. У рубриці «Матеріали з України» постійно публікувалися документи національно-визвольного руху в УРСР. Метою редакції журналу була організація різних акцій на захист національних інтересів українського народу¹²⁹⁵. Фінансувалося видання за рахунок пожертв небайдужих українських емігрантів, для чого було створено спеціальний фонд¹²⁹⁶.

¹²⁹⁴ Cahill J. Soviet dissident Valentyn Moroz savors the fresh wind of freedom / J. Cahill // Анабазис. – 1983. – № 3. – С. 18.

¹²⁹⁵ Чи потрібний «Анабазис»? // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 5–6.

¹²⁹⁶ Фонд на підтримку політичних акцій Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 49.

Протягом 1981–1983 рр. функціонувала Рада прихильників «Анабазису» на чолі з В. Морозом, яка виконувала роль інституційного центру осередку. До її складу входили члени редакційної колегії журналу – Віра Мороз, Дмитро Строїч, Іван Кузьо, Володимир Мохун, Степан Горlach, Любомир Хабурський, Ярослав Лебединський, Зоряна Бессер та ін. Практична діяльність Ради як окремої організації обмежилася двома засіданнями у жовтні 1981 та січні 1982 рр. відповідно у Ірвінгтоні (США) та Торонто (Канада), організацією нечисленних демонстрацій та символічних голодувань в День українського політв'язня (12 січня)¹²⁹⁷, а також створенням однотижневого відпочинково-виховного табору імені Бориса Терелі у серпні 1983 р.¹²⁹⁸

Ідеологічну та політичну платформу В. Мороза зразка першої половини 1980-х рр. викладено у його статтях та виступах, які виходили в «Анабазисі». Протягом травня 1981 р. – березня 1982 р. він під час своїх зустрічей з українськими громадами в Торонто, Чикаго та Мюнхені виступав з промовою «Україна і 80-ті роки: наші перспективи», яку можна вважати програмною¹²⁹⁹. Першочерговим завданням української еміграції дисидент бачив об'єднання організацій різного політичного та ідеологічного спрямування навколо української національної ідеї задля уникнення розбрату та взаємопоборювання. Задля згуртування діаспорних сил він вважав необхідною умовою наявність спільної зовнішньої загрози: «І коли Нація витворює модель такого органічного, історичного ворога... тоді у певний момент груповий агресивний потенціал дає волюнтаристичний вибух; запалюється необхідна температура, щоб сплавити Націю в одно»¹³⁰⁰. На думку В. Мороза, необхідним елементом українського національного менталітету в умовах відсутності державності мало бути почуття месіанізму¹³⁰¹.

Оскільки Україна перебувала під контролем радянського уряду, промовець вважав, що саме українська діаспора повинна відіграти ключову роль у процесах відновлення національного державотворення. Він був переконаний, що наступне десятиліття пройде під знаком «деколонізації» Радянського Союзу та загострення національних протиріч у Східній

¹²⁹⁷ Хроніка // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 48.

¹²⁹⁸ Увага, Англія! Габір імені Бориса Терелі! // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 29.

¹²⁹⁹ Мороз В. Україна і 80-ті роки: наші перспективи / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 7–13.

¹³⁰⁰ Там само. – С. 8.

¹³⁰¹ Там само. – С. 9.

Європі. При цьому вважав Україну найбільш важливим компонентом майбутнього ланцюга незалежних держав – від Прибалтики до Середньої Азії, оскільки вона була б «...зв'язуючим чинником і географічно, і з точки зору потуги, і духовно...»¹³⁰² У цьому контексті він визначив кілька ключових завдань еміграції в 1980-х рр.: виховання «нового типу українця» з «наступальним способом мислення», формування авторитетної національної еліти, налагодження реальних контактів та діалогу з дисидентським рухом в Україні, переведення дискусій та суперечок у діаспорному середовищі в конструктивне русло, першочерговий захист інтересів українського народу¹³⁰³.

У статті «Концепція світового українства», яка побачила світ у жовтні 1984 р., В. Мороз закликав діаспорних українців не замикатися у своєму «гетто», брати активну участь у політичному та громадському житті країн Заходу і використовувати при цьому всі можливості для захисту інтересів своєї нації. Він розумів небезпеку швидкої асиміляції молодого покоління української діаспори в умовах перебування за межами батьківщини та наголошував на необхідності поширення серед молоді почуття «незамінності українства»¹³⁰⁴.

На сторінках «Анабазису», а також під час виступів В. Мороз часто критикував діяльність лідерів основних політичних осередків української еміграції. Зокрема, у середині 1982 р. у статті «Чи існує ОУН?» він засудив конфлікти між бандерівцями та мельниківцями на історичному ґрунті та закликав їх до об'єднання, а також надання широкої підтримки українському національному руху в УРСР. Дисидент вказував на такі хибні української емігрантської політичної еліти, як відсутність віри у власні сили, поширення комплексу неповноцінності, втрата зв'язку з реальним становищем у світі, хибне розуміння національних інтересів. Закликав діаспорних лідерів відмовитися від політики постійних поступок іншим націям та перейти до прагматизму та орієнтації на власні сили у боротьбі за відновлення Української держави¹³⁰⁵. Незважаючи на конфлікт із бандерівською партією, дисиденту вдалося зберегти приязні стосунки із

¹³⁰² Мороз В. Україна і 80-ті роки: наші перспективи / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 12.

¹³⁰³ Там само. – С. 10–12.

¹³⁰⁴ Мороз В. Концепція світового українця. Проблема україноцентризму / В. Мороз // Анабазис. – 1984. – Ч. 3. – С. 6–8.

¹³⁰⁵ Мороз В. Чи існує ОУН? (Між двома «Шляхами...») / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 22–23.

Ярославом та Ярославою Стецьками. Після смерті Я. Стецька у 1986 р. В. Мороз був присутній на його похоронах у Мюнхені, а вдова очільника ОУН(б) навіть пропонувала історика бути редактором журналу «Визвольний шлях»¹³⁰⁶.

У 1981 р. В. Мороз налагодив контакти та хороші відносини із депутатом парламенту провінції Онтаріо, помітним політичним діячем української еміграції Юрієм Шимком, який надавав йому певну допомогу¹³⁰⁷. Зокрема, депутат підтримав організовані В. Морозом мітинги у Торонто 10 червня 1983 та 10 червня 1984 рр., приурочені до роковин загибелі Бориса Терелі – брата відомого українського дисидента¹³⁰⁸. Свідченням активної співпраці В. Мороза та Ю. Шимка було запрошення історика на урочистий вечір, організований парламентарем 16 листопада 1983 р. у Торонтському готелі «Шератон»¹³⁰⁹.

Опинившись у ізоляції та ситуації конфлікту з бандерівською і мельниківською партіями, В. Мороз пішов на певне зближення із союзнаю групою менш впливових політичних осередків – ОУНз, ЗП УГВР та УРДП. З 1982 р. він став постійним співробітником газети УРДП «Українські вісті»¹³¹⁰. Протягом першої половини 1980-х рр. В. Мороз перебував у досить хороших відносинах із А. Камінським, який був одним із лідерів ОУН(з) та ЗП УГВР, а також керівником українського відділення радіо «Свобода»¹³¹¹. У 1981–1985 рр. його статті регулярно виходили друком у часописі «Сучасність», який був пов'язаний із ЗП УГВР.

У громадському житті української діаспори 1983 рік пройшов під знаком відзначення 50-х роковин Голодомору 1932–1933 рр., тому В. Мороз долучився до кампанії з поширення на Заході інформації про цю українську трагедію та злочини радянського режиму¹³¹². У вересні 1983 р. він здійснив кілька зустрічей з діаспорними громадами в м. Вісконсин та

¹³⁰⁶ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³⁰⁷ П'ять хвилин після перемоги... // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 7.

¹³⁰⁸ Привітання Юрія Шимка, посла до парламенту Онтаріо, на адресу маніфестації 9-го червня 1983 р. в Торонті // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 7–8.

¹³⁰⁹ Три мушкетери?... // Анабазис. – 1984. – Ч. 1. – С. 3.

¹³¹⁰ Валентин Мороз – наш новий співробітник // Українські вісті. – 1982. – Ч. 36. – 19 вересня. – С. 1; Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 71.

¹³¹¹ Мороз В. Свобода на «Радіо Свобода» / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 5.

¹³¹² Мороз В. Голод 33 року й українізація // Сучасність. – 1983. – № 10. – С. 3–16; Мороз В. Голод 33-го року – міфи і факти / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 10–15.

Едмонтон (Канада), під час яких виступив із промовами про Голодомор¹³¹³. Також узяв участь у масштабній багатотисячній демонстрації пам'яті жертв голоду, яка відбулася у Вашингтоні 2 жовтня 1983 р., проте до виступу його не було допущено через протидію керівника УНС І. Фліса¹³¹⁴.

У 1983 р. за сприяння В. Мороза видавництво «Анабазис» започаткувало серію книг «Літопис льодового походу», метою якої було відтворення історії України у ХХ ст. за матеріалами спогадів учасників подій¹³¹⁵. У цій серії надруковано три книги зі спогадами людей, які постраждали під час Голодомору 1932–1933 рр.: Павла Макогона «Свідок»¹³¹⁶, Григорія Сірика «Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками)»¹³¹⁷ та Павла Глушаниці «Третя світова війна»¹³¹⁸. У передмовях до цих книг В. Мороз наголошував на необхідності поширення правдивої інформації про голод у середовищі західної громадськості задля демонстрації антилюдської суті радянської системи¹³¹⁹.

У першій половині 1980-х рр. В. Мороз продовжував пропагувати ідею створення єдиної міжнародної всеукраїнської організації, яка б могла представляти інтереси українців в ООН (на зразок Організації визволення Палестини). Він заявляв: «...утворення єдиної української платформи на світовому рівні подесятить сили українства...», тому закликав припинити внутрішні конфлікти між бандерівцями та мельниківцями в СКВУ. З цією метою влітку 1983 р. В. Мороз закликав обрати керівником СКВУ компромісну фігуру – науковця, письменника і політика Петра Саварина із Едмонта¹³²⁰. Під час IV Конгресу СКВУ, який відбувся у листопаді–грудні 1983 р. у Торонто, новим президентом організації став саме П. Саварин¹³²¹. Інтереси В. Мороза та видавництва «Анабазис» на

¹³¹³ Buttner A. Canadians apathetic, Ukrainian dissident says / A. Buttner // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 41; Wineke W. Soviet 'decolonization' inevitable, scholar says / W. Wineke // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 40–41.

¹³¹⁴ Мороз В. Чого кому бракує / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 16–17.

¹³¹⁵ Макогон П. Свідок. Спогади про голод 33-го року / П. Макогон. – Торонто: Анабазис, 1983. – С. 5.

¹³¹⁶ Там само. – С. 1–43.

¹³¹⁷ Сірик Г. Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками). Частина четверта / Г. Сірик. – Торонто: Анабазис, 1986. – 197 с.

¹³¹⁸ Глушаниця П. Третя світова війна Павла Глушаниці / П. Глушаниця. – Торонто: Анабазис, 1986. – 177 с.

¹³¹⁹ Глушаниця П. Третя світова війна Павла Глушаниці / П. Глушаниця. – Торонто: Анабазис, 1986. – С. 1–2; Сірик Г. Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками). Частина четверта / Г. Сірик. – Торонто: Анабазис, 1986. – С. 1–2.

¹³²⁰ Чого ми чекаємо від СКВУ // Анабазис. – 1983. – № 3. – С. 29.

¹³²¹ Мороз В. Коли загоряться джунглі? Нові вітри над СКВУ / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 6.

Конгресі представляла його дружина Віра як делегат від Українського Світового Об'єднання Лемків. Вона поширювала між учасниками Конгресу проект резолюції про виключення із СКВУ бандерівських і мельниківських організацій, засудження внутрішніх конфліктів та розбрату, необхідність зайнятися проблемами майбутньої «деколонізації» СРСР, русифікації України, протистояння із кремлівською пропагандою¹³²². У 1988 р., напередодні V Конгресу СКВУ, В. Мороз виступив з ідеєю перетворення цієї організації на своєсвідний український емігрантський парламент, який був би репрезентантом діаспорної громади, а не основних політичних осередків. Делегатів Конгресу дисидент пропонував обирати шляхом загальнонародного голосування¹³²³.

Протягом 1981–1983 рр. В. Мороз продовжив підтримку руху за надання УГКЦ статусу Патріархату. У січні 1983 р. дисидент під час виступу в Інституті Святого Володимира в Торонто закликав керівництво УГКЦ в умовах посилення тиску на українську церкву зі сторони Ватикану вийти з підпорядкування Папі Римському та самовільно проголосити Патріархат¹³²⁴. Така позиція В. Мороза викликала несприйняття зі сторони промельниківської організації Українського Національного Об'єднання (УНО). Керівництво УНО відмовилося надавати свої приміщення у Торонто та Гамільтоні для виступів дисидента¹³²⁵, а офіційний часопис організації «Новий шлях» розмістив статтю із критикою поглядів В. Мороза у релігійній сфері¹³²⁶. У середині 1983 р. дисидент засудив лідерів СУБ за припинення підтримки патріархального руху¹³²⁷. Проте в подальшому, зважаючи на власні невдачі, В. Мороз відійшов від спроб втручання в релігійні справи.

На початку 1984 р. розгорнувся повторний конфлікт між В. Морозом та лідером мельниківського крила еміграції М. Плав'юком. Колишній президент СКВУ звинуватив дисидента у розпалюванні конфліктів у

¹³²² Віра Мороз – делегат IV СКВУ від Українського Світового Об'єднання Лемків // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 11.

¹³²³ Мороз В. Чи ми нормальні? / В. Мороз // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 6–8.

¹³²⁴ Від нації до парафії, або історія про те, як постарів «Новий Шлях» // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 43.

¹³²⁵ Йосип І-ий – не Патріярх більше? // Анабазис. – 1983–Ч. 1. – С. 14.

¹³²⁶ Від нації до парафії, або історія про те, як постарів «Новий Шлях» // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 43.

¹³²⁷ Мороз В. Дезертири (Про церковні справи в Англії) / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 30–31.

середовищі еміграції, а також дискредитації українського дисидентського руху¹³²⁸. Керівника ОУН(м) підтримали газети «Новий шлях», «Українське життя» та «Українське слово»¹³²⁹. У відповідь В. Мороз на сторінках часопису «Анабазис» закликав М. Плав'юка приділити більшу увагу проведенням реальних акцій щодо захисту українських інтересів у світі, а не тратити сили на внутрішні суперечності¹³³⁰.

Валентин Мороз продовжив також критику діяльності ЗП УТГ та його лідерів. У середині 1983 р. у статті з промовистою назвою «Смерть генерала» він вкотре звинуватив П. Григоренка в пасивності у справі відстоювання українських національних інтересів: «...стало ясно, що Григоренко не має нічого спільного з українським спротивом і українством взагалі...». Загалом В. Мороз позитивно оцінював діяльність генерала як представника російського загальнодемократичного руху, однак відмовляв йому у праві називати себе українським дисидентом та очолювати українські організації¹³³¹. У 1983 р. історик написав рецензію на книгу спогадів Л. Плюща «У карнавалі історії», у якій оцінив його погляди як «малоросійські» та марксистські, а також засудив неоднозначність математика у питанні відновлення української незалежності¹³³². Восени 1988 р. виступив через журнал «Анабазис» із критикою нового лідера ЗП УТГ Миколи Руденка (емігрував на Захід наприкінці 1987 р.). Приводом для такого кроку стала неприхильність останнього до ідеї обмеження в'їзду та часткової «рееміграції» росіян з території України й інших національних радянських республік. Натомість В. Мороз вважав такі кроки «життєвою необхідністю» та основною передумовою дерусифікації України¹³³³.

Досить значну увагу В. Мороз приділяв українсько-польським відносинам. Він високо оцінював антирежимну діяльність незалежної профспілки «Солідарність» на чолі з Л. Валенсою, вважаючи її початком ліквідації радянського впливу у Центрально-Східній Європі та піднесення національно-визвольних рухів у регіоні. Дисидент закликав до створення на польський зразок програми для майбутнього українського робітничого

¹³²⁸ Листи з загалу // Анабазис. – 1984. – Ч. 3. – С. 34–35.

¹³²⁹ Ще два листи з приводу «історичної» заяви Плав'юка // Анабазис. – 1985. – Ч. 3. – С. 16–17.

¹³³⁰ Листи з загалу // Анабазис. – 1984. – Ч. 3. – С. 35–36.

¹³³¹ Мороз В. Смерть генерала / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 25–26.

¹³³² Мороз В. На вогник через ніч... / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 4. – С. 10.

¹³³³ «Вставай, Гаврило і Данило...» // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 3.

руху проти радянського режиму¹³³⁴. Водночас В. Мороз засуджував польську акцію «Вісла» у 1947 р., під час якої українців із Лемківщини було депортовано у західні райони Польщі¹³³⁵. Історик активно виступав на підтримку лемків на еміграції. Зокрема, він взяв участь у маніфестації біля польського консульства у Торонто 16 жовтня 1982 р., яка була організована головою Канадської Асоціації Лемків С. Баб'яком та приурочена до 35-ї річниці операції «Вісла». Під час виступу на мітингу В. Мороз зауважив, що існування незалежної України є запорукою самостійності Польщі та засудив антиукраїнські настрої серед лідерів профспілки «Солідарність». Дисидент виступив із закликами до польської влади дозволити повернення лемків на історичну батьківщину¹³³⁶.

1980-ті рр. у Канаді ознаменувалися масштабним конфліктом між українською та єврейською діаспорними спільнотами. Починаючи із 1982–1983 рр. з ініціативи єврейських організацій та Центру Симона Візенталя (Лос-Анджелес) у країні розпочалась кампанія щодо виявлення та притягнення до відповідальності так званих «військових злочинців» – імовірних нацистських колаборантів періоду Другої світової війни, які проживали на території Канади. У списках «військових злочинців», які надавалися канадському уряду представниками єврейської діаспори, переважали прізвиська українців – вояків Дивізії Ваффен СС «Галичина». Українська преса оцінила такі дії єврейської громади як «жидівську протиукраїнську кампанію». Прямі звинувачення представників української діаспори у Канаді у нацизмі були вигідні в першу чергу урядові Радянського Союзу. У цьому світлі досить правдоподібною виглядає гіпотеза дослідника Р. Сіромського про те, що один із ініціаторів кампанії пошуку «військових злочинців» С. Візенталь перебував у контакті із радянськими спецслужбами та використовувався ними для дискредитації українських емігрантів. Радянський дисидент єврейського походження Я. Сусленський після розмови із С. Візенталем характеризував його погляди як українофобські¹³³⁷.

¹³³⁴ Чи готові ми до розмови з «Солідарністю»? В пошуках концепції // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 50.

¹³³⁵ 200 protest at Polish consulate // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 16.

¹³³⁶ Мороз В. Промова на лемківській маніфестації 16-го жовтня 1982 року в Торонті / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 18.

¹³³⁷ Сіромський Р. «Не може бути жодних судових переслідувань з метою позбавлення членів дивізії «Галичина» громадянства чи їхньої депортації»: документи та коментарі до історії створення і діяльності «Комісії з виявлення військових злочинців у Канаді» (1985-1987) / Р. Сіромський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Випуск 48. – С. 191–204.

Досить активну участь в українсько-єврейському конфлікті та процесах захисту обвинувачених у «військових злочинах» українців брав і В. Мороз. Ще в середині 1981 р. дисидент на сторінках часопису «Анабазис» вказував на необхідності контактів та діалогу між єврейською та українською спільнотами в Канаді. Умовами примирення він вважав згорання антиукраїнської кампанії у пресі та пошуку «військових злочинців» зі сторони єврейських організацій, відмова єврейських лідерів від трактування України як світового центру антисемітизму та припинення провокативної діяльності С. Візенталя¹³³⁸.

Саме з ініціативи В. Мороза у травні 1982 р. у Торонто було створено «Комітет проти вживання радянських свідчень у Західних судах» на зразок аналогічної організації, створеної роком раніше ним у Клівленді. Торонтський «Комітет...», лідерами якого були В. Мороз, С. Горлач та П. Гойсан, вже у своєму першому зверненні заявив про те, що кампанія пошуку «військових злочинців» була ініційована радянськими спецслужбами задля відвертання уваги світової спільноти від агресії СРСР проти Афганістану, а також задля посилення розколу та ворожнечі між етнічними групами Канади. Основним завданням «Комітету...» було недопущення використання доказів та свідчень у справах проти підозрюваних у «військових злочинах», які надавалися радянською стороною через високий рівень імовірності їх фальсифікації¹³³⁹. У відповідь на активну позицію В. Мороза у прокомуністичній канадській газеті «Тribune» його теж було звинувачено у «військових злочинах» під час Другої світової війни, хоча на момент її початку йому виповнилося тільки три роки¹³⁴⁰.

29 травня 1982 р. з ініціативи «Комітету...» у Торонто було організовано демонстрацію із закликами до припинення кампанії проти «військових злочинців», у якій взяло участь кілька сотень небайдужих українців¹³⁴¹. У той же час КУК та більшість українських емігрантських організацій Канади проігнорували акцію В. Мороза¹³⁴². У серпні 1982 р.

¹³³⁸ Українсько-жидівська співпраця – модна тема? // Анабазис. – 1981. – Ч. 2. – С. 19–20.

¹³³⁹ Комітет проти вживання радянських свідчень у Західних судах // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 12–13.

¹³⁴⁰ Там само. – С. 12.

¹³⁴¹ Там само. – С. 13–16.

¹³⁴² Мороз В. Іхала Хима з Ярусалима або Сон рябої кобили / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 8.

дисидент звернувся із відкритим листом до міністра юстиції Канади М. Макгігана, у якому висловив занепокоєння арештом звинуваченого у «військових злочинах» литовця Г. Рауки та закликав канадський уряд утриматися від підтримки пошуків інших підозрюваних в цій справі¹³⁴³. Під час мітингу, організованого В. Морозом на підтримку Г. Рауки у жовтні 1982 р., відбулися сутички із активістами єврейських громадських організацій¹³⁴⁴.

У кінці 1982 р. під впливом розгортання антиукраїнської кампанії В. Мороз написав статтю «Українсько-жидівські стосунки – спроба аналізу». Дисидент вкотре наголосив на необхідності діалогу між обома громадами у Канаді, проте тільки на рівноправній основі, без односторонніх поступок із української сторони. Основною причиною звинувачень українців у «військових злочинах» В. Мороз вважав загальну слабкість українських позицій на міжнародній арені та відсутність національної держави. Він закликав лідерів українських емігрантських організацій мати почуття самоповаги у протистоянні із єврейською спільнотою, вести діалог із наступальних позицій: «Певні жидівські кола відразу втраять охоту атакувати українців, коли зустрінуть спротив, а не заячі виправдовування...»¹³⁴⁵ 16 січня 1983 р. В. Мороз за сприяння Спілки Визволення України (СВУ) виступив із доповіддю про українсько-єврейські відносини в Українському Народному Домі в Нью-Йорку¹³⁴⁶. Протягом 1983–1986 рр. дисидент працював над розширеною працею з цієї тематики під назвою «Чи треба українського візенталя?». Незважаючи на те, що в середовищі української діаспори на друк цієї книги В. Мороза було зібрано більше 6 тис. доларів¹³⁴⁷, через тиск та протидію зі сторони єврейської громади вона так і не побачила світ¹³⁴⁸.

У часописі «Анабазис» протягом 1980-х рр. регулярно публікувалися матеріали «Комітету проти вживання радянських свідчень у Західних

¹³⁴³ Moroz V. Open letter to the Justice Minister of Canada / V. Moroz // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 22–23.

¹³⁴⁴ Комітет проти вживання радянських свідчень у Західних судах // Анабазис. – 1982. – Ч. 3. – С. 25.

¹³⁴⁵ Мороз В. Українсько-жидівські стосунки – спроба аналізу / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 9–11.

¹³⁴⁶ Валентин Мороз доповідає в Нью-Йорку // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 46.

¹³⁴⁷ Увага! Збірка на нову книгу Валентина Мороза «Чи треба українського візенталя?» // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 16.

¹³⁴⁸ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

судах». Зокрема, протягом 1983–1988 рр. часто виходили друком статті на захист обвинуваченого у «військових злочинах» американця українського походження І. Дем'янюка, якого у 1986 р. було депортовано до Ізраїлю, а через два роки засуджено до смертної кари. Двадцятого березня 1988 р. у Торонто з ініціативи В. Мороза було організовано маніфестацію на захист І. Дем'янюка¹³⁴⁹. У кінці 1986 р. в журналі «Анабазис» було розміщено статтю про результати діяльності канадської урядової комісії Жюля Дешена щодо розслідування справ «військових злочинців»¹³⁵⁰. Комісія не знайшла підстав для висунення колишнім учасникам дивізії Ваффен СС «Галичина» звинувачень у співпраці із нацистами, що було важливою перемогою української діаспори в Канаді у протистоянні із єврейською громадою¹³⁵¹.

Протягом 1980-х рр. В. Мороз активно розповсюджував у середовищі української еміграції інформацію про дисидентський рух в Україні і його лідерів, а також культурне відродження та шістдесятництво. Задля поширення серед діаспорян ідеї зміцнення контактів з національним рухом у підрадянській Україні в «Анабазисі» побачили світ його стаття «Шестидесятники – чому і звідки?»¹³⁵², а також літературознавчі статті про творчість В. Симоненка¹³⁵³, Ліни Костенко¹³⁵⁴ і В. Стуса¹³⁵⁵. Також В. Мороз цікавився творчістю українського поета Богдана-Ігоря Антоновича¹³⁵⁶. У 1983 р. він написав короткі спогади про період свого ув'язнення під назвою «КГБ – із власного досвіду», де розкрив методи боротьби радянських спецслужб проти українського дисидентства¹³⁵⁷. З ініціативи видавництва «Анабазис» у Торонто в листопаді 1984 р. та в м. Воррен (США, штат Мічиган) у червні 1985 р. були організовані вечори,

¹³⁴⁹ Мороз В. Чи ми нормальні? / В. Мороз // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 8.

¹³⁵⁰ Vienneau D. No Ukrainian Canadians said on war crime list / D. Vienneau // Анабазис. – 1986. – Ч. 4. – С. 32.

¹³⁵¹ Сіромський Р. «Не може бути жодних судових переслідувань з метою позбавлення членів дивізії «Галичина» громадянства чи їхньої депортації»: документи та коментарі до історії створення і діяльності «Комісії з виявлення військових злочинців у Канаді» (1985-1987) / Р. Сіромський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2013. – Випуск 48. – С. 209–210.

¹³⁵² Мороз В. Шестидесятники – чому і звідки? / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 5–9.

¹³⁵³ Мороз В. Симоненко – людина й легенда / В. Мороз // Анабазис. – 1982. – Ч. 2. – С. 5–8.

¹³⁵⁴ Мороз В. Поезія і життя Ліни Костенко / В. Мороз // Анабазис. – 1984. – Ч. 1. – С. 5–12.

¹³⁵⁵ Мороз В. Поезія і життя Василя Стуса / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 6–8.

¹³⁵⁶ Мороз В. Зелене дерево Антоновича / В. Мороз // Сучасність. – 1981. – № 2. – С. 28–32.

¹³⁵⁷ Мороз В. КГБ – з власного досвіду / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 5–10.

присвячені літературній творчості В. Мороза¹³⁵⁸. Теплі стосунки дисидент підтримував із відомим українським письменником Уласом Самчуком, який теж проживав у м. Торонто¹³⁵⁹.

На сторінках журналу регулярно виходили друком статті В. Мороза, присвячені аналізу поточної політичної ситуації в СРСР загалом та Україні зокрема. На початку 1983 р. він написав нарис «Зміни в Москві і українська справа», присвячений обранню нового Генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова. Аналізуючи реакцію західної преси на цю непересічну подію, історик зробив висновок про посилення інтересу урядів демократичних країн до українського питання та зростання важливості національного чинника у протистоянні із Радянським Союзом. Водночас В. Мороз залишався прихильником організації на території України широкого антирадянського підпілля та збройних методів боротьби за незалежність¹³⁶⁰. У статті «Найновіші тенденції в Україні» (червень 1985 р.) високо оцінив створення Й. Терелею самвидавного журналу «Хроніка католицької церкви на Україні»¹³⁶¹. Водночас із пересторогою та недовірою поставився до певних ліберальних перетворень у СРСР після приходу до влади Михайла Горбачова, вказуючи на їх суперечливість у зв'язку із загибеллю в радянських колоніях В. Стуса у вересні 1985 р.¹³⁶²

Початок перебудови в Радянському Союзі В. Мороз у першу чергу сприймав як прояв слабкості тоталітарного режиму та писав про те, що національні республіки повинні скористатися таким станом для посилення відцентрових тенденцій та розвалу імперії. Українське суспільство закликав до консолідації, об'єднання зусиль – як представників дисидентського руху та відкритих борців проти режиму, так і національно-свідомих представників радянської інтелігенції – у обстоюванні відновлення самостійності («союз Гончара і Стуса»)¹³⁶³. Проте змушений визнати, що потенціал та реальні можливості тогочасної української

¹³⁵⁸ Голод М. Літературний виступ Валентина Мороза / М. Голод // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 37; Гординський Л. Літературний вечір Валентина Мороза / Л. Гординський // Анабазис. – 1985. – Ч. 2. – С. 17.

¹³⁵⁹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³⁶⁰ Мороз В. Зміни в Москві і українська справа / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 1. – С. 9–10.

¹³⁶¹ Мороз В. Найновіші тенденції в Україні / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 2. – С. 5–6.

¹³⁶² Мороз В. Нові шанси на Сході? / В. Мороз // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – С. 8; Moroz V. Victims of naivety / V. Moroz // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – Р. 14–15.

¹³⁶³ Мороз В. Нові шанси на Сході? / В. Мороз // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – С. 6–13.

еміграції були недостатніми для того, щоб саме вона стала основною рушійною силою майбутньої боротьби за самостійність¹³⁶⁴.

Протягом 1987–1991 рр. на сторінках «Анабазису» опубліковано численні матеріали про національне піднесення в Україні в умовах горбачовської перебудови. Серед них – документи Українського культурологічного клубу та Товариства Лева, відомості про події святкування 1000-ліття Хрещення Київської Русі в Києві¹³⁶⁵, статті про рух за надання українській мові державного статусу та екологічні мітинги¹³⁶⁶, утворення перших політичних партій¹³⁶⁷ і страйки шахтарів¹³⁶⁸.

Не менш важливою сферою громадської діяльності В. Мороза була його робота на радіопрограмах. Упродовж 1981–1984 рр. він вів передачу «Пісня України» в Торонто, а також програми на українському відділенні радіо «Свобода»¹³⁶⁹.

У жовтні 1984 р. В. Мороз написав статтю із закликом до керівництва радіо «Свобода» посилити пропагування українських інтересів, зробити його більш національно орієнтованим, оскільки «...українська програма звучить як копія російської «загальносоюзної» програми...»¹³⁷⁰. Дисидент виділив три духовно-психологічні типи слухачів радіо «Свобода» в СРСР (власне росіяни, нації Середньої Азії і європейські нації), пропонував з метою підвищення ефективності та впливу радіо створити відповідні три редакції замість звичайного мовного поділу¹³⁷¹. Варто зауважити, що у середині 1980-х рр. на адресу радіо «Свобода» надходили неодноразові звинувачення у пропагуванні ідей російського націоналізму та ігноруванню інтересів інших націй. Наслідком звернення В. Мороза було те, що у 1984 р. радіо припинило співпрацю з ним, звинувативши в розпалюванні міжнародної ворожнечі під час ув'язнення в мордовських колоніях¹³⁷².

Ця подія стала поштовхом до заснування В. Морозом власної радіопрограми. Він виступив з такою ініціативою під час святкування свого

¹³⁶⁴ Мороз В. Нові шанси на Сході? / В. Мороз // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – С. 10–14.

¹³⁶⁵ Жива лінія з України // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 9–13; Жива лінія з України // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 8–13.

¹³⁶⁶ Жива лінія з України // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 12–14.

¹³⁶⁷ Нові партії в Україні // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 5–8.

¹³⁶⁸ Жива лінія з України // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 9–13.

¹³⁶⁹ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 71.

¹³⁷⁰ Мороз В. Кілька думок про радіо «Свобода» / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 12.

¹³⁷¹ Там само. – С. 9–11.

¹³⁷² Мороз В. Свобода на «Радіо Свобода» / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 5.

50-річного ювілею 20 квітня 1986 р., де оголосив про плани створити радіоклуб та започаткувати регулярну передачу – спочатку в Торонто, згодом поширити свою діяльність на інші міста Північної Америки, а в перспективі організувати спеціальну радіопередачу для трансляцій на територію України на протигагу радіо «Свобода». Для здійснення цих планів створив так званий «Фонд століття» та закликав членів української діаспорної громади надсилати грошові пожертви¹³⁷³.

Вже станом на січень 1987 р. у «Фонд століття» було зібрано більше 40 тисяч канадських доларів, що дозволило ініціатору в березні цього ж року відкрити щотижневу радіопрограму «Бумеранг» у Торонто, яка велася українською і англійською мовами¹³⁷⁴. Проект досить інтенсивно розвивався. Вже до кінця 1987 р. радіокоментарі В. Мороза трічі на тиждень пересилалися до України¹³⁷⁵. У березні 1988 р. відбулась реорганізація «Анабазису»: він став офіційним періодичним органом «Фонду століття», а обсяг часопису обмежено до 20 сторінок¹³⁷⁶. До кінця 1988 р. кількість пожертв у «Фонді століття» досягнула 140 тисяч канадських доларів, у результаті чого створено ще дві радіопрограми: «Євшан» для передачі на територію України і «Контакт» для англомовних українців у Торонто¹³⁷⁷. Задля збільшення кількості потенційних слухачів у червні 1989 р. В. Мороз створив також передачу на російській мові¹³⁷⁸.

Радіопередача «Євшан» була спрямована на поширення в українському суспільстві ідеї необхідності відновлення незалежності та збільшення громадської активності українців з метою дієвого захисту власних національних інтересів. Зокрема, передача під назвою «Про Пана і про Хама», яка передавалася В. Морозом навесні 1989 р., закликала українців до популяризації та відстоювання рідної мови, боротьби із проявами «малоросійства» та проросійськими настроями наступальними, а не оборонними методами. Дисидент вказував на необхідності використати ослаблення Радянського Союзу в період перебудови задля відродження духовних основ українського суспільства, повернення України до

¹³⁷³ Moroz V. How to catch the moon / V. Moroz // Анабазис. – 1986. – Ч. 3. – Р. 17–22.

¹³⁷⁴ Радіопрограма Валентина Мороза «Бумеранг» у Торонті! // Анабазис. – 1986. – Ч. 4. – С. 28.

¹³⁷⁵ Нас уже чують в Україні! // Анабазис. – 1987. – Ч. 3–4. – С. 33.

¹³⁷⁶ «Перестройка» в «Анабазисі»! // Анабазис. – 1988. – Ч. 1. – С. 4.

¹³⁷⁷ Нас уже чують в Україні! // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 17.

¹³⁷⁸ Радіопроєкт «Фонд Століття»! // Анабазис. – 1988. – Ч. 3. – С. 17.

європейської цивілізації¹³⁷⁹. Восени 1989 р. у своєму радіокоментарі на програмі «Євшан» «Нова власовщина, або мудрість на експорт» В. Мороз виступив із критикою листа російських дисидентів Л. Тимофеева, Л. Богораз, С. Калістратової та Г. Якуніна на адресу національних рухів у СРСР та їх заклик «не піддаватися на провокації». Історик трактував лист правозахисників як їх намагання запобігти розпаду СРСР, закликав українців захищати у першу чергу власні національні права¹³⁸⁰.

З кінця 1980-х рр. В. Мороз намагався брати якомога більш активну участь у процесах відродження національного життя в Україні. Восени 1989 р. він звернувся до українських громадян із закликом не очікувати вирішення своїх національних проблем урядами наддержав США і СРСР, а самостійно творити власну державу¹³⁸¹. В. Мороз був у захопленні від акції «Балтійський шлях», організованої національними рухами Литви, Латвії та Естонії 23 серпня 1989 р., розумів її символічне та духовне значення для піднесення національної свідомості у прибалтійських республіках. Тому запропонував ідею організації «ланцюга свободи» в Україні для демонстрації прагнення українського народу до соборності та суверенності: «Мусимо створити... ланцюг з мільона рук і сердець, що протягнеться від Львова до Києва...»¹³⁸² 21 січня 1990 р. цю ідею втілено Народним рухом України (НРУ). Іншим символічним кроком задля консолідації української нації В. Мороза була пропозиція встановити пам'ятник Василю Стусу в центрі Києва, що, однак, реалізовано так і не було¹³⁸³.

На початку 1990 р. В. Мороз одним із першочергових завдань національно-визвольного руху в УРСР вважав створення «Народного Парламенту України», який був би реальним виразником інтересів нації на противагу Верховній Раді з комуністичною більшістю. Проте найбільш важливим кроком та передумовою для здобуття Україною незалежності він вважав утворення діячими опозиції радянському режиму власних військових структур та формувань, а в перспективі – національних збройних сил¹³⁸⁴. Саме майбутню національну армію він бачив основною

¹³⁷⁹ Мороз В. Про Пана і про Хама / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 1. – С. 3–7.

¹³⁸⁰ Мороз В. Нова власовщина, або Мудрість на експорт / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 2. – С. 3–6.

¹³⁸¹ Мороз В. Без філософії – дві практичні справи / В. Мороз // Анабазис. – 1989. – Ч. 3. – С. 3.

¹³⁸² Там само. – С. 4.

¹³⁸³ Там само. – С. 4–5.

¹³⁸⁴ Мороз В. Ще дві практичні справи – і знову без філософії / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 2. – С. 4–6.

запорукою реалізації національних прав українського народу¹³⁸⁵. З осені 1990 р. «Фонд століття» розпочав надавати фінансову підтримку визвольному руху в Україні. У листопаді цього року передано 20 тисяч рублів львівському часопису «За вільну Україну»¹³⁸⁶. «Фонд століття» розпочав збір коштів на «цільові пожертви» в Україні – для фінансової підтримки «Варти Руху» (парамілітарне формування, засноване в 1989 р. для підтримки порядку на акціях, організованих НРУ), на допомогу новоствореним громадам УАПЦ тощо¹³⁸⁷.

Остаточний переїзд В. Мороза до Львова в 1992 р. ознаменував собою завершення третього етапу його еміграційної діяльності. Журнал «Анабазис», радіопередачі «Бумеранг» та «Євшан», а також «Фонд Століття» влітку 1991 р. припинили свою діяльність. Незважаючи на зміну місця проживання, їх організатор залишився громадянином Канади¹³⁸⁸.

Таким чином, протягом усіх трьох етапів громадсько-політичної діяльності В. Мороза на еміграції основним її змістом була боротьба за відновлення самостійності України, захист національних інтересів українського народу та поширення у діаспорному середовищі ідей націоналізму й україноцентризму. Його приїзд викликав значний ажіотаж та піднесення серед активної частини української діаспори. Проте, починаючи від середини 1979 р., авторитет В. Мороза в середовищі української діаспори почав знижуватися. Після нетривалого періоду співпраці з ОУН(б) він здійснив невдалу спробу створити власний громадський осередок. Із 1981 р. зосередився на видавництві журналу «Анабазис», роботі радіожурналістом, науковій і теоретично-ідеологічній діяльності, здійснюючи заходи з метою посилення позицій українства у світі. Але протягом кількох років рівень популярності В. Мороза знизився, він був підданий бойкоту зі сторони провідних емігрантських політичних партій та громадських організацій, а також увійшов у конфлікт з іншими українськими дисидентами, які емігрували за кордон. Основними причинами цього були масштабна кампанія радянських спецслужб щодо дискредитації В. Мороза, брак у нього політичного досвіду та інформації

¹³⁸⁵ Мороз В. Український Військовий З'їзд / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 3–5.

¹³⁸⁶ Цільові пожертви – що це таке? // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 13.

¹³⁸⁷ Допоможемо? // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 14; Цільові пожертви – що це таке? // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 14–15.

¹³⁸⁸ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

про реальну ситуацію і настрої серед емігрантів, прагнення основних політичних осередків використати популярність В. Мороза з власною метою, його принциповість та категоричність. У кінці 1980-х р. – на початку 1990-х р. він намагався всіляко сприяти процесам відродження національно-визвольного руху на території УРСР в умовах послаблення радянського тоталітарного режиму, а після проголошення незалежності України повернувся на батьківщину.

РОЗДІЛ 14

ПОВЕРНЕННЯ НА БАТЬКІВЩИНУ

Протягом другої половини 1980-х рр. у результаті політики «перебудови», ініційованої Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, більшість ув'язнених дисидентів – В. Чорновола, Л. Лук'яненка, М. Гориня, І. Геля, З. Красівського та ін. – було звільнено, вони повернулись до України та почали брати активну участь у громадському і політичному житті суспільства. Створення нових українських організацій стало можливим саме завдяки їх діяльності.

Валентин Мороз не залишився осторонь національно-визвольного руху в Україні кінця 1980-х – початку 1990-х рр. У травні 1990 р., після двох десятиліть перебування поза межами батьківщини, він отримав дозвіл від радянської влади відвідати Україну і здійснив візит до Києва та Львова, під час якого виступив з десятьма промовами на актуальні суспільні та історичні теми¹³⁸⁹. Зокрема, у виступах колишнього дисидента висвітлювалися такі проблеми, як «Необхідність історії України, побаченої українськими очима», «Голод 1933 року і українізація», «Геополітичні підстави української державності» тощо. Знаковою стала його промова під час української демонстрації у Львові¹³⁹⁰. Виступи промовця спрямовувалися на активізацію національного руху, популяризацію ідей українського націоналізму в суспільстві.

Така активність В. Мороза викликала занепокоєння зі сторони офіційної влади. Історику було заборонено в'їзд до України. Коли восени 1990 р. він на запрошення Львівської обласної ради спробував удруге відвідати батьківщину, йому було відмовлено у перетині польсько-українського кордону в Перемишлі. Редактор львівського часопису «За вільну Україну» В. Базів вирішив приїхати до Польщі та взяти інтерв'ю у В. Мороза, однак місцеве управління внутрішніх справ не надало йому дозволу на виїзд¹³⁹¹. Тільки за сприяння радянського консула у Кракові,

¹³⁸⁹ Базелок М. Імперський синдром «Не пушуть!» / М. Базелок // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 16.

¹³⁹⁰ Мороз В. Перші виступи в Україні – після 20-літньої перерви! / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 2. – С. 8–9.

¹³⁹¹ Базелок М. Імперський синдром «Не пушуть!» / М. Базелок // Анабазис. – 1990. – Ч. 3. – С. 16.

українця за походженням П. Сардачука дисидент таки зумів отримати візу та вдруге потрапити до України¹³⁹².

Протягом 25–28 жовтня 1990 р. в Києві відбувся II з'їзд НРУ, на якому до програми Руху включено положення про головну мету організації – досягнення незалежності України. В останній день з'їзду перед делегатами виступив В. Мороз. Квінтесенцією його промови став заклик до створення національно орієнтованих збройних сил України. Зародком майбутньої української армії він бачив парамілітарну націоналістичну організацію «Варта Руху», діяльність якої високо оцінював: «То – перша реальна формація української самооборони,.. це перша реальна сила». Основними заходами для забезпечення військової могутності України вважав створення єдиного всеукраїнського центру самооборони та організацію Всеукраїнського військового з'їзду. Історик проводив аналогії із національно-демократичною революцією 1917–1921 рр. та закликав нове покоління українських борців за незалежність не допустити помилок попередників і приділити максимум уваги зростанню потужності українських збройних сил¹³⁹³.

У наступні місяці В. Мороз активно займався поширенням українських національних ідей та проукраїнського бачення вітчизняної історії серед молоді. Протягом січня–квітня 1991 р. він прочитав курс лекцій «Україна в XX столітті» студентам Київського та Львівського політехнічних інститутів, Львівського медичного університету та ін. У квітні 1991 р. здійснив візит до Івано-Франківського педагогічного інституту, де відбулася його зустріч із викладачами кафедри історії України та студентами¹³⁹⁴. Виступи В. Мороза були помітними подіями в громадському житті України, часто ставали акціями на підтримку протестного руху. Зокрема, слухачі його лекції у Львівській політехніці 4 квітня 1991 р. зібрали 347 карбованців у фонд допомоги страйкуючим шахтарям м. Червонограда¹³⁹⁵. В інтерв'ю того періоду дисидент акцентував увагу на провідній ролі Галичини в українському русі,

¹³⁹² Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтера'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³⁹³ Мороз В. Більше плямистих хлопців... / В. Мороз // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 3.

¹³⁹⁴ Бурнашов Г. Шістдесятник // Г. Бурнашов / Борітеся – боробете! Нариси. Публіцистика 1990–2000 рр. – Івано-Франківськ: ЛІК, 2000. – С. 69.

¹³⁹⁵ Мороз В. Діємо в Україні? – Так, але не для туризму / В. Мороз // Анабазис. – 1991. – Ч. 1. – С. 18–19.

висловлював сподівання на швидке національне відродження в Східній Україні, а також формування національної армії¹³⁹⁶. Акт проголошення незалежності України 24 серпня та його підтвердження на референдумі 1 грудня 1991 р. він сприйняв з ентузіазмом: «Нарешті відбулося те, за що сидів, мене сповнювали почуття радості...»¹³⁹⁷

Проживаючи у Львові з 1992 р., В. Мороз проявляв значну активність у громадсько-політичному житті. Він зблизився із Соціал-Національною партією України (СНПУ) та її лідерами – Ярославом Андрушківим, Андрієм Парубієм та ін. Партія заснована в жовтні 1991 р. в середовищі львівських студентів радикального спрямування і була носієм ідеології українського націоналізму ультраправого зразка¹³⁹⁸. В умовах домінування лівих у політичному житті пострадянської України праворадикальні сили мали незначний рівень суспільної підтримки. Тому СНПУ на здобула жодних успіхів на парламентських виборах 1994 і 1998 рр. На думку американського дослідника Е. Вілсона, СНПУ, на відміну від Української національної асамблеї – Української націоналістичної самооборони та об'єднання «Державна самостійність України», ідеологічно була більш прихильна до націоналізму Д. Донцова. Завдяки впливу В. Мороза основною політичною вимогою СНПУ на початковому етапі її діяльності було створення боєздатних українських військових формувань¹³⁹⁹.

Фактично діяльність партії обмежувалася територією Західної України, а основна частина її електорату знаходилась на Львівщині. СНПУ гучно заявила про себе влітку 1992 р., коли з ініціативи В. Мороза під її керівництвом у Львові створено об'єднання українських праворадикальних груп «Націоналістичний блок». Соціал-націоналісти активно критикували керівництво НРУ за поміркованість, ліберальність, співпрацю з президентом Леонідом Кравчуком. Вони висували вимоги переходу НРУ з національно-демократичної на націоналістичну платформу¹⁴⁰⁰. У жовтні 1992 р. В. Мороз виступив одним з організаторів невдалої спроби перепідпорядкування «Націоналістичним блоком» львівського осередку

¹³⁹⁶ Валентин Мороз у Львові // Анабазис. – 1990. – Ч. 4. – С. 19.

¹³⁹⁷ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹³⁹⁸ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith / A. Wilson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 80.

¹³⁹⁹ Ibid. – P. 80.

¹⁴⁰⁰ Чорновіл В. Твори: У 10 т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 789–790.

НРУ з метою посилення своїх політичних позицій¹⁴⁰¹. Такі заяви та дії соціал-націоналістів викликали несприйняття зі сторони лідера Руху В. Чорновола. З його ініціативи на початку листопада 1992 р. у Львові проведено конференцію НРУ, на якій з організації виключено прихильників В. Мороза¹⁴⁰². На початку 1993 р. після розколу НРУ частина його членів на конгресі в Харкові утворила Всенародний Рух України (ВНРУ) на чолі з Ларисою Скорик. Між «Націоналістичним блоком» В. Мороза та ВНРУ досить швидко було налагоджено тісні контакти¹⁴⁰³. Розглядалась пропозиція про об'єднання цих організацій під керівництвом В. Мороза, проте її не було втілено в життя¹⁴⁰⁴.

Історик друкував свої статті в офіційних періодичних виданнях СНПУ – журналах «Соціал-націоналіст», «Орієнтири», збірці «Правий напрям» тощо. Також В. Мороз вважався одним з провідних ідеологів партії¹⁴⁰⁵, його авторитет як колишнього борця з радянським режимом використовувався для популяризації партійної ідеології¹⁴⁰⁶. За сприяння СНПУ у видавництві «Сурма» вийшли друком дві програмні брошури В. Мороза – «Націоналізм ХХІ століття» (1997 р.)¹⁴⁰⁷ та «У пошуках українського Піночета» (1999 р.)¹⁴⁰⁸

Стаття «Націоналізм ХХІ століття» є передруком виступу В. Мороза на урочистому святкуванні його 60-річного ювілею 20 квітня 1996 р. у Львові. У цій праці автор виклав своє бачення місця і ролі нації в історії людства, сформулював ідею та основні постулати українського соціал-націоналізму, який був офіційною доктриною СНПУ. Він вважав, що поділ людства на нації є природним, кожна нація наділена колективною свідомістю, а у світі існує своєрідна «черга націй» щодо верховенства над

¹⁴⁰¹ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith / A. Wilson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – Р. 80.

¹⁴⁰² Чорновіл В. Табори: У 10 т. – Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / Упоряд. Валентина Чорновіл. – К.: Смолоскип, 2011. – С. 798.

¹⁴⁰³ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith / A. Wilson. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – Р. 80.

¹⁴⁰⁴ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁰⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 21.04.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁰⁶ Гуцул Е. Соціал-націоналісти провозгласили великий поход на Восток... України / Е. Гуцул // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/ARCHIVE/sotsial-nationalisty_provozglasili_velikiy_pohod_na_vostok_ukrainy.html. – 1999. – 26 марта.

¹⁴⁰⁷ Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / В. Мороз. – Львів: Сурма, 1997. – 23 с; Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – 18 с.

¹⁴⁰⁸ Мороз В. У пошуках українського Піночета / В. Мороз. – Львів: Сурма, 1999. – 24 с.

іншими. Сенс існування нації – в очікуванні часу, коли наступить її черга бути центральною у світі і вищою за інші; така установка є в підсвідомості кожної нації. Всі без винятку народи – і великі, і малі – мають шанс стати наймогутнішими у світі. Первинними чинниками, що впливають на силу нації, є її внутрішні, духовні ресурси і багатства, тоді як зовнішні показники – економіка, армія, територія – є менш важливими. Завданням націоналістів є пошук духовних сил нації та їх застосування задля зростання її могутності. При цьому В. Мороз зауважував, що «...справжні глибинні ресурси можна знайти тільки наступальним способом...», закликаючи до переходу від оборони свого власного, національного до його активного поширення у світі. Він критикував політику української влади протягом 1990-х рр. за нерозуміння нею сили духовності українського народу та нездатність до ефективного захисту інтересів українського народу¹⁴⁰⁹.

Валентин Мороз передбачав значні зміни на геополітичній карті світу у відповідності з принципом «черги націй». На його думку, зоряний час світового гегемона 1990-х рр. – країн Північної Америки і Західної Європи – вже минув, тому Захід прямує до свого занепаду. Наступним світовим лідером в уяві історика повинні були стати Японія та «далекосхідні тигри» («японоцентрична зона»). А ще за декілька десятиліть повинна була настати епоха «Заходу з людським обличчям» або «середньої зони», до якої історик відносив Україну, Туреччину, Литву, Хорватію, Словенію та Словаччину. Центральне місце серед цих держав повинна була б зайняти Україна, якій «...належить у майбутньому велика роль»¹⁴¹⁰. Виходячи із переліку держав можна зробити висновок, що В. Мороз симпатизував хорватському націоналізму Ф. Туджмана, економічним реформам Т. Озала в Туреччині та підтримував хорватську сторону в югославському конфлікті першої половини 1990-х рр. Очевидно, теоретик вважав поразку Росії в «холодній війні» остаточною та не вважав східного сусіда України значним геополітичним центром. У схемі В. Мороза не знайшлося місце Польщі як одному з лідерів «середньої зони». Основними хибамі його геополітичної концепції було значне недооцінювання Заходу та Росії як потенційних центрів сили на міжнародній арені.

¹⁴⁰⁹ Мороз В. Націоналізм XXI століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – С. 3–5.

¹⁴¹⁰ Там само. – С. 5–6.

Українська нація, за В. Морозом, не повинна просто очікувати свого «великого часу» – вона повинна активно працювати для того, щоб його прискорити. Шлях до величі нації, на його думку, можливий тільки через націоналізм. Історик вказує на те, що український націоналізм пройшов у своєму розвитку ряд етапів – етнографічний (XIX ст.), волюнтаристський (XX ст.) У статті йдеться про особливу роль націоналізму в майбутньому для світу загалом та для України зокрема, що суперечить концепціям «кінця історії» Ф. Фукуями та мультикультуралізму: «Світ XXI сторіччя приречений на націоналізм»¹⁴¹¹.

У концепції «націоналізму XXI століття» В. Мороз виділяв два ключових аспекти – екологічний та соціальний. Екологічність націоналізму теоретик пов'язував із проблемою перенаселення Землі та відповідного посилення боротьби за ресурси у світі. Зростання чисельності людства значно ускладнило можливість збереження придатних для нормального життя умов навколишнього середовища. Соціальні наслідки демографічного вибуху на даному етапі гальмуються, але зрештою він призведе до вибуху в суспільстві¹⁴¹². Чітко простежується вплив теорії мальтузіанства на погляди В. Мороза: історик трактував війни як природний механізм «самоочищення» Землі.

Націоналізм майбутнього буде також соціальним, що виражатиметься у боротьбі різних соціальних груп, у першу чергу націй за життєвий простір, за оборону своєї території. При цьому В. Мороз різко засуджував космополітизм, імперські теорії «злиття націй» та «плавильного котла», які були популярними відповідно у СРСР та у США в другій половині XX ст. Теоретик прогнозував зростання ксенофобії в суспільстві, яка буде наслідком невдалої соціальної, економічної та національної політики урядів провідних західних держав, активної міграції до Європи та Америки із Близького Сходу та африканських держав. Він був прихильником заборони міграцій, здійснення активної протекціоністської політики, спрямованої на «захист свого». Історик вдалось передбачити крах політики мультикультуралізму у Західній Європі, «бо зростає лавина чужих людей, які рвуться у перенаселеному світі через кордон». Він робив

¹⁴¹¹ Мороз В. Націоналізм XXI століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – С. 7.

¹⁴¹² Там само. – С. 8.

висновок про швидку капітуляцію Заходу перед «навалою чужих» та приреченість на ксенофобію¹⁴¹³.

При цьому В. Мороз ідеалізував східний, японський приклад побудови мононаціональної держави, виправдовуючи примусові депортації представників національних меншин та мігрантів. Одним із найбільших плюсів японської моделі він вбачав повне заперечення марксистських принципів і практики. Загалом теоретик ставився до марксизму як до однієї із ключових загроз для існування людства, яку необхідно повністю викоринити та визначав його як «систему, що з'їла половину світу»¹⁴¹⁴.

Основними проблемами відновленої Української держави в 1990-х рр. В. Мороз вважав відсутність національної ідеї та україноцентризму в усіх сферах життя. Автор був прихильником етнічної концепції побудови держави в Україні, повторюючи основне гасло націоналістів від часів М. Міхновського: «Україна – це держава української нації... Доки цього немає – все, що ми будемо – збудоване на піску»¹⁴¹⁵. Він активно критикував політику президента Леоніда Кучми за нерішучість, низьку активність у національному питанні та відсутність чіткої україноцентричної позиції. Рівночасно засуджував намагання владних діячів під прикриттям демократизму гальмувати процес творення модерної української нації, закликав до обережності в проведенні мовної політики, вважаючи, що українізація Сходу України повинна проводитися поступово¹⁴¹⁶. Зокрема, у регіоні Донбасу, за В. Морозом, слід акцентувати увагу швидше на економічних чинниках єдності з Україною, ніж на мовних чи культурних.

У своїй роботі В. Мороз вказував на основні засоби зміцнення України та наповнення її реальним українським змістом – створення позитивного образу українця, відмову від національного песимізму та приниження всього українського, перетворення України в активного суб'єкта міжнародних відносин, повну відмову від «малоросійщини» та комплексу неповноцінності. Він акцентував особливу увагу на невичерпності національних духовних ресурсів сучасної України та

¹⁴¹³ Мороз В. Націоналізм XXI століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – С. 11–12.

¹⁴¹⁴ Там само. – С. 12–14.

¹⁴¹⁵ Там само. – С. 15.

¹⁴¹⁶ Там само. – С. 15–16.

українця, їх богообраності, величній історії та закономірності майбутнього посилення Української держави на міжнародній арені: «Ця обітована велич з часів князя Божа заповідана нам нашими Богами... Все інше прийде само собою. Хліб завжди прийде як нагорода, як подяка людям, які будують велич, а не просто думають про хліб»¹⁴¹⁷.

У 1999 р. побачила світ брошура В. Мороза «У пошуках українського Піночета», у якій детально описуються та накладаються на реалії України періоду рубежу тисячоліть ідеї одного з найбільш відомих теоретиків українського націоналізму Миколи Сціборського (1898–1941)¹⁴¹⁸. Тут подано детальний аналіз його основної теоретичної праці «Націократія», яку поставлено в один ряд із «Націоналізмом» Д. Донцова та «Призначенням України» Ю. Липи в контексті впливу на формування ідеології українського націоналізму. Автор відзначав, що досить значний вплив на концепцію М. Сціборського справили консервативно-монархічний націоналізм В. Липинського та націонал-комунізм М. Хвильового. Загалом «Націократія» оцінювалась як логічне завершення і синтез теорії українського націоналізму зразка міжвоєнного періоду¹⁴¹⁹.

Валентин Мороз бачив втілення ідей націократії М. Сціборського, в першу чергу, в диктатурі Аугусто Піночета в Чилі в 1973–1990 рр. Автор високо оцінював діяльність політика, вважаючи, що він запровадив авторитарний режим, виходячи з потреб та інтересів чилійського народу. Вказував на вагомі економічні успіхи А. Піночета, «чилійське економічне диво» – досягнення стабільності, залучення іноземних інвестицій, заробітчанську еміграцію в Чилі. Серед основних причин успіху виокремлював використання націоналізму як основи всіх сфер державної політики і суспільного життя, а також введення комбінованої економічної моделі з поєднанням приватної ініціативи й державного контролю. Також В. Мороз вказував на схожість ідей М. Сціборського, з однієї сторони, та політичних заходів у сфері економіки президента Франції в 1958–1968 р. Шарля де Голля і японських урядів у 1990-х рр. – з іншої. Зроблено висновок про актуальність концепції націократії для сучасної України¹⁴²⁰.

¹⁴¹⁷ Мороз В. Націоналізм ХХІ століття / В. Мороз. – Львів: Фонд Дмитра Донцова, 2004. – С. 17–18.

¹⁴¹⁸ Мороз В. У пошуках українського Піночета / В. Мороз. – Львів: Сурма, 1999. – 24 с.

¹⁴¹⁹ Там само. – С. 7–13.

¹⁴²⁰ Там само. – С. 14–17.

На думку історика, більшість проблем України на рубежі тисячоліть були пов'язані із відсутністю політичної та економічної стабільності. Їх вирішення В. Мороз бачив у запровадженні тимчасової диктатури на основі ідей націократії, тому закликав «знайти українського Піночета». Дослідник, виходячи з теорії М. Сціборського, вкотре наголошував на необхідності становлення України як держави української нації, а також звертав увагу на те, що національна революція є довготривалим процесом, який буде продовжуватися до повної ліквідації усіх наслідків чужоземного поневолення. В. Мороз визнавав особливу актуальність ідей Сціборського про соціальну роль націоналізму та необхідність радикальної перебудови суспільно-економічних відносин в Україні¹⁴²¹.

Опираючись на працю М. Сціборського, автор вказував на відсутність реальних українських політичних партій в умовах України 1990-х рр. та неможливість запровадження тут демократичного режиму. Існуючі партії історик вважав або штучно утвореними в середовищі української інтелігенції об'єднаннями на основі запозичення західноєвропейських доктрин, або інструментами іноземного впливу на Україну. Проте, на відміну від М. Сціборського, він не бачив проблеми в перетворенні українських націоналістів у правлячу партію, вважаючи це свідченням зрілості нації¹⁴²².

Привернула увагу громадськості стаття В. Мороза «Збільшувати націоналістичний потенціал України», яка побачила світ у тижневику СНПУ «Соціал-націоналіст» 19 жовтня 1997 р., а згодом була передрукована в збірці «Правий напрям» (1998 р.). Автор писав про важливість поширення ідеології українського націоналізму, яка могла б стати визначальним стабілізуючим фактором в умовах переходу України від комунізму до ринкової економіки. Він констатував відсутність реальних змін після «оксамитової революції» 1989–1991 рр. та визначав період після проголошення незалежності України як «епоху пізнього комунізму». Закликав до створення культу української сили та перетворення України в потужну геополітично і по-справжньому незалежну державу. Конкретними кроками для здійснення цієї мети він бачив популяризацію історії

¹⁴²¹ Мороз В. У пошуках українського Піночета / В. Мороз. – Львів: Сурма, 1999. – С. 16–18.

¹⁴²² Там само. – С. 19–22.

українських силових структур, формування великодержавної ментальності в Україні та зростання ролі СНПУ у політичному житті держави¹⁴²³.

Протягом 1999–2001 рр. відбулись певні зміни у політичному світогляді В. Мороза та його діяльності. На президентських виборах у жовтні 1999 р. він підтримав кандидатуру чинного президента Леоніда Кучми на протигагу лідеру Комуністичної партії України Петру Симоненку. В. Мороз пояснював це рішення небажанням допущення реваншу явно антиукраїнських сил. В одному із своїх інтерв'ю цього періоду він говорив: «Якщо ми проголосуємо за комуністів у будь-якому варіанті, тоді Україна на довгі роки буде причепленою до російських воєн та відкинутою від світових перспектив... Якщо будуть обрані комуністи того чи іншого відтінку, вони відтягнуть нас до Москви, і ми надовго втратимо шанси інтегруватися у Європу та у світову ринкову економіку»¹⁴²⁴. Історик активно брав участь у передвиборчій кампанії Л. Кучми, їздив по селах та містах Львівської області та виступав перед виборцями¹⁴²⁵.

Водночас В. Мороз продовжував підтримувати контакти із СНПУ. 21 березня 1999 р. він виголосив промову на V з'їзді партії. З нагоди його 65-річного ювілею в номері офіційного часопису партії «Орієнтири» за квітень 2001 р. на обкладинці було розміщено портрет дисидента та привітання йому від лідера соціал-націоналістів Я. Андрушківца. 3 травня 2001 р. за сприяння СНПУ було організовано урочистий ювілейний вечір Валентина Мороза. Захід відбувся в актовому залі Львівського державного інституту фізичної культури; із привітальними промовами виступили ректор інституту М. Герцик, голова Львівської обласної організації СНПУ А. Парубій, голова місцевої Спілки письменників Л. Різнюк¹⁴²⁶.

На творчому вечорі з нагоди свого 65-річчя у Львові В. Мороз виголосив доповідь «Концепція світового українця». Він укотре підкреслив тезу, що нація є найбільшою цінністю: «...нація – на рівні Бога». У розвитку кожної нації, як і раніше, виділено два періоди – етнографічно-

¹⁴²³ Мороз В. Збільшувати націоналістичний потенціал України / В. Мороз // Правий напрям / ред. А. Радомський. – Львів: Ліга-прес, 1998. – С. 35-37.

¹⁴²⁴ Бурнашов Г. Шістдесятник // Г. Бурнашов / Борітеся – поборете! Нариси. Публіцистика 1990–2000 рр. – Івано-Франківськ: ЛПК, 2000. – С. 71.

¹⁴²⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴²⁶ Ювілейний вечір, організований СНПУ, з нагоди 65-річчя Валентина Мороза // Орієнтири. – 2001. – № 4. – С. 6.

територіальний (домодерний) та духовно-волюнтаристичний (модерний). На думку автора, у сучасному світі шанси на повноцінне існування мають тільки ті народи, які змогли створити концепцію світової нації. Також пропаговано ідею центрального становища українства у світі, кинута заклик до усіх українців, незалежно від їх місця проживання у світі, залишатися апологетами української національної ідеї та захищати передусім українські інтереси: «...світ без України мене не цікавить!.. Україна і український інтерес мусять бути у цьому світі»¹⁴²⁷.

У квітні 2001 р. В. Мороз в інтерв'ю для журналу «Орієнтири» різко розкритикував партії лівого спрямування, які він ототожнював із проросійськими силами в Україні. Дисидент вважав великим досягненням падіння авторитету українських лівих на початку ХХІ ст.; із пересторогою ставився до перемоги комуністів Молдови на парламентських виборах у лютому 2001 р. та росту популярності лідера Соціалістичної партії України (СПУ) Олександра Мороза. Історик різко негативно оцінював діяльність останнього, вважаючи голову СПУ «однією із найнебезпечніших фігур у теперішній українській ситуації». Різко протиставляв українських націонал-комуністів 1920-х рр., яких вважав захисниками української національної ідеї, та Комуністичну партію України 1990-х рр., яку характеризував як проросійську п'яту колону¹⁴²⁸.

У 2001 р. В. Мороз зблизився з головою Львівської обласної державної адміністрації Михайлом Гладієм, який був також головою Аграрної партії України (АПУ). Після того, як чиновник почув один з виступів колишнього дисидента, його було призначено позаштатним радником голови ОДА¹⁴²⁹.

Стаття «Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні» є друкованим варіантом виступу В. Мороза перед керівниками місцевих органів влади у Львові 5 грудня 2001 р. У брошурі автор зробив спробу поглянути на економічну та аграрну сферу суспільного життя України комплексно, зі стратегічної точки зору. Основною причиною соціально-економічних проблем України на рубежі тисячоліть В. Мороз бачив перехід від тоталітарної системи радянського зразка та

¹⁴²⁷ Мороз В. Концепція світового українця / В. Мороз // Орієнтири. – 2001. – № 5. – С. 5, 8.

¹⁴²⁸ Мороз проти Мороза // Орієнтири. – 2001. – № 2. – С. 2–3.

¹⁴²⁹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

державної економіки до демократії і ринку. В руслі підтримки політики АПУ історик звернув увагу на заслуги української влади щодо недопущення дестабілізації ситуації в економічній та політичній сферах протягом перехідного періоду¹⁴³⁰.

Доповідач вважав наявність нормально функціонуючого села, як структури і типу ментальності, ознакою «здорового» суспільства. У статті виявлено прихильність до «хутірної філософії» П. Куліша з її традиційним звеличенням села, наголосом на його особливому місці в українській державі та суспільстві. Автор протиставляв цивілізацію Заходу, в якій, на його думку, відсутня специфічна сільська ментальність, східній цивілізації, де присутні сільські архетипи мислення¹⁴³¹. Щодо власне українського села, то історик вважав основною причиною його занепаду колективізацію 1930-х рр. і Голодомор. Валентин Мороз різко засуджував політику комуністичного режиму в аграрній сфері, оскільки вона мала своїм наслідком знищення трудівників та власників, ліквідацію в селян стимулів до праці. Тому він закликав відновити «шевченківське», дорадянське, приватновласницьке село в сучасній Україні. Автор наголошував на тому, що село завжди було базою для українізації та осередком поширення української національної ідеї¹⁴³².

На думку В. Мороза, необхідною основою для забезпечення стабільності в суспільстві є створення міцного середнього класу та дозвіл купівлі-продажу землі в Україні. При цьому слід забезпечити формування класу селян-фермерів та не допустити скуповування землі великими власниками. Тому дисидент засуджував намагання лівих партій у парламенті заблокувати позитивне вирішення питання щодо дозволу торгових операцій із землею¹⁴³³.

Валентин Мороз ставив знак рівності між підтримкою ринкових тенденцій в економіці та сільському господарстві з однієї сторони, – та підтримкою української державності з іншої. Всі політичні партії він ділив на дві категорії – антиукраїнські, для яких існування незалежної України є аномалією, які прагнули до відновлення радянської імперії та колективістського принципу, та проукраїнські, які виступали за зміцнення

¹⁴³⁰ Мороз В. Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – С. 7–8.

¹⁴³¹ Там само. – С. 10.

¹⁴³² Там само. – С. 12–13.

¹⁴³³ Там само. – С. 16–17.

Української держави та впровадження ринкових методів. Дисидент заявив про свою підтримку на парламентських виборах Аграрної партії України. Львівську область вважав ключовим проукраїнським регіоном, «кухнею українських процесів»; наголошував на необхідності забезпечення стабільності в регіоні та несвоєчасності революцій і заворушень¹⁴³⁴.

У березні 2002 р. побачила світ ще одна праця В. Мороза «Молодь і процес сучасного українського державотворення». У авторській передмові робиться акцент на важливості проблеми молоді в умовах «прискорення часу» та розриву між поколіннями, що в Україні підсилюється зміною системи, переходом від чужоземного панування до формування власної незалежної держави¹⁴³⁵. Він вважав, що українська молодь повинна відігравати центральну роль у процесах національного державотворення. Оскільки світоглядні засади старшого покоління сформувались у часи перебування України в колоніальному становищі, воно не є здатним до повноцінного державотворення. Тому «нову епоху мусить зробити молодь». Історик виділив основні ментальні риси сучасної української молоді – відсутність комплексу неповноцінності по відношенню до Росії, орієнтованість на Захід, практицизм, прагматизм, прихильність до ринкової моделі економіки. В. Мороз вказав на особливу роль молоді в українській історії та національному русі, навівши приклади бою під Крутами, Листопадового Зриву 1918 р., руху ОУН у 1930-х рр.¹⁴³⁶

Проблему масового виїзду молоді за кордон В. Мороз вважав однією із найбільш загрозливих для України, констатуючи при цьому відсутність ефективної молодіжної політики в офіційного Києва. Він закликав молодь активно відстоювати українські інтереси, мати власну думку та захищати її; обережно ставитися до запозичень із Заходу, зокрема пропаганди космополітизму та мультикультуралізму¹⁴³⁷.

Дещо тенденційним було ставлення В. Мороза до міжнародних відносин на початку ХХІ ст. та внутрішньої ситуації в Україні. Зокрема, історик не підтримав акції протесту проти режиму Л. Кучми 9 березня 2001 р. біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві та виправдовував дії влади й

¹⁴³⁴ Мороз В. Роль селянина-власника у сучасному українському відродженні / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – С. 18–19.

¹⁴³⁵ Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – С. 3.

¹⁴³⁶ Там само. – С. 5–10.

¹⁴³⁷ Там само. – С. 11–12.

міліції стосовно їх придушення. Ці події, а також «касетний скандал» 2000 р. публіцист вважав організованою США провокацією проти України. На думку дисидента, внаслідок поразки СРСР у «холодній війні» та задля можливості використання власного військово-промислового комплексу США пішли на розширення власної сфери впливу. В. Мороз негативно ставився до американської політики боротьби з міжнародним тероризмом, яка, на його думку, і була інструментом поширення впливу США у світі. Зокрема, історик засуджував бомбардування Югославії силами НАТО у 1999 р. та операцію «Незламна воля» під керівництвом США в Афганістані, що розпочалась у жовтні 2001 р.¹⁴³⁸

Після парламентських виборів 2002 р. М. Гладій отримав мандат народного депутата України та переїхав до Києва. В. Мороз припинив активну співпрацю з АПУ, а його посада радника голови Львівської ОДА стала номінальною. Впродовж наступних років громадсько-політична діяльність В. Мороза стала менш активною та обмежилась нечисленними інтерв'ю в пресі та роботою на львівському радіо.

Однак, зосередившись на викладацькій і науковій діяльності, В. Мороз не залишався осторонь політичних подій незалежної України. У лютому 2009 р. колишній дисидент дав інтерв'ю, у якому різко розкритикував президента України Віктора Ющенка за його політичну слабкість та конфлікт із прем'єр-міністром Юлією Тимошенко. В умовах перманентної політичної кризи та чвар у «помаранчевому таборі» В. Мороз закликав українські національні політичні сили до єдності. Основними причинами проблем України він вважав низький рівень політичної культури громадян, наявність значної кількості людей із радянським менталітетом на державних посадах, зокрема у Службі безпеки України та тиск зі сторони Росії. Історик прогнозував перемогу Ю. Тимошенко на президентських виборах 2010 р. та заявив про необхідність прозахідного зовнішньополітичного курсу України¹⁴³⁹.

З початком Революції Гідності 2013–2014 рр. він активно підтримував Євромайдан та наполягав на підписанні Україною угоди про асоціацію з Європейським Союзом. В інтерв'ю з автором цього дослідження 23 січня

¹⁴³⁸ Мороз В. Молодь і процес сучасного українського державотворення / В. Мороз. – Львів: Астрон, 2002. – С. 15–18.

¹⁴³⁹ Лопух І. Валентин Мороз: «Ющенко займається самогубством» / І. Лопух // Експрес. – 2009. – 17 лютого.

2014 р. колишній дисидент заявив: «Для України Європа – то єдиний вихід з московської клітки». Історик вважав перемогу Майдану «перемогою української лінії в Україні». 30 січня 2014 р. В. Мороз узяв участь у прес-конференції «Громадянське суспільство: між владою та Майданом» у Львові. Він закликав голів опозиційних фракцій об'єднатися навколо одного лідера, щоб уникнути розпорошення проукраїнських сил. Таким лідером він бачив Віталія Кличка, вважаючи його єдиним можливим претендентом на посаду президента України від опозиції¹⁴⁴⁰.

Ще одне інтерв'ю, присвячене проблемам початку російської агресії проти України та сепаратизму на Донбасі, В. Мороз дав на початку червня 2014 р. Він висловив думку, що єдність українського народу під час подій 2013–2014 рр. вдалося зберегти, заявивши, що «нині на усій східній Україні йде процес українотворення». Оскільки активна фаза російського збройного вторгнення в Україну вже розпочалася, то тільки внутрішні сили українського народу та вітчизняна армія можуть зупинити агресора. В інтерв'ю він висловив переконаність у тому, що Україна як незалежна держава ніколи в майбутньому не зникне з карти світу, а її геополітична потужність буде тільки зростати¹⁴⁴¹.

Протягом періоду незалежності України В. Мороз активно працював на львівському радіо, використовуючи цю роботу для популяризації своїх ідей у суспільстві. У 1990-х рр. він разом із журналістом І. Демчуком вів програму «Сторінки історії». На початку XXI ст. центральна передача львівського радіо на історичну тематику отримала назву «Далеке і близьке», а В. Мороз досить часто був її співведучим. Йому належала основна ідея програми – зосередження уваги на оптимістичних моментах української історії та виховання культу української перемоги. Погляд на історію України під таким кутом сприяв подоланню радіослухачами-українцями комплексу меншовартості. Зокрема, ведучий висвітлював

¹⁴⁴⁰ Валентин Мороз про президентство Кличка та парасольку курви // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.varianty.net/17352-valentyn-moroz-pro-prezidentstvo-klychka-ta-parasoiku-kurvy>. – 2014. – 30 січня.

¹⁴⁴¹ Парубій Х. Валентин Мороз: «Україну загнати в російську клітку вже неможливо» / Х. Парубій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrnationalism.com/interview/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v-rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo/587-valentyn-moroz-ukrainu-zahnaty-v-rosiisku-klitku-vzhe-nemozhlyvo.html>. – 2014. – 6 червня.

діяльність ОУН, УПА, осмислював роль Івана Мазепи, Пилипа Орлика в історії української державності¹⁴⁴².

У травні 2009 р. під час радіопередачі, яка була присвячена Котопольській перемозі українських військ гетьмана І. Виговського над московською армією, В. Мороз позитивно оцінив урочисте відзначення та святкування 350-річчя цієї події. Також колишній дисидент засудив представників російської та української історіографії, які не стояли на засадах національно-української оцінки цієї події. Головним завданням у даному контексті В. Мороз вважав позбавлення української історичної науки від радянських пережитків та антинаціональних тенденцій. Під час іншої радіопередачі історик висвітлив діяльність українських націонал-комуністів 1920-х рр. Миколи Хвильового та Миколи Скрипника, яких вважав ключовими символами політики українізації. Мороз зауважив, що комуністи тільки після розправи над М. Хвильовим та його однодумцями стали в Україні чужорідним елементом¹⁴⁴³. Діяльність В. Мороза у сфері радіомовлення сприяла поширенню україноцентричного бачення вітчизняної історії в суспільстві та зіграла свою роль у процесі формування національної ідентичності.

Отже, громадсько-політична діяльність В. Мороза періоду кінця ХХ – початку ХХІ ст. спрямовувалася на утвердження незалежної Української держави. Основними методами його роботи були зустрічі та промови, інтерв'ю в засобах масової інформації, написання публіцистичних статей, виступи на радіо. Ще до проголошення незалежності України він у першу чергу акцентував на необхідності побудови сильної армії як основної запоруки утвердження національної державності. У 1990-х рр., не маючи українського громадянства, зумів стати одним з провідних ідеологів СНПУ. При цьому варто відзначити, що діяльність В. Мороза у сфері політики була менш інтенсивною, ніж деяких інших представників покоління дисидентів; вона так і не набула загальнодержавного характеру, в більшості випадків обмежувалася територією Львівщини. Незважаючи на це, його публіцистика, безумовно, є явищем всеукраїнського масштабу.

¹⁴⁴² Шайда Н. Історична передача «Далеке і близьке» у стратегії формування національної ідентичності українців / Н. Шайда // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nu.edu.ua/faculty/jur/vypusk7/n12/tv12-69.pdf>. – 2013.

¹⁴⁴³ Там само.

РОЗДІЛ 15

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Однією з ключових сфер діяльності Валентина Мороза протягом усього життя була наукова та викладацька робота. Вже з дитячих років він виявляв значне зацікавлення історією, прочитав чимало книг на історичну тематику. Значний інтерес у малого Валентина викликали історичні та географічні карти¹⁴⁴⁴. Він постійно прагнув отримувати нові знання, а згодом ділився цими знаннями зі своїми друзями-однолітками. Батьки всіляко підтримували інтереси хлопчика, постійно купували йому книги та виписували різні журнали¹⁴⁴⁵. Саме дитяче захоплення В. Мороза історією здійснило найбільший вплив на його майбутній вибір професії.

Перший період наукової діяльності В. Мороза охоплював студії в рамках радянського історичного дискурсу та тривав протягом 1958–1965 рр. Об'єктом його наукових зацікавлень була історія Польської держави між двома світовими війнами та нерівноправне становище західноукраїнських земель у цей період. Ще під час навчання на історичному факультеті Львівського університету В. Мороз здійснив перші спроби написання робіт наукового характеру. Під керівництвом доцента Івана Білякевича, завідувача кафедри історії нового і новітнього часу, він підготував дві курсові, а також дипломну роботу, яка стосувалася польського повстання у Познані в 1918–1919 рр.¹⁴⁴⁶ У 1958 р., по закінченню Львівського університету, майбутній дисидент здобув спеціальність «Історик. Вчитель історії середньої школи»¹⁴⁴⁷.

Ще під час навчання на історичному факультеті Львівського університету він здійснив перші спроби написання робіт наукового характеру. Під керівництвом доцента Івана Білякевича, завідувача кафедри

¹⁴⁴⁴ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁴⁵ Інтерв'ю з Приходою Г. М., 1942 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Приходою Р. М., 1951 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁴⁶ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁴⁷ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 106.

історії нового і новітнього часу, підготував дві курсові, а також дипломну роботу, яка стосувалася польського повстання у Познані в 1918–1919 рр.¹⁴⁴⁸

У 1959 р. В. Мороз здійснив спробу вступити до аспірантури при кафедрі нової і новітньої історії Львівського університету. Потенційною темою його дисертаційного дослідження була «Національно-визвольна боротьба польського народу в Великопольщі і Помор'ї проти німецького імперіалізму в 1918–1919 роках». Незважаючи на те, що вступні екзамени з історії та німецької мови він склав на відмінно, на стаціонар аспірантури його не зарахували через незадовільну оцінку з історії КПРС¹⁴⁴⁹. Проте, завдяки прихильності І. Білякевича, він продовжив наукову діяльність на заочному відділенні аспірантури Львівського університету¹⁴⁵⁰. Під час учителювання в школах с. Мислині і Мар'янівка на Горохівщині (1958–1963 рр.) В. Мороз розпочав працю над кандидатською дисертацією під назвою «Луцький процес 1934 року – зразок революційної співдружності польського і українського народів у спільній боротьбі проти фашистського режиму панської Польщі»¹⁴⁵¹.

У лютому 1964 р., завдяки сприянню І. Білякевича, за рекомендацією деканату історичного факультету Львівського університету В. Морозу вдалося стати викладачем історико-філологічного факультету Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки, де пропрацював до липня цього ж року¹⁴⁵². В особовій характеристиці молодого науковця, яку було складено на вимогу працівників КДБ вже після його першого арешту, завідуючий кафедрою історії Р. Оксенюк відмітив: «За час роботи в інституті Мороз показав себе знаючим свій предмет і уміння його

¹⁴⁴⁸ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁴⁹ Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 106–107.

¹⁴⁵⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 30; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁵¹ Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня / Р. Мороз. – Львів : Свічадо, 2005. – С. 48; Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упор. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 578; Сіромський Р. Справа ув'язнення Валентина Мороза у громадсько-політичному дискурсі Канади (1970–1979 рр.) / Р. Сіромський // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – 2014. – Вип. 15. – С. 107.

¹⁴⁵² ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 30; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

викладати». Він читав лекції з курсів нової та новітньої історії та зумів досить швидко завоювати авторитет серед колег по кафедрі¹⁴⁵³. Тут подавав заяву на заміщення вакантної посади викладача нової історії, проте 10 квітня 1964 р. не пройшов за конкурсом¹⁴⁵⁴.

У вересні 1964 р. В. Морозу вдалося перейти на постійну роботу викладачем кафедри історії в Івано-Франківському педагогічному інституті. Тут він проводив лекції та семінарські заняття з курсу новітньої історії на 5 курсі стаціонару¹⁴⁵⁵, а також консультації та практичні заняття з історії нового часу на заочному відділенні при консультпунктах педагогічного інституту в Івано-Франківську, Долині, Надвірній та Мукачевому¹⁴⁵⁶.

Під час викладацької роботи в Луцьку та Івано-Франківську заняття, проведені В. Морозом, відзначалися високим рівнем професійності та ораторського мистецтва, історик мав значний авторитет серед студентства¹⁴⁵⁷. Колишня студентка Луцького педагогічного інституту Галина Прихода пригадувала: «Ми всі у студентські роки заслуховувалися лекціями з історії Валентина Мороза... Усі лекції він читав без конспекта, був нашим найкращим викладачем. Його за стилем викладу матеріалу неможливо було порівняти з іншими викладачами, він набагато краще і ґрунтовніше знав історію і вмів її нам пояснити, розказати, подати матеріал. Ми всі завжди заворожено слухали лекції Валентина Яковича»¹⁴⁵⁸. У характеристиці-звіті про якість занять, проведених на заочному відділенні Івано-Франківського пединституту за 1964/1965 навчальний рік, прізвище викладача значиться серед тих, які «забезпечили навчально-виховний процес на високому рівні»¹⁴⁵⁹. При цьому історик у своїх лекціях заперечував деякі норми офіційної радянської історіографії, трактував

¹⁴⁵³ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁵⁴ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фл, т. 1, арк. 30.

¹⁴⁵⁵ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁵⁶ Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-1345, оп. 2, спр. 43, арк. 58–62.

¹⁴⁵⁷ Інтерв'ю з Паньківим М. І., 1940 р. нар., с. Вербівці, Городенківський р-н, Івано-Франківська обл. Запис 30.05.2015, м. Івано-Франківськ, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски; Інтерв'ю з Приходою Р. М., 1951 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, с. Холонів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁵⁸ Інтерв'ю з Приходою Г. М., 1942 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 8.10.2016, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁵⁹ Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-1345, оп. 2, спр. 43, арк. 30–31.

історичні процеси по-своєму¹⁴⁶⁰. За свідченням колеги Я. Мельничука, В. Мороз акцентував особливу увагу на висвітленні національного питання¹⁴⁶¹.

Після переходу на роботу до Івано-Франківського педінституту В. Мороз дещо змінив тему своєї дисертації, яка отримала назву «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Польщі напередодні Другої світової війни». Він продовжив активну підготовку наукового дослідження, планував здійснити відрядження до Києва та Москви з метою опрацювання архівних матеріалів. Керівництво інституту сприяло науковій діяльності В. Мороза. За сприяння доцента кафедри історії В. Духніча у грудні 1965 р. молодому вченому було надано місячну академічну відпустку, а завідувач кафедри І. Васюта отримав рекомендації від колег «допомогти т. Морозу в завершенні кандидатської дисертації»¹⁴⁶².

Викладач брав участь у науковому житті Івано-Франківського педінституту. Зокрема, 27–28 грудня 1964 р. виступив на конференції, присвяченій «возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі», з двома доповідями «Луцький процес 1934 р.»¹⁴⁶³ та «Участь західноукраїнських селян у страйковому русі 1936–1937 рр. в Польщі»¹⁴⁶⁴. Під час звітної науково-теоретичної конференції кафедр Івано-Франківського педінституту 26–27 червня 1965 р. темою виступу В. Мороза була «Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Іспанії (1936–1939 рр.)»¹⁴⁶⁵. Даним зразком ранньої наукової спадщини В. Мороза притаманна практично повна відповідність офіційним нормам радянської історіографії із дотриманням формаційного

¹⁴⁶⁰ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 1, арк. 31.

¹⁴⁶¹ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75128-фп, т. 4, арк. 70.

¹⁴⁶² Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-1345, оп. 1, спр. 364, арк. 64.

¹⁴⁶³ Мороз В. Луцький процес 1934 р. / В. Мороз // Тези доповідей науково-теоретичної конференції кафедр інституту, присвяченій возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі 27–28 грудня 1964 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут. – Івано-Франківськ, 1964. – С. 16–19.

¹⁴⁶⁴ Мороз В. Участь західноукраїнських селян у страйковому русі 1936–1937 рр. в Польщі / В. Мороз // Тези доповідей науково-теоретичної конференції кафедр інституту, присвяченій возз'єднанню західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі 27–28 грудня 1964 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут. – Івано-Франківськ, 1964. – С. 19–20.

¹⁴⁶⁵ Мороз В. Солідарність українських і польських трудящих в боротьбі з фашизмом в Іспанії (1936–1939 рр.) / В. Мороз // Тези доповідей звітної науково-теоретичної конференції кафедр інституту 26–27 червня 1965 р. / Івано-Франківський державний педагогічний інститут. – Івано-Франківськ, 1965. – С. 19–21.

підходу, критичними закидами у сторону «українських буржуазних націоналістів», «українських і польських буржуазних істориків» тощо.

Проте закінчити й захистити дисертацію йому так і не вдалося через арешт і засудження під час першої хвилі арештів української інтелігенції¹⁴⁶⁶. Пізніше у спогадах історик згадував, що його напрацювання в рамках підготовки першого дисертаційного дослідження практично позбавлені наукової цінності через вимушену заангажованість комуністичною ідеологією¹⁴⁶⁷. Твори, написані В. Морозом в умовах перебування за ґратами протягом 1965–1969, 1970–1979 рр., а також у короткий період «міжув'язнення» (1969–1970 рр.) носили переважно публіцистичний або художній характер. Крім того, більшість праць дисидента періоду другого ув'язнення були конфісковані органами КДБ під час його депортації до США.

Повноцінно повернутися до наукової та викладацької діяльності В. Мороз зумів тільки після свого звільнення з другого ув'язнення у квітні 1979 р. та еміграції до США і Канади. В умовах плюралістичного та демократичного суспільства держав Заходу, які різко контрастували з тоталітарним Радянським Союзом, отримав можливість для вільної реалізації своїх наукових ідей щодо історії України. Протягом еміграційного періоду він написав значну кількість наукових праць, займався викладанням історії в Гарвардському університеті, Українському вільному університеті (УВУ) в Мюнхені.

У перші роки перебування на волі В. Мороз став членом кількох престижних наукових закладів. Невдовзі після приїзду до США йому надали звання почесного доктора гуманітарних наук Державного коледжу Нью-Джерсі (інша назва – Ратгерський університет). На початку травня 1979 р. голова Наукового Товариства імені Шевченка (НТШ) у США Я. Палох запросив його стати членом історичної секції Товариства¹⁴⁶⁸. Остаточню В. Мороза затверджено членом НТШ на засіданні ради 26 травня 1979 р.¹⁴⁶⁹ У липні 1980 р. він став почесним членом

¹⁴⁶⁶ Чорновіл В. Твори : у 10 т. Т. 2: «Правосуддя чи рецидив терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр. / упор. Валентина Чорновіл. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 578.

¹⁴⁶⁷ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юєр Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁶⁸ Валентин Мороз – членом НТШ // Свобода. – 1979. – 19 травня.

¹⁴⁶⁹ Відбулось пленарне засідання управи НТШ і наради наукової комісії, В. Мороз став членом НТШ // Свобода. – 1979. – 7 червня.

новоствореного Інституту ім. С. Петлюри в Торонто, перед яким ставилися завдання підготовки та публікації наукових праць, проведення наукових семінарів задля вироблення єдиної концепції діяльності різних українських емігрантських організацій¹⁴⁷⁰.

Ще в 1975 р., коли В. Мороз був ув'язнений у Владимирській тюрмі, під час масштабної міжнародної кампанії на його захист президент Гарвардського університету (м. Кембридж, США) Д. Бок надіслав українському історику запрошення стати викладачем цього престижного вищого навчального закладу. 8 травня 1979 р. В. Мороз відвідав Гарвардський університет, зустрівся з його президентом Д. Бок, деканом Г. Россовські, професорами О. Прицаком та І. Шевченком. Йому запропонували роботу в статусі гостя-вченого (Visiting Scholar) в Українському науковому інституті Гарварда на один рік з можливим продовженням терміну за взаємною домовленістю обох сторін. Валентин Мороз погодився, заявивши: «Я тут вперше, але почуваюсь, що я повернувся додому»¹⁴⁷¹.

Уже в липні 1979 р. В. Мороз прочитав чотири лекції з історії України для студентів Літньої школи. В академічному 1979/1980 році взяв участь у семінарах, на тему «Галичина між двома світовими війнами», на яких виступив з доповідями, присвяченими проблемі «Місце України в деколонізаційному процесі в Східній Європі». Також на запрошення Колумбійського (Нью-Йорк), Акронського (штат Огайо) та інших університетів США читав лекції про сучасне становище України¹⁴⁷². На заводі повноцінній роботі в науковій та викладацькій сферах стала його активна участь у громадсько-політичному житті діаспори, численні поїздки та зустрічі з українськими громадами. Вже протягом перших місяців перебування в еміграції він розпочав наукові дискусії з директором Українського наукового інституту Гарварда О. Прицаком та розкритикував його концепцію хозарського походження Русі. Конфлікт став приводом до

¹⁴⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 16, оп. 7 (1985), спр. 1085, арк. 166–167.

¹⁴⁷¹ В. Мороз відвідав Гарвардський університет, прийняв запропоноване становище вченого-гостя // Свобода. – 1979. – 11 травня.

¹⁴⁷² Валентин Мороз в Гарвардському університеті // Визвольний шлях. – 1980. – № 1. – С. 127.

припинення співпраці В. Мороза з Гарвардським університетом влітку 1980 р.¹⁴⁷³

Протягом 1980–1982 рр. він навчався та одночасно викладав в УВУ в Мюнхені, користуючись підтримкою та прихильністю його ректора В. Яніва¹⁴⁷⁴. У цей період під керівництвом відомого українського історика, професора УВУ та Сорбонни Аркадія Жуковського працював над дисертацією під назвою «Етнімі «Україна» (на матеріалах дум та історичних пісень)»¹⁴⁷⁵. В УВУ в різний час працювало чимало науковців, які займалися дослідженням питання походження назви «Україна». Зокрема, М. Андрусак, О. Субтельний та С. Рудницький сприймали цей політонім під значенням окраїно-прикордонної території, а С. Шелухін і В. Січинський розуміли його як означення рідної землі¹⁴⁷⁶. Працю В. Мороза за її загальним спрямуванням можна віднести саме до історіографічної традиції С. Шелухіна та В. Січинського.

Успішний захист дисертації В. Мороза відбувся 14 листопада 1982 р. в УВУ. Здобувач отримав звання доктора філософії зі спеціалізацією «Історія Східної Європи»¹⁴⁷⁷. Про зміст дослідження можна робити висновки на основі пізнішої статті В. Мороза «Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору», яка вийшла в часописі «Анабазис» восени 1985 р.¹⁴⁷⁸ У цій статті історик заявив про непродуктивність розгляду проблеми походження назви «Україна» формально-текстологічним і лінгвістичним методами та безперспективність суперечки «окраїна чи не окраїна?». В дусі постмодернізму він зробив спробу на матеріалі українських історичних пісень і дум реконструювати спосіб уявлення давніми українцями поняття «Україна» та місця даного поняття в їх системі цінностей. Зробив висновок,

¹⁴⁷³ Мороз В. Мій рік у Гарварді / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 41; Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁷⁴ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 16.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁴⁷⁵ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 71.

¹⁴⁷⁶ Гаранін О. Я. Дослідження історії України в Українському Вільному Університеті (1921–1991) : дис. ... кандидата історичних наук : 07.00.06 / Олександр Якович Гаранін. – К., 2007. – Арк. 72.

¹⁴⁷⁷ Мороз одержав докторат // Анабазис. – 1982. – Ч. 4. – С. 41; Прикарпатський університет: здобутки і перспективи. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 30–31.

¹⁴⁷⁸ Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 6–10.

що поява даного терміна хронологічно відноситься до часів, що передували створенню Київської Русі. Щодо первинного значення слова «Україна» у свідомості праукраїнців, то вказується на його близькість до понять «свобода», «воля», «вільна земля»¹⁴⁷⁹.

За В. Морозом, «Україна» – це окрема, укрaina, відкрайна, своя земля, при чому в силу особливостей менталітету (індивідуалізм, любов до свободи) українці вкладали в цей процес «відкраювання» позитивний зміст. У свідомості українців земля повинна бути поділеною на вільні приватновласницькі володіння, тому «...виникає тенденція вживати слово Україна для позначення специфічної території, що є на окремому, відмінному від решти простору становищі»¹⁴⁸⁰. На цій території повинен бути ідеальний, з точки зору українців, суспільний устрій, пов'язаний з козаччиною, характер якого у свідомості нашого народу можна виразити словосполученням «вільна земля». Тому українці в усі часи вкладали в слово «Україна» прихований зміст – це не лише земля, а й певний ідеальний стиль життя на цій землі. В ієрархії цінностей «Україна» займала надзвичайно високе місце та прирівнювалась до поняття «рай». Історик робив важливий висновок: «Українець в умовах відкритого степового простору, не загородженого природними бар'єрами, мусив мечем украяти свою територію... Тому слово Україна (відокремлена земля) стало самоназвою, а сам акт відокремлення, відмежування став принципом національного будівництва»¹⁴⁸¹.

Протягом 1980–1983 рр. В. Мороз регулярно читав лекції на літніх курсах в УВУ. Зокрема, у липні–серпні 1981 р. проводив заняття з курсів «Слов'янська цивілізація» і «Українці в діаспорі»¹⁴⁸². На літньому семестрі УВУ 1983 р. він прочитав курси лекцій «Голод в Україні 1933 року» і «Молдавський аспект в політиці Запоріжжя»¹⁴⁸³. У перші роки свого перебування в еміграції відвідав декілька вищих навчальних закладів у країнах Заходу, де читав перед студентами лекції на актуальні теми. Під час візиту до Австралії у вересні–жовтні 1980 р. історик виступив із

¹⁴⁷⁹ Мороз В. Походження назви «Україна» в світлі українського історичного фольклору / В. Мороз // Анабазис. – 1985. – Ч. 4. – С. 6–7.

¹⁴⁸⁰ Там само. – С. 6.

¹⁴⁸¹ Там само. – С. 9.

¹⁴⁸² Мороз В. Шестидесятники – чому і звідки? / В. Мороз // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 5–9; Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 3. – С. 62.

¹⁴⁸³ Хроніка. Звернення до студіюючої молоді // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 44.

доповідями про сучасне становище України у п'яти різних університетах¹⁴⁸⁴. У березні 1981 р. В. Мороз прочитав лекцію про В. Чорновола перед студентами університету м. Вінніпег (Канада). Третього квітня цього ж року дисидент здійснив виступ в Інституті Святого Володимира в Торонто на тему «Чи можливий хвилювизм в сучасній Україні?»¹⁴⁸⁵. В університеті Ватерлоо (Канада) у листопаді 1981 р. В. Мороз виступив перед студентами із лекцією, яка стосувалася національних рухів в СРСР¹⁴⁸⁶.

У листопаді 1981 р. В. Мороз заснував власні приватні викладацькі курси в Торонто, які орієнтувалися, в першу чергу, на українську діаспорну молодь. Протягом 1981/1982 навчального року він провів 32 одногодинні лекції з курсу історії України, які відвідувало 35–60 слухачів. У 1982–1984 рр. прочитав два курси лекцій з української літератури, звертаючи особливу увагу на аналіз поезії українських шістдесятників – В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса. 1984/1985 навчальний рік присвятив курсу з історії українського козацтва, а 1985/1986 рік – курсу «Україна в 20-му столітті». Слухачі лекцій вказували на високий рівень ораторського мистецтва історика «Доктор В. Мороз – не тільки чудовий педагог, але й незвичайний промовець. Його виклади кожного абсорбували, просто заворожували... Валентин Мороз викладає так, що в кожного зростає гордість, що він є частиною цієї України»¹⁴⁸⁷.

Окремі лекції, прочитані В. Морозом у Гарварді та УВУ, увійшли до його книги «Лекції з історії України», яка побачила світ 1982 р. у видавництві «Анабазис» у Торонто¹⁴⁸⁸. Дослідник присвятив книгу українським історикам в УРСР, які змушені працювати під ідеологічним тиском радянського режиму і не можуть вільно висловлювати свої думки¹⁴⁸⁹. Збірка складається з чотирьох лекцій: «Рух шістдесятників», «Мова і нація», «Національне питання в ССРСР» та «Геополітичні підстави української державности». В них подається авторське бачення ключових проблем історії України.

¹⁴⁸⁴ Валентин Мороз в Австралії // Анабазис. – 1980. – Ч. 2. – С. 46.

¹⁴⁸⁵ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 1. – С. 47.

¹⁴⁸⁶ Хроніка виступів Валентина Мороза // Анабазис. – 1981. – Ч. 4. – С. 48.

¹⁴⁸⁷ Курс історії д-ра Валентина Мороза // Анабазис. – 1985. – Ч. 1. – С. 23–24.

¹⁴⁸⁸ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – 127 с.

¹⁴⁸⁹ Там само. – С. 2.

«Лекції...» В. Мороза вирізнялися образністю та неординарністю подачі матеріалу, опорою на досвід автора, передбачали велику кількість запитань зі сторони студентів, мали швидше публіцистичний, ніж науковий характер. В основу лекцій та бачення історії батьківщини він ставив принципи націоналізму й україноцентризму. Його лекції є складним набором авторських висновків та суджень постмодерністського зразка. Як писав С. Горлач у передмові до видання «Лекцій...», «...[у них] самі факти губляться у глибині психологічного підґрунтя тих фактів... відчувається не розумовий підхід до подій, але інтуїтивний...»¹⁴⁹⁰

У своїх «Лекціях...» В. Мороз розглядав «шістдесятницький» рух як нове національне відродження, яке з часом закономірно отримало політичне забарвлення. Історик був переконаний, що будь-яка нація, і українська в тому числі, є незнищеною: «...національна ідея, національна концепція – це Фенікс, який завжди відродиться на попелі»¹⁴⁹¹. Він вважав, що національні почуття є надзвичайно стійкими, оскільки знаходяться у сфері підсвідомості людської психіки. На перше місце у своїй системі цінностей виводив українську націю та незалежність України, ставлячи їх вище багатства і прогресу. Також закликав студентів популяризувати в еміграції досягнення української культури, оскільки в самій Україні панувала політика русифікації.

У лекції «Мова і нація» викладено авторське розуміння ролі мови як однієї з ознак повноцінної нації та дається відповідь на запитання: «Що таке нація?». Історик заявляв, що мова є найголовнішою ознакою нації, проте не визначальною. Мова в розумінні В. Мороза є не просто засобом спілкування – «...це код більш глибинний, психологічний і містичний, який об'єднує націю»¹⁴⁹². Навівши ряд конкретних прикладів, історик заперечував повну ідентичність мови і нації: перша є лише однією з ознак вираження другої. При цьому В. Мороз закликав цінувати і захищати рідну мову та критикував теорію міністра освіти УРСР у 1957–1962 рр. І. Білодіда про дві рідні мови українського народу – українську і російську.

Що стосується визначення самого поняття нації, В. Мороз стоїть на примордіалістських позиціях. «Нація – це Щось з великої літери, Щось

¹⁴⁹⁰ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – С. 5.

¹⁴⁹¹ Там само. – С. 18–19.

¹⁴⁹² Там само. – С. 48.

містичне, яке є в людині, яке є споконвічно в національній душі»¹⁴⁹³. За його концепцією, націотворення є природним процесом і відбувається за рахунок силового поля Землі, що утворює згустки «духового поля» на певних територіях, які стають прабатьківщинами націй. Свідченням відсутності «силового поля» в певній нації є її поступова асиміляція. Основними компонентами при утворенні націй є «кров і земля», які при їх вдалому поєднанні в межах одного «силового поля» утворюють національну спільноту. Кожна з націй може самовиражатися за допомогою певної ключової ознаки, якою може бути мова, релігія, психологія. Найвищою метою кожної нації є створення власної держави.

Крім того, у націології В. Мороза прослідковується вплив модерністських концепцій. Історик вказує на пріоритет психології людини, а не її антропологічних ознак, при формуванні нації. Більше того, В. Мороз твердить про можливість «творення нації» представниками еліти суспільства, наділеними твердою переконаністю та бажанням. Це зближує концепцію колишнього дисидента з теорією пасіонарності російського дослідника Л. Гумільова. В. Мороз вважав, що «...створити націю, збудувати націю – це означає створити суму великих «Хочу», великих волюнтаристських потуг, достатню для того, щоб перемогти все інше...»¹⁴⁹⁴ Відповідаючи на одне із запитань студентів, В. Мороз підтвердив присутність модерністського аспекту власної теорії словами про штучність віри у споконвічність власної нації та необхідність такої віри. Отже, націологічна концепція В. Мороза еміграційного періоду, викладена в лекції «Мова і нація», є примордіалістською за своєю суттю з окремими модерністськими вкрапленнями.

У лекції «Національне питання в СРСР» В. Мороз охарактеризував політику радянського режиму в національному питанні та описав становище поневолених ним народів. Історик виділив два типи імперських систем – грецько-британську та римсько-московську. Перша ґрунтувалась передусім на економічній вигоді для метрополії та нейтрально ставилась до національного життя поневолених народів. Натомість друга брала за основу великодержавницьку ідеологію та політику активної асиміляції; саме вона існувала в Російській імперії та СРСР¹⁴⁹⁵.

¹⁴⁹³ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – С. 51.

¹⁴⁹⁴ Там само. – С. 56.

¹⁴⁹⁵ Там само. – С. 69–71.

Валентин Мороз із впевненістю заявляв, що СРСР у своїй суті став видозміненою формою колишньої Російської імперії, яка взяла на озброєння «найефективніший апарат розбивання національних структур» – апарат тоталітарного режиму. Попри заклики до інтернаціонального єднання, на практиці ідеологічною основою існування СРСР стали принципи домінування російського шовінізму та продовження великодержавної політики. Політика українізації 1920-х рр. стала тільки тимчасовим відступом російських великодержавників унаслідок посилення національних рухів поневолених народів у 1917–1921 рр. Цей вибух національних рухів В. Мороз називає «весною народів». Сталінські репресії 1930-х рр. історик вважав реваншем російського шовінізму та наголошував на посиленні даної ідеології в роки Другої світової війни та повоєнні роки¹⁴⁹⁶.

На думку В. Мороза, політика радянського режиму, спрямована на «злиття націй», зазнала краху і призвела до зворотного ефекту – посилення національних особливостей у різних радянських республіках у рамках формального домінування марксистської ідеології. Історик передбачав, що суперечності між сучасними йому тенденціями зміцнення національних рухів у СРСР та збільшення русифікаційного тиску зі сторони Кремля приведуть до революційного вибуху в 1980-х рр.¹⁴⁹⁷

Валентин Мороз також наголосив на важливій геополітичній ролі України, її історичній ролі «природного бар'єра», який протягом століть захищав Європу від вторгнень зі Сходу. А у XVIII столітті, коли Україна стала складовою частиною Російської імперії, розпочався наростаючий тиск Росії на країни Центральної і Західної Європи. Геополітичну стабільність у Європі було порушено, а запорука її відновлення полягає в проголошенні незалежності України, яка є «ключем до європейської рівноваги»¹⁴⁹⁸.

Остання лекція В. Мороза стосувалась геополітичних підстав української державності. В ній історик розвинув концепцію визначального впливу «силових полів землі» для формування нації на українському прикладі. У цьому контексті В. Мороз заявляв: «Тільки коли знайдено таке

¹⁴⁹⁶ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – С. 72–73.

¹⁴⁹⁷ Там само. – С. 77–78.

¹⁴⁹⁸ Там само. – С. 77.

співвідношення, таку співзвучність, гармонію між землею і спадковістю нації – тільки тоді нація може стати міцною...»¹⁴⁹⁹

На думку В. Мороза, українська держава не могла бути стабільною без включення до неї території причорноморських степів, які стали б ресурсною базою та «українським тилом» у протистоянні з зовнішніми ворогами. Започаткував процес оволодіння українцями південними степами князь Святослав, який здійснив два походи на Болгарію і мав намір перенести столицю Київської Русі на південь, до Переяславця на Дунаї. Остаточно українці заселили причорноморські терени тільки наприкінці XVIII ст. – «...саме тоді фактичні основи української державности були вперше поставлені твердо на міцний ґрунт»¹⁵⁰⁰. Історик вважав, що з освоєнням українцями південних теренів шанси нашого народу на здобуття незалежності та перетворення у вагому геополітичну силу на Європейському континенті значно зросли. Дана концепція дуже близька до поглядів Юрія Липи, викладених у праці «Чорноморська доктрина»¹⁵⁰¹. Свідченням домінування примордіалістських поглядів у націоналістичній концепції В. Мороза є систематичне використання термінів «нація», «національний» при описі подій доби середньовіччя та раннього нового часу.

В емігрантських виданнях 1980-х рр. періодично з'являлися статті В. Мороза, присвячені яскравим і трагічним сторінкам української історії ХХ ст. У 1983 р. з нагоди відзначення 50-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр., незважаючи на майже повну відсутність наукових студій з цього приводу, він опублікував дві статті – «Голод 33-го року – міфи і факти»¹⁵⁰² в журналі «Анабазис» та «Голод 33 року і українізація» у часописі «Сучасність»¹⁵⁰³. У даних працях відображено авторське бачення подій 1920–1930-х рр. у радянській Україні та, зокрема, Голодомору.

Валентин Мороз вважав взаємопов'язаними процеси непу та українізації у 1920-х рр.: з однієї сторони радянський уряд був змушений відмовитись від політики «воєнного комунізму» на користь непу під тиском національних рухів, в т. ч. і українського, а з іншого – плюралізм періоду непу та поширення приватної власності надавали значний потенціал для

¹⁴⁹⁹ Мороз В. Лекції з історії України / В. Мороз. – Торонто: Anabasis Magazine, 1982. – С. 104.

¹⁵⁰⁰ Там само. – С. 108.

¹⁵⁰¹ Там само. – С. 106.

¹⁵⁰² Мороз В. Голод 33-го року – міфи і факти / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 2. – С. 10–15.

¹⁵⁰³ Мороз В. Голод 33 року й українізація // Сучасність. – 1983. – № 10. – С. 3–16.

розвитку національних рухів. Успіхи українізації викликали тривогу Кремля, оскільки її продовження спричинило б повне усунення російського елемента з українських міст, що мало б наслідком відрив України від СРСР та серйозне послаблення новітньої Російської імперії. Ідеологічним обґрунтуванням становлення самостійної комуністичної України В. Мороз вважав концепцію М. Хвильового «Геть від Москви!» та концепцію економічної самостійності України М. Волобуєва.

Сталінські репресії 1930-х рр. та великий голод 1932–1933 рр. В. Мороз розглядав у руслі національної політики радянського режиму та вважав передусім результатами цілеспрямованої політики русифікації України. Історик заперечував економічну доцільність колективізації та робив висновок, що радянський режим під час її проведення мав на меті «...розтрощити традиційний приватно-селянський спосіб життя, вирвати коріння з землі, перемішати селянський елемент у колективістичній структурі, зробити з нього байдужий до свого коріння «пролетаріят» – таким способом сподівалися зрусифікувати неросійські народи і врятувати імперію»¹⁵⁰⁴.

У червні 1984 р. на сторінках «Анабазису» побачила світ стаття В. Мороза «Чи була в нас держава?». Автор переконливо доводив, що український народ протягом майже всього свого минулого мав власну державність, вказував на необхідність популяризації державницького бачення історії України. У цьому контексті він критикував народницький напрям в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст., представники якого ігнорували роль держави в житті суспільства. Автор закликав дослідників української історії позбутися «комплексу неповноцінності» та активізувати вивчення всіх проявів української державності в різні історичні епохи. Детально аналізуючи литовсько-польський та козацький періоди з точки зору ідей наступального україноцентризму, Мороз акцентує увагу на неперервності традицій творення власної держави. На його думку, український народ творив власні державницькі формування впродовж всієї своєї історії, за винятком двох «бездержавних вакуумів» – 1470–1552 рр. та другої половини XVIII – початку XX ст.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰⁴ Мороз В. Голод 33-го року – міфи і факти / В. Мороз // Анабазис. – 1983. – Ч. 3. – С. 14.

¹⁵⁰⁵ Мороз В. Чи була в нас держава? / В. Мороз // Анабазис. – 1984. – Ч. 2. – С. 6–10.

У статті «Лемківська трагедія 1947 року і проблема русинства», виданій у грудні 1987 р., В. Мороз піддав аналізу історію русофільства в західноукраїнських землях. Він принципово критикував очільника кафедри українських студій при Торонтському університеті Павла-Роберта Магочія, який активно займався пропагандою ідеї існування окремого «русинського народу», адже вважав популяризацію цього питання на міжнародній арені антиукраїнською диверсією, акцентував увагу на неповноцінності та штучності теорії так званого «русинського народу». Історик вважав людей, що ідентифікували себе як русини, «матеріалом для асиміляції» іншими народами – в першу чергу, словаками в Пряшівщині та поляками в Лемківщині¹⁵⁰⁶.

Про різносторонні наукові інтереси В. Мороза свідчить його захоплення західною філософією ХХ ст. Зокрема, в журналі «Сучасність» у травні 1984 р. вийшла його стаття «У пошуках пана», присвячена аналізу праці іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гассета «Бунт мас». У статті позитивно оцінено теорію Ортеги про закономірність поділу суспільства на еліту, яка несе відповідальність за його ефективне функціонування, і маси. Переносючи цю філософію на український ґрунт, зроблено висновок, що всі українські національно-визвольні змагання закінчилися поразкою саме через відсутність повноцінної національної еліти: «Не маємо тієї категорії людей, які можуть з'єднати буйні махновські вибухи українського віталізму в залізний український ритм»¹⁵⁰⁷.

Також В. Мороз протягом 1980-х рр. продовжував дослідження історії руху шістдесятників в Україні, підсумком чого стала його стаття «Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки». Вона побачила світ на сторінках журналу «Вісті комбатанта» протягом 1986–1988 рр.¹⁵⁰⁸ Серед основних труднощів у вивченні цієї теми історик виділив

¹⁵⁰⁶ Мороз В. Лемківська трагедія 1947 року і проблема русинства / В. Мороз // Анабазис. – 1987. – Ч. 3. – 4. – С. 4–10.

¹⁵⁰⁷ Мороз В. У пошуках пана. Медитації на тему Ортеги-і-Гассета / В. Мороз // Сучасність. – 1984. – № 5. – С. 59.

¹⁵⁰⁸ Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 1. – С. 57–63; Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 2. – С. 31–37; Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 3. – С. 24–30; Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 1. – С. 20–26; Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 2. – С. 27–33; Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1988. – № 3. – С. 28–34.

несформованість комплексу джерел щодо шістдесятництва в Україні та тенденцію подавати український рух як складову частину всесвітнього руху боротьби за права людини. Автор вважав рух шістдесятників у першу чергу «вибухом національно-визвольної активності». Він протиставляв український антитоталітарний рух 1960-х рр., зумовлений, на його думку, головно внутрішньоукраїнським спалахом національного відродження, гельсінському руху 1970-х рр., який вважав тільки місцевим відображенням загальносвітової тенденції правозахисної боротьби¹⁵⁰⁹.

Історик вказував на тяглість українського національного руху від збройної боротьби УПА до дисидентства, що виражалося в діяльності так званих «перехідних груп» (Український національний фронт (УНФ), група Л. Лук'яненка та ін.)¹⁵¹⁰ Рух шістдесятників В. Мороз розумів у першу чергу як культурно-літературне відродження, «революцію поетів», при цьому вказуючи на те, що література та поезія в умовах радянського тоталітарного режиму несла значно ширше політичне навантаження. Дослідник відмітив такі риси українського руху, як кон'юнктурне використання у творах марксистської термінології, відсутність формальної організації та позитивну роль арештів 1965 р., завдяки яким «...рух шістдесятників посилювався і набув більш усвідомлених форм»¹⁵¹¹.

Досить ґрунтовним є аналіз центрального твору українського дисидентського руху 1960-х рр. – праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»¹⁵¹² В. Мороз вказував на особливу цінність висновків автора про необхідність і неповторність нації, здійснення радянським центром політики колоніалізму та асиміляції щодо національних окраїн. Однією з найбільших заслуг І. Дзюби В. Мороз вважав популяризацію ідей періоду українізації 1920-х рр. про те, що основна загроза в національному питанні виходить від великоросійського державного шовінізму, а націоналізм пригноблених націй є тільки його результатом¹⁵¹³. Найбільш слабким

¹⁵⁰⁹ Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 1. – С. 58–61.

¹⁵¹⁰ Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 2. – С. 33–35.

¹⁵¹¹ Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1986. – № 3. – С. 27–29.

¹⁵¹² Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 1. – С. 22–26; Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 2. – С. 28.

¹⁵¹³ Мороз В. Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 1. – С. 22–26.

місцем памфлету «Інтернаціоналізм чи русифікація?» історик вважав його гуманістичну аргументацію та оборонний характер, проте водночас наголошував, що тільки така форма викладу могла бути сприйнята в середовищі української підрадянської інтелігенції. При цьому В. Мороз надзвичайно високо оцінював твір І. Дзюби: «...Не лише глибиною й обсягом дослідження, але й довершеністю методи праця Дзюби була своєрідним завершенням певного етапу думання української опозиції»¹⁵¹⁴.

Історичне значення руху шістдесятників В. Мороз бачив у піднесенні свідомості народу і успішному пропагуванні ідеї української окремішності на міжнародній арені, а його прямим результатом – відродження національного руху в другій половині 1980-х рр.¹⁵¹⁵ Стаття історика була однією з перших спроб наукового осмислення основних проблем і тенденцій українського дисидентського руху очима його безпосереднього учасника. Той факт, що В. Мороз сам був одним з лідерів цього руху, спричинив зростання суб'єктивного чинника при аналізі історичних процесів; позитивним моментом при цьому стала можливість залучення особистих спогадів як історичних джерел.

Після довгожданого повернення в Україну у 1992 р. В. Мороз активізував роботу в науковій та викладацькій сферах. Зважаючи на певне зниження рівня громадської діяльності, він зміг присвятити більше часу дослідженню історії України. Свій науковий досвід, систему історіософських і націоналістичних поглядів учений передавав молодому поколінню під час роботи у вищих навчальних закладах Львова, прагнучи виховувати студентів у дусі українського патріотизму. Протягом 1991–1993 рр. В. Мороз був професором та завідувачем кафедри українознавства в Українському поліграфічному інституті¹⁵¹⁶. Крім того, в цей час він працював викладачем у Львівському державному університеті імені Івана Франка¹⁵¹⁷.

У 1993 р. В. Мороз став професором кафедри українознавства (згодом – гуманітарних дисциплін) Львівського державного університету

¹⁵¹⁴ Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1987. – № 2. – С. 28.

¹⁵¹⁵ Мороз В. Шестидесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 1988. – № 3. – С. 28–29.

¹⁵¹⁶ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 72.

¹⁵¹⁷ Мороз В. Що таке історик на 12,5 % / В. Мороз // Соціал-націоналіст. – 1994. – № 8. – С. 2.

фізичної культури (ЛДУФК)¹⁵¹⁸. З того часу і дотепер науковець читає лекції з історії України на денному та заочному відділеннях цього університету. У 2006 р. з нагоди 70-річчя В. Мороза його заслуги у зміцненні авторитету ЛДУФК та вихованні молодого покоління були відзначені урочистою подякою зі сторони ректора Є. Приступи¹⁵¹⁹. У середині 1990-х рр. він також викладав політологію у Львівській філії Української академії державного управління при Президентові України¹⁵²⁰. Під час візиту В. Мороза на Волинь у травні 2016 р. йому присвоєно звання почесного професора луцької Академії рекреаційних технологій і права¹⁵²¹.

Центральною науковою працею В. Мороза та своєрідним підсумком історичних студій останнього тридцятиліття є тритомне видання «Україна у двадцятому столітті». Він розпочав роботу над монографією ще в середині 1980-х рр. під час перебування в еміграції. Перший розділ першого тому «Історії України у двадцятому столітті» під назвою «Adieu, meine Herren» побачив світ влітку 1991 р. на сторінках часопису «Анабазис»¹⁵²². Початкові п'ять розділів книги опубліковані окремим виданням у Тернополі в 1992 р.¹⁵²³ Українська громадськість у цей період мала значну потребу в таких працях, адже одним із першочергових завдань історичної науки було розвінчання міфів радянської історіографії та створення загальної концепції власної історії. Перший том монографії побачив світ у 2005 р. у львівському видавництві «Астролябія» та витримав два перевидання – у 2010 та 2012 рр.¹⁵²⁴ Протягом 2005–2012 рр. тривала робота над другим томом, який опубліковано у 2012 р.¹⁵²⁵ Останній, третій

¹⁵¹⁸ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 72.

¹⁵¹⁹ Інтерв'ю з Морозом В. Я., 1936 р. нар., с. Холонів, Горохівський р-н, Волинська обл. Запис 23.01.2014, м. Львів, інтерв'юер Паска Б. В. / Б. В. Паска // Особистий архів Б. Паски.

¹⁵²⁰ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 72.

¹⁵²¹ Їз Джерсі до Луцька завітав дисидент Валентин Мороз // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voltv.com.ua/iz-dzherisi-lutska-zavitav-dysident-valentyn-moroz/>. – 8 червня 2016 р.

¹⁵²² Мороз В. «Adieu, Meine Herren» / В. Мороз // Анабазис. – 1991. – Ч. 2. – С. 3–11.

¹⁵²³ Мороз В. Україна в двадцятому столітті / В. Мороз. – Тернопіль : Видавничий відділ управління по пресі, 1992. – 127 с.

¹⁵²⁴ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – 496 с.

¹⁵²⁵ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліра-Прес, 2012. – 260 с.; Кривецька М. Політв'язень Мороз презентував у Львові історію України ХХ століття / М. Кривецька [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?polityvazeny_moroz_prezentuvav_u_lvovi_istoriyu_ukrayini_bh_stolittya&objectId=1279824.

том «України у двадцятому столітті» презентовано 16 квітня 2016 р., під час урочистого святкування 80-річчя Валентина Мороза у ЛДУФК¹⁵²⁶.

У роботі повною мірою розкрито авторське бачення історичних процесів в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХІ ст. Метою наукової праці В. Мороз вважав поширення та пропагування в суспільстві україноцентричного погляду на вітчизняну історію, висвітлення основних етапів боротьби українського народу за власну державність і подолання міфів радянської історіографії. На думку дослідника О. Полянського, саме у книзі «Історія України у двадцятому столітті» дисидент найбільш чітко передав власну історичну концепцію¹⁵²⁷. Значний обсяг праці дозволяє проаналізувати основні засади історіософського світогляду автора та його наукову методологію.

Історію України у ХХ ст. він розглядав у першу чергу крізь призму процесів державотворення, а також поширення в суспільстві ідей націоналізму. Історик виділив три «українські спроби» відновлення національної державності, які вважав основним змістом вітчизняної історії протягом минулого століття. «Перша спроба» охоплює події Української революції 1917–1921 рр., «друга спроба» – це події, пов’язані з утворенням Карпатської України в 1939 р., Актом проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р. і боротьбою ОУН і УПА в 1940–1950-х рр., а «третья спроба» включає становлення України як незалежної держави після 1991 р.¹⁵²⁸ Відповідно до цієї концепції історик побудував структуру своєї праці «Україна у двадцятому столітті»: у першому томі висвітлює події 1900–1920 рр., у другому – 1920–1953 рр., а в третьому охопив період 1953–2000 рр.

Стиль усіх трьох томів близький до публіцистичного, насичений різноманітними цікавими історичними аналогіями та гуморесками, тому досить легкий для розуміння. Хід історичного процесу В. Морозом

¹⁵²⁶ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя. 1953–2000 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліґа-Прес, 2016. – 188 с.; Львів’янин Валентин Мороз презентував книгу у свій 80-й день народження [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dailytviv.com/news/istoriya/istoryk-valentyin-moroz-prezentuvav-u-lvovi-knyhu-u-svii-80-i-den-narodzhennya-30693>; Тимчак Я. «Три українські спроби» в трилогії історика Валентина Мороза «Україна у двадцятому столітті» / Я. Тимчак, А. Сова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://photo-lviv.in.ua/try-ukrajinski-sproby-v-trylohiji-istoryka-valentyina-moroza-ukrajina-u-dvadtsyatomu-stolitti/>.

¹⁵²⁷ Полянський О. Українська національна революція 1917-1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 16.

¹⁵²⁸ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 426–427.

сприймався, у першу чергу, як результат психологічних особливостей суспільства та окремих особистостей. Характерною є авторська оцінка історичних подій і постатей, подекуди занадто суб'єктивна. Досить часто автор вдається до широких узагальнень та абстрагувань, даючи загальні характеристики цілим періодам історії України: 1919 рік – «рік Болбочана», «1920-ті роки – епоха українського реваншу». Загалом методологія В. Мороза в праці «Україна у двадцятому столітті» практично цілком вкладається у рамки позитивістської концепції.

Що стосується джерельної бази його праці, то її основу склали періодичні видання досліджуваного періоду, мемуари і спогади учасників подій, а також матеріали української еміграційної історіографії. Зокрема, під час написання першого тому «України у двадцятому столітті» історик використовував праці Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.», «Мої спомини про недавнє минуле», П. Христюка «Історія української революції», В. Винниченка «Відродження нації», С. Ріпецького «Українське Січове Стрілецтво», М. Гуцуляка «Перший Листопад 1918 року», Л. Шанковського «Українська Галицька Армія», М. Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна 1918–19» та ін., матеріали діаспорної «Енциклопедії Українознавства». Валентин Мороз детально досліджував історіософію і політологію ідеолога модерного українського націоналізму Романа Бжеського (псевдонім – Роман Млиновецький)¹⁵²⁹, а власну концепцію Української революції 1917–1921 рр. сформував під впливом його праць «Історія українського народу» та «Нариси з історії українських визвольних змагань».

Під час висвітлення процесів українізації 1920-х рр. В. Мороз використовував збірку праць М. Скрипника, Історик посилається на роботи еміграційних істориків П. Мірчука, М. Бойка та В. Мартинця, присвячені становленню ОУН та боротьбі УПА. Основою фактографії повоєнної історії України для В. Мороза стали дослідження А. Жуковського, О. Субтельного, І. Клейнера, В. Литвина. Під час вивчення дисидентського руху основними джерелами стали праці українських інакодумців, а також збірки матеріалів, видані на еміграції. Для більш повного висвітлення суспільних настроїв у різні періоди історії дослідник використовував

¹⁵²⁹ Енциклопедія історії України : у 10 т. Т. 7: Мл – О. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – С. 72.

матеріали усної народної творчості. У другому та третьому томах «України у двадцятому столітті» він часто застосовував власні спогади в ролі історичного джерела. Однак слід зауважити, що помітною методологічною хибою тритомної монографії є практично повне ігнорування архівних матеріалів, а також напрацювань сучасної української історіографії.

У першому томі роботи В. Мороз охарактеризував політичний етап українського відродження, національний рух початку ХХ ст., а також становище українських земель під час Першої світової війни. Смысловим центром праці є детальний аналіз подій Української революції 1917–1921 рр., причин її поразки, а також наслідків і результатів для вітчизняного державотворення. Дослідник був прихильником думки, висловленої ще засновниками геополітики Р. Челленом та Ф. Ратцелем про те, що сенсом історії є постійна боротьба націй за виживання та життєвий простір. Виходячи з цього, основним змістом української історії у ХХ ст. В. Мороз вважав боротьбу за відновлення власної державності¹⁵³⁰. Серед найбільш важливих проблем, з якими зіткнувся український народ на рубежі ХІХ–ХХ ст., історик виділяв у першу чергу штучну «затримку історичного ритму» внаслідок тиску зі сторони Російської та Австро-Угорської імперій. У результаті «процеси історичного відродження наших сусідів-конкурентів були енергійнішими»¹⁵³¹. За В. Морозом, результатом занепаду українства протягом «втраченого» ХІХ століття стало поширення у громадсько-політичній думці національної еліти так званого «українофільства» (концепції позитивістського та космополітичного спрямування М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова). «Українофільству» вчений протиставляв «свідоме українство» – ідеї державної самостійності, пропаговані Ю. Бачинським та М. Міхновським, які набули значного поширення вже на початку ХХ ст.¹⁵³²

У контексті характеристики періоду 1900–1914 рр. В. Мороз вказував на його різку контрастність із ХІХ ст., акцентуючи увагу на тому, що в цей час уперше було створено українські радикальні молодіжні угруповання, які стояли на позиціях самостійництва¹⁵³³. Дослідник ретельно проаналізував позиції всіх великих європейських держав в українському

¹⁵³⁰ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 8–15.

¹⁵³¹ Там само. – С. 8.

¹⁵³² Там само. – С. 10–15.

¹⁵³³ Там само. – С. 41–42.

питанні напередодні Першої світової війни та зробив висновок, що найбільш прагматичним для українців у цей період була орієнтація на Австро-Угорщину¹⁵³⁴. Війну 1914–1918 рр. трактував як перелом світових ідеологічних тенденцій від традиційного позитивізму до націоналізму. Вчений вважав, що в умовах воєнного часу найбільші здобутки отримували ті нації, які проявляли більшу наполегливість та агресивність, не погоджувалися на компроміси. У цьому контексті він акцентував увагу на програмі Союзу визволення України (СВУ), у якій вперше ставилося питання про самостійну Українську державу, яка б відіграла роль бар'єра проти російської експансії, як життєву потребу для всієї Європи¹⁵³⁵.

Під час характеристики національно-визвольного руху 1917–1921 рр. В. Мороз розкрив своєрідне бачення революції як історичного феномена. На його думку, кожна революція складається з двох етапів – «романтичного» (стихійна й анархічна заміна старого суспільного ладу новим) і «наполеонічного» (передбачає необхідність встановлення авторитарної диктатури для усунення анархії та втілення в життя революційних здобутків)¹⁵³⁶. Українська революція початку ХХ ст., за В. Морозом, так і не перейшла до свого «наполеонічного» етапу, що стало однією з основних причин її поразки.

Найбільше уваги в першому томі «України у двадцятому столітті» приділено діяльності Центральної Ради та висвітленню її ролі в революційних процесах¹⁵³⁷. Період існування Центральної Ради дослідник поділив на чотири етапи: 1) від початку революції до Всеукраїнського національного конгресу (3 березня – 8 квітня 1917 р.); 2) до проголошення I Універсалу (8 квітня – 10 червня 1917 р.); 3) до проголошення III Універсалу (10 червня – 7 листопада 1917 р.); 4) до гетьманського перевороту (7 листопада 1917 р. – 29 квітня 1918 р.). Історик вважав основним завданням українства на початку революції використання моменту слабкості російського імперського центру для власних інтересів¹⁵³⁸. Дослідник постійно піддавав жорсткій критиці лідерів автономістської течії українських революційних сил, акцентував особливу

¹⁵³⁴ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 49.

¹⁵³⁵ Там само. – С. 59–60.

¹⁵³⁶ Там само. – С. 147–148.

¹⁵³⁷ Там само. – С. 82, 94, 101–103.

¹⁵³⁸ Там само. – С. 82.

увагу на діяльності самостійників і поширенні ідей незалежності в суспільстві. Історик вказував на те, що гасло автономізму було корисним і виправданим тільки на початковому етапі українського державотворення, проте у психологічному плані це був прорахунок, який призвів до падіння авторитету Центральної Ради¹⁵³⁹. Тим не менше, В. Мороз акцентував увагу на великому значенні формування апарату української влади під керівництвом Центральної Ради у 1917 р., адже це був кінець довготривалого періоду бездержавності¹⁵⁴⁰.

Валентин Мороз послідовно критикував пацифістські позиції лідерів українських соціалістичних партій, зокрема, В. Винниченка, у сфері розбудови національної армії. Хибною історик вважав концепцію С. Петлюри щодо створення замість регулярної армії всенародного ополчення, вказуючи на такі його вади, як нестабільність та відсутність дисципліни в умовах революційної ситуації. Дослідник вважав, що актуалізація українськими соціалістами класового питання спричинилась до розколу в суспільстві та гальмування будівництва державних структур¹⁵⁴¹.

Основною проблемою Української революції в період Центральної Ради В. Мороз вважає незрілість національної еліти до рішучої боротьби за відновлення державності. Вчений вказував на численні психологічні прорахунки автономістів, такі як постійні поступки національним меншинам, компроміси із російськими владними колами під час ухвалення Другого Універсалу та затвердження «Тимчасової інструкції Тимчасового Уряду Генеральному Секретаріату» тощо. Водночас В. Мороз вказував на причини таких дій лідерів Центральної Ради, які виводив із довготривалого бездержавного періоду в історії України, придушення Російською імперією будь-яких відцентрових тенденцій та плюралізму. Результатом була психологічна несамостійність населення¹⁵⁴². Історик вважав, що значне послаблення імперії робило можливим проголошення української незалежності вже влітку 1917 р., критикував лідерів самостійницької течії

¹⁵³⁹ Полянський О. Українська національна революція 1917-1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 17.

¹⁵⁴⁰ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900-1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 94.

¹⁵⁴¹ Там само. – С. 101-103.

¹⁵⁴² Там само. – С. 129.

за нерішучість та «м'яккість» під час збройного виступу самостійників 4–6 липня¹⁵⁴³.

Більшовицький переворот 25 жовтня 1917 р. В. Мороз трактував як перехід російської революції до «наполеонічного» етапу. В ситуації, що склалася в Україні станом на жовтень 1917 р., він вважав необхідним встановлення авторитарної диктатури: «Щоби дійти до переможного кінця, Українська революція теж мусила перейти в другу, наполеонічну фазу, інакше російські лідери неминуче потягнули б за собою українську масу...»¹⁵⁴⁴ Першою спробою консолідації національних зусиль в цих умовах історик вважав з'їзд Вільного козацтва в Чигирині у жовтні 1917 р. Свого роду ключовим епізодом періоду діяльності Центральної Ради В. Мороз вважав події збройного протистояння у Києві 26–31 жовтня між силами Тимчасового Уряду, більшовиків та Центральної Ради, результатом якого була перемога українських сил¹⁵⁴⁵. Історик переконував, що справжню самостійність Україна могла одержати тільки шляхом наступу та прояву власної мілітарної сили. Третій Універсал Центральної Ради дослідник вважав «кроком уперед у розвитку української політичної думки», проте вказував на такі його хиби, як автономістичне спрямування та скасування в умовах революційної нестабільності смертної кари. Водночас В. Мороз робив висновок про «величезне будувальне значення» проголошення Української Народної Республіки (УНР)¹⁵⁴⁶.

Окремий розділ першого тому присвячено аналізу нерішучості керівництва Центральної Ради в справі проголошення самостійності. Крім того, історик чимало уваги приділив висвітленню відносин більшовицької Росії та УНР, зовнішньої політики Української держави, її контактів з європейськими державами¹⁵⁴⁷. Автор зробив висновок про те, що соціалістичні утопії та абстрактні уявлення про демократію для лідерів автономістської течії були на порядок важливішими, ніж українська державність. На думку вченого, проголошення Четвертим Універсалом незалежності УНР було зумовлене тогочасною міжнародною ситуацією у

¹⁵⁴³ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 136–142.

¹⁵⁴⁴ Там само. – С. 148.

¹⁵⁴⁵ Там само. – С. 162–168.

¹⁵⁴⁶ Там само. – С. 169–173.

¹⁵⁴⁷ Полянський О. Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 19.

Східній Європі та необхідністю підписання мирного договору із державами Четверного Союзу, в той час як для української еліти такий крок був небажаним і вимушеним¹⁵⁴⁸.

Суперечливими є висновки В. Мороза про те, що основним приводом для першої українсько-більшовицької війни стали зв'язки УНР з Донським військом генерала О. Каледіна, а також трактування Брестського мирного договору між Україною та державами Четверного Союзу як триумфу вітчизняної дипломатії. Вчений дещо переоцінював потенціал армії УНР та вважав, що її сил було б достатньо для очищення території України від більшовиків без залучення німецько-австрійських військ. У той же час історик визнавав, що порівняно з арміями держав Четверного союзу українське військо було «незначною мілітарною потугою», що й зумовило фактичну окупацію УНР австро-німецькими військами в березні-квітні 1918 р.¹⁵⁴⁹

Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. В. Мороз характеризував як прихід до влади консервативних проросійських сил зі згоди німецької окупаційної армії. Важливим позитивним моментом він вважав відновлення П. Скоропадським традиційної української монархії у вигляді гетьманату та встановлення ним в умовах революційного хаосу авторитарної диктатури¹⁵⁵⁰. Водночас дослідник критикував діяльність гетьмана через його прихильність до ідей автономізму та концепції федеративного зв'язку України з Росією¹⁵⁵¹, заперечував особисту роль гетьмана в розбудові української культури та національної армії: «...українські кольори розглядалися лише як ширма, без якої до часу обійтися було неможливо»¹⁵⁵². Детально аналізуючи події повстання Директорії УНР проти режиму П. Скоропадського, дослідник вказував на особливу роль перемоги повстанців під Мотовилівкою, яка стала «психологічно переломним моментом»¹⁵⁵³.

Десятий розділ першого тому книги «Україна у двадцятому столітті» присвячений проголошенню Західно-Української Народної Республіки

¹⁵⁴⁸ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 209–210, 224.

¹⁵⁴⁹ Там само. – С. 224.

¹⁵⁵⁰ Там само. – С. 232.

¹⁵⁵¹ Там само. – С. 259.

¹⁵⁵² Там само. – С. 261.

¹⁵⁵³ Там само. – С. 265–266.

(ЗУНР). Багато уваги приділено поглядам старшого покоління західноукраїнських політиків, які орієнтувалися на Австрію; на них покладено основну провину за поразку державницьких змагань ЗУНР. Основною запорукою успіху «Листопадового зриву» 1918 р. вчений вважав той факт, що він був організований в першу чергу військовиками, а не політиками¹⁵⁵⁴. Серед причин подальших поразок українців у війні з поляками автор відзначив психологічну неготовність лідерів до наступальної боротьби, швидку втрату львівського залізничного вокзалу та Перемишля, недостатню увагу до добровольчого руху, відставку керівника повстання Д. Вітовського. Одним із найбільш важливих стратегічних прорахунків влади у перші тижні протистояння В. Мороз вважав невмотивований наказ 21 листопада про відступ зі Львова – першої столиці ЗУНР¹⁵⁵⁵.

Даючи позитивну оцінку внутрішній політиці ЗУНР, історик вказував на численні помилки її лідерів на міжнародній арені, зокрема постійні поступки полякам під час облоги Львова в лютому–березні 1919 р. під тиском Антанти. Саме нерішучість військового командування УГА дозволила польській стороні виграти час і окупувати більшу частину території ЗУНР у результаті травневого наступу 1919 р. армії генерала Галлера¹⁵⁵⁶. Дослідник вважав Чортківську наступальну операцію червня 1919 р. початком «революційної всенародної війни», «газавату» українського народу проти польських окупантів. Основним винуватцем подальшої поразки ЗУНР В. Мороз бачив лідера Директорії УНР С. Петлюру, який, на думку історика, свідомо відмовився забезпечити УГА необхідними боєприпасами. Стратегію української політичної еліти, яка вважала за необхідне відмовитися від збройної боротьби за Галичину на користь продовження визвольної війни у Наддніпрянщині дослідник оцінював як помилкову, оскільки вона передбачала втрату найбільш національно свідомого населення, яке могло б стати надійною опорою українського державотворення¹⁵⁵⁷.

¹⁵⁵⁴ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 275–277.

¹⁵⁵⁵ Там само. – С. 292–294.

¹⁵⁵⁶ Там само. – С. 309–313.

¹⁵⁵⁷ Полянський О. Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 20.

Аналізуючи історичні процеси Української революції на Наддніпрянщині в 1919 р., В. Мороз вважав життєвою необхідністю встановлення в УНР авторитарної диктатури з метою усунення анархії та створення ефективного механізму оборони держави проти зовнішньої загрози. Директорію він характеризував як «ліберально-романтичну структуру», не здатну на активні та рішучі дії, тому акцентував особливу увагу на висвітленні спроб державних переворотів в УНР, які були зорієнтовані на встановлення влади «сильної руки»¹⁵⁵⁸. Одним з найбільш руйнівних та загрозливих чинників для Української держави В. Мороз вважав фактор отаманщини, який призвів до розпорошення сил та міжособної боротьби¹⁵⁵⁹. Описуючи березневий контрнаступ українських військ на Правобережжі в ході другої українсько-більшовицької війни, історик акцентує увагу на тому, що саме завдяки зусиллям армії УНР було зірвано спробу радянського уряду Росії «розпалити пожежу світової революції» та здійснити агресію до країн Європи: «...ми врятували і Румунію, і Угорщину; взагалі наші західні сусіди (Польща, Румунія, Чехословаччина) мали час вистояти й стабілізуватися саме тому, що мали перед собою український заслон»¹⁵⁶⁰.

На думку історика О. Полянського, досить цінним з державницької точки зору є аналіз В. Морозом численних спроб повалення Директорії УНР в 1919 р.¹⁵⁶¹. У цьому контексті колишній дисидент зосередив свою увагу на діяльності В. Оскілка й П. Болбочана та їх невдалих намагань змістити очільника Директорії С. Петлюру. Саме П. Болбочана дослідник вважав «центральною фігурою Української революції» та ідеальною кандидатурою на «українського Наполеона». Тому в першому томі «України у двадцятому столітті» чимало місця присвячено дослідженню його військових заслуг під час походу на Крим у квітні 1918 р. та протистояння отамана із владними колами УНР у першій половині 1919 р. Придушення виступу П. Болбочана, його страту за наказом С. Петлюри в червні 1919 р. автор називав ключовим і переломним моментом «першої української спроби», який у підсумку призвів до невдачі. «...там був

¹⁵⁵⁸ Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 336–339.

¹⁵⁵⁹ Там само. – С. 341–342.

¹⁵⁶⁰ Там само. – С. 346.

¹⁵⁶¹ Полянський О. Українська національна революція 1917–1920 рр. в історичній концепції Валентина Мороза / О. Полянський // Мандрівець. – 2010. – № 2. – С. 20.

закопаний успіх української революції... було знищено головне – дух війська»¹⁵⁶². До основних причин військових невдач УГА та армії УНР у другій половині 1919 р. дослідник відносив падіння бойового духу, внутрішню психологічну дезорієнтацію, а також неспроможність використати у власних цілях протистояння більшовиків та Добровольчої армії А. Денікіна¹⁵⁶³.

Аналізуючи події 1920–1921 рр., В. Мороз звертав увагу на нестабільність встановленої більшовиками влади в Україні, активність повстанського руху, масову підтримку армії УНР населенням під час Першого та Другого Зимових походів та робив висновок про те, що «...Україна ще мала шанси втримати свою державність...»¹⁵⁶⁴ Проте в цей період закінчилася епоха революційної нестабільності у Східній Європі, тому спроби українців створити власну державу завершилися крахом. Незважаючи на поразку Української революції 1917–1921 рр., В. Мороз позитивно оцінював її значення у вітчизняній історії: «...українство було перенесене із сфери поетично-історичного мрійництва у сферу політичних реалітетів майбутнього»¹⁵⁶⁵.

Другий том присвячений аналізу подій міжвоєнного періоду в історії України, а також «другої спроби» відновлення вітчизняної державності наприкінці 1930-х – на початку 1950-х років. Історичні студії дослідника з цієї проблематики розпочалися ще під час еміграційного періоду його життя. Чимало наукових статей В. Мороза про ключові процеси та події періоду 1920–1953 рр. побачили світ ще раніше, на початку ХХІ ст., на сторінках журналу «Вісті комбатанта»¹⁵⁶⁶.

¹⁵⁶² Мороз В. Україна у двадцятому столітті: 1900–1920 роки / В. Мороз. – Львів : Астролябія, 2010. – С. 374–375.

¹⁵⁶³ Там само. – С. 385–397.

¹⁵⁶⁴ Там само. – С. 411–412.

¹⁵⁶⁵ Там само. – С. 429.

¹⁵⁶⁶ Мороз В. Волинь – 1943 / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2013. – Ч. 1. – С. 39–40; Мороз В. Дивізія «Галичина» та Українська Повстанська Армія / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 4. – С. 97–103; Мороз В. «Карпатська симфонія» / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 1. – С. 69–78; Мороз В. Коли почалась Друга світова війна? / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 2. – С. 72–76; Мороз В. Події напередодні та після вибуху Другої світової війни та розкол ОУН / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2012. – Ч. 3. – С. 69–76; Мороз В. Політичні партії у Західній Україні у 1919–1929 роках / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2009. – Ч. 2. – С. 72–74; Мороз В. Процеси ОУН у Львові та Варшаві / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2011. – Ч. 4. – С. 71–77; Мороз В. Сталінська конституція та створення «нового класу – совбуржуазії» / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2011. – Ч. 1. – С. 50–54; Мороз В. Створення Організації Українських Націоналістів / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2010. – Ч. 1. – С. 51–55; Мороз В. Українізація / В. Мороз // Вісті комбатанта. – 2008. – Ч. 4. – С. 97–101.

Під час аналізу історичних процесів 1920–1929 рр. у підрадянській частині України дослідник особливу увагу приділив політиці українізації, яку вважав «історичною перемогою українства», результатом національного піднесення під час революції, на який більшовики змушені були зважати¹⁵⁶⁷. Серед основних досягнень українізації В. Мороз виокремлює розквіт національної культури в УСРР, створення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), досягнення певної самостійності у військовій сфері, формування концепції «духовної втечі українства із московської тюрми» авторства письменника М. Хвильового. Реакцією російського імперського центру на можливість децентралізації СРСР став перехід до «формули заморожуючого тоталітаризму» наприкінці 1920-х рр. та початок епохи сталінізму¹⁵⁶⁸. Водночас досить суперечливою є теза В. Мороза про те, що запровадження політики українізації спричинене домінуванням осіб єврейського походження на керівних посадах у ВКП(б), а її скасування – російсько-єврейським конфліктом у комуністичній партії¹⁵⁶⁹.

Тридцять років ХХ ст. на українських землях ліворуч Збруча у концепції В. Мороза були епохою «російсько-шовіністичного реваншу», який уособлював Сталін¹⁵⁷⁰. На думку історика, основний удар режим спрямував на три сфери українського суспільства – село, промисловість та інтелігенцію. Аналізуючи процеси колективізації, дослідник вказував на те, що їх метою було, у першу чергу, знищення традиційної структури українського села. Ліквідація приватного принципу у сфері промисловості, на його думку, спричинила затримку розвитку ринкових відносин на кілька десятків років. Основним результатом процесів русифікації, а також масових репресій проти української інтелігенції В. Мороз вважав «страшне розбиття духовних структур» української нації на Наддніпрянщині¹⁵⁷¹. Центральним елементом антиукраїнської політики тоталітарного режиму в даний період названо Голодомор 1932–1933 рр. Використовуючи свідчення очевидців, переконливо доведено, що метою штучного голоду було знищення українців за національною ознакою. На думку В. Мороза,

¹⁵⁶⁷ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліра-Прес, 2012. – С. 7–8, 38–39.

¹⁵⁶⁸ Там само. – С. 38–39.

¹⁵⁶⁹ Там само. – С. 42–43.

¹⁵⁷⁰ Там само. – С. 84–94.

¹⁵⁷¹ Там само. – С. 88–94.

стратегічним завданням режиму під час організації Голодомору було перетворення українців на національну меншину у власній країні. Проте такого результату в Україні шовіністам досягти так і не вдалося, оскільки в 1930-х рр. «заперечити українство як структуру уже ніхто не міг»¹⁵⁷².

Характеризуючи історичні процеси міжвоєнного періоду в Західній Україні, автор іменує 1920-ті рр. «епохою виживання українства» і детально описує методи тиску на українську спільноту зі сторони польської влади¹⁵⁷³. Окремо дослідник зупиняється на феномені радянофільства значної частини політичної еліти Галичини у 1920-х рр., вказує на його обумовленість у першу чергу успіхами українізації в УСРР¹⁵⁷⁴. В. Мороз ґрунтовно аналізує історію створення і діяльності Української військової організації (УВО) та ОУН¹⁵⁷⁵. Історик висвітлює процес виникнення ідеології українського інтегрального націоналізму, основні причини та етапи формування ОУН, звертаючи особливу увагу на політичну концепцію новоствореної організації. На його думку, поширення націоналізму на західноукраїнських землях у міжвоєнний період було «виразним свідченням дозрівання української духовної еліти», а поява ОУН «означала перехід українства в категорію нової якості»¹⁵⁷⁶. В. Мороз позитивно оцінював прагнення ОУН до встановлення національної диктатури, вважаючи їх повністю виправданими в умовах відсутності української державності та загального поширення авторитарних тенденцій у Європі. Опираючись на матеріали програмних документів ОУН, дослідник спростовував міф радянської історіографії про близькість українського націоналізму до фашизму¹⁵⁷⁷.

Аналізуючи події 1930-х рр. у Західній Україні, він найбільше уваги приділив українсько-польському протистоянню за участі ОУН¹⁵⁷⁸. Акції членів ОУН проти представників польської окупаційної адміністрації дослідник справедливо трактував як складову частину національно-визвольної боротьби українського народу, акцентуючи увагу на значному суспільному та міжнародному резонансі варшавського та львівського

¹⁵⁷² Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліра-Прес, 2012. – С. 104–113.

¹⁵⁷³ Там само. – С. 80–81.

¹⁵⁷⁴ Там само. – С. 50–51.

¹⁵⁷⁵ Там само. – С. 65–71.

¹⁵⁷⁶ Там само. – С. 65–71.

¹⁵⁷⁷ Там само. – С. 73–75.

¹⁵⁷⁸ Там само. – С. 119, 133–141.

судових процесів над оунівцями у 1935–1936 рр.¹⁵⁷⁹ Важливим фактором, який уможливив значний розмах визвольної діяльності ОУН у 1930-х рр., В. Мороз бачив занепад радянофільства у Західній Україні та «масовий перехід українського радикального елемента від комунізму до націоналізму»¹⁵⁸⁰. Безпосереднім результатом активізації українського руху в Галичині та Волині вчений вважав духовне та культурне піднесення, основним проявом якого, на його думку, була поява фундаментальних праць ідеологів вітчизняного націоналізму Юрія Липи та Миколи Сціборського, а також поетична творчість Богдана-Ігоря Антонича¹⁵⁸¹.

Валентин Мороз високо оцінював значення боротьби українців Закарпаття за створення національної державності в 1938–1939 рр.¹⁵⁸² Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. трактував як початок «другої української спроби», тобто процесів змагань за самостійність наприкінці 1930–1950-х рр. Дослідник вважав військовий опір Карпатської Січі окупаційній угорській армії у березні 1939 р. першою спробою збройної боротьби проти гітлерівської коаліції в Європі. В. Мороз підтримував тезу історика П. Стерча про те, що початком Другої світової війни потрібно вважати саме анексію Угорщиною Карпатської України, а не напад Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. Водночас він наголошував на необхідності та актуальності створення україноцентричної концепції Другої світової війни з метою спростування численних міфів радянської історіографії про український національний рух у цей період¹⁵⁸³.

П'ятий розділ другого тому присвячений аналізу українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. Серед причин війни В. Мороз виділяв в першу чергу недосконалість та несправедливість Версальської системи міжнародних відносин, а також духовну кризу західної цивілізації, яка була результатом розчарування у ліберально-демократичних ідеалах після світової економічної кризи 1929–1933 рр.¹⁵⁸⁴ Історик детально характеризує та порівнює становище українських земель після «четвертого поділу Польщі» між Третім Рейхом та СРСР у вересні

¹⁵⁷⁹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліра-Прес, 2012. – С. 139–141.

¹⁵⁸⁰ Там само. – С. 133–134.

¹⁵⁸¹ Там само. – С. 127–128.

¹⁵⁸² Там само. – С. 144–145.

¹⁵⁸³ Там само. – С. 161–164.

¹⁵⁸⁴ Там само. – С. 166–167.

1939 р., вказуючи на певне відродження громадсько-культурного життя у Холмщині, Підляшші, Надсянні та Лемківщині, які потрапили до німецької сфери впливу¹⁵⁸⁵. На думку В. Мороза, зміни у Галичині і Волині після їх входження до складу УРСР, були суперечливими: з однієї сторони – «повна і абсолютна ліквідація всіх форм українського організованого життя», з іншої – українізація усіх суспільних сфер та виселення до Сибіру польських осадників. Історик вказував на те, що під час встановлення окупаційної влади радянська адміністрація використовувала ненависть українського населення до поляків задля здобуття масової підтримки¹⁵⁸⁶.

Розкол ОУН у 1940 р. на мельниківську і бандерівську фракції, який свідчив про недостатню зрілість української національної еліти, В. Мороз вважав результатом роботи німецьких та радянських спецслужб¹⁵⁸⁷. Історик детально охарактеризував Акт відновлення Української держави, проголошений Я. Стецьком у Львові 30 червня 1941 р., а також, використовуючи власні спогади, піддав аналізу резонанс цієї акції в українському суспільстві¹⁵⁸⁸. Ігнорування А. Гітлером українського питання і репресії нацистського режиму проти бандерівців та мельниківців історик вважав фатальною помилкою німецького диктатора. В. Мороз позитивно оцінював діяльність дивізії «Галичина», акцентуючи увагу на тому, що це збройне формування у перспективі повинно було стати основою для української національної армії¹⁵⁸⁹.

«Центральним аспектом» історичних процесів Другої світової війни на території України В. Мороз називав діяльність УПА¹⁵⁹⁰. Саме існування УПА як «єдиного силового центру» національних структур у період «другої української спроби» визнано кроком уперед та основою якісною відмінністю, яка різко контрастувала з «отаманщиною» періоду революції 1917–1921 рр.¹⁵⁹¹ У цьому контексті дослідник засуджував діяльність формувань «Поліської Січі» М. Бульби-Боровця, які вважав розкольницькими по відношенню до УПА¹⁵⁹². Важливим позитивом

¹⁵⁸⁵ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліґа-Прес, 2012. – С. 169–170.

¹⁵⁸⁶ Там само. – С. 171–174.

¹⁵⁸⁷ Там само. – С. 176–177.

¹⁵⁸⁸ Там само. – С. 182–183.

¹⁵⁸⁹ Там само. – С. 188–192.

¹⁵⁹⁰ Там само. – С. 196.

¹⁵⁹¹ Там само. – С. 201.

¹⁵⁹² Там само. – С. 205.

В. Мороз вважав також уникнення в період Другої світової війни масштабних міжособистих зіткнень між українськими партійними центрами. Основною причиною українсько-польського конфлікту на Волині в 1943 р. за участі УПА, на думку історика, була шовіністична політика урядів Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період, яка спровокувала відплатні акції українців. Аргументація В. Мороза досить прямолінійна: «...Українці ж не вбили у 1943 році жодного поляка у Варшаві! Українці просто виганяли чужого колонізатора із своєї, волинської землі!»¹⁵⁹³ Проголошення Української головної визвольної ради (УГВР) в 1944 р. історик вважав не тільки символічним актом, а й важливим проявом «реального українського державництва»¹⁵⁹⁴.

Оцінюючи результати Другої світової війни, В. Мороз вказував на значні позитивні зміни, серед яких входження більшості українських земель до складу єдиного адміністративно-державного організму – УРСР, отримання Україною статусу країни-засновника ООН¹⁵⁹⁵. З-поміж негативних тенденцій другої половини 1940-х рр. виділив посилення репресивного тиску зі сторони тоталітарного режиму на суспільство, ліквідацію УГКЦ, радянізацію Західної України, численні депортації українців до Сибіру та як результат – утворення феномену «переляканого покоління»¹⁵⁹⁶.

Особливу увагу під час висвітлення повоєнного періоду В. Мороз приділив основним етапам боротьби УПА проти радянського окупаційного режиму. Продовження повстанського руху в нових умовах, які були менш сприятливі, ніж у роки війни, історик вважав доцільним і правильним кроком з точки зору націотворення¹⁵⁹⁷. На його думку, основним стимулом для діяльності УПА в другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. були сподівання на відкритий конфлікт між СРСР і Заходом у контексті початку «холодної війни», яку названо «третьою світовою війною»¹⁵⁹⁸. Поразка збройної боротьби УПА проти радянського режиму, за В. Морозом, ознаменувала закінчення періоду «другої української спроби».

¹⁵⁹³ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга друга. 1920–1953 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – С. 201.

¹⁵⁹⁴ Там само. – С. 211.

¹⁵⁹⁵ Там само. – С. 219–225.

¹⁵⁹⁶ Там само. – С. 226–229.

¹⁵⁹⁷ Там само. – С. 214–215.

¹⁵⁹⁸ Там само. – С. 248–250.

Третій том значно мірою присвячений висвітленню історії українського шістдесятництва. Основою для перших трьох розділів стала робота В. Мороза «Шестидесяті роки в Україні», написана в еміграції¹⁵⁹⁹. У четвертому розділі праці подано авторську характеристику періоду «брежнєвського неосталінізму», який, на думку дослідника, «...означав по суті замороження всіх соціальних процесів у совдепівській сфері»¹⁶⁰⁰. Процеси національного піднесення кінця 1980-х – початку 1990-х рр., які привели до здобуття Україною незалежності, колишній дисидент визначає як «третю українську спробу», яка відбулася шляхом «оксамитової революції». Розпад СРСР у 1991 р. трактується в праці як прямий наслідок поразки під час війни в Афганістані та майбутнього ослаблення імперії¹⁶⁰¹. Досить оптимістично В. Мороз оцінив перспективи національного державотворення, висловлюючи впевненість у майбутній перемозі української армії в сучасному збройному протистоянні з Росією.

На відміну від першого тому праці «Україна у двадцятому столітті» другий і третій томи хибують неточностями та окремими фактичними помилками під час висвітлення перебігу історичного процесу. Оцінка подій досить схематична і занадто суб'єктивна. Автор досить часто зловживає цитуваннями історичних документів та праць інших авторів. Проте безсумнівним плюсом наукових праць В. Мороза останнього десятиріччя є збереження україноцентричного підходу до вітчизняної історії.

Таким чином, наукову діяльність В. Мороза в галузі історії можна поділити на три періоди: дисидентський (1958–1965 рр.), еміграційний (1979–1991 рр.) та сучасний (1991–2018 рр.). Якщо наприкінці 1950-х – у першій половині 1960-х рр. історик був змушений діяти в рамках офіційної радянської методології та теорії класової боротьби, то після його виїзду в еміграцію та протягом сучасного періоду він отримав змогу вільно висловлювати власні наукові ідеї та погляди на історію України. На якість історичних праць В. Мороза еміграційного періоду негативно вплинула відсутність можливості користуватися джерельними матеріалами. До сфери його наукових зацікавлень входили, у першу чергу, процеси вітчизняного державотворення у ХХ ст., а також становище

¹⁵⁹⁹ Мороз В. Україна у двадцятому столітті. Книга третя. 1953–2000 рр. / В. Мороз. – Львів : Ліга-Прес, 2016. – С. 5.

¹⁶⁰⁰ Там само. – С. 152.

¹⁶⁰¹ Там само. – С. 164.

західноукраїнських земель у складі Польщі в міжвоєнний період, проблеми походження етноніма «Україна», історія шістдесятництва. Основний результат наукової діяльності В. Мороза сучасного періоду – фундаментальна тритомна праця «Україна у двадцятому столітті». Оригінальною є сформульована ним концепція «трьох спроб» утворення Української держави протягом ХХ ст. Помітною була викладацька діяльність історика після виїзду на Захід, оскільки він одержав можливість читати лекції у провідних українських наукових діаспорних центрах. Продуктивною стала його науково-педагогічна, викладацька робота і в період незалежності України.

ВИСНОВКИ

Комплексне дослідження життя і діяльності Валентина Мороза дає змогу зробити такі теоретичні узагальнення. Найвагомішими факторами, що вплинули на формування його світогляду і патріотичних поглядів, були виховання у національно свідомій сім'ї, боротьба ОУН і УПА за незалежність України, насильницька радянізація Волині в другій половині 1940-х рр., репресії проти членів родини, початок десталінізації після XX з'їзду КПРС та зародження дисидентського руху в УРСР. Знайомство із працями Д. Донцова та контакти під час перебування у мордовських ВТК з довголітнім політ'язнем М. Сорокою зумовили прихильність В. Мороза до українського націоналізму.

Громадську діяльність у дисидентський період життя В. Мороза протягом 1964–1979 рр. можна поділити на чотири етапи. Перший етап стосувався участі в діяльності луцького та івано-франківського неформальних гуртків дисидентів протягом 1964–1965 рр. Його зусилля спрямовувалися на поширення самвидавної літератури, популяризацію в середовищі інтелігенції ідей українського націоналізму, організацію бесід і дискусій, присвячених проблемі захисту національних прав українського народу. Система поглядів В. Мороза передбачала активний спротив русифікаційній політиці влади, пропагування української мови та культури, а також відновлення незалежної Української держави. Завдяки своїм знайомствам з М. і Б. Горинями, А. Горською, Н. Світличною дисидент зумів налагодити мережу зв'язків між луцьким та івано-франківським гуртками, а також львівськими і київськими дисидентами, прагнучи до консолідації зусиль руху. Після арешту спочатку змушений був піти на співпрацю зі слідством, однак на луцькому судовому процесі відкрито виступив проти засилля російського шовінізму в Україні й отримав за це досить суворе покарання у вигляді чотирьох років позбавлення волі.

Другий етап – це перше ув'язнення В. Мороза, яке тривало протягом 1965–1969 рр. та ознаменувалося активізацією його антирадянської діяльності. Під час перебування у мордовських колоніях, Владимирській тюрмі і київському слідчому ізоляторі КДБ він продовжив спротив тоталітарній системі. Разом з іншими політ'язнями ДУВТУ В. Мороз у 1966–1967 рр. поширював ідеї антирадянського спрямування,

демонстративно порушував пенітенціарні обмеження та писав заяви протесту на адресу органів влади УРСР. Публіцистичне есе «Репортаж із заповідника імені Берії» стало найбільш вагомим його досягненням у цей період. Популярність цього нелегально переправленого з колоній антирадянського твору в дисидентському середовищі спричинилась до піднесення В. Мороза у число найбільш помітних учасників українського дисидентського руху, а також до посилення репресій щодо нього. Спроба розправи шляхом відкриття проти дисидента за написання есе другого кримінального провадження (1968–1969 рр.) завершилася крахом.

Найбільшою активністю характеризувалася громадська діяльність В. Мороза в період міжув'язнення (1969–1970 рр.). Він зумів протягом короткого часу створити неформальний опозиційний гурток в Івано-Франківську, налагодити контакти з іншими дисидентами у Львові та Києві. Допомігав В. Черноволу при створенні українського самвидавного часопису «Український вісник», закликав до посилення опору радянській системі, написав ряд публіцистичних творів – есе «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору». Вони набули значного поширення в дисидентському середовищі, проте були сприйняті неоднозначно. Ув'язнення В. Мороза та другий судовий процес над ним в Івано-Франківську в 1970 р. були результатом спецоперації КДБ, проведеної за вказівкою керівництва СРСР та УРСР. Поведінка заарештованого під час слідства та суду була принциповою, результатом чого став «драконівський» вирок у вигляді дев'яти років позбавлення волі та п'яти років заслання. У 1970–1971 рр. за активної участі чималої кількості учасників дисидентського руху тривала кампанія на захист В. Мороза, яка спричинила зростання його авторитету.

Період другого ув'язнення (1970–1979 рр.) характеризувався загостренням протистояння між дисидентом і тоталітарним режимом. В'язень проводив тривалі голодування, повністю відмовився від співпраці зі слідством під час розслідування органами держбезпеки групової справи «Блок», заявив про своє небажання бути громадянином СРСР, намагався гуртувати інших дисидентів задля посилення антирадянської боротьби в місцях позбавлення волі. Відповіддю зі сторони режиму було створення для нього нестерпних умов ув'язнення, спроба замаху на його життя, використання психіатричних репресій, цілеспрямована кампанія щодо дискредитації серед інших учасників дисидентського руху. Конфлікт між

політв'язнями в мордовських колоніях у 1976–1979 рр. за участю В. Мороза був організований КДБ і мав своїм результатом падіння авторитету політв'язня.

Посилення тиску на В. Мороза зі сторони системи спричинило виникнення в 1970-х рр. уявлення про нього як про лідера дисидентського руху в середовищі української еміграції та феномен міжнародних кампаній на його захист. Заходи щодо його оборони охопили США, Канаду, країни Західної Європи, Австралію, частково Латинську Америку і досягли апогею в 1974–1976 рр. Основним результатом кампанії було винесення питання звільнення В. Мороза на рівень дипломатичних переговорів між США та СРСР. Реакцією Радянського Союзу стали численні заходи з метою його компрометації в очах основних політичних організацій української діаспори.

Еміграційний період життя і діяльності В. Мороза розпочався після його примусового вивезення до США в ході обміну п'яти дисидентів на двох радянських шпигунів і тривав протягом 1979–1992 рр. Цей період можна поділити на три етапи, які ілюструють зміну політичних уподобань і поступову втрату авторитету дисидента серед діаспорян: квітень–липень 1979 р. – діяльність щодо популяризації українського питання на міжнародній арені; липень 1979 р. – літо 1981 р. – співпраця із ОУН(б) та спроба створення власної організації праворадикального зразка «Лицарі Святослава»; літо 1981 р. – літо 1991 р. – зменшення громадської активності. До причин зниження авторитету В. Мороза можна віднести продовження радянськими спецслужбами дискредитаційної кампанії щодо нього, боротьбу між основними партійними осередками діаспори за прихильність колишнього політв'язня, недостатність у нього політичного досвіду, небажання йти на компроміси. При цьому він брав досить активну участь у суспільному житті українських емігрантів у країнах Заходу, закликав до консолідації політичних зусиль діаспори, пропагував ідеї українського націоналізму, зумів передбачити розпад Радянського Союзу та загострення національного питання у Східній Європі.

У кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. В. Мороз, перебуваючи в еміграції, підтримував українське національне відродження періоду «перебудови» шляхом створення радіопередачі, яка транслювалася на територію УРСР, надання фінансової допомоги патріотичним організаціям і незалежній пресі, публічних виступів у ході своїх візитів на батьківщину. Повернення до України після проголошення її незалежності в 1991 р.

ознаменувало собою початок нового періоду його громадсько-політичної діяльності. У 1990-х рр. він зблизився з українським праворадикальним рухом, впливав на формування ідеології СНПУ, пропагував ідеї націоналізму у власній публіцистиці. На початку XXI ст. його суспільна активність знизилася, однак продовжувалася науково-педагогічна праця.

У ході аналізу наукової діяльності В. Мороза виокремлено три періоди: дисидентський (1958–1965 рр.), еміграційний (1979–1991 рр.) та сучасний (1991–2018 рр.). Під час першого основною сферою наукових зацікавлень були суспільні процеси в західноукраїнських землях під владою Польщі в 1930-х рр. У роки перебування в еміграції та в період незалежності України науковець отримав змогу вивчати і висвітлювати вітчизняну історію з позицій україноцентризму та зосереджував особливу увагу на аналізі процесів національного державотворення. Найбільшим здобутком В. Мороза на науковій ниві стала тритомна праця «Україна у двадцятому столітті», яка базується на авторській концепції «трьох спроб» створення незалежної Української держави.

Визначаючи місце В. Мороза в історії України другої половини XX ст., варто зауважити, що в загальній структурі українського дисидентства його діяльність була в першу чергу частиною національно-орієнтованого руху. Дисидент був представником радикального крила культурницької його течії, оскільки основними формами і методами його боротьби проти влади були створення неформальних гуртків, написання публіцистичних творів, поширення самвидавної літератури. При цьому він виступав за активізацію протистояння із радянським режимом, був прихильником ідеології українського націоналізму та відокремлення України від СРСР. Під час перебування в еміграції та після повернення до України В. Мороз брав активну участь у діяльності організацій праворадикального крила. Проте система його поглядів в умовах незалежної України фактично виявилася незатребуваною.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

Яків Іванович Мороз, батько Валентина Мороза, 1979 р.

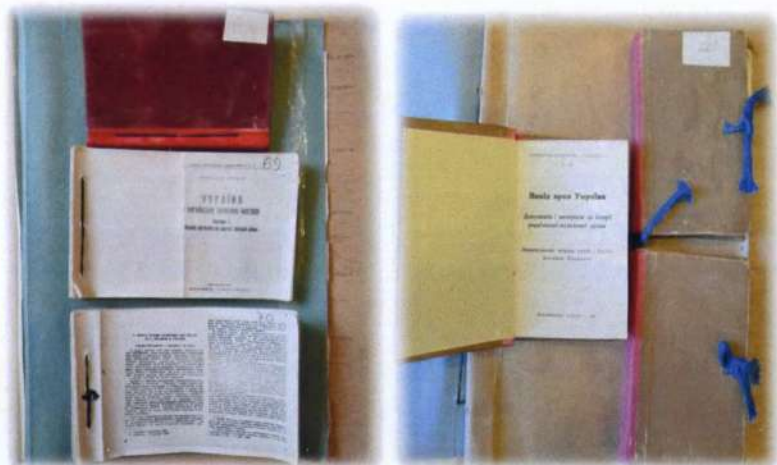
Раїса Левтерова і Валентин Мороз після одруження, 1958 р.

Валентин Мороз. Початок 1960-х рр.

Анатолія Панас і Валентин Мороз, 1964 р., м. Луцьк

Матеріали тамвидаву, виготовлені фотографічним способом, які поширювалися у середовищі луцького гуртка, 1965 р., м. Луцьк.

Ліворуч – книга М. Прокопа «Україна і українська політика Москви», праворуч – збірка документів «Вивід прав України»

Сучасне приміщення гуртожитку № 2 ПНУ ім. Стефаніка на вулиці Коновальця, 141, де протягом 1964–1970 рр. проживала сім'я Морозів, м. Івано-Франківськ

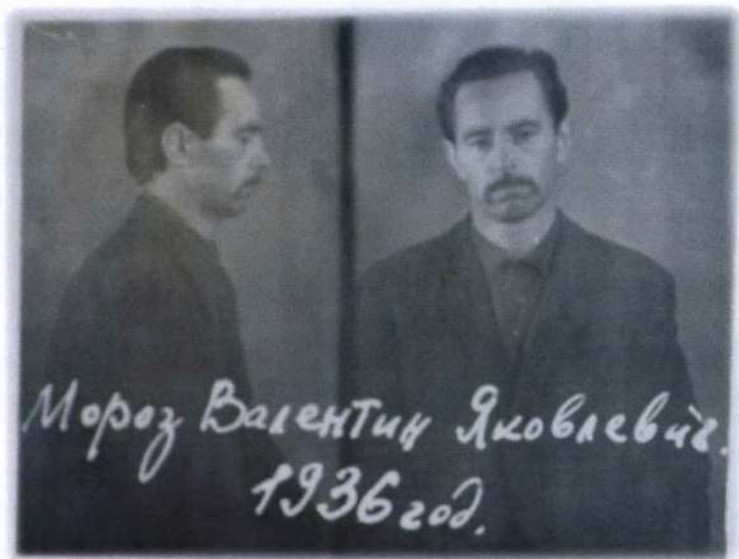
Викладачі івано-франківського педінституту на святкуванні річниці жовтневої революції. Зліва направо: Я. Мельничук, Р. Мороз, В. Арсенич, П. Арсенич, В. Полк, В. Мороз, 1964 р., м. Івано-Франківськ

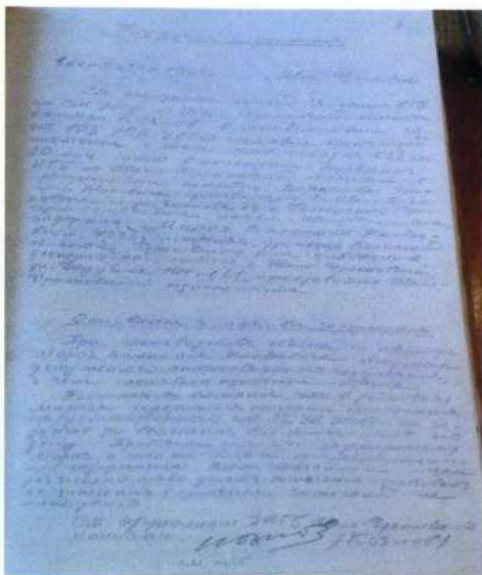
Валентин Мороз (у центрі), Марія Влад (друга зліва), Василь Івасюк (крайній справа) та учасниці луцького гуртка Олеся Ковальчук та Анатолія Панас (сидять) під час подорожі до Карпат, літо 1965 р.

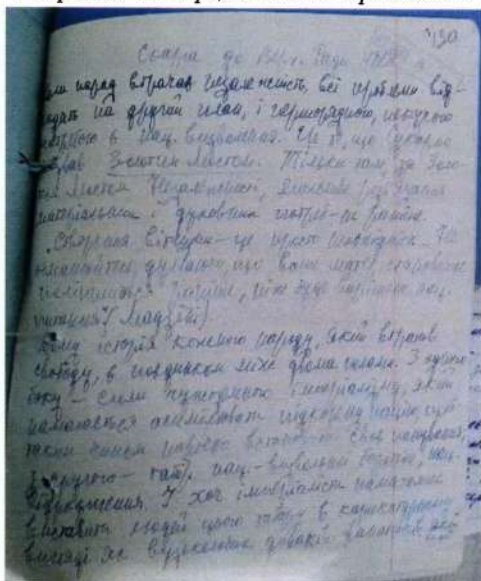
*В'язничне фото Валентина Мороза із першої кримінальної справи,
вересень 1965 р., м. Івано-Франківськ*

*В'язничне фото Валентина Мороза із другої кримінальної справи,
червень 1970 р., м. Івано-Франківськ*

Протокол затримання В. Мороза,
1 вересня 1965 р., м. Івано-Франківськ

Скарга В. Мороза до Верховної Ради УРСР,
1966 р., мордовські ВТК

Коробка з цукерками та схована в ній фотокопія есе В. Мороза, вилучені працівниками КДБ у громадянки Чехословаччини Еви Покорної, 31 січня 1968 р., залізнична станція Чоп

Валентин Мороз, Алла Горська, Зіновія Франко, Іван Світличний. 1969 р., м. Київ

ХРОНІКА ОПОРУ

Широке гніздо між горви - КОСМАЧ, Засіяні на кичерці гуцульські хати -
мов разкип цимбалів. Безконечне мереживо з варшав, темні смережки, блакитний
контур верхів на горизонті. Первісний поганський триліт: шум потоку, зупава ознобу,
тися дзвіночки на чубах і далеко-далеко совини гавкіт.

Щоб Куті не минути,
До Космача повернути,
До Космача, та і до Дзвіночки,
До Штеранової жінки.

Космач - шось с а тому похмурє і гризне, первісно пятає. Воною доверу -
ра доктор у негоду. По лісах доквала досі не вивелися ведмеді. Може фа цього -
Космач? Довніше, за Довбуша, хат було рідше, ліс - густишим. Міцна будова громади,
могутні Аври: і оварки, і за ними - чорне око мрів і широчий урміх барти. Не кажи
товарі, декоративної: колісь були СТАЛІНИ - з чистої стови, Пиркратого барти стови
латин. А годі пона була Зарюма. Там було прво топорів. Є легенда про велика, ма дала
лісницю у следок Писаний Камінь над Ясенішом. Сказано в легенді, що головною причіт їх
було прво в топір, Богом із ним був топір.

Коби мені топір, топір
Та ковано базика,
Не боєва і не кіска,
А ні того ляхка.

Іггер і Угорвях Іовина Ступницького палали опришки вночі, стріляли через вікно
до хати, а отені Іовин з хати, і одного на смерть застранив. Перед очима двох, котрі ся доту-
вали, пострілав. Опришки пострікали, лицюшми смелу і сміли і гердажи перед очима
(з "Гуцульської хроніки" Петра Ступницького, 1952). Воже дотир гуцульщина чікава-мрво
не цим - не куятом сохири. Подмау гідне інше: в умовч, коли топіри, Богом і прваім
коли священика умія краще тримати рушницю ніж хрест - навіть у цих умовах Гуцу-
льщина не змичала. Не стало аутоціною пустою. Подплаки, зберегла те, що рещта Украї-
ни втратила, занувдал єнт талрностісто. Якась подмау гідна сила морального самоз-
береження: гуцульське любуспражир - не стало простишціною (як у інших місцях),
опришок не стало бандитом, а міг! Аєнде та і було, ..Атамань молодий, адрожане
очотники, лоланіне верши циноа мєди, варь і разтойники. Кто захочет і волані пойд-
німь атаманом Кочирзєм Булавінітым погуарьт, по чисту пона красно істачити,
свадло ~~.....~~ попити ад поєсть, но добрых конях поєздити, то прїєзжайте с
Черни Верши самєрєжєне" (С.М. Соловєва, Историа России с древнейших времен,
т. I... стр. 180).

Гуца чихом не шов в опришки, шов ..сказано попити ад поєсть". Навіть коли не мєв
ясної національно-суплатної програми, навіть Яді става опришом, шов НАБУТИСЯ.

Ои стріляли три жандари
З револьвера з него,
А он стояв за яворз,
Бо листя зелєне.
А он стояв за яворз,
То і за зелєного,
Аби жандар не поцілав
Хлопця молодого

НАБУТИСЯ - чисто гуцульське. Цього не пояснити. Тут треба не зредумити, а
малучи. Набутися - це коли людина прадирєється крже товою будіві до чистого
єкстєву, у країну світла, де починається ДУКОВНЕ. Де починається творчість.
..Хотя би Гане відумати, що світ не видів".

Ои прїичив з до церкові,
Став коло кутка,
То так умно світке гадить -
Пєна мого лобка

Есе В. Мороза «Хроніка опору»,
самвидавна копія рукопису через копіювальний папір. 1970-ті рр.

Голові КДБ при Раді Міністрів
Укр. Радянської РСР Никітченку В. С.
Мороза Валентина, звичайно, від
24.08.70

Замість останнього слова

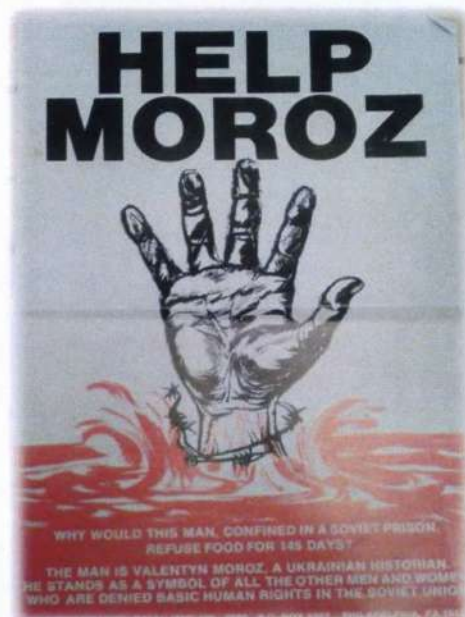
Я не буду читувати подорож і доповіді свої публіцистичні. Але судити про мене, як про автора, ви можете тільки після того, як прочитаєте ці доповіді. Я не хочу, щоб ви судили про мене, як про автора, до того, як прочитаєте ці доповіді. Я не хочу, щоб ви судили про мене, як про автора, до того, як прочитаєте ці доповіді.

Я не прийму до виступу, як Мухомов, тільки тих, хто прийде до мене, як до автора, до того, як прочитаєте ці доповіді. Я не прийму до виступу, як Мухомов, тільки тих, хто прийде до мене, як до автора, до того, як прочитаєте ці доповіді.

Починаючи з 1985 року, ви писали за мною кілька доповідей. Якщо це були доповіді, то я думаю, що вони були написані в 1985 році. Якщо це були доповіді, то я думаю, що вони були написані в 1985 році.

Ваші сподівання до того не прийшли. Я те, що ви робили, але на цьому не можна сидіти. Якщо ви хочете, щоб я писав доповіді, то я думаю, що ви повинні бути більш конкретними. Якщо ви хочете, щоб я писав доповіді, то я думаю, що ви повинні бути більш конкретними.

Заява В. Мороза «Замість останнього слова»,
адресована голові КДБ УРСР В. Никітченку,
24 серпня 1970 р., м. Івано-Франківськ

Листівки, які поширювалися учасниками емігрантських демонстрацій у США та Канаді на захист В. Мороза, 1971–1974 рр.

HELP FREE MOROZ

AND OTHER UKRAINIANS IN SOVIET PRISONS

*Матеріали міжнародних кампаній 1970-х рр.:
плакат «Врятуймо вільного Мороза та інших українців у радянських
тюрмах», нагрудний значок «Свободу Морозу»,
особиста відзнака «Донор крові імені Валентина Мороза»*

Голодування українських студентів на захист В. Мороза в Оттаві (Канада) біля радянського посольства (М. Липовецький, Л. Гірна, А. Семотюк, А. Бандера), липень 1974 р.

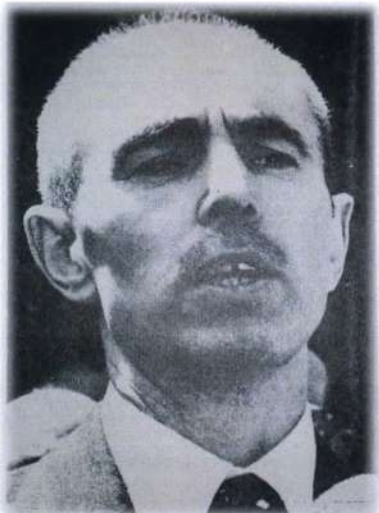
Голодування української молоді в знак солідарності із В. Морозом у Вінніпегу (Канада), липень 1974 р.

Книги В. Мороза, видані у країнах Заходу. 1970-ті рр.

*Прес-конференція дисидентів після їх обміну на радянських шпигунів.
Зліва направо: О. Гінзбург, В. Мороз, Е. Кузнецов, Г. Вінс, М. Димшиць.
28 квітня 1979 р., Нью-Йорк*

Валентин Мороз під час маніфестацій з нагоди його звільнення із радянських колоній, квітень–травень 1979 р.

Лідер ОУН(б) Ярослав Стецько та Валентин Мороз, 1979 р.

Зустріч В. Мороза із прем'єр-міністром Канади Джоозефом Кларком, червень 1979 р.

Мітинг у Торонто (Канада) з нагоди приїзду В. Мороза, 9 червня 1979 р.

*Валентин Мороз із Джоном Діфенбейкером,
прем'єр-міністром Канади у 1957–1963 рр., червень 1979 р.*

*Зустріч В. Мороза із прем'єром канадської провінції Онтаріо В. Девісом,
червень 1979 р.*

Зустріч В. Мороза із Францом Йозефом Штраусом, прем'єр-міністром Баварії (ФРН), лідером партії Християнсько-соціального союзу (ХСС), червень 1979 р., м. Мюнхен

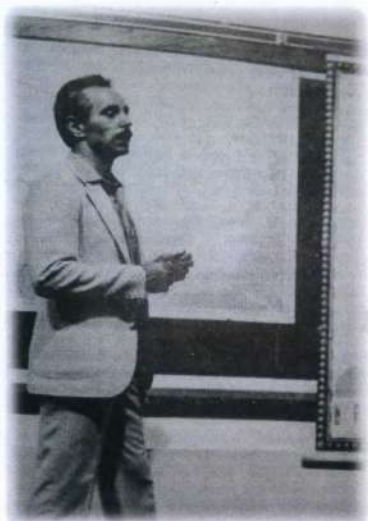
Аудієнція В. Мороза у Папи Івана Павла II, червень 1979 р., Ватикан

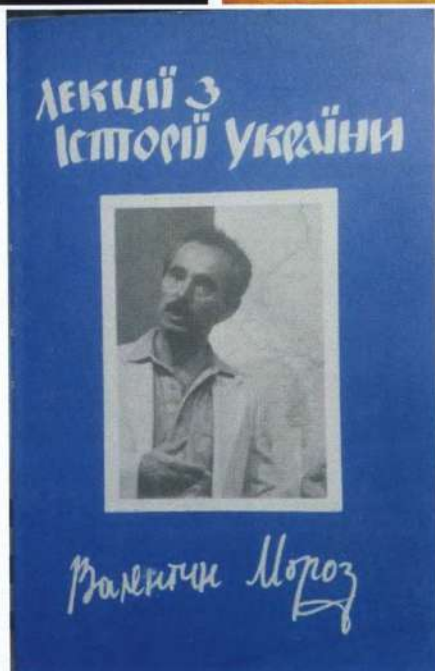
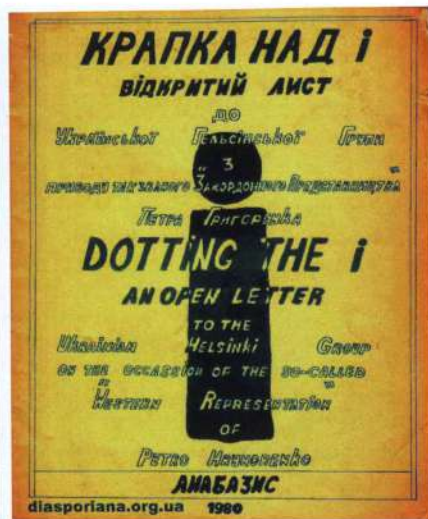
Зустріч В. Мороза із сином Валентином та дружиною Раїсою у аеропорту Кеннеді, початок липня 1979 р., м. Нью-Йорк

Валентин Мороз та радник президента США з національної безпеки Збігнев Бжезінський, серпень 1979 р., м. Вашингтон

*Лекції В. Мороза у Гарвардському та Українському Вільному
університетах (1979–1981 рр.)*

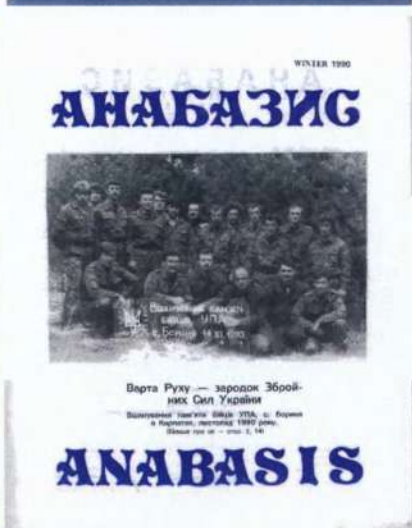
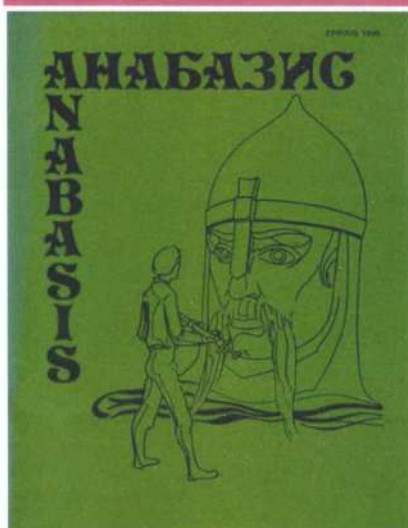
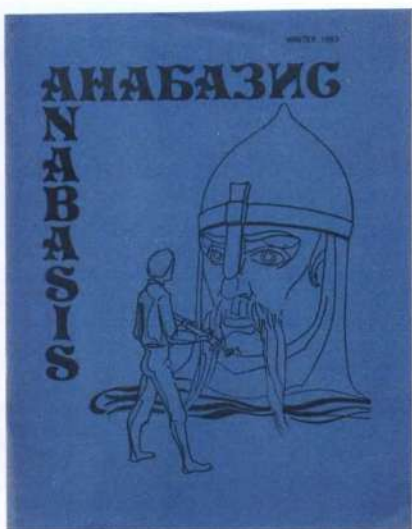
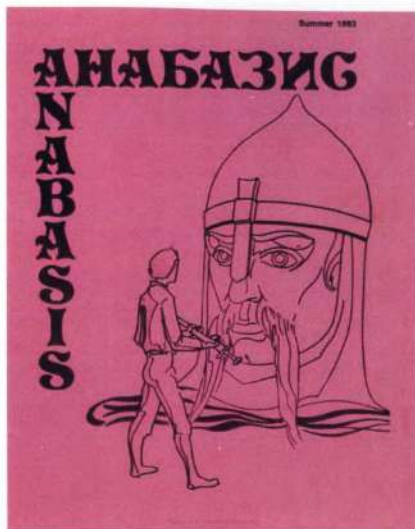
Книги та брошури В. Мороза, які побачили світ у видавництві «Анабазис»: «Тверді мелодії» (1980 р.), «Кратка над І» (1980 р.), «Лекції з історії України» (1982 р.)

*Валентин Мороз під час українсько-афганської демонстрації,
початок 1980 р., м. Нью-Йорк*

*Валентин Мороз під час мітингу на захист Юрія Шухевича,
28 березня 1980 р., м. Нью-Йорк*

*Часопис В. Мороза «Анабазис»,
Клівленд (США) – Торонто (Канада), 1980–1991 рр.*

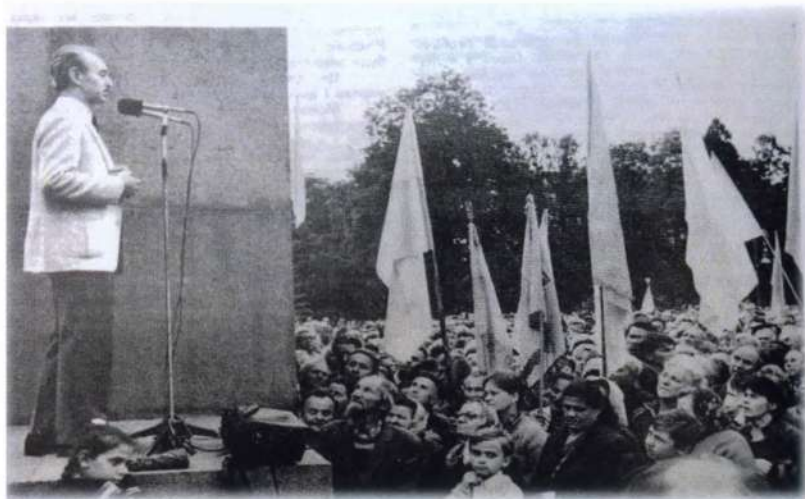

Валентин Мороз зі своєю другою дружиною Вірою, 1983 р., м. Торонто

Афіші доповідей В. Мороза

«КГБ з власного досвіду» (20 березня 1983 р., м. Парма, США) та «Голод 33-го року – міти і факти» (22 травня 1983 р., м. Нью-Йорк, США)

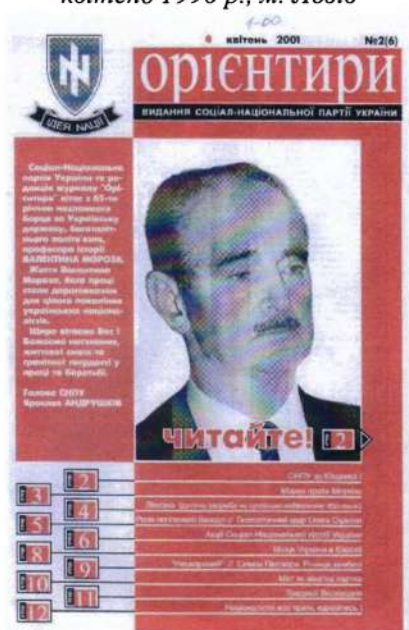
*Виступ В. Мороза на українській демонстрації у Львові,
травень 1990 р.*

*Лекція В. Мороза у Київському політехнічному інституті,
січень 1991 р.*

Валентин Мороз на ювілейному вечорі на честь власного 65-річчя, організованому Соціал-національною партією України (СНПУ), квітень 1996 р., м. Львів

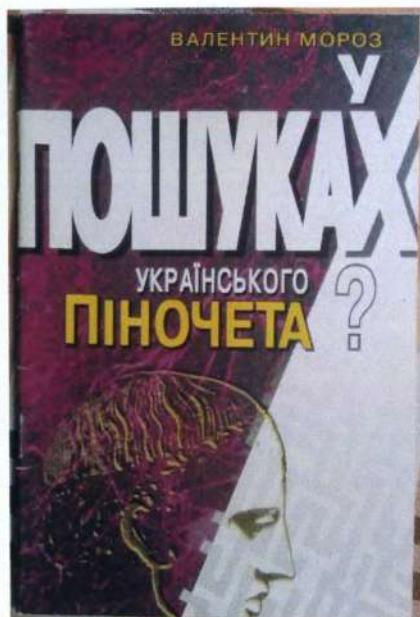
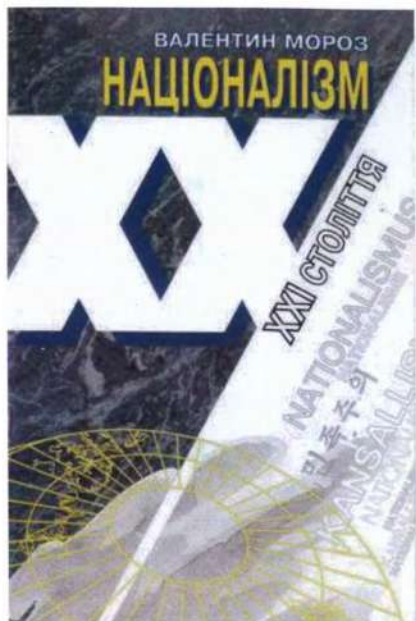
Портрет В. Мороза на обкладинці часопису СНПУ «Орієнтири», квітень 2001 р.

Валентин Мороз під час виголошення доповіді «Концепція світового українця» перед членами СНПУ, квітень 1996 р., м. Львів

Виступ В. Мороза перед керівниками місцевих органів влади у Львові, 5 грудня 2001 р.

Публіцистичні праці В. Мороза періоду незалежності України

Велимишановний

Валентине Яковичу!

Ректорат

Львівського державного університету фізичної культури

вітляє Вас з південні -

75-річчям Бід для народження!

Дякуємо Вам за піддачу та звитяжну працю
для змирення авторитетові нашого національного заводу.
Зичимо Вам оптимізму, щироного здоров'я,
добра та злагоди, рідняного щастя,
успіхів у всіх починаннях
я надалі черпають Бід звитяжну пасяну до небіж Бериски!

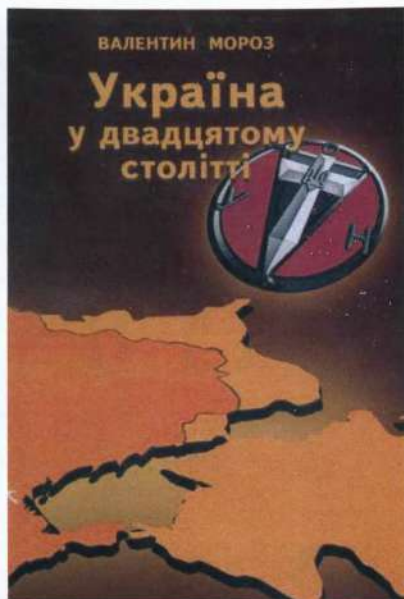
З повагою
ректор

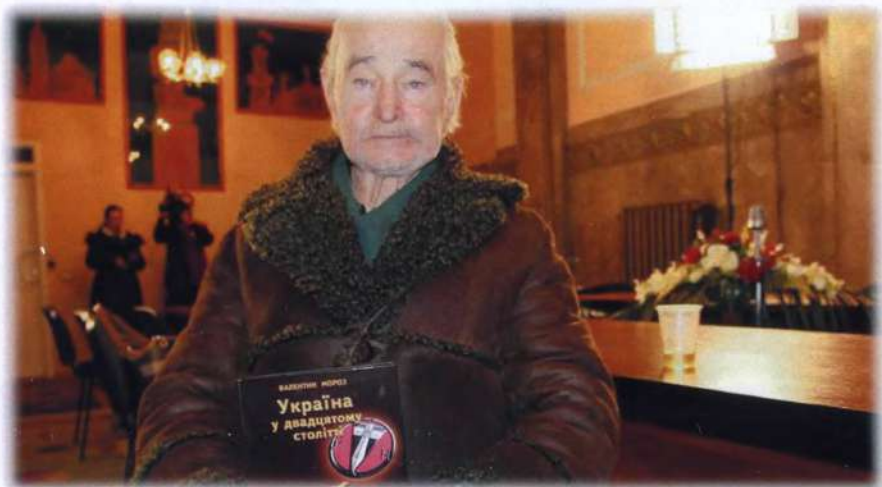
Є. Н. Присяжко

Почесна подяка В. Морозу з нагоди його 75-річчя
від ректорату Львівського державного університету фізичної культури,
2011 р.

*Три томна праця В. Мороза «Україна у двадцятому столітті»
(2005–2016 рр.)*

*Валентин Мороз під час презентації другого тому видання
«Україна у двадцятому столітті»,
березень 2013 р., м. Львів*

*Валентин Мороз презентує третій том видання
«Україна у двадцятому столітті»,
квітень 2016 р., м. Львів*

Валентин Мороз у 2014 р.

Богдан Паска і Валентин Мороз, 16 січня 2014 р., м. Львів

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АБН – Антибільшовицький блок народів
АПУ – Аграрна партія України
Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Архів управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області
ВАКЛ – Всесвітня антикомуністична ліга
ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВЛКСМ – Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді
ВР – Верховна Рада
ВТК – Виправно-трудова колонія
ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України
Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області
Держархів Івано-Франківської обл. – Державний архів Івано-Франківської області
ДУВТУ – Дубравне управління виправно-трудових установ
ЗП УГВР – Закордонне представництво Української головної визвольної ради
ЗП УГГ – Закордонне представництво Української Гельсінської групи
ЗУАДК – Злучений український американський допомоговий комітет
ЗЧ ОУН – Закордонні частини Організації українських націоналістів
КДБ – Комітет державної безпеки
КК – Кримінальний кодекс
КОВМ – Комітет оборони Валентина Мороза
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ – Комуністична партія України
КТМ – Клуб творчої молоді
КУК – Конгрес українців Канади
ЛВУ – Ліга визволення України
ЛДУФК – Львівський державний університет фізичної культури
ЛС – «Лицарі Святослава»
НБСЕ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
НРУ – Народний рух України
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
ОДА – Обласна державна адміністрація

ОДУМ – Об'єднання демократичної української молоді
ОСО-2 – Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівці)
ОУНз – Організація українських націоналістів за кордоном
ОУН(м) – Організація українських націоналістів (мельниківці)
«Репортаж...» – «Репортаж із заповідника імені Берії»
СКВУ – Світовий конгрес вільних українців
СНПУ – Соціал-національна партія України
СПУ – Спілка письменників України
СУБ – Союз українців Великої Британії
СУМ – Спілка української молоді
СУОА – Союз українських організацій в Австралії
СУСК – Союз українських студентів Канади
ТУСМ – Товариство української студіюючої молоді імені

М. Міхновського

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква
УВО – Українська військова організація
УВУ – Український вільний університет
УВФ – Український визвольний фронт
УГА – Українська Галицька армія
УГГ – Українська Гельсінська група
УГКЦ – Українська греко-католицька церква
УККА – Український конгресовий комітет Америки
УНС – Український народний союз
УНФ – Український національний фронт
УПА – Українська повстанська армія
УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату
УРДП – Українська революційно-демократична партія
ХПП – «Хроніка поточних подій»
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських
об'єднань України
ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки
ЦК – Центральний комітет

Наукове видання

Паска Богдан Валерійович

ВАЛЕНТИН МОРОЗ:
прапор українського дисидентства
Монографія

Головний редактор *Богдан Паска*
Літературні редактори *Валерій Паска, Галина Пославська*
Дизайн обкладинки *Оксана Мельник*

Підп. до друку 06.06.2017.
Формат видання 148×210мм.
Формат паперу і частка аркуша 210х297¹/₄.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 92. Наклад 50 прим. Зам. 6010205/18
Віддруковано з оригіналів автора.

Друкарня “Фоліант”
76000, м. Івано-Франківськ
вул. Старозамкова, 2
www.foliant.if.ua
e-mail: foliant.drukarnja@gmail.com
тел.-факс: +38(0342) 50-21-65
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи Серія ІФ № 24 від 20.07.2014

Богдан ПАСКА, кандидат історичних наук, краєзнавець, дослідник українського дисидентського руху.

Народився 27 грудня 1992 року у селі Саджавка Надвірнянського району Івано-Франківської області. З дитячих років захоплювався історією. Протягом 2006–2009 рр. – чотириразовий переможець заключного етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії. Здобув загальну середню освіту у школі села Саджавка. У 2009–2014 рр. – студент Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ), неодноразовий переможець Всеукраїнських студентських олімпіад з історії. В 2014 р. отримав відзнаку університету «Кращий студент року» та ступінь магістра історії.

У 2017 р. захистив кандидатську дисертацію. Автор більше двадцяти наукових праць, учасник всеукраїнських і міжнародних конференцій. З 2018 р. – член Національної спілки краєзнавців України. Науковий співробітник Інституту історії, етнології і археології Карпат, асистент кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

